

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR) ANABİLİM DALI

MÂVERÂÜNNEHİR TEFSİR GELENEĞİNİN 20. YÜZYILDAKİ
ÖZELLİKLERİ: ŞEYH MUHAMMED SADIK MUHAMMED YUSUF VE
TEFSİRİ HİLÂL

Doktora Tezi

Hacı Ekber FERGANİ

Ankara 2022

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR) ANABİLİM DALI

MÂVERÂÜNNEHİR TEFSİR GELENEĞİNİN 20. YÜZYILDAKİ
ÖZELLİKLERİ: ŞEYH MUHAMMED SADIK MUHAMMED YUSUF VE
TEFSİRİ HİLÂL

Doktora Tezi

Hacı Ekber FERGANİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Ankara 2022

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI

MÂVERÂÜNNEHİR TEFSİR GELENEĞİNİN 20. YÜZYILDAKİ
ÖZELLİKLERİ: ŞEYH MUHAMMED SADİK MUHAMMED YUSUF VE
TEFSİRİ HİLÂL

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmzası
Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN
Prof. Dr. Hikmet KOÇYİĞİT
Doç. Dr. Hadiye ÜNSAL
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe UZUN

Tez Savunması Tarihi

30.12.2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN danışmanlığında hazırladığım “Mâverâünnehir Tefsir Geleneğinin 20. Yüzyıldaki Özellikleri: Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve *Tefsiri Hilâl* (Ankara 2022)” adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

30.12.2022

Hacı Ekber FERGANİ

ÖNSÖZ

İslam medeniyetinin gelişiminde Mâverâünnehir bilginlerinin büyük rolü olduğu bir gerçektir. Mâverâünnehir ilim havzasında yetişen müfessirler ve bu âlimlerin yazdıkları tefsirler gerek yorum, gerekse ortaya koydukları fikir ve anlayışlarıyla tefsir ilmine katkılar sunmuş, kendisinden sonra telif edilen eserleri etkilemiştir.

Orta asırlarda uzun süre ilim ocaklarından biri haline gelen Mâverâünnehir’de, siyasi nedenlerle zaman içerisinde iniş çıkışlar yaşanmıştır. Rus istilasından sonra Sovyetler Birliği döneminde din ile mücadele siyaseti had safhaya ulaşmıştır. Dini önderleri yok etmek, dini faaliyetleri kısıtlamak, halkı dini kaynaklardan mahrum bırakmak yoluyla bölgede cehalet, bidat ve hurafe yaymak istenilmiştir. Bu nedenle bölgede bu süre zarfında kapsamlı bir tefsir çalışması yapılmamıştır. Senelerce manevi karanlıkta yaşayan bölge Müslümanları 20. yüzyılın sonunda bağımsızlığını kazanmış ve dini özgürlüğüne kavuşmuştur. Bölgedeki fikrî, itikadî ve ilmî gelişmelere önderlik eden Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, her türlü sapma ve aşırılıklara karşı mücadele ederek Ehl-i sünnet anlayışını savunmuş, bölgedeki fikrî ve itikadî istikrara hizmet etmiştir. Kur’anî ilimler, hadis, fıkıh, İslam ahlakı gibi İslami konularda bıraktığı ilmi eserler Orta Asya’da son asırda İslami ilimler telifinin yeniden tetikçisi olmuştur. Onun *Tefsiri Hilâl* adlı eseri, Orta Asya’da Ehl-i sünnet anlayışı ve itikadının Kur’an çerçevesinde yeniden ihya edilmesinde önemli bir yere sahiptir.

Küçük yaşlardan itibaren İslami İlimlere olan yoğun ilgim, Arap Dili ve Edebiyatı bölümünü tercih etmeme sebep olmuştur. Lisans düzeyinde almış olduğumuz eğitime yönelik, "Niçin Arapça öğreniyorsun?", şeklinde tarafımıza yöneltilen soruları, "Öğreniyorum, çünkü bu dil Kur’an-ı Kerim dilidir", şeklinde cevaplardık. Öte yandan eğitim sürecinde gramer ve modern metin okumaları ve çevirileri dışında farklı içerikte dersler bulunmuyordu. Kur’an-ı Kerim’i daha iyi anlayarak aklımda bulunan merakları

II

daha fazla gidermek maksadıyla misafir öğrenci programıyla Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde verilen Tefsir derslerine katılım sağladım. Bu süreçte değerli öğretim üyesi hocalarımın tecrübe ve birikimleri benim için çok değerliydi. Onların göstermiş oldukları anlayış ve desteklere müteşekkirim. Tez konusunun belirlenmesi başta olmak üzere, çalışmanın ortaya çıkmasında teşvik, öneri ve tavsiyeleriyle her türlü destek ve katkısını gördüğüm saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. İsmail Çalışkan, Prof. Dr. Ali DERE ve Prof. Dr. Mehmet Akif KOÇ hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Tez izleme komitesi üyesi olarak, yaptığım her başvuruda beni cevapsız bırakmayan Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU ve Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN hocalarıma kıymetli katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamızın konusu olan Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un hayatı ve ilmi faaliyeti hakkındaki bilgilere ulaşmam konusunda desteklerini esirgemeyen, başta Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un ailesi ve yakın talebelerine şükranlarımı arz ederim.

Son olarak, bugüne gelmemde emeği olan anne-babama ve tüm büyüklerime, çalışmamın başından sonuna kadar benden bir an olsun desteğini esirgemeyen ve bana sabırla rahat bir çalışma ortamı sunan eşime ve çocuklarıma, her türlü katkı sunan değerli hocalarıma ve arkadaşlarıma da teşekkür borçluyum. Ve küçük yaşlarımda beni ilme teşvik eden dedemi rahmetle anıyorum...

Hacı Ekber FERGANI

Ankara 2022

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.s.	:	Aleyhisselam
b.	:	bin/ibn/binti
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
d.	:	Doğumu
ed.	:	Editör
Haz.	:	Hazırlayan
Hz.	:	Hazreti
Nşr.	:	Neşriyat
ö.	:	Ölümü
ÖzSCB	:	Özbekistan Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
r.a.	:	Radyallahu anh/anha; Rahmetullahi aleyh
s.	:	Sayfa
s.a.v.	:	Sallallahü aleyhi ve sellem
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
thk.	:	Tahkik eden
ts.	:	Tarihsiz
vb.	:	ve benzer
vd.	:	ve diğerleri
Yay.	:	Yayınevi/Yayınları

Eser kısaltmaları:

DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44 cilt, İstanbul 1988-2013.

İBU : Muhammed Yusuf, Muhammed Emin, *İslomga Bağışlangan Umr (Hatra Kitabi)*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2016.

Kİ : Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, *Kur'on İlimlari (Қуръон илмлари)*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2017.

ÖME : *Özbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 12 cilt, Taşkent 2000-2006.

TH : Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, *Tefsiri Hilâl (Тафсири Ҳилол)*, 6 cilt, Hilal-Neşir Nşr. Moskova 2016.

Kiril alfabesi

А а	-	a	Т т	-	t
Б б	-	b	У у	-	u
В в	-	v	Ф ф	-	f
Г г	-	g	Х х	-	h (ĥ)
Д д	-	d	Ц ц	-	t (ts)
Е е	-	ye	Ч ч	-	ç
Ё ё	-	yo	Ш ш	-	ş
Ж ж	-	c/j	Щ щ	-	ş (şş)
З з	-	z	Ъ ъ	-	' / ‘
И и	-	i	Ы ы	-	ı
Й й	-	y	Ь ь	-	(inceltme işareti)
К к	-	k	Э э	-	e
Л л	-	l	Ю ю	-	yu
М м	-	m	Я я	-	ya
Н н	-	n	Ў ў	-	ö
О о	-	o	Қ қ	-	k (q̇)
П п	-	p	Ғ ғ	-	ğ (ġ)
Р р	-	r	Ҳ ҳ	-	h
С с	-	s			

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	III
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı	1
B. Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı	2
C. Konuyla İlgili Çalışmalar	3
BİRİNCİ BÖLÜM	8
1. MÂVERÂÜNNEHİR TEFSİR GELENEĞİNİN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ	8
1.1. MÂVERÂÜNNEHİR	8
1.2. 19. ASIR ÖNCESİ MÂVERÂÜNNEHİR'DE SOSYOKÜLTÜREL DURUM VE TEFSİR ÇALIŞMALARI	10
1.2.1. Sosyal, Kültürel ve Dini Durum	10
1.2.2. Tefsir Çalışmaları	17
1.2.2.1. Arapça Tefsir Çalışmaları	18
1.2.2.1.1. Müstakil Tefsirler	18
1.2.2.1.2. Haşiyeler ve Şerhler	37
1.2.2.2. Farsça Tefsirler	40
1.2.2.3. Türkçe Meal ve Tefsirler	43

1.3. ÇARLIK VE SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE MÂVERAÜNNEHİR BÖLGESİNDE KUR'AN ÇALIŞMALARI	50
1.3.1. Dönemin Siyasi Gelişimi ve Dini Yaşamdaki Kısıtlamalar	50
1.3.2. Tefsir ve Meal Çalışmaları	62
1.4. BAĞIMSIZLIK SONRASI ÖZBEKİSTAN'DA MEAL VE TEFSİR ÇALIŞMALARI	74
1.4.1. Bağımsızlık Sonrası Sosyo-Kültürel Yaşam	74
1.4.2. Kur'an-ı Kerim'in Özbekçe Mealleri	78
1.4.3. Özbekçe Tefsir Çalışmaları	93
Bölüm Değerlendirmesi	98
İKİNCİ BÖLÜM	101
2. ŞEYH MUHAMMED SADIK MUHAMMED YUSUF VE ESERLERİ	101
2.1. ŞEYH MUHAMMED SADIK'IN HAYATI (1952-2015)	101
2.1.1. Çocukluğu ve Eğitimi	101
2.1.2. Resmi Görevleri	108
2.1.3. Yurt Dışındaki Hayatı ve İlmi Faaliyeti	117
2.1.4. Memleketine Dönüşü ve İlmi Faaliyetleri	120
2.1.5. Vefatı	123
2.2. ESERLERİ	124
2.2.1. Telif Eserleri	125
2.2.1.1. Kur'an İlimleriyle İlgili Eserleri	125
2.2.1.2. Hadisle İlgili Eserleri	127
2.2.1.3. Kelamla İlgili Eserleri	128

VIII

2.2.1.4. Fıkıhla İlgili Eserleri	129
2.2.1.5. Tasavvuf ve Ahlakla İlgili Eserleri	133
2.2.1.6. Diğer Eserleri	136
2.2.2. Arapça Kitaplara Yazdığı Şerhler	141
2.2.3. Tercümeleler	144
2.2.3.1. Arapçadan Yaptığı Tercümeleler	144
2.2.3.2. Editörlüğünde Yapılan Çeviriler	146
2.2.4. Yazı ve Makaleleri	148
2.2.5. Basılmamış Eserleri	151
Bölüm Değerlendirmesi	152
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	156
3. <i>TEFSİRİ HİLÂL</i> 'İN ÖZELLİKLERİ VE UYGULANAN METOD	156
3.1. <i>TEFSİRİ HİLÂL</i> 'İN YAZILIŞI	156
3.2. <i>TEFSİRİ HİLÂL</i> 'İN KAYNAKLARI	158
3.2.1. Kur'an	159
3.2.2. Hadis Kaynakları	160
3.2.3. Tefsir Kaynakları	162
3.2.4. Fıkıh Kaynakları	167
3.2.5. Kelam Kaynakları	168
3.2.6. Diğer Kaynakları	170
3.2.7. Kaynakların Değerlendirilmesi	171
3.3. <i>TEFSİRİ HİLÂL</i> 'DE YORUM YÖNTEMİ	172

3.3.1. Zihniyet ve Düşünce Yapısı	172
3.3.2. Vahiy, Kur'an ve Tefsir Anlayışı	173
3.3.3. Kur'an'ı Anlama ve Tefsir Etmede Temel Prensipler	178
3.3.4. Tefsir Yöntemine Genel Bir Bakış	180
3.3.5. Rivâyet Malzemesini Kullanışı	187
3.3.4.1. Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri	188
3.3.4.2. Kur'an'ın Sünnetle Tefsiri	192
3.3.4.3. Kur'an'ın Sahabe, Tabiin ve Müfessirlerin Sözüyle Tefsiri	198
3.3.4.4. Diğer Semavi Kitaplara Yapılan Atıflar	203
3.3.4.5. İsrailiyât Karşısındaki Tavrı	204
3.3.4.6. Muhammed Sadık'ın Rivâyet Anlayışının Tahlili	208
3.3.6. Dirâyet Yönü	209
3.3.6.1. Ayetlerin Tefsirinde Aklın Yeri	210
3.3.6.2. Dilbilimden İstifade Etmesi	211
3.3.6.3. <i>Tefsiri Hilâl</i> 'de Ahkâm Ayetlerinin Yorumu	222
3.3.6.4. <i>Tefsiri Hilâl</i> 'de İtikadî Konuların İşlenişi	226
3.3.6.5. İşârî/Tasavvufi Açıdan <i>Tefsiri Hilâl</i>	236
3.3.6.6. Bilimsel Açıklamalar/İlmi Tefsir Yönü	237
3.3.6.7. Bazı Konular Üzerinde Müellifin Yönteminin Yorumlarda Uygulanışının Anlatımı	241
3.4. <i>TEFSİRİ HİLÂL</i> 'DE ULÛMÜ'L-KUR'ÂN	255
3.4.1. Esbâb-ı Nüzûl ve Yorumlarda Tarihsel Bağlamın Yeri	256

3.4.2. Umûm ve Husûs Meselesi	259
3.4.3. Nesh Meselesi	262
3.4.4. Muhkem ve Müteşâbih	265
3.4.5. Hurûf-u Mukattaa	266
3.4.6. Mübhemâtü'l-Kur'ân	268
3.4.7. Mücmel ve Mübeyyen	269
3.4.9. Kısasu'l-Kur'ân	271
3.4.10. Fedâilü'l-Kur'ân	274
3.4.11. Münâsebetü'l-Kur'ân	276
3.4.12. Aksâmu'l-Kur'ân	278
3.4.13. Mekkî ve Medenî	279
3.4.15. Kıraatler Meselesi	281
Bölüm Değerlendirmesi	283
SONUÇ	286
İLAVELER	291
KAYNAKÇA	302
ÖZET	326

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Günümüz Kur'an tefsiri incelenirken üzerinde durulması gereken yerlerden biri Mâveraünnehir bölgesidir. Çünkü tefsir geleneğinde ilk saflarda yer tutan müfessirlerin bir kısmı bu bölgede yaşamış ve yetişmiş, sonradan gelen müfessirleri önemli oranda etkilemiştir. Bir âlim, yaşadığı toplumun kültür, tarih ve geçmişine bağlı olarak yetiştiği gibi, aynı zamanda yaşadığı ortamın sorunlarının bir tercümanıdır. Bu çalışma, Rus sömürgesi döneminde, çoğunluğu dini bilgidan uzak bırakılan bir toplumda yetişen, bağımsızlık sonrası bölgede İslami ilimlerin yeniden ayağa kalkmasına el atan, hayatını İslam'a adayan Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'u ve *Tefsiri Hilâl* adlı eserini incelemektedir. *Tefsiri Hilâl*, o dönemdeki Orta Asya halkının dini seviyesi ve Müslümanların sorunlarını anlamak açısından önemli yere sahiptir. Bölge Müslümanlarına İslam'ı Kur'an merkezli yeniden anlatmaya çalışan müfessir, halkın kendi diliyle Kur'an'ın meal ve tefsirini yazmayı kendine görev edinmiştir.

Mâveraünnehir'de yetişmiş müfessirler ve eserleri hakkında detaylı araştırmalar yapılmış olmasına rağmen, 20. yüzyıl sonrası tefsir çalışmaları ile ilgili kapsamlı tetkikat yapılmamıştır. İşte bu eksiklik bizim bu çalışmayı yapmamıza en büyük teşvik edici unsur olmuştur. Araştırmanın amacı, ilmi kişiliği başta olmak üzere Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un hayatı ve eserlerini tanıtmak; Mâveraünnehir bölgesindeki Kur'an araştırmalarının 20. yüzyıl özelliklerini dönemin ilk yayınlanmış tefsiri olan *Tefsiri Hilâl* örneğinde ortaya koymak; bu tefsirin yöntemi ve Mâveraünnehir tefsir geleneğindeki yerini belirlemektir. Buna bağlı olarak çalışmada, Mâveraünnehir tefsir geleneğinin geçirdiği süreçler, özellikle Sovyet Birliği sonrası Kur'an çalışmaları, Muhammed Sadık'ın Kur'an ve tefsir anlayışının genel nitelikleri, onun orijinal sayılabilecek izah ve yorumları ele alınacaktır.

B. Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

Mâverâünnehir tefsir geleneğinin XX. yüzyıl özellikleri, Muhammed Sadık'ın Kur'an ilimleriyle ilgili eserleri, özellikle *Tefsiri Hilâl*'i çerçevesinde değerlendirilecektir. Öncelikle, tefsir tarihi ve tabakât kitaplarından tarihteki Mâverâünnehir tefsir geleneğine katkıda bulunan müfessirler ve onların tefsirleri tespit edilecektir. Bu arada o müfessirlerin temel özelliklerinden bahsedilecektir. XX. yüzyılda bölgedeki tefsir çalışmalarının durumu Muhammed Sadık'ın *Tefsiri Hilâl* adlı eseri örneğinde ortaya konulacaktır. Onun başta Kur'an, tefsir ve yorum anlayışı, Kur'an ilimlerinin temel meselelerine ilişkin yaklaşımları tahlile tabi tutulacaktır. Tefsirin dil ve metin yapısı, Kur'an ilimleriyle ilgili görüş ve değerlendirmelerinden hareketle onun genelde Kur'an anlayışını, filolojik, kelâmi ve fihhi yorumları üzerinden, özelde tefsir ve yorum anlayışı resmedilmeye çalışılacaktır. Tezin sağlıklı bir veri elde edebilmesi için bütün Kur'an ayetlerinin *Tefsiri Hilâl*'deki yorumu ve yoruma mesnet teşkil eden kaynakları tespit edilmeye çalışılacaktır. İstatistiksel sonuçlar, tablolar şeklinde tezin sonunda verilecektir. Tezin metodu, kısaca, verilerin toplanması, rivâyetlerin taranarak kaynaklarının tespit edilmesi, Muhammed Sadık'ın tefsir metodunun tespit edilmesi, bunların tetkik, analiz, tenkit ve değerlendirilmesi şeklindedir.

Giriş ve üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde, Mâverâünnehir'de tarihi süreçte oluşan tefsir geleneği, müfessirler ve mütercimler hakkında kısa bilgiler; Çarlık ve Sovyetler Birliği döneminde sosyal, kültürel ve dini gelişmeler; bağımsızlık sonrası bölgedeki Kur'an çalışmaları ele alınacaktır.

İkinci bölümde, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un hayatı, ilmi faaliyetleri, bölge Müslümanlarının dini-ilmi hayatlarındaki yeri ve eserlerinin tanıtımı yapılacaktır.

Üçüncü bölümde, *Tefsiri Hilâl*'de Ulûmü'l-Kur'an, tefsirin kaynakları, özellikleri, uygulanan metot işlenecektir.

C. Konuyla İlgili Çalışmalar

Muhammed Sadık'ın hayatı ve ilmi faaliyeti hakkında hatıra kitabı, makale ve tebliğ şeklinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Yaptığımız kaynak taramaları sonucunda Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un hayatı, ilmi çalışmaları ve düşüncesini doğrudan konu edinen iki ilmi makale, üç hatıra kitabı, bir broşür ve iki yüksek lisans tezini tespit ettik. Bu çalışmalara kronolojik sırasıyla şöyle göz atabiliriz:

–Erşahin, Seyfettin, “Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un İslam'da İnsan Hakları Adlı Eseri Üzerine”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 14(2), 2001, s. 337-343

Makale, Muhammed Sadık'ın *İslam'da İnsan Hakları (Исламда инсон ҳақлари)* adlı eserinin tanıtımı olup, başta müellifin hayatı ve o zamana kadar yazılan eserleri hakkında özlü bilgiler vermiştir. Ardından Sovyetler Türkistan'ındaki bazı resmi din alimlerinin insan hakları meselesine bakışları özetlenmiş, böylece Muhammed Sadık'ın konu hakkındaki görüşlerine bir arka plan oluşturulmuş ve bu düşüncenin gelişim seyri gösterilmeye çalışılmıştır. Erşahin, eserin muhtevasını özetlerken önemli tespitlerde bulunmuş, müellifin İslam'da insan haklarına bakış açısını ortaya koyarak bazı mülahazalarda bulunmuştur.

–Olcott, Martha Brill, *A Face of Islam Muhammad Sodik Muhammad Yusuf*, Washington: Carnegie Endowment, Number 82, March 2007

Amerikalı Orta Asya ve Kafkas ülkeleri uzmanı Prof. Dr. Martha Brill *İslam'ın Bir Yüzü: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf* adlı yazısında Muhammed Sadık'ın hayatı, bazı eserleri ve siyasi gündemi meselelerini ele almıştır.

–Hazrat Şayh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf (*Ҳазрат Шайх Муҳаммад Содуқ Муҳаммад Юсуф*), Oş 2015

Kırgızistan'ın Oş vilayeti, Karasu nahiyesindeki Abdurrahman b. Avf Medresesi tarafından yayımlanan bu kitapta, çağdaş alimlerin ve hayranların Muhammed Sadık

Muhammed Yusuf hakkındaki hatıraları bir araya getirilmiştir. Kitapta Muhammed Sadık'ın hayatı, ilmi faaliyeti, hocaları, şakirtleri, şemali ile başlar, onun vefatı münasebetiyle yurt dışından ve bölge alimleri tarafından gönderilen taziye mektupları yer almaktadır. Eserde Özbekçenin yanı sıra Kırgızca ve Rusça makaleler de bulunmaktadır.

–Muhammed Yusuf, Muhammed Emin, *İslomga Bağışlangan Umr (Исломга бағишланган умр – İslam'a Adanmış Ömür)*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2016

Muhammed Sadık'ın kardeşi Muhammed Emin bu eserinde âlimin hayat hikayesini kendi hatıraları olarak kaleme almıştır. Bu risale bizim çalışmamızda Muhammed Sadık'ın hayatıyla ilgili bilgileri edinmekte baş kaynaklardan biri olmuştur.

–Abdurahimoğlu, Yunus ve Ünal, Asife, “Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Kur'an İlimleri”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, August; 2(SI 1): 2016, s. 404-411

Makale, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un *Kur'an İlimleri* adlı eserinin tanıtımıdır. Yazarlar, başta müellifin kısaca hayatı ve eserlerinden bahsetmiştir. Makalenin özeti ve içeriğinde hayatıyla ilgili tarihlerde farklılıklar bulunuyor. Bu da hatıralarda farklı bilgiler olmasından kaynaklanmıştır. Makalede zikredilen eserlerde eksiklik olmasının yanı sıra, Muhammed Sadık'ın editörlüğünü üslendiği ve talebeleri tarafından yapılan (50 ciltlik *Altın Silsile* proje) çeviri, onun eserleri sırasında yer almıştır.

–*Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik (Муҳаммадга содиқ Муҳаммад Содик)*, ed. Tursun, Ahmed Muhammed, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018

Eserde, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf hakkındaki Özbekistan ve hariç ülkelerdeki din adamları, âlimler, edipler, Muhammed Sadık'ın akraba ve çevresinde bulunan yakınları, ders arkadaşları, talebeleri ve hayranlarının hatıraları bir araya getirilmiştir. Hatıralarda özellikle Muhammed Sadık'ın küçüklükten beri ilme olan muhabbeti, yüksek ahlakı, güzel siret ve sureti, metin takvası, adabı muaşeret, din

yolundaki fedailiği, tüm İslami alanlara ait telif ve tedrisi, İslamiyet ve bölgede yaşayan Müslümanlar için yaptığı kıymet biçilmez hizmetleri hakkında somut örnekler, şahitlerin dilinden nakledilmiştir. Muhammed Sadık'ın hayatıyla ilgili bilgileri edinmede bu hatıralardan da yararlandık.

–Abduraimov, Abdukhafiz, *Özbek Müfessir Muhammed Sâdık Muhammed Yusuf'un Tefsîr-i Hilâl Adlı Eserinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2018

Abdukhafiz çalışmasının birinci bölümünde Muhammed Sadık'ın hayatı ve eserlerini incelemiştir. Hayatı ile ilgili bilgileri *İslam'a Adanmış Ömür* kitabı ana kaynak olmuştur. Bunun yanı sıra oğlu İsmail Muhammed Sadık ve Kızı Adinahan'la yaptığı röportajlar çalışma sonuna ilave edilmiştir. Elliye yakın eser her hangi bir tasnife veya kronolojik sıralamaya tabi tutulmamış ve eserlerin konu ve içerikleri hakkında bilgi verilmemiştir. İkinci bölümde tefsirin rivâyet, dirâyet ve Kur'an ilimleri açısından değerlendirmesi yapılmıştır.

–Rakhmanova, Khlima, *Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2020

Çalışmanın birinci bölümü Muhammed Sadık'ın hayatı, ikinci bölümü eserleri, son bölümü tarihçiliği ve İslam tarihine dair eserleri şeklinde hazırlanmıştır. Birinci bölümde kardeşi Muhammed Emin'in *İslam'a Adanmış Ömür* hatıra kitabı çoğu yerde bire bir aktarılmıştır. İkinci bölümde eserler önce telif ve tercüme şeklinde sıralanmıştır. Ardından tür ve konularına göre eserleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Telif eserleri sırasında zikredilen *Mustalahu'l-hadis*, Mahmud Tahhan'ın (d. 1935) *Teyşîru Mustalahi'l-Hadîs* adlı eserinin Özbekçe şerhidir. Nitekim Rakhmanova, eserle ilgili bilgi verirken bunu belirtmiştir. Yine tercüme eserler sırasında verilen *Mazhabsizlik Bid'atdir* kitabı, 50 cilt olması planlanan "Atlın Silsile" Nebevi hadisler çevirisi projesi, Muhammed Sadık editörlüğünde talebeleri tarafından yapılmıştır. Son bölümde

Muhammed Sadık'ın tarih anlayışı ve İslam tarihi ile ilgili eserleri tanıtımı yapılmıştır. Bu araştırmanın en orijinal yönlerinden biri siyasi nedenlerle yayımlanmayan *Tarih Emanettir* kitabının yazarın ailesi aracılığıyla el yazmalarına ulaşılmış, eserin içerik ve tanıtımının yapılmış olmasıdır.

Yukarıda bahsi geçen bu çalışmalardan bazısı bizim konumuzla yakından ilgilidir. Ancak onun *Tefsiri Hilâl* eseri doğrudan konu edinerek, üzerinde sistematik ve kapsamlı bir akademik çalışma gerçekleştirilmemiştir. Bu çalışmamız, Mavereünnehir tefsir tarihi açısından önemli olan bir eseri tanıtmakla bölgedeki Kur'an çalışmalarının şimdiki durumu hakkında kaynak olacaktır.

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf Hakkında Söylenen Sözler

-Kırgızistan'ın Oş şehrinde Kur'an-ı Kerim'i Öğrenme İlmi Merkezi tesisçilerinden müfessir Şeyh Alauddin Mansur (1952-2020): “Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'u ilim ehli iyi tanır. O ilim talibi ve tüm halk için büyük çabayla bu kadar ilmi miras bıraksa da kendisinde bulunan ilmin üçte birini de takdim edememişti/yazamamıştı. Şimdi düşünüyorum, bundan dört yüzyıl önce yaşayan Alî el-Kârî 109 eser bırakmıştı. Şeyh Muhammed Sadık ise 120 ciltten fazla eser bırakmış. O zatın ne büyük bir ağaç olduğu yakılınca daha da çok hissedildi.”¹

-Uzun yıllar Özbekistan Müslümanları Dini İdaresi müftüsü görevinde çalışan (2006-2021), *Tafsiri İrfan* eseri müellifi müfessir Osmanhan Alimov (1950-2021): “Mâverâünnehir bölgesi her asırda İslam alemine büyük allameleri, Buhârî, Tirmizî, Mâturidî, Zemahşerî, Merginânî, Kâsânî ve Nesefî gibi ilim adamlarını yetiştirdi. Hicrî 15. yüzyıldaki ülkemizin en meşhur âlimi mübalağasız Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'tur. Onun, uzun yıllar dinsizlik rejimi altında dinini unutan halkın

¹ “Kırgızistonda Şayh Muhammad Sodiq rahimahullohga bağışlangan hotira kitobi chop etildi”, (erişim 06.11.2022) <https://ziyouz.uz/yanqiliklar/qirgizistonda-sha-x-muhammad-sodiq-rahimahullohga-bagishlangan-xotira-kitobi-chop-etildi/>

marifeti, onlara dini ilimleri ulaştırma bağlamındaki çabası Allah'ın dini uğurunda büyük fedakârlıktır.”²

-Uluslararası Müslüman Konseyi Sekreterliği: “Muhammed Sadık kendi devrinin gerçek âlimi, Sovyetlerden sonra bölgedeki Müslüman toplumunun saf vicdanıydı. Onun ismi ümmetin önder çocukları sırasında tarih sayfalarına altın harflerle yazılacaktır.”³

-Prof. Dr. Ali Muhyiddin el-Karadağî: “Muhammed Sadık bağımsızlık sonrası Özbek halkına kendi asli itikadı olan İslam'ı tanıtmaya, dini ve milli değerleri yeniden ihya etmeye, kendi inancı doğrultusunda yaşamayı sağlama yolunda çok çaba harcadı. Geçiş sürecinde birçok sorunlara karşı savaştı.”⁴ “...O Rus alimleriyle bizim ortamımızda köprü vazifesini üstlendi...”⁵

-Pakistan'deki Nakşibendi tarikatı şeyhi Şeyh Zülfikar Ahmed Nakşibendi: “Muhammed Sadık'a has hasletlerden biri tevazudur. Bazı alimlerde en büyük engel nefis isteği ve şan-şöhret tutkusudur. Onunla konuşan kişi onun büyük âlim olduğunu hissetmezdi. Herkesle yakın arkadaşı gibi münasebette bulunurdu. Tekellüf ve sahtelik yoktu.”⁶

² Alimov, Usmonhon, “Asr Allomasi”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 10-11.

³ “Muftiylar Murabbiyi”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 52. Rusye'deki *Ислам Минбаре* № 5 (235) 2015 ve *Медина аль-Ислам* № 161 Mart 2015 gazetelerinde yayımlanmıştır.

⁴ İslom.uz, “İslomga bag'ishlangan umr” 1. bölüm, *YouTube*, (09 Nisan 2022), 02:04:10-02:04:36.

⁵ İslom.uz, “İslomga bag'ishlangan umr” 2. bölüm, *YouTube*, (09 Nisan 2022), 01:15:00-01:15:35.

⁶ “İslomga bag'ishlangan umr” 2. bölüm, 01:14:17-01:14:42.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MÂVERÂÜNNEHİR TEFSİR GELENEĞİNİN TARİHİNE KISA BİR

BAKIŞ

1.1. MÂVERÂÜNNEHİR

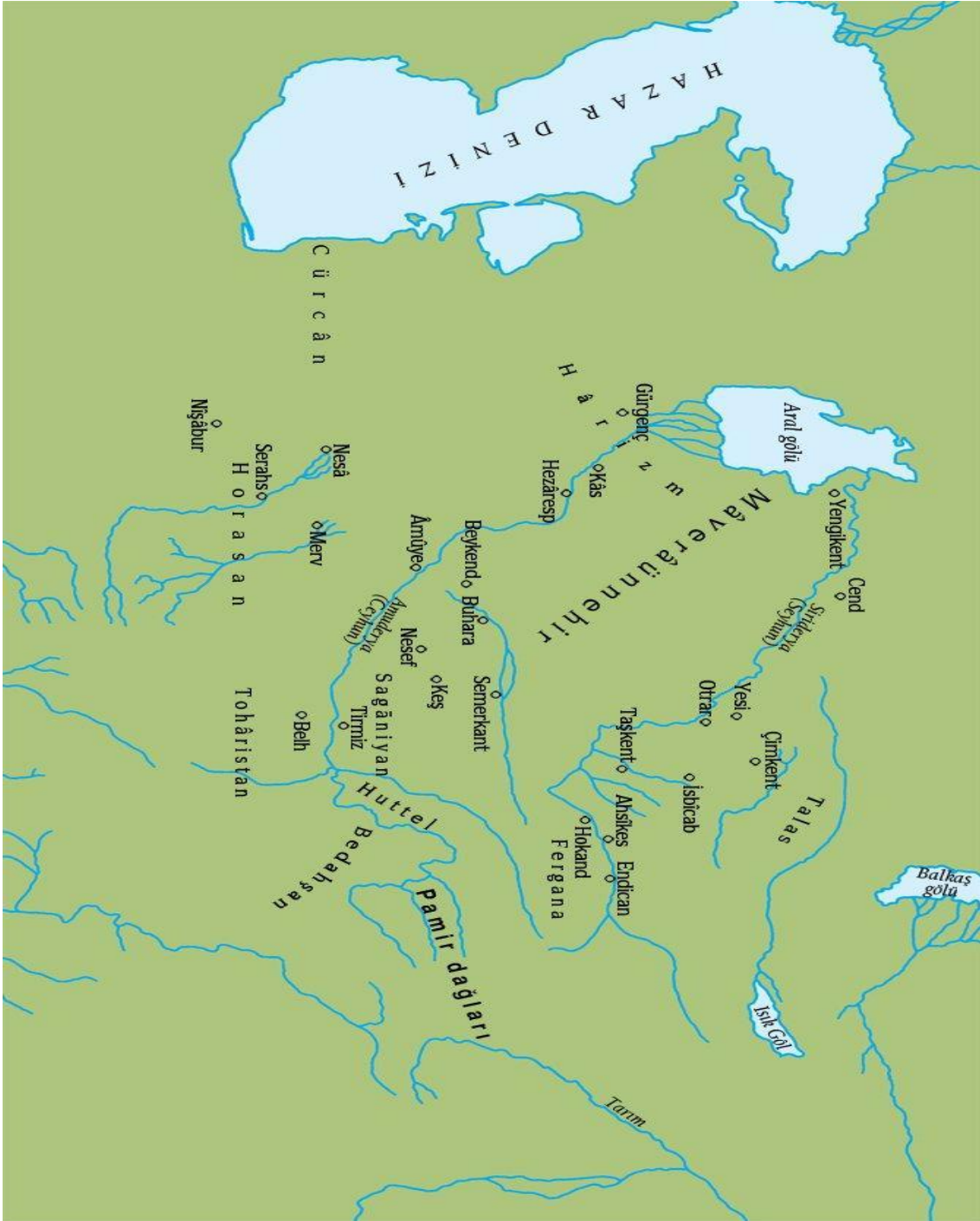
Mâverâünnehir kültürel özellikleri ve coğrafi konumu ile birçok medeniyete sahne olmuş ve birçok defa tarihe yön vermiştir. Tarih boyunca Orta Asya'daki Amuderya (Ceyhun) ve Sırderya (Seyhun) nehirleri boyunca yerleşim yerleri üç bölgede yoğunlaşmıştır. Aral Denizi'nin güneyi ile Hazar Denizi'nin doğu kıyıları arasında Harezmi bölgesi, güneydoğuda Harezmi'ye bitişik olarak iki nehrin ortasına doğru antik Soğd (Zerefşan) bölgesi ve Sırderya nehrinin üst taraflarında yer alan Fergana vadisi bulunuyordu. Zaman içerisinde bu bölgeler (Harezmi, Sogd/Semerikand, Fergana) siyasi birliklerin şekillenmesine de yön vermiştir.⁷

Amuderya ve Sırderya arasındaki bu bölgeye, Turan, Orta Asya, Merkezi Asya, Türkistan gibi çeşitli isimler nisbet edilmiştir. Araplar ise nehrin ötesi manasına gelen Arapça "Mâverâünnehir" adını vermişlerdir. Mâverâünnehir tabirinin, ilk kez hadis kitaplarında zikri geçtiği söylenir.⁸ 9. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda da bu isme rastlanılmaktadır. Arapça metinlerde "Mâverâü'l-Ceyhun" veya "Haytal", Batı literatüründe "Transoxiana" olarak anılmıştır. Bazı Türk müellifleri ise bölgeye "Çay-Ardı" adını vermişler ki, bu da Mâverâünnehir kelimesinin tercümesidir. Modern dönemde Mâverâünnehir, Amuderya ile Sırderya nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km'lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.⁹

⁷ Bkz. Fregner, Berg G. "Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras", *Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek*, Der. Willem Van Schendel, Erik Jan Zürcher, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay., 2. baskı, İstanbul 2010, s. 40.

⁸ Kamoliddinov, Şamsiddin, "Movarounnahr", *ÖME*, Taşkent 2003, c. 6, s. 35.

⁹ Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2003, c. 28, s. 177.

Harita 1: Mâverâünnehir bölge haritası (*DİA*, TDV Yay., İstanbul 2003, c. 28, s.177)

Bugün Mâverâünnehir bölgesinin çoğunluk kısmı Özbekistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Mâverâünnehir'in Büyük İpek Yolu gibi önemli ticaret yollarının üzerinde olması, zaman zaman değişik kültürlere mensup kuvvetlerin ilgisini çekmiş ve işgale uğramasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda çeşitli kültürler ve medeniyetler bir araya gelerek kaynaşmış, bir takım orijinal eserleri meydana getirmiştir.¹⁰ Bilim, kültür ve yetiştirdiği âlimler ile önemli mevkie sahip olan Mâverâünnehir, orta asırlarda İslam Medeniyeti alanında büyük bir gelişmeye imza atmıştır.¹¹

Mâverâünnehir bölgesinin İslam Medeniyeti dairesine girmesinden günümüze dek devam eden tefsir faaliyetlerini üç döneme ayırarak tahlile tabi tutmak mümkündür. İlk dönem, bu coğrafya halkı İslâm'ı kabul ettikten başlayarak Çarlık Rusya tarafından işgal edilmesine kadar olan zaman dilimini içerir. İkincisi iç savaşlar sonucunda Mâverâünnehir'deki gerileme ve Rus İmparatorluğu tarafından işgalinden başlayarak Sovyetler Birliği'nin sonlandırılmasına kadar olan süreci kapsar. Son dönem Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla bağımsızlık sürecinden itibaren başlayan zaman dilimidir.

1.2. 19. ASIR ÖNCESİ MÂVERÂÜNNEHİR'DE SOSYOKÜLTÜREL DURUM VE TEFSİR ÇALIŞMALARI

1.2.1. Sosyal, Kültürel ve Dini Durum

İslam'dan önce İran, Yunan ve Türk Hakanlarının hükümran olduğu Mâverâünnehir'de, uzun zaman Budizm, Mecûsîlik ve kısmen Hristiyanlık inancı yaygın olmuştur. Arapların Sâsânî İmparatorluğu'nu ortadan kaldırması sonucunda Mâverâünnehir bölgesi Müslüman coğrafya ile sınır komşusu haline gelmiştir. Bazı kaynaklarda Ali b. Ebû Talib zamanında (35-40/656-661) Buhârâlî Erzekyân gibi kimselerin ticaret seferleri sırasında İslam ile tanışması bölgede İslam dini hakkında ilk

¹⁰ Özdeş, Talip, *İmam Maturidi'nin Te'vilatu Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1997, s. 23.

¹¹ Celal, Vahit, "Mâverâünnehir'de IX-XII Yüzyıllarda Felsefi Düşüncenin Yaygınlaşması", *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, July, SI(1), 2014, s. 800.

izlenimlerin oluşmasına yol açtığı belirtilmiştir.¹² Mâverâünnehir'e 54/674'te Horasan valisi Ubeydullâh b. Ziyâd b. Ebîh'in (ö. 67/686) seferiyle başlayan askerî harekâtta İslam'ın taşıyıcısı konumunda olan bazı sahabiler de bulunmuştur. Saîd b. Osmân b. Affân'ın (ö. 61/680-81) Ceyhun nehrini geçerek Semerkant üzerine yaptığı sefere Mühelleb b. Ebû Sufre (ö. 82/702) ve Kusem b. Abbas (ö. 57/677) gibi önemli şahsiyetler de katılmıştır.¹³ Hatta Resûlullah'ın amcazadesi Kusem b. Abbas bu seferlerden birinde Semerkant'ta şehit edilen¹⁴ sahabiler arasında zikredilir.¹⁵

Mâverâünnehir, Emevîler döneminde (8. yüzyılın başlarında) Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) kumandanlığında Müslümanlar tarafından fethedilmiş ve Ömer b. Abdülaziz zamanında (717-720) eşitlik ve kardeşlik ilkesine dayalı İslamî prensipler uygulamaya başlanmasıyla bölgede Müslüman olanların sayısı hızla artmıştır.¹⁶

Abbasiler döneminde Mâverâünnehir'i Tahirîler (821-873), Samanîler (809-1005), Karahanlılar (840-1212), Gazneliler (963-1186) Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157) ve Harezmsahlar (1077-1231) gibi hanedanlar yönetmiştir.¹⁷ Bu dönemlerde Mâverâünnehir İslam medeniyetinin önemli kültür merkezi ve havzası haline gelmiştir. Abbasiler döneminde siyasi parçalanmaların sonucu Bağdat'ta tekâmül eden bilim ve düşünce faaliyetleri Mâverâünnehir'e kaymıştır. 9-12. yüzyıllarda bölgede Eski Yunan, Hint ve Çin medeniyetlerinden İslam dünyasına intikal eden felsefe, matematik, fizik gibi

¹² Kurt, Hasan, "Orta Asya'da İslam'ın Yayılışı: İstekle mi Zorla mı?", *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, Ankara 2012, c. 1, s. 254.

¹³ Kurt, Hasan, "Saîd b. Osmân b. Affân", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2018, c. 35, s. 572-573.

¹⁴ Kusem b. Abbas'ın Semerkant'taki mezarı zamanla ziyaretgâh haline gelmiş, etrafına türbe, mezarlık, cami ve medrese yapılmıştır. Kusem'in mezarı Semerkantlılar arasında "Şâh-ı Zinde" (Yaşayan Sultan) diye anılır. Kusem b. Abbas hayatı ve Semerkanttaki türbesi hakkında bkz. Kencabek, Mirzo, *Hazrati Kusam ibn Abbos – Şohi Zinda*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2017, s. 66-263; Bakır, Abdulhalık, "Kusem b. Abbâs", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2002, c. 26, s. 462-463.

¹⁵ el-Askalânî, İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi 's-sahâbe*, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, c. V, s. 320-321; Yıldırım, Ahmet, "Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, Ankara 2012, c. 2, s. 651; Kencabek, *a.g.e.*, s. 113-117.

¹⁶ İslam'ın bölgeye yayılışı konusunda bkz: Berdimurodov, Amriddin, *Samarkand Tarihidan Tomçilar*, Maneviyat Nşr. Taşkent 2015, s. 98-99; Kutlu, Sönmez, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, TDV Yay., Ankara 2018, s. 50-73; Kurt, "Orta Asya'da İslam'ın Yayılışı: İstekle mi Zorla mı?", s. 249-284.

¹⁷ Erşahin, Seyfettin, *Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar*, 2. baskı, TDV Yay., Ankara 2007, s. 43; Abduhalimov, Bahrom, *Bayt al-Hikma va Markaziy Osiyo Olimlarining Bağdoddagi İlmîy Faoliyati: (IX-XI asrlarda Anık va Tabiiy Fanlar)*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2010, s. 262.

dünyevi ilimlere merak uyanmış, birçok bilim alanlarında Buhârî, Semerkandî, Tirmizî, Nesefî, Hârezmî, Fergânî, Fârâbî gibi Mâverâünnehir şehirlerinin künyelerini taşıyan söz sahibi bilginler yetişmiştir.¹⁸ Semerkand “İlim-İrfan Merkezi”ne dönüşmüş, Buhârâ da “Kubbetü’l-İslam” adını almıştır.¹⁹

Entelektüel faaliyetlerin yaygınlaşmasında, Harezm’de 1004 tarihinde kurulan ve Bîrûnî’nin (ö. 440/1048) başkanlık ettiği “Memun Akademisi” önemli yer tutmuştur.²⁰ Dönemin siyasi kargaşasından dolayı kısa süre (1017 yılına kadar) faaliyetine devam edebilen bu merkezde, kendi döneminin önemli meseleleri ile ilgili bilimsel çalışmalar yürütülmüştür.²¹ 9. ve 12. yüzyıllarda Mâverâünnehir’de oluşan bu gelişmeler dünya medeniyet tarihinde büyük bir iz bırakmıştır.

Tarihi veriler ve kaynaklar İslami ilimlerin oluşması ve gelişmesinde bu coğrafyada yetişen ve bu ilimlerde şöhret bulmuş birçok âlimin önemli katkılarda bulduklarını kaydetmiştir. Dârimî (ö. 255/869), Buhârî (ö. 256/870), Tirmizî (ö. 279/892), Mâturidî (ö. 333/944), Kaffâl aş-Şâî (ö. 365/976), Zemahşerî (ö. 538/1143), Burhânüddîn el-Merginânî (ö. 593/1197) gibi İslam âlimleri onlardan bazılarıdır. Bu dönemlerde Mâverâünnehir’de dini ilimler geleneği şekillenmiş ve ilmî yükseliş yaşanmıştır. Böylece bölge, İslâmî ilimlerdeki faaliyetleri ile İslâm düşünce tarihinde her zaman anılır bir seviyeye ulaşmıştır.²²

9. yüzyıldan itibaren bölgede tasavvuf alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Buhârâ’da tasavvufî düşüncelerin yaygınlaşmasında Yusuf Hemedânî’nin (ö. 534/1140)

¹⁸ Bkz. Yıldırım, Ahmet, “Türk Dünyasında İslâmî İlimler”, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, Bışkek 2012, sayı: 13-14, s. 22.

¹⁹ Frye, Richard Nelson, “Orta Çağ Başarısı Buhârâ”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Hasan Kurt, 2000/XLI, s. 425.

²⁰ Celal, *a.g.m.*, s. 800.

²¹ Harezm Memun Akademisinde Ebû Reyhân Bîrûnî, İbn Sinâ (ö. 428/1037), Ebû Sehl İsa b. Yahyâ el-Mesîhî el-Cürcânî (ö. 401/1010-11 [?]), Ahmet Muhammed es-Sahrî (ö. 406/1015), Ebû Said b. Ahmed b. Muhammed b. Miskevey (ö. 420/1030), Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk (ö. 427/1036), Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî (ö. 429/1038), Zeynüddîn el-Cürcânî (ö. 531/1137) gibi âlimler ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır (Celal, *a.g.m.*, s. 802).

²² Yıldırım, “Orta Asya’da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, s. 652.

büyük katkısı olmuştur.²³ İlk öğrencilerinden Hoca Ahmet Yesevî (ö. 561/1166), ondan tasavvuf sırlarını talim almış ve Türkistan'da tasavvufun yayılmasına sebep olmuştur. Daha sonra Yesevî'nin talimatı "Yesevilik" ismini almıştır.²⁴ Yusuf Hemedânî'nin diğer bir öğrencisi olan Abdulhalik Gücdüvânî (ö. 574/1179) de "Hâcagân" tarikatının kurucusudur. Daha sonra bu tarikat Bahauddin Nakşibend (ö. 791/1389) döneminde yaygınlaşmış ve "Nakşibendiye" adını almıştır. 12. Yüzyıla gelince Harezm'de Necmeddin Kübrâ (ö. 618/1221) öncülüğünde "Kübreviyye" tarikatı şekillenmiş, daha sonra Mâverâünnehir ve diğer Doğu ülkelerine yayılmıştır.²⁵

13. yüzyılın başlarında Mâverâünnehir halkları Moğol istilasına (1206–1368) maruz kalmıştır. Harezmsahlr devletinin (1077-1231) Moğollara karşı mücadelesi ancak iki sene dayanabilmiştir. İstila sonrası şehirler, medreseler ve kütüphaneler yıkılmış, âlimler, şairler ve mimarlar öldürülmüş veya Kuzey Hindistan, İran ve Horasan gibi devletlere kaçarak canlarını kurtarmıştır.

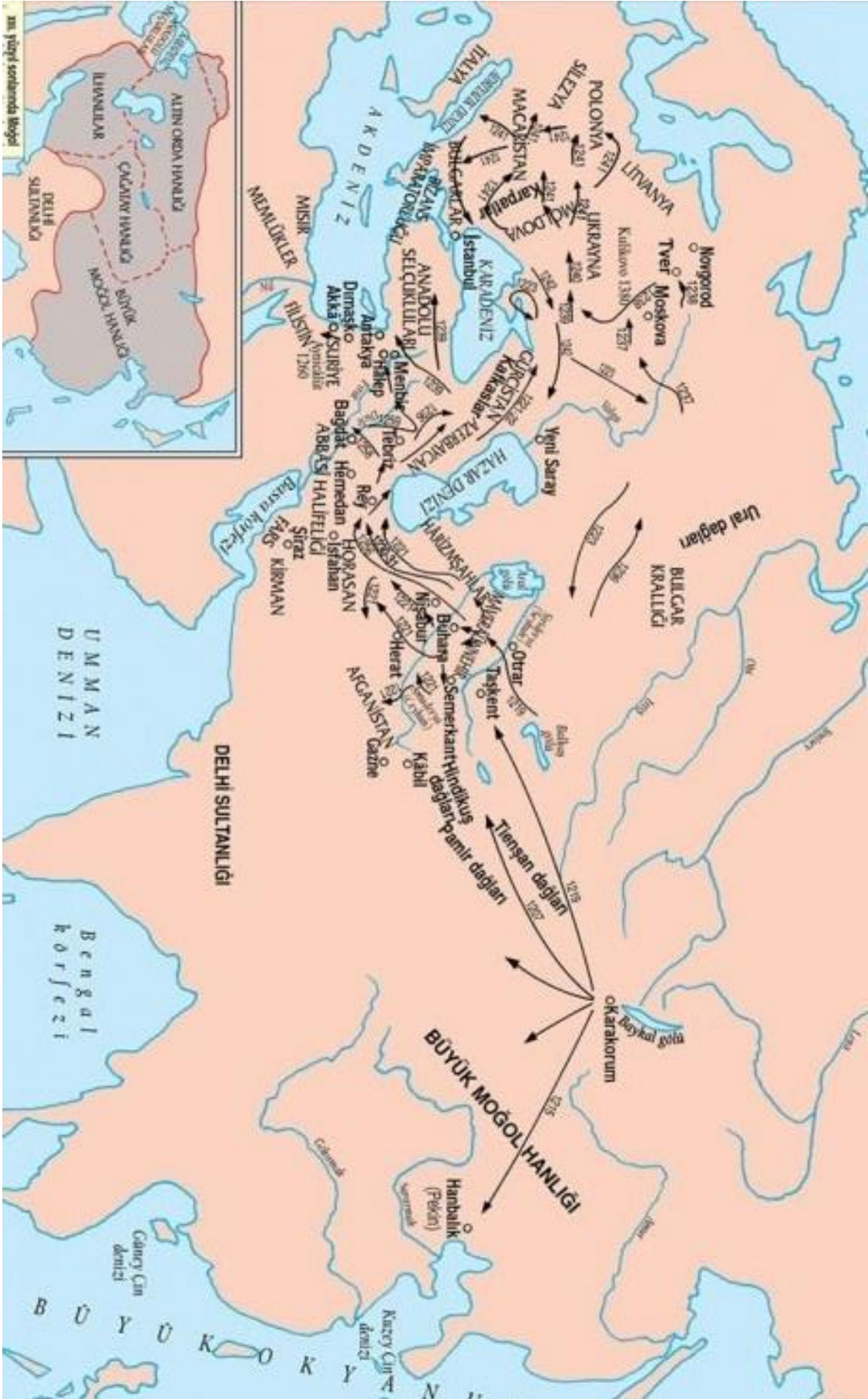
Mâverâünnehir'de 14. yüzyıldan itibaren ikinci defa medeniyetin yükseliş devri başlamıştır. Emir Timur (ö. 807/1405) ve hanedânî döneminde (1370-1507) yeniden birçok alanda büyük değişimler yaşanmıştır. Bu dönemlerde Buhârâ, Semerkant, Merv, Cürcân, Hive, Hokand gibi şehirler yeniden medeniyet merkezlerine dönüşmüş, doğu ile batı ve kuzey ile güney devletlerini bağlayan Büyük İpek Yolu faaliyetine devam etmiştir. Özellikle Timurîler devleti başkenti olan Semerkant şehri 15. yüzyıla gelindiğinde Mâverâünnehir, doğunun en güzel şehri, ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan merkez durumuna gelmiştir.²⁶

²³ Bkz. Usmon, Orif, "Shayh Yusuf Hamadoniy", *Hidoyat*, 2003 №3, s. 14-15.

²⁴ *Ma'naviyat Yulduzlari (Markazi Osiyolik mashhur simolar, allomalar, adiblar)*, Mesul muharrir: Muzaffar Hayrullayev, A. Kodiriy nomidagi Halk Merosi Nşr. Taşkent 1999, s. 8.

²⁵ Kara, Mustafa, "Türkistanın Işığı Necmeddin-i Kübrâ", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması (26-28 Mayıs 2014) Bildiriler*, 2014, c. I, s. 99-122; *Ma'naviyat Yulduzlari*, s. 9.

²⁶ Celal, *a.g.m.*, s. 800; Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Samarkandning Sara Ulamolari*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2014, s. 7.

Harita 2: Moğol istilası haritası (DİA, TDV Yay., İstanbul 2020, c. 30, s.227)

15. ve 16. yüzyıl başlarına kadar Semerkant, Buhârâ ve Hırat gibi başşehirlerde Timur geleneği devam ettirilerek alimler ve fazıllar, şairler, yazarlar, mühendisler, mimarlar, nakkaşlar ve müsevvirler toplanmıştır. Mâverâünnehir’de özellikle Semerkant’ta ilim ve sanatın gelişmesinde Uluğ Bey (ö. 853/1449)²⁷ ve onun etrafında toplanan ilim adamlarının yeri büyüktür. O ülkenin siyasi ve ekonomik hayatının kontrolü yanında ilimle iştiğal etmiş, ilmi münazaralar düzenlemiştir. Uluğ Bey Mâverâünnehir şehirlerini ilim merkezine dönüştürmeye çalışmış ve onun fermanıyla Buhârâ (1417), Semerkand (1417-1420), Gucdüvân (1433) medreseleri inşa edilmiştir. Zamanının darülfünunu olarak bu medreselerde Kur’an, hadis, tefsir, fıkıh, riyaziyyat, hendese, coğrafya, ilm-i aruz gibi ilimler okutulmuştur. Semerkant medresesinde Şemseddin Havafi, Kazızade Rumî, Gıyasuddin Cemşid, Uluğ Bey, Alâeddin Ali Kuşçu gibi âlimler ders vermişler. Bu devirde Semerkant’ta Uluğ Bey Medresesi dışında Bibi Hanım, Firuz Şah, Şah Melik, Hocabey, Mirabduveli ve Kutbuddin Sadır medreseleri de inşa edilmiştir.²⁸

Mâverâünnehir’de orta asırlarda Arap, Fars ve Türk dilleri kullanılmıştır. Dini ve ilmi eserlerin çoğu Arap dilinde yazılmış, sosyal alanda ve edebi eserlerin yazılmasında Fars²⁹ ve Türk dilleri kullanılmıştır. Örneğin Rûdekî (ö. 329/941), Cürcanî (ö. 531/1137),

²⁷ Matematikçi ve büyük astronomi âlimi olan Uluğ Bey, Timurlu hükümdarlarından (1409-1447-1449). Babası Şâhruh Timur’un küçük oğlu idi. Matematikçi, astronom, edip ve şair olmasının yanı sıra Kur’an-ı Kerim’i hafızı olan Uluğ Bey, döneminin her alanda başarılı din, ilim, sanat ve edebiyat âlimlerini davet ederek bol ihsanlarda bulunmuş, kendisi de onlardan çok istifade etmiştir. Kadızâde-i Rûmî, Cemşid el-Kâşî ve Ali Kuşçu bunların en meşhurlarıdır. (Berdimurodov, *a.g.e.*, s. 257-260; Unat, Yavuz, “Uluğ Bey”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, c. 42, s. 127-129).

²⁸ Cumanazar, Abdusattor, *Buhoro Ta’lim Tizimi Tarihi*, Akademnaşr Nşr. Taşkent 2017, s. 535-37; Ahmedov, Böriboy, *Ulug’bek*, Yosh Gvardiya Nşr. Taşkent 1989, s. 100; Ahmedov, Aşraf, *Ulug’bek (Hayoti va Faoliyati)*, Fan Nşr. Taşkent 1991, s. 47-64; Berdimurodov, *a.g.e.*, s. 259-260; Celal, Vahit, “Maveraünnehir’de Astronomi ve Ulugbek Mektebi”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, Aralık 2016, Cilt 2 , Sayı 2, s. 224; Muhammadjonov, Abdulahad, *Temur va Temuriylar Saltanati*, Komuslar Boş Tahriiyati, Taşkent 1994, s. 114-126; Rahmonov, Mamacon, “Temur va Temuriylar San’atiga Bir Nazar”, *Amir Temur va temuriylar Davridagi Madaniyat va San’at*, Adabiyot va San’at Nşr. Taşkent 1996, s. 3-18; “Temuriylar”, *ÖME*, Taşkent 2005, c. 9, s. 166; Unat, *a.g.m.*, s. 127-129.

²⁹ Hârizmşahlar döneminde Mâverâünnehir’de Farsça bir ilim dili kabul edilmiş ve bazı âlimler eserlerini Fars dilinde yazmışlardır (Yılmaz, Ali Tarık Ziyat, “Matürîdî Âlimlerden Sıgnâkî’nin (ö. 714/1314[?]) Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Kelâm İlmindeki Yeri ve Eserleri”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12, 2018, s. 51).

Câmî (ö. 898/1492) gibi âlimler Fars dilinde, Yusuf Has Hâcib (9. yüzyıl), Mahmud Kaşgarî (11. yüzyıl), Ahmed Yügnekî (12. yüzyıl) gibi âlimler de Türk dilinde değerli eserler meydana getirmişlerdir.

Harita 3: Emir Timur'un Fetih Ettiği Ülkeler Haritası (15. yüzyıl)³⁰

Resim 1: Registan Meydanı, Semarkand. Sağda: Şerdar Medresesi.
Karşıda: Tillakari Medresesi. Solda: Ulughbey Medresesi

³⁰ (erişim 29.11.2022) <http://www.turkbilimi.com/emir-timur-fetih-ettiği-ülkeler-haritası/>

16. yüzyılda Mâverâünnehir’de siyasi, sosyal ve kültürel açıdan çok etkileyen iç kavgalarının patlak vermesi, büyük bir devletin parçalanmasına sebebiyet vermiştir. Bölge hâkimiyeti Şeybanîler (1500-1599), Canoğulları (1599-1785), Aşterhanîler (1601-1757) ve Mangıtlar (1756-1920) hanedanları ellerine geçmiştir. Doğu-Batı ticaretinin güneydeki denizlere kaymasıyla tarihî İpek Yolu önemini kaybetmiştir. Bölgede hâkimiyet mücadelesi ve savaşların devam etmesi, siyasi, iktisadi, medeni, dini açıdan gerileme ve önceki başarıların kaybı olarak tarihe geçmiştir.³¹ 19. yüzyılda Canoğulları ve Aşterhanîler’in hâkimiyeti altında bulunan bölge, Mangıt hakimiyetinin ardından Çarlık Rusya’nın idaresine girmiştir.³²

1.2.2. Tefsir Çalışmaları

Kur’an-ı Kerim üzerinde zaman, mekân ve insanların durum ve ihtiyacına göre çok sayıda tefsir yazıldı ve hala yazılmaya devam edilmektedir. Bu kutsi işi omuzuna alan ve bu alanda etkili ve yön verici özelliğe sahip olan müfessirlerin bir kısmı Mâverâünnehir bölgesinde yetişmiştir. Kur’an’ı anlama ve tefsir etme gayreti, bölgede tefsir geleneği çizgisi üzerinde yürümüştür. Mâverâünnehir ilim havzasında yetişen müfessirler özgün yorum ve fikirleriyle tefsir ilmine katkıda bulunmuş, kendisinden sonra telif edilen eserleri etkilemiştir. Bu tefsirlerin bazılarında şerh ve haşiyeler yazılmış, farklı dillere çevrilmiş ve yıllarca medreselerde okutulmuştur. Bölgedeki erken dönem tefsirlerin Arapça kaleme alındığı görülmektedir. Daha sonra halkın istifadesi ve talebi üzerine bazı Arapça tefsirlerin mahalli dillerden olan Farsça ve Türkçeye çevrildiği anlaşılmaktadır. 20. yüzyıl tefsir özelliklerine başlamadan önce Mâverâünnehir’de yetişip tefsir ilmine katkıda bulunan müfessirler ve onların eserlerini kısaca ele almak, tefsir ilminin bölgedeki durumunu anlamada yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Tanıtımda takip edeceğimiz metod, önce eserlerin telif edilen dillerine göre Arapça, Farsça ve Türkçe

³¹ *Ma’naviyat Yulduzlari*, s. 256.

³² Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 180.

olarak tasnife tabi tutulacaktır. Arapça tefsir çalışmaları da biri müstakil tefsirler, diğeri haşiye ve şerhler olmak üzere iki ayrı başlıklar altında ele alınacaktır. Her başlık altında bölgedeki 19. yüzyıla kadar yazılmış tefsir ve mealler kronolojik sıraya göre tanıtılacaktır. Bölgede yapılan tüm tefsir çalışmalarının listesini oluşturmak ve akademik camianın en azından ismen de olsa haberdar olması için kaynaklarda bulunup da günümüze ulaşmayan müfessirleri de ihmal etmemeye çalıştık. Çarlık ve Sovyetler Birliği döneminde bölgede sayılı çalışmalar yapıldığından kronolojik sıraya göre tek başlık altında işlenecektir. Bağımsızlık sonrası ise mealler ve tefsirler ayrı başlıklarda ele alınacaktır. Mealler başlığı altında Özbekistan’da günümüze kadar yazılmış Özbekçe mealler, tefsirler başlığı altında günümüze kadar yazılmış Özbekçe tefsirler kronolojik sıraya göre tanıtılacaktır. Çalışmaları tanıtırken tefsir ve mealin yanında müellifin hayatı da kısaca işlenecektir. Tespit edebildiğimiz kadar Mâverâünnehir bölgesinde günümüze kadar yazılan bütün tefsir ve mealleri tanıttıktan sonra bir başlık altında topluca değerlendirilecektir.

1.2.2.1. Arapça Tefsir Çalışmaları

1.2.2.1.1. Müstakil Tefsirler

Mâverâünnehir’e İslam’ın yayılmasından kısa bir süre sonra bölgede vücuda gelen ilim merkezlerinde muhaddisler, müfessirler, fakihler yetişmeye başlamıştır. Hadislerin toplanması ve onların konulara göre tasnifi ile ilgili faaliyetlerin bu bölge alimleri tarafından yapılmış olması bir gerçektir. Muhaddisler, Hz. Peygamber’in hadisleri yanında, Kur’an-ı Kerim tefsiri ile ilgili rivâyet ve bilgileri kayda geçirmişlerdir. Mâverâünnehir’in meşhur muhaddislerinden Abdullah b. Abdirrahman ed-Dârimî (ö. 255/869), Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256/870), Ebû İsa Muhammed et-Tirmizî (ö. 279/892) gibi âlimler kendi hadis kitaplarının “Tefsîru’l-Kur’ân” bölümünde, Hz.

Peygamber, sahabe ve tabiünden nakledilen tefsir ilmi için çok değerli rivâyetleri cem etmişlerdir.

Keşfü'z-zunûn gibi bazı kaynaklara göre, Buhârî *et-Tefsîru'l-kebîr* adlı müstakil tefsir kitabı telif etmiştir.³³ Ancak bu eser bize kadar ulaşmamıştır. Buna rağmen, muhaddisin *el-Câmi'u's-sahîh* eserinin tefsire tahsis ettiği 'Kitâbu't-Tefsîr' bölümünde bazı ayetlerin tefsirine veya sebab-i nüzûlüne müteallik hadisleri, sahabe ve tabiünden gelen rivâyetleri cem etmiştir.³⁴ Aynı şekilde Semerkantlı büyük muhaddis Darimî'nin de *et-Tefsîr* adlı eseri bulunduğunu Ömer Nasuhi Bilmen *Tabakâtu'l-müfessirîn* eserinde kaydetmiştir.³⁵

Bölgedeki âlimlerden Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî) (ö. 249/863) muhaddisliği yanında müfessir kimliğiyle de bilinmektedir. Semerkand yakınındaki Kiss şehrinde dünyaya gelen muhaddisin *el-Müsnedü'l-kebîr* adlı eseri meşhurdur.³⁶ Kaynaklarda *Tefsîru'l-Kur'ân/Tefsîru 'Abd b. Humeyd* adlı kitabından bahsedilmektedir.³⁷ Bu eser günümüze ulaşmamış, ancak İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe* eserinde söz konusu eserden bazı iktibaslar bulunmaktadır.³⁸ Bilmen, *Tefsîru'l-*

³³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî el-kutub ve'l-fünûn*, Darü İhyai't-Tirasi'l-A'rabi, Beyrut: Lübnan, ts., c. 1, s. 443; Dâvûdî, Muhammed b. Ali, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye Yay., Beyrut 1983, c. 2, s. 107; İbn Â'sûr, Muhammed el-Fadıl, *et-Tefsîru ve ricâluhu*, el-Ezher Macmau'l-Buhusi'l-İslamiyye, Mısır 1970, s. 41; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Semerkand Yay., İstanbul 2018, c. 1, 422-427; el-A'zamî, Muhammed Mustafa, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1992, c. 6, s. 371; Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Tefsiri Hilâl*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2017, c. VI, s. 622 (Bundan sonra bu eser TH şeklinde verilecektir); Günay, İlhami, *Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*, Ensar Yay., İstanbul 2016, s. 78; Uvatov, Ubaydulla, "İmâm al-Buhorî", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 15; Berdimurodov, a.g.e., 107.

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Bilgen, Halil, *Sahih-i Buhârî'de Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1999.

³⁵ Bilmen, a.g.e., c. 1, s. 442; Uvatov, Ubaydulla, "İmâm ad-Dorimiy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 18.

³⁶ Bilmen, a.g.e., c. 1, s. 421; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, thr. heyeti, Uluslararası İmâm Buhârî Merkazi Nşr. Semerkand 2016, s. 174; Yıldırım, Ahmet, "Orta Asya'da İslâm'ın Yayılmasında Din Âlimlerinin Rolü", *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, ed. M. Savaş Kafkasyalı, Ankara-Türkistan 2012, s. 157; Yıldırım, "Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", s. 653; Umarov, Şukrulla, "Abd İbn Humeyd al-Kaşşiy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 50.

³⁷ Nüveyhiz, Adil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-ân*, Müessesetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, 2. baskı, 1988, c. 1, s. 253; Bilmen, a.g.e., c. 1, s. 421; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 175; Yıldırım, "Orta Asya'da İslâm'ın Yayılmasında Din Âlimlerinin Rolü", s. 157; Günay, a.g.e., s. 78; Umarov, a.g.m., s. 50.

³⁸ Koçyiğit, Talat, "Abd b. Humeyd", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1988, c. 1, s. 58.

Kur'ân ile ilgili bazı rivâyetlerin *Dürrü'l-mensûr* eserinde bulunduğunu ifade ederek bazı örnekler vermiştir.³⁹ İbni Ebî Hâtim tefsiri haşiyesinde bulunan Kissî'ye ait bazı tefsir rivâyetleri, Muhlif b. Benih el-'Urf tarafından tahkik edilmiştir. Âl-i İmrân ve Nisâ surelerinde bulunan 470 rivâyetin tahkiki, 2004'te *Kıt'a min tefsîri'l-İmâm 'Abd b. Humeyd* adıyla yayımlanmıştır.⁴⁰

Bazı kaynaklara göre, İmam Buhârî'den *el-Câmi'u's-sahih*'i icâzet yoluyla alan talebelerinden Ebû İshâk İbrahim b. Ma'kıl en-Neseî (ö. 295/908) *et-Tefsîr* adlı tefsir yazmıştır.⁴¹ Yine kaynaklarda Ebû İsmail et- Tirmizî (ö. 286/899) *Nâsihu'l-Kur'âni ve mensûhuh*,⁴² Ebû Hafs el-Buhârî (ö. 316/928) *et-Tefsîru'l-kebir*,⁴³ İbnü'l-Hayyat (ö. 320/932) *Ma'âni'l-Kur'ân*⁴⁴ adlı eser kaleme aldıkları kaydedilmiştir. Ancak bu eserler bugüne kadar gün yüzünü görmüş değildir. Aşağıda Mâverâünnehir alimlerinin önce müstakil tefsirleri, sonra tefsirlere haşiyeye, şerh ve ihtisar yazan alimler ve onların eserleri hakkında kısa bilgi vereceğiz.

Ebû Hafs Büceyrî (ö. 311/923), *et-Tefsîr*

Dedesine nisbetle Büceyrî veya İbn Büceyr diye anılan Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Büceyr b. Hâfız b. Râşid el-Hemedânî es-Semerkindî 222/837'de Mâverâünnehir'deki Re'sülkantara (Huşûfegân) köyünde doğmuştur. Horasan, Basra, Kûfe, Şam, Mısır, Hicâz gibi ilim merkezlerine yaptığı seyahatlerde meşhur allamelerden ders almıştır.⁴⁵ Büceyrî'nin *el-Câmi'u'l-müsned* adlı eseri meşhurdur. Kaynaklarda onun

³⁹ Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 421.

⁴⁰ *Kıt'a min tefsîri'l-İmâm 'Abd b. Humeyd*, thk.: Muhlif b. Benih el-'Urf, Dâr İbni Hazm Yay., Beyrut 2014, s. 5-6. Kissî'nin *Müsnedü'l-kebir* eseri üzerinde Kemaleddin Özdemir *Hadis İlminde Abd b. Humeyd ve Müntehab Müsned'i* adıyla doktora tezi hazırlamıştır.

⁴¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 24.

⁴² Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 108-109. Tam ismi, Ebû İsmail Muhammed b. İsmail b. Yusuf et- Tirmizîdir.

⁴³ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 49; Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye Yay., Beyrut ts., s. 77; Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, Mektebetü'l-'Ulum ve'l-Hikem Yay., Medine 1997, s. 53. Tam ismi, Ebû Hafs Kuteybe b. Ahmed b. Şüreyh el-Buhârîdir.

⁴⁴ Semerkantlı Ebü Bekir Muhammed b. Ahmed b. Mansûr, müfessir ve güçlü bir gramer âlimidir (Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 2, s. 1730; Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 462-463).

⁴⁵ Ziriklî, Hayrüddîn, *el-A'lâm*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn Yay., 15. baskı, Bayrut 2002, c. 5, s. 60; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 63; İsayev, Yöldoşon, "Abu Hafs Umar İbn Muhammad Bucayriy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 173-177.

et-Tefsîr adlı bir eseri olduğu nakledilmektedir.⁴⁶ Ebû Hafs Büceyrî'nin *el-Câmi 'u'l-müsned* eserinin bir kısmı (yani, 30. bab “Resulullah'ın Hastalığı ve Vefatı”) ve *et-Tefsîr* kitabının baş kısmını ihtiva eden 124 yapraktan oluşan el yazma nüshası Şam'daki Darü'l-Kütübi'z-Zahiriyye kütüphanesinde 1067 numara altında muhafaza edilmektedir. İmam Buhârî Uluslararası Araştırma Merkezinde işbu el yazma tahkik ve tercümesi üzerinde 2019 yılından beri çalışılmaktadır.⁴⁷

Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Velîlik konusundaki görüşleriyle tanınan Mâverâünnehir sûfî ulemasından Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî muhtemelen 3/9. yüzyılın başlarında Tirmiz'de doğmuştur. Onun görüşlerini benimseyen mutasavvıflara “Hakîmiyye” adı verilmiştir. Ebû Bekr Muhammed el-Verrâk et-Tirmizî (ö. 280/893) ve Hasan b. Ali el-Cevzecânî (ö. 4/10. yüzyıl [?]) bunların önde gelenlerdendir.⁴⁸ Onun *et-Tefsîr/Tefsîru'l-Kur'ân* adlı tamamlanmamış tefsiri bulunmaktadır.⁴⁹ Onun *Tefsîru'l-Kur'ân, Risâle fî tefsîri'l-Kur'ân, Tefsîrun 'alâ âyeti lâ şerkiyyetin velâ ğarbiyye, Tefsîru kavlühü 'azze ve celle Hüve'l-Evvelü ve'l-Âhiru ve'z-Zâhiru ve'l-Bâtin, Mes'ele kavlühü Teâlâ ve'llâhü ye'lemü mütekallebeküm ve mesvâküm* adlı eserlerinin el yazmaları dünya kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir.⁵⁰ Ayrıca Tirmizî'nin Kur'an ilimlerine ait

⁴⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 9; Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, Haydarabad 1977, c. 2, s. 96; Kandemir, M. Yaşar, “Büceyrî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1992, c. 6, s. 481; Abdulhamid Saad, Abdulloh, *Orta Osiyo Olimlari Komusi*, İmom Buhoriy Respublika ilmiy-ma'rifiy markari Nşr. Taşkent 2007. s. 145; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 64; İsayev, *a.g.m.*, s. 176.

⁴⁷ İsayev, Yöldoşon, “Abu Hafs Bujayriy va Uning ‘al-Jome’ al-Musnad’ Asari”, (erişim 07.01.2019) <http://www.bukhari.uz/?p=8262>

⁴⁸ Bereke, Abdülfettah Abdullah, “Hakîm et-Tirmizî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1997, c. 15, s. 196-198.

⁴⁹ Edirnevî, *a.g.e.*, s. 58.

⁵⁰ Uvatov, Ubaydulla, “al-Hakim at-Termiziy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 57. *Risâle fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ın 115 varaklı el yazması Gürcistan Millî El Yazmaları Merkezi'nde (nr. 539); *Tefsîru'l-Kur'ân*'ın 134 yapraklı el yazması Burdur Millî Kütüphanesi'nde (nr. 143); *Tefsîrü 'alâ âleti lâ şerkiyyetin velâ ğarbiyye*'nin el yazması İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi koleksiyon bölümünde (nr. 34 Fe 2163/10); *Mes'ele kavlühü Teâlâ ve'llâhü ye'lemü mütekallebeküm ve mesvâküm* ayeti tefsiri el yazması Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Saib Sencer koleksiyonu (nr. 1574/VII) ve Leipzig Kütüphanesinde (nr. 212/LXXXIV); *Tefsîrü kavlühü 'azze ve celle Hüve'l-Evvelü ve'l-Âhiru ve'z-Zâhiru ve'l-Bâtin* ayeti tefsirinin el yazması Leipzig Kütüphanesi (nr. 212/LXIX) ve Göttingen Üniversitesi'nde (nr. 256/XIV) bulunuyor (*Termizlik Olimlar Asarlarining Cahon Fondlaridagi Kölyozmalari Katalogi*, Fen Nşr. Taşkent 2018, s. 105, 138, 162, 375, 409).

Tahsîlü nezâiri'l-Kur'ân ve el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-sünne adlı eseri mevcuttur.⁵¹

Tahsîlü nezâiri'l-Kur'ân eseri, Mukatil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*'inin bir şerhi ve eleştirisi olarak görülmüş, hatta elde mevcut *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*'in bunun eksik bir nüshasına dayandığı belirtilmiştir.⁵²

Ebû Mansûr el-Mâturidî (ö. 333/944), *Te'vilâtü Ehli's-sünne*

İlmî üstünlüğü ve faziletli kişiliği sebebiyle “İmâmü'l-Hüdâ”, “Reîsü Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa”, “İmâmü'l-Mütekellimîn” ve “el-İmâmü'l-Mehdî” gibi isim ve lakaplarla anılan, büyük kelim imamı, Maturidî mezhebinin kurucusu Ebû Mansûr'un tam ismi Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturidî es-Semerkandî'dir. Maturidî aslen Semerkand'ın Mâturid nahiyesinden olup hayatı hakkında fazla bilgi bulunmuyor. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte çoğunluk tarihçiler 333/944 yılında Semerkant'ta vefat ettiğinde müttefiktirler.⁵³

Maturidî, Kur'an'ı akıl çerçevesinde yorumlayan kişilerden biri olarak kabul edilir. O, kendi dönemine kadar oluşan ve Ehl-i sünnet çevrelerinde kabul gören kişisel görüş ve aklî tevillerle Kur'an'ın tefsir edilmeyeceğine dair baskın kanaatin askine akıl yürütme yoluyla Kur'an'ın yorumlanabileceğini (te'vil) göstermiştir. *Te'vilâtü Ehli's-sünne* adlı eserini bu yöntemle ele almıştır. Eser, İslam düşüncesinde akli esas alan dirâyet yöntemi ile yazılan ilk tefsirlere dendir.⁵⁴ *Te'vilât* üslup ve metot itibarıyla yeni bir çığır açarak kendisinden sonraki *el-Keşşâf*, *Mefâtihu'l-gayb* gibi birçok tefsirlere örnek olmuştur.

⁵¹ *el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-sünne* adlı eserin el yazmalar için bkz. *Termizlik Olimlar Asarlarining Cahon Fondlaridagi Kölyozmalari Katalogi*, s. 171-72, 240, 298-99, 433-34.

⁵² *Tirmizlik Olimlar Asarlarining Cahon Fondlaridagi Kölyozmalari Katalogi*, s. 459; Türker, Ömer, “Mukâtil b. Süleymân”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 31, s. 136; Bereke, a.g.m., c. 15, s. 198. Yrıca bkz. Kaya, Süleyman, *Tahsilü Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*, Rağbet Yay., İstanbul 2016.

⁵³ Edirnevî, a.g.e., s. 70; Bilmen, a.g.e., c. 1, s. 468; Özen, Şükrü, “Mâtüridî”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2003, c. 28, s. 147; Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Yedi Kubbe Yay., 2. baskı, Konya 2016, s. 205; Uvatov, Ubaydulla, “İmom al-Moturidî”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 90; Sülün, Murat, “Ebû Mansûr el-Mâtüridî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tenkitli Neşirleri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2019, c. V, sayı: 1, s. 43.

⁵⁴ Bilmen, a.g.e., c. 1, s. 468-70; Kutlu, a.g.e., s. 217-18; Yıldırım, “Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, s. 654; Yıldırım, “Türk Dünyasında İslâmî İlimler”, s. 23.

Buna rağmen gerek tefsirlerde ve gerekse tefsir tarihi ve usulüne dair birtakım eserlerde yakın zamana kadar *Te'vilât*'tan neredeyse hiç bahsedilmemiştir.⁵⁵ Son dönemde *Kitâbü't-tevhîd* ve *Te'vilâtü Ehli's-sünne* eserlerinin tahkikli neşri, tercümesi ve onların üzerine yapılan çalışmalar, Mâtürîdî ve eserlerine olan ilginin arttığını göstermektedir.⁵⁶

Kaffâl eş-Şâşî (ö. 365/976), *et-Tefsîru'l-kebîr*

Dil, edebiyat, tefsir, fıkıh ve hadis ilimleriyle ilgilenen Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâîl el-Kaffâl eş-Şâşî, 291/904'te Şaş'ta doğmuştur. Mesleği çilingir olduğundan "Kaffâl" lakabıyla tanınmıştır. Semerkant, Buhârâ, Tirmiz, Horasan, Irak, Şam, Hicaz bölgelerine ilim talebiyle yolculuk yapan Kaffâl, Hüsam b. Küleyb, Ebû Cafer Taberî, Ebû Musa Eş'arî gibi âlimlerden ders almıştır. Şaş ehli onu "Hazreti İmam" (Hastimam) diye yüceltirler.⁵⁷

Tabakât literatüründe Kaffâl'in müellefatı arasında *et-Tefsîru'l-kebîr* adlı Kur'an tefsirinden söz edilmektedir.⁵⁸ Tefsir tarihinin pek çok şaheseri gibi Kaffâl'in tefsiri de günümüze ulaşmamıştır. Ancak onun çok sayıda izah ve yorumu başta Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) olmak üzere pek çok müfessir tarafından sonraki dönemlere taşınmıştır. Özellikle kelami konularda Mutezile görüşleriyle öne çıkan bu eser, *Mefâtihu'l-gayb*

⁵⁵ Özdeş, *a.g.e.*, s. 39.

⁵⁶ *Te'vilâtü Ehli's-sünne*'yi farklı yönleriyle ele alan pek çok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bazıları için bkz. Özdeş, Talip, *İmam Maturidi'nin Te'vilatu Ehli's-Sünne Adli Eeserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı* (Doktora, 1997); Karataş, Ali, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir* (Doktora, 2010); Bilgin, Ömer Faruk, *el-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili* (Doktora, 2012); Jusupov, Mairambek, *Mâtürîdî'nin Te'vilât Adli Eserinde Hadis Anlayışı - Nisâ Süresi Örneği* (Doktora, 2016); Çakır, Erkan, *Mâtürîdî'nin Te'vilât'ında Müşkilü'l-Kur'an* (Doktora, 2017); Gengil, Veysel, *Tefsir-Te'vil Ayrımı Bağlamında Mâtürîdî'de Tefsirin İmkânı Meselesi* (Doktora, 2018); Harbi, Abdurrahman, *Te'vilâtü'l-Kur'an ile Keşşâf Tefsirlerinin Ulümü'l-Kur'an Açısından Mukayesesi* (Doktora, 2019); Satybaldiev, Aitmyrza, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında Kıraat* (Doktora, 2019); Sabırlı, Esat, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an İsimli Tefsirinde Mu'tezilî Söylemin Eleştirisi* (Doktora, 2020) vd.

⁵⁷ Maşalı, Mehmet Emin, *Kaffâl eş-Şâfi'de Kur'an Yorum Anlayışı*, OTTO Yay., Ankara 2016, s. 42-49; Kallek, Cengiz, "Kaffâl, Muhammed b. Alî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2001, c. 24, s. 146-147; Muhamedov, Ne'matullo, *Şoş Vohasi Olimlarining İlmîy-Ma'maviy Merosi*, Toşkent İslom Universiteti Nşr. Taşkent 2007, s. 50-60; Muhamedov, Ne'matullo, "Kaffol aş-Şoşiy – Maşhur Muhaddis Olim", *Özbekistonda İctimoiy Fanlar*, Fan Nşr. Taşkent 2003, s. 57-58; "Toşkentlik Olimlar", *Hidoyat*, 2017, Toşkent İslom Madaniyat Poytahti Mahsus son, s. 5; Muhamedov, Ne'matulla, "Abu Bakr Kaffol Şoşiy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 111-119.

⁵⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 198-200; Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 478-480; Kallek, *a.g.m.*, s. 147; Türkistanî, Fevziyye Abdülkâdir, *et-Türkistâniyyün Men hüüm?*, Cidde 2015, s. 54.

tefsirinin ana kaynakları arasında yer alır ve eserde isim zikredilerek yapılan nakiller 270'in üzerindedir.⁵⁹ Maşalı, *Kaffâl eş-Şâşî'de Kur'an Yorum Anlayışı* adlı çalışmasında farklı tefsirlerde Kaffâl'a atfedilen yorumlar çerçevesinde onun Kur'an ve yorum anlayışının genel niteliklerini tespit etmeyi amaçlamıştır.⁶⁰

Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*

“İmâmü'l-Hüdâ” ve “Fakîh” lakabıyla tanınan Hanefî fakihî ve kelamcısı Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'nin doğum ve ölüm tarihi ile ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte, 373/983'te vefat ettiği kabul edilmektedir.⁶¹

Birçok alanda eserler kaleme alan Ebü'l-Leys'e kendine ait olmayan bazı kitaplar da nisbet edilmiştir.⁶² Onun *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî)* adlı eseri rivâyet ağırlıklı tefsirdir. Kitap rivâyet tefsiri olmakla birlikte içerdiği tasavvufî yorumlar sebebiyle bazıları tarafından işârî tefsir olarak adlandırılır.⁶³ İsmail Hakkı Bursevî bu tefsirden çokça yararlananların başında gelmektedir.⁶⁴ Abdülkadir İnan, Semerkandî'nin söz konusu eserinin Osmanlı döneminde en çok tercüme edilen ve okunan tefsir olduğunu söyler.⁶⁵ Semerkandî'nin hayatı, eserleri ve

⁵⁹ Bkz. Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 1991, s. 129-30; Yıldırım, “Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, s. 655, 657.

⁶⁰ Bkz. Maşalı, *a.g.e.*, s. 341.

⁶¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 346; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 211; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 92; Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 486; Yazıcı, İshak, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1982, s. 46.

⁶² Eserin günümüzde yapılmış baskılarında adı *Bahrü'l-'ulûm* diye kaydedilmiş olmasına rağmen *Bahrü'l-'Ulûm* adlı tefsirin asıl müellifi Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî'dir (ö. 860/1456). İleride bu tefsir hakkında bilgi verilecektir.

⁶³ Yazıcı, İshak, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s. 475; Abdullayev, Abduraşid, “Abu-l-Lays as-Samarkandiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 64-65.

⁶⁴ Birışık, Abdulhamit, “Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, *İslâmî Araştırmalar*, 2004, c. 17(1), s. 54.

⁶⁵ Tefsirin Türkçe tercümelere içerisinde en çok meşhur olanı, Ahmet Daî'nin (ö. 824/1421 tarihinden sonra) *Terceme-i tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî* veya *Durar-ı latif* adındaki eser olup, Padişahın isteği üzerine tercüme etmiştir. Semerkandî tefsirinin Türkçe çevrileri Musa İznîkî (ö. 838/1434-35 [?]) ve İbn Arabşah (ö. 854/1450) tarafından da yapılmıştır (Bkz. İnan, Abdülkadir, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961, s.16; Özkan, Abdurrahman, “Ahmed-i Dâî'nin Tefsir Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2002, sayı: 11, s. 3; Çetin, Abdülbaki, “Ebü'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2007(22), s. 55; Birışık, “Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, s. 55-57; Birışık, Abdulhamit, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri (Tebliğ ve Müzakereler)*, 21-22 Ekim 2011, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 202-204; Günay, *a.g.e.*, s. 92-94).

tefsirdeki metodu konusunda İshak Yazıcı ve Abdureşit Abdullayev doktora tezi hazırlamışlardır.⁶⁶

Ebû Alî b. Sînâ (ö. 428/1037)

Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ 370/980 yılında Buhârâ yakınındaki Efşâne köyünde doğmuştur. Felsefe alanında şöhret bulmasının yanında bazı sureler ve bir kısım ayetlerin tefsirini yapması hasebiyle bölgede tefsir ilmine de katkıda bulunmuştur.⁶⁷ İbn Sînâ'nın tefsir ile ilgili risaleleri şunlardır: *Risâle fî Tefsîri sûreti'l-İhlâs*, *Risâle fî tefsîri sûreti'l-Muavvizeteyn (Tefsîru sûreti'l-Felak, Tefsîru sûreti'n-Nâs)*, *Tefsîru âyeti'n-Nûr*, *Tefsîru âyeti "sümme'stevâ ile's-semâ" ve hiye duhân"*, *Tefsîru sûreti'l-A'lâ*.⁶⁸ Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Felsefî Okunuşu* adlı kitabında İbn Sînâ'nın Kur'an anlayışı ve yorum yöntemini tartışmıştır.

Ebû Abdullah en-Nevkedekî (4-5/10-11. yy.), *et-Tefsîr*

Ebû Abdullah Ahmed b. Hişâm el-İştihânî en-Nevkedekî, Semerkand'ın İştihân ilçesine bağlı Nevkedek köyünde doğmuştur. Horasan ve Irak gibi ilmi merkezlerine yolculuk yapmıştır. Kaynaklarda Nevkedekî'nin *et-Tefsîr* adlı eseri bulunduğu nakledilir.⁶⁹

Ebü'l-Abbâs el-Müstağfirî (ö. 432/1041), *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*

Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez el-Müstağfirî en-Nesefî 350/961 yılından sonra Nesef'te doğmuştur. Müstağfirî, Buhârî'nin Firebrî nüshasını en son

⁶⁶ Bkz. Yazıcı, *Ebü'l- Leys es-Semerkandî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1982; Abdullayev, Abduraşid, *Abu Lays Samarkandiyning Movarounnah Tafsişçiligida Tutgan Örnei*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Taşkent İslam Üniversitesi, Taşkent 2007.

⁶⁷ Bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 449, 451; Okumuş, Mesut, *Kur'an'ın Felsefî Okunuşu İbn Sînâ Örneği*, Araştırma Yay., Ankara 2003; Okumuş, Mesut, "Felsefî Tefsir Bağlamında İbn Sînâ'nın Kur'an Sure ve Ayetlerine Yaklaşımları", *Diyanet İlmî Dergi*, 2014, c. 50(1), s. 157-194; Durusoy, Ali, "İbn Sina", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 20, s. 330.

⁶⁸ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 451; Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 507; Alper, Ömer Mahir, "İbn Sina", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 20, s. 342.

⁶⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, c. 13, s. 210; İbnü'l-Esîr, İzzeddin, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâr Sâdar, Beyrut 1980, c. 3, s. 333; *Orta Asr Şark Allomaları va Mutafakkırları Ensiklopediyası*, s. 132; İsayev, Yöldoşon ve Abbosov, Asror, *İştihoniy Allomalar*, Uluslararası İmam Buhârî Merkezi, Semerkant 2016, s. 74; Mustafafojev, Suyundik, *Hatirçilik Tabarruk Siymolar*, Muharrir Nşr. Taşkent 2010, s. 34.

rivâyet eden Ebû Ali el-Küşânî'den bu nüshayı rivâyet etmiştir. Müstağfirî, güvenilir bir hadis hâfızı olarak tanınmış ve rivâyet ve eserlerine birçok kaynakta atıf yapılmıştır. Onun *Fedâ'ilü'l-Kur'ân* adlı eseri İmam Şâfiî'den sonra bu konuda yazılan ilk eser olarak kaydedilmiştir. Kitabın bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu nr. 1812'de kayıtlıdır.⁷⁰

Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), *Keşfü'l-estâr*

Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm b. Musa b. İsa b. Mücahid el-Pezdevî Mâverâünnehir'de yetişen büyük Hanefî âlimidir. Onun fıkıh, kelâm, tefsir, hadis ve edep üzerine verdiği eserlerinin tamamı günümüze ulaşmamıştır. 120 ciltten oluşan *Keşfü'l-estâr* tefsiri bunlar arasındadır.⁷¹ Bilmen, eserinde tefsirin bir cildi Esad Efendi Kütüphanesinde 145 numarada kayıtlı olduğunu belirtmiştir.⁷²

Ebü Hamid Semerkandî (ö. 488/1095), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Alaeddin Muhammed b. Abdürreşid b. Hasan es-Semerkandî Hanefî fukahasının büyüklerinden sayılmaktadır. Tabakat kitaplarında kaydedilen *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı tefsiri günümüze ulaşmamıştır.⁷³

Ebü Hafs Necmüddîn en-Nesefî (ö. 537/1142), *et-Teyşîr fî ('ilmi)'t-teşîr*

Tam ismi Ebü Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Nesefî olup 461/1068-69'da Nesef'te dünyaya gelmiştir. Kuvvetli hâfıza ve zekâyâ sahip olan ve çeşitli ilim dallarında eserler bırakan Nesefî, "Müftî's-Sekaleyn" ve "Necmüddîn" unvanları yanı

⁷⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, c. 12, s. 241-42; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, Müessesetü'r-Risele Yay., Beyrut 1993, c. 1, s. 498; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 3, s. 208-209; Hatiboğlu, İbrahim, "Müstağfirî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 32, s. 108-109; Uvatov, Ubaydulla, "Abu'l-Abbos al-Mustağfirî an-Nasafîy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 120-121.

⁷¹ Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 532; Ziriklî, *a.g.e.*, c. 4, s. 328-29; Koca, Ferhat, Bedir, Murteza, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, c. 34, s. 264; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 289; Uvatov, Ubaydulla, "Fahr al-İslom al-Pazdaviy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 202; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 215.

⁷² Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 532.

⁷³ Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 533; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 216-17.

sıra “Hâfız” lakabıyla da tanınmıştır. Ebû Hafs, 537/1142 yılında Semerkant’ta vefat etmiştir.⁷⁴

Neseî’nin yazdığı ilk tefsir *el-Ekmeî’l-atvel (fi’t-tefsîr)*’dir.⁷⁵ Bu tefsirin bazı el yazma nüshaları Kahire’deki Hidiviyye ve Dârü’l-Mektebetü’l-Mısıryya kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu eser üzerinde Sabrî İbrâhim Sâlim Ezher Üniversitesinde doktora tezi hazırlamıştır.

Neseî’nin tefsirle ilgili ikinci hacimli eseri ise *et-Teysîr fi’t-tefsîr*’dir. Müellif tefsirinde *Te’vîlâtü’l-Kur’ân* ve *Letâifü’l-işârât* eserlerinden istifade etmiştir. Tefsir ve tevil istilahlarını izah ettikten sonra ayetleri tafsilatlı şekilde açıklamaya geçmiştir.⁷⁶ Yüzlerce nüshası günümüze ulaşan *et-Teysîr*’in dört nüshası, Ayşe Hümeýra Aslantürk tarafından karşılaştırılarak tahlili ve Bakara suresinin tenkitli neşri doktora tezi olarak hazırlanmıştır.⁷⁷

Yine, Neseî’nin *Matla’u’n-nücûm ve mecma’u’l-’ulûm* adlı eseri elli yedi bölümden oluşan ve çeşitli konuları kapsayan ansiklopedik bir eserdir. “Kitâbu’l-Beyân ‘an Garîbi’l-Kur’ân” bölümünde Bakara suresindeki garip kelimelerin izahını yapmıştır (v. 17b-35b). Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân el-Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde nr. 1462’de muhafaza edilen eserin tıpkı neşri Enstitü tarafından 2015 tarihinde basılmıştır.⁷⁸

Ebü’l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), *el-Keşşâf*

⁷⁴ Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 45; Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 7-9; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 171; Aslantürk, Ayşe Hümeýra, *Ebü Hafs Ömer en-Neseî’nin (ö.537/1142) ‘et-Teysîr fi’t-Tefsîr’ Adlı Eseri ve el-Bakara Suresi’nin Tenkidli Neşri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1995, s. 12; Aslantürk, Ayşe Hümeýra, “Neseî, Necmeddin”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2016, c. 32, s. 571; Rahimconov, Durbek, “Abu Hafs Umar an-Nasafiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 190-193.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 117; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 46; Aslantürk, *a.g.e.*, s. 27; Aslantürk, “Neseî, Necmeddin”, c. 32, s. 572.

⁷⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 519; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 46; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 171; Kutlu, *a.g.e.*, s. 218.

⁷⁷ Aslantürk, *Ebü Hafs Ömer en-Neseî’nin (ö.537/1142) ‘et-Teysîr fi’t-Tefsîr’ Adlı Eseri ve el-Bakara Suresi’nin Tenkidli Neşri*, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1995.

⁷⁸ an-Nasafiy, Nacm ad-dîn Ebû Hafs ‘Umar b. Muhammad b. Ahmad, *Matla’ an-nücûm va macma’ al-’ulûm*, Thr. Mannonov, Abdurahim vd., Taşkent İslam Üniversitesi Nşr. Taşkent 2015.

Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî 467/1075 tarihinde Hârezm'e bağlı Zemahşer'de doğmuştur. Harezmi, Buhârâ ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde dönemin büyük âliminden ders almıştır. Mutezile görüşleriyle bilinen Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî, Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101), Rükneddin İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141) gibi âlimlerden tahsil alan Zemahşerî, 538/1144 tarihinde Cürçâniye'de (Ürgenç) vefat etmiştir.⁷⁹

Zemahşerî'in *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vil* adlı eseri, kendinden sonraki birçok tefsiri etkilemiştir. Kur'an'ın lafzi inceliklerini özlü bir şekilde ortaya koyan müfessir, ayetleri öncelikle dil ve belâgat kaideleriyle eski Arap şiirlerini dikkate alarak akıl yürütme ışığında tefsir ederken ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecâzi manaları keşfetmeye çalışmıştır. Aynı zamanda sebebi-nüzul üzerinde dururken rivayetlere başvurmuştur.⁸⁰ Eserde Mutezile mezhebinin ilkelerini desteklediğini düşündüğü ayetler muhkem, desteklemeyenler ise müteşâbih sayılarak tevil edilmiş, gramer ve belâgat kaideleri de yer yer bu mezhepçi görüşü çerçevesinde izah etmiştir. Zemahşerî, ahkâm ayetlerinin tefsirinde fıkıhta mensubu olduğu Hanefî mezhebine muvafık hükümler çıkarmış, Şafiî mezhebine ait görüşlere de yer verilmiştir. Eserinde akılcı metodun uygulayan Zemahşerî, zahiren çelişkili görünen ayetlerin üzerinde durmuş ve bu husustaki itirazları cevaplamıştır.⁸¹

Gelenek içerisinde "Râzî (ö. 606/1210), Beyzâvî (ö. 685/1286), Nesefî (ö. 710/1310), Ebu's-Suud (ö. 982/1574) ve Elmalılı (ö. 1942) gibi birçok müfessir *el-Keşşâf*'in etkisinde kalmış ve eserlerinde onun gerek dilsel ve gerekse retorik inceliklerle

⁷⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 314-16; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 172-73; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 46-55; Bayar, İsmail, *Keşşâf Tefsirinde Belagat Uygulamaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2013, s. 5-6; Öztürk, Mustafa, Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, c. 44, s. 235; *Orta Asr Şark Allomaları ve Mutafakkırları Ensiklopediyası*, s. 132; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 221-30; Uvatov, Ubaydulla, "Mahmud az-Zamahşerî", *Buyuk Yurt Allomaları*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 141-144.

⁸⁰ Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 49; Bayar, *a.g.e.*, s. 20.

⁸¹ Özek, Ali, "Keşşâf", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2002, c. 25, s. 329; Uvatov, "Mahmud az-Zamahşerî", s. 146.

ilgili ayet yorumlarından kendilerini alamamışlardır.”⁸² Üzerinde elliden fazla şerh, hâşiye ve ta’lik türü çalışmalar⁸³ yapılan *el-Keşşâf*, son zamanlarda dünya çapında çeşitli akademik çalışmaların temel konusu olmuş ve eser, belagat, dilbilim, kıraat gibi birçok açıdan incelenmiştir.⁸⁴

Ebü'l-Hasan Ali el-Hârizmî (ö. 539/1144), *Şemârihu'd-dürrer*

Ebü'l-Hasan Ali b. Irak b. Muhammed b. Ali es-Sunnârî (el-İmrânî) el-Hârizmî nahiv âlimleri kategorisinde yer alır. “Eş’âr-ı avîsa” yani anlamının bilinmesi zor olan şiirler konusunda uzman olan Ebü'l-Hasan’ın *Şemârihu'd-dürrer* adlı bir tefsiri olduğu nakledilmiştir.⁸⁵ Kâtip Çelebi kitabın adını *Tefsîru'l-Hârezmî* olarak kaydetmiştir.⁸⁶

Alâeddin Muhammed el-Buhârî (ö.546/1151), *Tefsîru'l-'Âlâi*

Tefsîr, fıkıh ve kelâm âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. Ahmed, Buhârâ’da ikamet ettiği için Buhârî, İslam dinine yaptığı hizmetlerden dolayı “Alâüddîn” ve “Âlâi”, ahirete yaramayan işlerle uğraşmadığı için “Zâhid” ve “Alâuzzâhid” lakaplarıyla anılmıştır.⁸⁷ Yetiştirdiği talebelerinin yanı sıra pek kıymetli eserler bırakan Alâüddîn Buhârî’nin, *Tefsîru Muhammed b. Abdurrahmân* veya *et-Tefsîru'l-'Âlâi* adlı tefsirinin bin cüzden daha fazla olduğu söylenmektedir.⁸⁸ Ancak bu değerli eser günümüze ulaşmamıştır.

⁸² Bkz. Dağ, Mehmet, “Bâbertî’nin “Haşiyetü Keşşâf” Adlı Eseri -Üslubu, Muhtevası ve Şerh-Hâşiye Geleceğindeki Yeri-”, *Ekmelüddîn Bâbertî’yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, 28-30 Mayıs 2010, 2014, s. 506; Kutlu, a.g.e., s. 218-219.

⁸³ *el-Keşşâf* üzerinde yazılan haşiyeler için bkz. Maden, Şükrü, “Osmanlılar’da el-Keşşâf ve Envârü’t-Tenzil Hâşiyeleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2011, c. 9(18), s. 241-273. Ayrıca *el-Keşşâf* şerh ve haşiyelerinin kronolojik ve mukayeseli incelemesi için bkz. Boyalık, M. Taha, “el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2017, c. 4(1), s. 91-118; Bilmen, a.g.e., c. 2, s. 53-55; Kaya, Mesut, *Tefsir Geleneğinde El-Keşşâf*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2019.

⁸⁴ Zemahşerî ve onun tefsiri konusunda yapılan akademik araştırmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Gözeler, Esra, “Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. 14(1), 2016, s. 84-101; Kaya, Mehmet, “Keşşâf Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Araştırmalar: Bir Literatür İncelemesi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, c. 6(10), s. 365-414.

⁸⁵ Bilmen, a.g.e., c. 2, s. 55.

⁸⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e., c. 1, s. 447.

⁸⁷ Kâtip Çelebi, a.g.e., c. 1, s. 454.

⁸⁸ Suyûtî, a.g.e., s. 94; Dâvûdî, a.g.e., c. 2, s. 181; Kâtip Çelebi, a.g.e., c. 1, s. 458; Kutlu, a.g.e., s. 218; Yıldırım, “Orta Asya’da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, s. 656. Ahmed b. Muhammed Edirnevî *Tabakâtü'l-müfessirîn* kitabında aynı isimdeki müfessiri vefat tarihi hicrî 446 ve 576 olarak iki kere kaydetmiştir (Edirnevî, a.g.e., s. 184-85, 194-95).

Ebü'l-Feth el-Üsmendî es-Semerkindî (ö. 552/1157), *el-Amâlî fi't-Tefsîr*

Tam ismi, Ebü'l-Feth Alaüddin Muhammed b. Abdülhamid b. el-Hüseyin b. El-Hasan b. Hamza el-Üsmendî es-Semerkindî olup bazı kaynaklarda onun *el-Amâlî fi't-Tefsîr* adında bir eser kaleme aldığı kaydedilmiştir.⁸⁹

Nâsirüddîn es-Semerkindî (ö. 556/1161), *el-Ahkâm fi't-tefsîr*

Ebü'l-Kâsım Nâsirüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Hüseyinî el-Medenî es-Semerkindî'nin doğum tarihi kaynaklarda zikredilmemişse de 556/1161 yılında Semerkant'ta vefat ettiği kaydedilmiştir. Merv, Bağdad, Mekke ve Medine gibi şehirlerde ilim alan Semerkandî, fıkıh, kelam, ahlak, belagatle ilgili eserleri yanı sıra tefsire ait *el-Ahkâm fi't-tefsîr* kitabını kaleme almıştır.⁹⁰

Ali b. Muhammed el-Hârizmî (ö.560/1165), *Tefsîru hücceti'l-efâdil*

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Hârûn el-İmranî el-Hârizmî'nin kaleme aldığı tefsir, kaynaklarda farklı isimlerle ona isnat edilmektedir. Kâtip Çelebi bu eseri *Tefsîru hücceti'l-efâdil*, Dâvûdî *et-Tefsîr*, Bilmen, *Tefsîru'l-Kur'ân* diye kaydederken Edirnevî *Tefsîru'l-Hârezmî* olarak nakletmiştir.⁹¹

Muhammed el-Bakkâlî el-Hârizmî (ö. 562/1167), *Tefsîru'l-Bakkâlî*

“Zeynü'l-meşâyih” lakabıyla tanınan Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Bâbcûk (Baycûk) el-Hârizmî el-Bakkâlî, meşhur müfessir Zemahşerî'nin önde gelen talebelerindendir. Hanefî fikhındaki bilgisi ve güzel ahlâkı yanında tefsir ve nahiv alanındaki eserleri ile tanınan Bakkâlî, 562/1167'de Cürcâniye'de Hakk'a kavuşmuştur.⁹² Bu tarih bazı kaynaklarda 561/1166, 576/1180 ve 586/1190 olarak da zikredilmiştir.⁹³

⁸⁹ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 92-93; Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 181; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 186. Hayatıyla ilgili bkz. İltaş, Davut, “Üsmendî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, c. 42, s. 388-89; Muhammediyev, Otabek, “Muhammad İbn Abdulhamid Usmandiy Samarkandiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 272-276.

⁹⁰ Kehhâle, *a.g.e.*, c. 3, s. 789; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 342.

⁹¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 433-34; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 446; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 193; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 63; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 235.

⁹² Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 231-32; Altıkulaç, Tayyar, “Bakkâlî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, c. 4, s. 544;

⁹³ Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 65; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 231; Bilgen, Mustafa, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi 1991, s. 240; Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yay., İstanbul 2007, s. 161.

Sadece 7. cildi hakkında bilgi bulunan *Tefsîru'l-Bakkâlî*, bazı kaynaklarda *Miftâhu't-tenzîl*, *Misbâhü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, et-*Tefsîr* adıyla Bakkâlî'ye nisbet edilmiştir.⁹⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Paşa 99 no'da kayıtlı tefsir, 247 varak hacminde olup, Tâhâ suresinden Kasâs suresine kadar olan kısmı ihtiva etmektedir.⁹⁵ Onun *Terâcimü (bilisâni)'l-e'âcim* adlı eseri, satır arası tercüme mahiyetinde olan Farsça muhtasar bir Kur'an lügatıdır. Kısa bir Arapça mukaddimenin ardından besmele ve Fâtiha suresi, sonra Nâs suresinden geriye doğru Bakara suresine kadar sırasıyla kelimelerin açıklamaları yapılmaktadır.⁹⁶

Ebû Nasr el-Attâbî (ö. 586/1190), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Mâverâünnehir Hanefî ulemâsı içerisinde önemli bir yere sahip olan Ebû Nasr Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed el-Attâbî el-Buhârî, fetva kitabıyla ve Hanefî mezhebinin temel kaynaklarına yaptığı şerhlerle tanınmıştır. Onun *Tefsîru'l-Kur'ân* (*Tefsîru'l-'Attâbî*) adlı tefsirinin el yazması Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa, nr. 89'da muhafaza edilmektedir.⁹⁷

Necmeddîn el-Kübrâ (ö. 618/1221), *Te'vîlâtü'n-Necmiyye*

Kübreviyye tarikatının kurucusu Ebü'l-Cennâb Necmüddîn el-Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el-Hârizmî, 540/1145 yılında Hârizm'e bağlı Hîve şehrinde dünyaya geldiği kabul edilmektedir. 618/1221 yılında Hârizm'in merkezi Gürgenç'te (Ürgenç) moğolların katliamı sırasında ölmüştür.⁹⁸ Bazı kaynaklarda Necmeddîn ed-Dâye'ye (ö.

⁹⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 232; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 2, s. 1760; Bilgen, *a.g.e.*, s. 241; Karabulut, Ali Rıza, *Mu'cemü'l-mahtutâtî'l-mevcûde fî mektebât İstanbûl*, ts., c. 2, s. 1109; Özgel, İshak, "Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmî ve Müfessirler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, Oca 2005, s. 46; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 232.

⁹⁵ Karabulut, *a.g.e.*, s. 1109; Altıkulaç, *a.g.m.*, s. 544.

⁹⁶ Altıkulaç, *a.g.m.*, s. 544.

⁹⁷ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 21; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 453; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 66-67; Kutlu, *a.g.e.*, s. 218; Günay, *a.g.e.*, s. 102; Ünal, Halit, "Attâbî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, c. 4, s. 93.

⁹⁸ Algar, Hamid, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 32. s. 498; İslomov, Zohidcon, "Nacmiddîn Kubro", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 219-220.

654/1256)⁹⁹ ait olan bir tefsir, hocası Necmeddîn Kübrâ'ye atfedilmiştir.¹⁰⁰ Kübrâ ve Dâye'nin isimlerinin aynı olması karışıklığa sebep olmuştur. Bununla birlikte bazı kaynaklarda Necmeddîn Kübrâ'nin da hayatının sonlarında tefsirle meşgul olduğundan bahsedilmiştir.¹⁰¹ Ömer Nasuhi Bilmen onun tefsirini *Te'vilât-ı Necmiyye* adıyla kaydetmiştir ki bu adla da meşhurdur.¹⁰²

Muhammed b. Osman es-Semerkandî (ö. 628/1231'den sonra), *Metla 'u'l-meânî ve menba 'u'l-mebânî fî tefsîri 'l-Kur'ân*

Tam ismi Hüsameddin Muhammed b. Osman b. Muhammed 'Ulyebâdî es-Semerkandî'dir. Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zunûn* kitabında Semerkandî'ye ait *Metla 'u'l-meânî ve menba 'u'l-mebânî* adlı tefsir bulunduğu ve 3 Receb 628 Çarşamba günü telife başladığını kaydetmiştir.¹⁰³

Cemaliddin el-Hârezmî (ö. 635/1237-8), *Mültekatü'l-meâlimi fi't-tefsîr*

Muhammed b. Ahmed el-Hârezmî eş-Şafîî'yi birçok müfessir önemli görmüş ve ondan nakilde bulunmuştur.¹⁰⁴

Ubeydullâh es-Semerkandî (ö. 701/1301), *Tefsîru's-Semerkandî*

Semerkandî'nin tam ismi, Ebû Muhammed Rüküddîn Ubeydullâh b. Muhammed es-Semerkandî'dir. Döneminde Hanefî mezhebinin önde gelen âlimlerinden biri olarak tanınan Ubeydullâh İslami ilimlerde kendini yetiştirmiş, birçok alanda eserler telif etmiştir.¹⁰⁵ Ubeydullâh *Tefsîru's-Semerkandî* adlı eserinde, sure tertibine riayet ederek

⁹⁹ Tam ismi Ebû Bekr Necmüddîn Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî'dir. *Bahrü'l-hakâ'ik ve'l-me'ânî fî tefsîri's-seb'i'l-mesânî* adlı işârî tefsiri, *'Aynü'l-hayât, Te'vilâtü'n-Necmiyye ve Behrû'l-hakâik* isimleriyle de anılır. Zâriyât sûresinin 18. âyetinde sona eren eser, yine bir Kübrevî şeyhi olan Alâüddeve Simnânî (ö. 659/1260) tarafından tamamlanmıştır (Okuyan, Mehmet, "Necmeddîn-i Dâye", *DİA*, c. TDV Yay., İstanbul 2006, 32, s. 496).

¹⁰⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 224; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 238.

¹⁰¹ Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", s. 500; İslomov, *a.g.m.*, s. 221.

¹⁰² Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 87-88.

¹⁰³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 2 s. 1721; Kehhâle, *a.g.e.*, c. 3, s. 483; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 338.

¹⁰⁴ Edirnevî, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁰⁵ Edirnevî, *a.g.e.*, s. 420; Sinanoğlu, Mustafa, "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s 480.

bazı ayetleri kelâmî-tasavvufî üslûpla şerh etmiştir.¹⁰⁶ Kâtip Çelebi eserinde bu tefsiri *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye el-'Ubeydiyye* olarak nakletmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca müellifin *Î'câzü'l-Kur'ân* adlı eseri bulunuyor.¹⁰⁸

Şemseddin Muhammed es-Semerkindî (ö. 702/1303[?]), *es-Sahâifü fi't-tefsîr*

Astronomi, matematik, mantık ve kelâm alanındaki eserleriyle tanınan Şemsüddîn Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkindî'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmadığı gibi vefat tarihinde de ittifak yoktur.¹⁰⁹ Kaynaklarda Semerkindî'nin *es-Sahâifü fi't-tefsîr* adlı tefsiri bulunduğu, ona eş-Şehâb Ahmed er-Rûmî b. Mahmud el-Kirmânî (ö. 971/1564) tarafından bir hâşiye yazdığından bahsedilmektedir.¹¹⁰

Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*

Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî Buhârâ yakınlarındaki Nesef şehrinde doğmuştur. Nesefî, Moğol istilasının hemen akabinde ve siyasî çalkantılarla dolu bir devirde yetişmiş olmasına rağmen ilim yolunda seyahatlerde bulunmuş, İslâm ilimlerinin hemen her dalında eser yazmıştır. Yaşadığı dönemde Ehl-i sünnet dışındaki fırkalara ait görüşlerin yayılması ve bölge halkının isteği üzerine Ehl-i sünnetin itikadını ayetlerle destekleyen bir eser yazmak amacıyla *Medârikü't-tenzîl* adlı tefsirini kaleme almıştır. Müfessirin bu eseri çok rağbet görmüş ve İslam dünyasında şöhret bulmuştur. Günümüzde birçok kütüphanede tefsirin yazma nüshaları bulunmakta olup birkaç baskısı yapılmıştır.¹¹¹

¹⁰⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 3896 (Sinanoğlu, *a.g.m.*, s. 481).

¹⁰⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 2 s. 1297; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 420.

¹⁰⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli bölümü, nr. 168 (Sinanoğlu, *a.g.m.*, s. 481).

¹⁰⁹ Kutluer, İlhan, "Semerkandî, Muhammed b. Eşref", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s. 475-477; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 336.

¹¹⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 2, s. 1074; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 350; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 335; "Şemseddin Semerkandî", (erişim 19.08.2020) <https://www.biyografya.com/biyografi/2139>

¹¹¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 225; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 263; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2 s. 135-36; Ziriklî, *a.g.e.*, c. 4, s. 67; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 236-38; Bedir, Mureza, "Nesefî, Ebü'l-Berekât" *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 32, s. 567; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 262-65; Maksudov, Davronbek, "Abu-l-Barakot an-Nasafiy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 169-172.

Nesefî tefsirinin ana kaynağı olan *el-Keşşâf*'tan Mutezileyi destekleyen tevillerini kendi üslûbuna uyarlayarak ayıklamış ve yeri geldikçe bunlara eleştiriler yöneltmiştir. Muhtevası ağırlık olarak dil ve belagete ilişkin açıklamalardan oluşan eserin önemli bir kısmı Halîl (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) açıklamalarına dayandırılmıştır.¹¹² Nesefî ve onun tefsiri günümüzde birçok akademik araştırmaların doğrudan konusu olmuştur.¹¹³

Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 822/1420), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*

Hanefî fakihî ve müfessiri Muhammed b. Muhammed b. Mahmud b. Muhammed b. Mevdud Şemseddin el-Caferî el-Buhârî 786/1345 yılında doğmuştur. 822/1420'de Mekke veya Medine'de vefat etmiştir. Kaynaklarda onun *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* adlı yüz ciltlik eseri bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹⁴

Alâeddin Ali es-Semerkandî (ö. 860/1456), *Bahrü'l-'ulûm*

Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî 8/14. yüzyıl başlarında Zerefsân vahasında doğmuştur.¹¹⁵ Küçük yaşında Kur'an-ı Kerimi ezberleyen Alâeddin, muhtelif kıraatlara göre okumasını öğrenmiş, tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi İslami ilimleri tahsil etmiştir. İslamî ilimleri öğretmek ve davet amacıyla birçok Arap beldelerine ve Osmanlı topraklarına yolculuk yapan Semerkandî, Lârende (Karaman) kasabasına yerleşmiş ve vefatına kadar burada yaşamıştır. Semerkandî'nin vefat tarihi ile ilgili farklı rivâyetler

¹¹² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 225; Öztürk, Mustafa, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2003, c. 28, s. 292.

¹¹³ Bkz. Çetiner, Bedreddin, *Ebu'l-Berakat Abdullah İbn Ahmed en-Nesefî (öl710/1310) ve Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vil adlı eseri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi 1983; Çetres, Recai, *Nesefî'nin Medârikü't-Tenzîl Adlı Eserinde Hadisin Rolü ve Hadislerin Tahrici*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi 2001; Önder, Mustafa Kemal, *Ebü'l-Berakat en-Nesefî'nin Kıraatteki Yeri (Kıraat Açısından Medarik Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi 2002; Bulakin, Harun, *Nesefî Tefsirinde l'cazu'l-Kur'an*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi 2005; Dinç, Ahmet, *Rivâvet Tefsiri Açısından Nesefî'nin Medârikü't-Tenzîli*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi 2007; Maksudov, Davron, *Ebü'l-Berakat en-Nesefî'nin Tefsir İlmindeki Yeri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Taşkent 2008; Çelik, Hasan, *Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: Nesefî Zemaşerî Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi 2013; Sunar, Abdurrazak, *Nesefî'nin Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil'inde Nahiv Uygulamaları*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi 2012 vd.

¹¹⁴ Ziriklî, *a.g.e.*, c. 7, s. 44-45; İbn Arabşah, *'Acâ'ibü'l-makdûr fî nevâ'ibi Tîmûr*, Calcutta 1818, s. 466-467.

¹¹⁵ Genç, Osman, *Alaaddin es-Semerkandî Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1996, s. 1.

bulunmaktadır.¹¹⁶ Bir rivâyete göre 150 yaşlarında vefat ettiği yere nisbetle Karamânî olarak da anılır.¹¹⁷

Müfessir *Bahrü'l-'ulûm* adlı eserinde Kur'an'ı Fâtiha'dan Mücadele suresine kadar tefsir etmiştir.¹¹⁸ Genel olarak rivâyet metoduyla ve sade bir üslupla kaleme alınan eserde ayet ve surelerin nüzul sebepleri, faziletleri, ulumu'l-Kur'an'la ilgili konular ve peygamber kıssaları hakkında ayrıntılı bilgilere ve İsrailiyât haberlerine yer verilmiştir. Müellif rivâyetin yanında dirâyet yolunu da ihmal etmemiştir. Zaman zaman fihhi ve kelimâ konulara değindiği gibi, kelimelerin türetilişleri, manaları ve edebi sanatlar ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur.¹¹⁹ Alaaddin Semerkandî'nin hayatı, tefsirinin kaynakları, metodu ve işari açıklamaları ile ilgili bir kaç akademik çalışma yapılmıştır.¹²⁰

Alâeddin Ali Kuşçu (ö. 879/1474), *Tefsîru'z-Zehrâveyn*

Timurlular devrinde Semerkant'ta yetişen, daha sonra Osmanlı ülkesinde büyük bir şöhret kazanan büyük astronom ve matematik âlimi Ali Kuşçu'nun asıl ismi Alâeddin Ali b. Muhammed el-Beterkanî et-Tusî es-Semerkandî'dir. Babası, Uluğ Bey'in doğancıbaşısı olduğu için "kuşçu" lakabıyla anılmıştır. Uluğ Bey'in ölümünden (1449) sonra Timurluların sarayından ayrılan Ali Kuşçu, Fatih Sultan Mehmed'in daveti üzerine İstanbul'a yerleşir. 1473'te Ayasofya Medresesi'nde müderrisliğe başlamasıyla İstanbul'da astronomi ve matematik alanındaki çalışmalara canlılık getiren Ali Kuşçu, 879/1474 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.¹²¹ Kaynaklarda Ali Kuşçu'ya nisbet edilen,

¹¹⁶ Olimov, Yûnusdjon, *Alaeddin es-Semerkandî'nin Bahru'l-ulum Adlı Tefsiri ve Kaynakları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2010, s. 8-9; Zirikli, *a.g.e.*, c. 5, s.32; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 321.

¹¹⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 225; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 198; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 335; Yazıcı, İshak, "Bahru'l-'Ulûm", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, c. 4, s. 517; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 321.

¹¹⁸ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 225; Zirikli, *a.g.e.*, c. 5, s.32; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 199; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 335; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 321.

¹¹⁹ Bkz. Genç, *a.g.e.*, s. 24; Olimov, *a.g.e.*, s. 100-101.

¹²⁰ Genç, Osman *Alaeddin es-Semerkandî Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996; Topal, Hüseyin, *Semerkandî'nin Bahru'l-'Ulûm'unda Kur'an İlimleri*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2005; Olimov, Yunusdjon, *Alaeddin es-Semerkandî'nin Bahru'l-'Ulûm Adlı Tefsiri ve Kaynakları*, Doktora Tezi, Ankara 2010; Altunkaya, Mustafa, *Bahru'l-'Ulûm Tefsirinin (Ali Semerkandî) Tasavvufi Açidan İncelenmesi*, Doktora Tezi, Ankara 2012.

¹²¹ Aydın, Cengiz, "Ali Kuşçu", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1989, c. 2, s. 408-409; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 309.

ancak nüshaları tesbit edilemeyen birçok eser bulunmaktadır. Onlardan biri *Tefsîru'z-Zehrâveyn*'dir.¹²²

Ebû Bekir el-Buhârî (ö. 881/1476)

Tam ismi Ebû Bekir b. Ebî İshâk Muhammed b. İbrahim b. Yakûb el-Buhârî el-Kelâbâzî olup, Tabakat literatüründe sahabe kavillerinden oluşan rivâyet tefsirinden söz edilmektedir.¹²³

Yukarıda zikri geçen müfessirler dışında tabakat kitaplarında Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Vâsîtî el-Fergânî (ö. 320/932'den sonra),¹²⁴ Ali b. Süleyman el-Özgendî (ö. 5/11 ilk çeyreği),¹²⁵ Hâveherzâde el-Buhârî (ö. 482/1090),¹²⁶ Ebü'r-Rızâ en-Nesefî (ö. 516/1122),¹²⁷ Ebü'l-Mehâmid es-Semerkindî (ö. 555/1160),¹²⁸ Taceddin el-Buhârî (7/13. yy.),¹²⁹ Ebü'l-Mehâmid el-Buhârî (ö. 671/1273),¹³⁰ Hemmâm b. Ahmed el-Hârezmî (ö. 819/1416),¹³¹ Muhammed en-Nesefî,¹³² Ebû Şuayb Salih b. Mezîd b. Züheyr el-Buhârî¹³³ gibi Mâverâünnehir âlimleri müfessirler listesinde zikredilmiştir. Ancak onların eserleri şu ana kadar elimize ulaşmamıştır.

¹²² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 448; Aydın, *a.g.m.*, c. 2, s. 410.

¹²³ Edirnevî, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹²⁴ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 201-204.

¹²⁵ *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 501.

¹²⁶ Tam ismi Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Kudeyrî el-Buhârî'dir (*Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 92).

¹²⁷ Tam ismi, Ebu'r-Rızâ Muhammed b. Ali b. Yahya b. Yusuf b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah b. Hübeyre en-Nesefî'dir (Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 214).

¹²⁸ Tam ismi, Muhammed b. Ahmed b. el-Ferec b. Abdülaziz İmam Ebü'l-Mehâmed es-Semerkindî es-Soğdî es-Sağircî'dir (Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 309-10; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 154-55; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 358).

¹²⁹ Tam ismi, Ebü'l-Mehâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Taceddin el-Buhârî ez-Zendî'dir (Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 245-46).

¹³⁰ Ebü'l-Mehâmid Muhammed b. Ahmed b. Dâvud el-Efşancî el-Buhârî Hanefî fakihidir. 1273'te İlhanlı hükümdarından Abaka Han (ö. 680/1282) Buhârâ'yı işgal ettiği zaman şehid edilmiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 317; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 246).

¹³¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 354.

¹³² *Mukaddimetü'n-Nazari ve'l-Usûlîn ve el-Î'lâu fi'l-mantık* adlı eserleri kaleme alan Nesefî'nin hayatı hakkında bilgi bulunmuyor (Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 293).

¹³³ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 220.

1.2.2.1.2. Haşiyeler ve Şerhler

Bir esere yazılan haşiyeler ve şerhler, muhteva olarak metnin daha doğru ve daha kolay anlaşılması için yapılan açıklamalar olduğu gibi, eserdeki eksik veya hataları gidermeye yönelik ilave bilgiler de olabilmektedir. Aynı şekilde, şarih ve muhaşşî tefsirdeki anlamayı zorlaştıracak derecede kısa, muğlak ve müşkül ifadeleri incelerken ibarelerin sarf ve nahiv açısından durumunu, bazı müphem ve garib ifadeler ile terim ve özel isimlerin manalarını, nakledilen hadislerin kaynakları ve sıhhat durumunu, şairlerin şerhi gibi metnin arkasında yatan manaları açmaya çalışır. Bununla beraber, tefsirde gördükleri eksikleri gerek kendi görüşleriyle ve gerekse başka tefsirlerden nakillerle tamamlar, lügavî, tefsirî, fikhî ve kelamî tercihleri hususunda müfessiri eleştirir. Yeri geldiğinde de bir muhaşşiden ziyade bir müfessir gibi hareket ederek ayetlerle ilgili tefsirî açıklamalarda bulunur.¹³⁴ Aşağıda Mâverâünnehir’de yaşamış tefsir ilmindeki şarih ve muhaşşilerden bazılarını sıralayacağız.

Ebû Bekr Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144), *Şerhu te’vilâti’l-Kur’ân*

Ebû Bekir Alâeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî’nin hayatına dair fazla bilgi yoktur. “Kâsânî zâhid” ve “Ehl-i sünnetin reisi” lakabıyla tanınan ve münazara, usul ve kelâm sahalarında üstün bir âlim olan Alâeddin es-Semerkandî, Karahanlılar devri Mâverâünnehir Hanefî âlimlerinin önde gelenlerindedir.¹³⁵

Alâeddin es-Semerkandî’ye nisbet edilen *Şerhu te’vilâti’l-Kur’ân* adlı kitap, aslında hocası Ebü’l-Mu‘in en-Nesefî’in (ö. 508/1114)¹³⁶ *Te’vilâti’l-Kur’ân* derslerindeki

¹³⁴ Örnekler için bkz. Maden, Şükrü, *Tefsirde Hâşiyeler Geleneği ve Şeyhzâdenin Envârüt Tenzil Hâşiyesi*, İsam Yay., Ankara 2015, s. 86-124; Maden, *Tefsirde Hâşiyeler Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde ‘ala Tefsiri’l-Kadı el-Beyzâvî Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2013, s. 50-64, 327-365.

¹³⁵ Güney, Hacı Mehmet, “Semerkandî, Alâeddin”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s. 471; Kamolov, Muzaffar, “Alouddin as-Samarkandiy”, *Büyük Yurt Allomaları*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 235-241.

¹³⁶ Mâtürîdî’nin kurduğu Sünnî kelâm mezhebini geliştiren Mâverâünnehir büyük âlimlerinden biri olup, tam ismi Ebü’l-Mu‘in Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu‘temid en-Nesefî’dir. Birçok kelamî eserler telif eden âlimin *Tebziratü’l-edille fi usûli’l-dîn* adlı kelâma dair hacimli eseri meşhurdur.

açıklamalar olup, eserin tertib ve ifadesi bu derslere katılan Semerkandî'ye aittir.¹³⁷

Eserin el yazma nüshaları birçok kütüphanede muhafaza edilmektedir.

Ebü'l-Fazl Burhâneddîn en-Nesefî (ö. 687/1289), *el-Vâzih*

Ebü'l-Fazl Burhânüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed en-Nesefî el-Hanefî tefsir, usul, kelâm, ahlâk ve Hanefî mezhebi fıkıh âlimidir. Temel dini bilgileri öğrendikten sonra Fahreddîn Râzî'ye (ö. 606/1210) talebe olmuştur. Nesefî, kelâm ve tefsir başta olmak üzere, cedel ve fıkıh ilimlerine ait eserler bırakmış ve talebeler yetiştirmiştir.

Burhâneddîn en-Nesefî'nin *el-Vâzih* adlı eseri Fahreddîn Râzî'ye ait *Mefâtîhu'l-gayb* adlı tefsirinin muhtasarıdır.¹³⁸ Brockelmann Nesefî'ye *Keşfü'l-hakâ'ik* adlı bir tefsir kitabı izafe etmektedir. Nitekim Köprülü Kütüphanesi'nde Burhâneddîn en-Nesefî'ye nisbet edilen *Keşfü'l-hakâ'ik ve Şerhu'd-dekâ'ik fî tefsîri kelâmi Rabbi'l-Âlemîn muhtasarı mefâtîhi'l-gayb* isimli bir tefsir bulunmaktadır. Eserde müellif yer yer kendi görüşlerini de eklemekle beraber Fahreddîn Râzî'nin kitabını özetlediği görülmektedir.¹³⁹

Alaeddin el-Buhârî (ö. 729), *el-Keşf 'alâ tefsîri'l-Keşşâf*

Kaynaklarda Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî *el-Keşf 'alâ tefsîri'l-Keşşâf* adlı kitabın müellifi olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁰

Alâeddin Ali Kuşçu (ö. 879/1474), *Hâşiyetü 'Alî el-Kuşcî 'alâ şerhi'l-keşşâfi li't-Teftâzânî*

Ali Kuşçu'nun Timurî hükümdarlarından Ebû Said Mirzahan'a (1451-1469) tuhfe olarak kaleme aldığı *Hâşiyetü 'Alî el-Kuşcî 'alâ şerhi'l-keşşâfi li't-Teftâzânî* adlı eseri, Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Hâşiyetü 'ale'l-keşşâf* adlı eserine yazılan bir

¹³⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, "Nesefî, Ebü'l-Muîn", *DİA*, c. 32, s. 569.

¹³⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 252; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 2, s. 1995; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 256; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 131; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, c. 7, s. 31.

¹³⁹ Sinanoğlu, Mustafa, "Nesefî, Burhâneddîn", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 32, s. 566.

¹⁴⁰ Edirnevî, *a.g.e.*, s. 270.

haşiyedir. Eser Mehmet Çelik tarafından tahkik edilmiş ve 2021 yılında TDV Yayınları tarafından yayımlanmıştır.¹⁴¹

Emîr Padşâh el-Buhârî (ö. 987/1579) *Hâşiye ‘alâ envâri’ t-tenzîl ve esrâri’ t-te’vîl*

Hanefî fakihlerinden Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekki hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmuyor. Emîr Padşâh, Beyzâvî’nin *Envârü’ t-tenzîl* adlı tefsirinin Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân ve Nisâ surelerine haşiye yazmıştır Onun.¹⁴² *Tefsîru sûreti’ l-Feth* adlı eseri de Feth suresinin tefsiri olup, genel olarak lafzî tahlillere ağırlık verilmiştir.¹⁴³ Bu iki eserin yazma nüshası İstanbul ve Mısır kütüphanelerinde mevcuttur.¹⁴⁴

Asıl Mâverâünnehir’den olmayıp da daha sonra bu bölgede ilim tahsil eden veya yerleşerek Kur’anî ilimlerle ilgili telifatta bulunan birçok âlim bulunmaktadır. Salih Cezerî (ö. 293/906),¹⁴⁵ el-Firyâbî (ö. 301/913),¹⁴⁶ Ebü’l-Muzaffer es-Sem‘ânî (ö. 489/1096),¹⁴⁷ Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210),¹⁴⁸ Sa‘düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390),¹⁴⁹ es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413),¹⁵⁰ İbnü’l-Cezerî (ö.

¹⁴¹ Ali Kuşçu, Alâeddin Ali b. Muhammed es-Semerikandî, *Hâşiyetü ‘Alî el-Kuşcî ‘alâ şerhi’ l-keşşâfi li’ t-Teftâzânî*, thk. Mehmet Çelik, TDV Yay., İstanbul 2021.

¹⁴² Edirnevî, Emir Padşâh’ın tamamlayamadan vefat ettiği bu eserin Mülk suresine kadar olduğunu söyler (Edirnevî, *a.g.e.*, s. 338-39).

¹⁴³ Koca, Ferhat, “Emîr Padişâh”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1995, c. 11, s. 143-144.

¹⁴⁴ Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 283.

¹⁴⁵ Tam ismi Ebü Ali Sâlih b. Muhammed b. Amr el-Bağdâdî el-Buhârî’dir. Kaynaklarda onun *Tefsîru’ l-Kur’an, el-cerh ve’ t-ta’dîl, Kitâbü’n-Nevâdir* adlı eserlerinden söz edilmekle birlikte bunların günümüze ulaşmış olup olmadığı bilinmemektedir (Karacabey, Salih, “Salih Cezere”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s. 37).

¹⁴⁶ Tam ismi Ebü Bekr Ca’fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî’dir. *Fezâ’ilü’ l-Kur’an* adlı eserinde, Kur’an-ı Kerîm’i ve özellikle Bakara, Âl-i İmrân, Mülk sûrelerini okumanın, dinlemenin ve başkalarına okutmanın, Kur’an’ı hatmetmenin faziletine ve Resûl-i Ekrem’in Kur’an okuma tarzına dair 197 rivâveti bir araya getirmiştir (Sönmez, Mehmet Ali, “Firyâbî, Ca’fer b. Muhammed”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1996, c. 13, s. 146).

¹⁴⁷ Tam ismi Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî el-Mervezî es-Sem‘ânî’dir. *Tefsîru’ l-Kur’an/Kitâbü’ t-tefsîr* adlı rivâvet metoduna dayanan eserinde kelâmî izahlara, Arap dili ve edebiyatı ile şiire geniş ölçüde yer verilmiştir (Aygün, Abdullah, “Sem‘ânî, Ebü’l-Muzaffer”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s. 463).

¹⁴⁸ *Mefâtihu’ l-gayb*.

¹⁴⁹ *Hâşiye ‘ale’ l-Keşşâf (Şerhu’ l-Keşşâf)* adlı eserin müellifidir (Özen, Şükrü, “Teftâzânî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2011, c. 40, s. 304).

¹⁵⁰ *Hâşiye ‘ale’ l-keşşâf, Hâşiye ‘alâ tefsîri’ l-Beyzâvî, Tefsîru’ z-Zehrâveyn, Tercümânü’ l-Kur’an* adlı eserlerin müellifidir (Gümüş, Sadreddin, “Cürcânî, Seyyid Şerîf”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1993, c. 8, s. 136).

833/1429),¹⁵¹ Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492),¹⁵² İsmâüddîn el-İsferâyînî (ö. 945/1538)¹⁵³ bunlardan bazılarıdır. Bunlar araştırmamız kapsamına girmediğinden bahis açılmadı.

1.2.2.2. Farsça Tefsirler

Hız. Muhammed hayatta iken sahabe Selmân Fârisî'nin (r.a.) Fâtiha suresini Farsçaya yaptığı tercüme Kur'an-ı Kerim'in ilk tercümesi olarak bilinmektedir. Kur'an'ın tamamının ilk Farsça tercümesi ise bazı tarihî kaynağa göre, VII. Samanî hükümdarı Ebû Salih Mansûr b. Nûh es-Sâmânî (ö. 365/976) zamanında gerçekleşmiştir.¹⁵⁴ Mansûr, Taberî tefsirini okuyup anlayamadığından Mâverâünnehir ve Horasan âlimlerini huzuruna davet etmiş ve Kur'an'ın Farsçaya tercümesi meselesinde istişarede bulunmuştur. Alimler "Her Peygamber'i kendi milletinin diliyle gönderdik"¹⁵⁵ ayetine dayanarak tercüme yapılabileceği hususunda fetva vermiştir.¹⁵⁶ *Tercüme-i tefsir-i Taberî* eserinin giriş kısmında eserin yazılışı ile ilgili şu bilgiler verilmiştir:

“Sonra muzaffer Ebû Salih, Mâveraünnehir'in âlimlerini toplamayı emretti. Buhârâ şehrinden fakih Ebû Bekir Ahmed b. Hâmid ve Halil b. Ahmed Sicistânî; Belh

¹⁵¹ *en-Neşr fi'l-kirâ'âti'l-'aşr, ed-Dürre fi kirâ'âti's-selâseti'l-mütemmeme li'l-'aşere, Tahbîrî't-teysîr fi kirâ'âti'l-eimmeti'l-'aşere, et-Temhid fi 'ilmi't-tecvîd* vd. (Altıkulaç, Tayyar, "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 20. s. 554-556).

¹⁵² *Tefsîru câmî/Tefsîru'l-Kur'ân* eserinin müellifidir (Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 222; Edirnevî, *a.g.e.*, s. 355; Okumuş, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1993, c. 7, s. 98).

¹⁵³ *Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî (Hâşiye 'alâ envâri't-tenzil), Hâşiye 'alâ cüz'i 'amme min tefsîri'l-Beyzâvî* adlı eserlerim müellifidir (Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 250; Durmuş, İsmail, "İsferâyînî, İsmâüddîn", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, c. 22, s. 516).

¹⁵⁴ Ancak Ebû Ali Muhammed bin Abdülvahhâb Cübbâi Huzistanî Mutezilî (849-915) tarafından kaleme alınan *Tefsîr-i Kur'ân* adlı eser günümüze dek ulaşan en eski Farsça Kur'an tefsiridir. Eser hakkında bilgi veren Gulam Hüseyin Sadıkî, Mâveraünnehir ulemasının bu eserden muhtemelen haberinin olmadığını belirtir. Bkz. Tabaklar, Özcan ve Boltabayev, Saidbek, "Çağatayca Mevâhib-i Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî) Tercümesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 57(57), 2017, s. 241; Boltabayev, Saidbek, "Tefsîr-i Taberî'nin Harezmi Türkçesi ile Yapılan Tercümesi: "Tefsirli Meşhed Nüshası", *Yeni Türkiye*, Yıl 25, Sayı 106, Mart – Nisan 2019, s. 436.

¹⁵⁵ İbrâhîm 21/4.

¹⁵⁶ Bkz. Yahaghi, Muhammed Cafer, "İlk Dönem Farsça Kur'an Tercümelerine Giriş", çev. Mustafa Özel, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, c. 14(1), s. 401; Sağol, Güliden, *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-metin-sözlük*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1993, s. XXIII; Özkan, Mustafa, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2010, s. 518; Çalışkan, İsmail, "Kur'an'ın Türkçeye Tercümesi Tarihine Yesevî'den Bakmak", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Reislîği Yıllığı]*, 2016, cilt: 52, sayı: 4, s. 33.

şehrinden Ebû Cafer Muhammed b. Ali, Bâbü'l-Hind'den fakih el-Hasan Mindus ve Ebu'l-Cehm Halid b. Hanî el-Mütefakkih, İspicab, Semerkand, Fergana'dan, Mâveraünnehir'in bütün şehirlerinden âlimler bir araya geldiler ve bu kitabın tercüme edilmesinin doğru olduğu konusunda yazı verdiler.”¹⁵⁷

Bunun üzerine adı geçen alimlerden oluşan grup Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı tefsiri esas alarak, muhtasar bir şekilde Farsça tercüme yapmışlardır. Öncelikle Kur'an ayetlerinin altına meal şeklinde kelimelerin Farsça karşılığı verilmiş, böylece satır-arası tercüme metodu ortaya çıkmıştır. Bu tefsir sonraki Türkçe satır arası tercüme ve tefsirlere ana kaynak vazifesini görmüştür.

Ebû İbrahim İsmail b. Muhammed b. Abdullah el-Müstemlî el-Buhârî'nin (ö. 434/1043) günümüze ulaşmayan tefsiri, Mâverâünnehir uleması tarafından kaleme alınan Farsça tefsirlerin ikincisidir. Bu eser hakkında övgü ile bahseden Reşîdüddîn Vatvât (ö. 573/1177), tenkidinde bulunduğu bir tefsire karşı olan görüşünü söz konusu tefsirden örnek getirerek ispata çalışmıştır.¹⁵⁸

Muhammed Pârsâ (ö. 822/1420), *Tefsîr-i Semâniye*

Ebü'l-Feth Celâlüddîn Hâce Muhammed b. Muhammed (Mahmud)¹⁵⁹ el-Hâfîzî el-Buhârî, Bahâeddin Nakşibend'in (ö. 791/1389) önde gelen halifelerindedir. 749/1348'de Buhârâ'da dünyaya gelen Muhammed Pârsâ, hocasının vefatından sonra Alâeddin Attâr'a intisap etmiş, Attâr'ın ölümünün (802/1400) ardından başladığı irşat faaliyetinin yanında dinî ilimlerin öğretimini devam ettirmiştir. Hâce Muhammed Pârsâ Hac ziyareti esnasında hastalanmış ve Medine'de vefat etmiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁷ *Tercüme-i Tefsir-i Taberî*, thk.: Habib Yağmaî, İntişarat-i Tus, 1356/1937, c. I, s. 6; Yahaghi, *a.g.m.*, s. 402; Boltabayev, “Tefsir-i Taberî'nin Harezmi Türkçesi ile Yapılan Tercümesi”, s. 436.

¹⁵⁸ Rahimov, Komilcon, “Mustamliy Buhoriy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 251; Rahimov, Kamilcan, “el-Mütefekkir el-Müstemlî el-Buhârî ve Hayâtühü'l-İbda'iyye”, (erişim 27.08.2021) <https://www.abou-alhool.com/arabic1/details.php?id=35522>

¹⁵⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 447.

¹⁶⁰ Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 192; “Hoca Muhammad Porso”, *ÖME*, Taşkent 2005, c. 9. s. 166.

Kâtip Çelebi *Tefsîr-i Hâce Muhammed Pârsâ* adlı eserin Mülk ve Amme cüzlerini içeren Farsça tefsir olduğunu kaydetmiştir.¹⁶¹ Bunun dışında onun *Tefsîr-i sûre-i Fâtiha* adlı tefsiri de mevcuttur.¹⁶² Muhammed Pârsâ, Kadr-Hümeze surelerinin tefsirini ihtiva eden *Tefsîr-i süver-i semâniyye* adlı eserini 820/1417'de Buhârâ'da kaleme almıştır.

Ya'kûb Çerhî (ö. 851/1447), *Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî*

Ya'kûb b. Osmân b. Mahmûd b. Muhammed el-Gaznevî el-Çerhî, Nakşibendiyye tarikatının büyüklerindedir. Gazne yakınlarında Çerh köyünde doğmuştur.¹⁶³ Uzun süre Buhârâ'da ardından bir müddet Mısır'da İslami ilimleri tahsil alan Çerhî, Bahâeddin Nakşibend'e (ö. 791/1389) intisap eder. Nakşibend'in vefatından sonra halifesi Alâeddin Attâr'ın sohbetlerine katılır. Attâr'ın vefatının ardından Hisârîşâdmân (Duşanbe) yakınlarındaki Hülgatû köyüne yerleşerek irşada başlar. Nakşibendiyye'nin yayılmasında önemli rol oynayan Ubeydullah Ahrâr (ö. 895/1490) onun en yakın mürididir. Ya'kûb-i Çerhî 851/1447 tarihinde Hülgatû köyünde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹⁶⁴

Çerhî tasavvuf dışında fıkıh ve tefsirle ilgili Farsça eserler bırakmıştır. Talebelerinin isteği üzerine kaleme aldığı *Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî* eseri, Fâtiha sûresiyle Kur'an'ın son iki cüzü, yani 49 surenin tefsiridir.¹⁶⁵ *el-Keşşâf*, *el-Kevâşî* ve *et-Teysîr* başta olmak üzere tefsir ve tasavvuf kaynaklarından faydalanılarak hazırlanan eser *Mesnevî*, *Tenbîhü'l-gâfilin* ve *Meâlim*'den alıntılarla zenginleştirilmiştir.¹⁶⁶

¹⁶¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 447; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 192.

¹⁶² Algar, Hamid, "Muhammed Pârsâ", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2005, c. 30, s. 564.

¹⁶³ Nevâî, Ali Şir, *Nesâyimü'l-mahabbe min semâyimi'l-fütüvve*, haz. Kemal Eraslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979, s. 250; Haksever, Ahmet Cahid, *15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2005, s. 31; Usmonov, İbrohimjon ve Saidova, Gulnoza, *Yakub Charhiy Tafsirining Turkiy Tarjiması*, Taşkent 2010, s. 6; Saidova, Gulnoza, "Ya'kub Çerhiy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 245; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 457.

¹⁶⁴ Nevşahi, Arif, "Ya'kûb-i Çerhî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, c. 43, s. 281; Usmonov ve Saidova, *a.g.e.*, s. 7; Saidova, "Ya'kub Çerhiy", s. 245; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 457.

¹⁶⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 455.

¹⁶⁶ Nevşahi, *a.g.m.*, s. 282; Usmonov ve Saidova, *a.g.e.*, s. 15-16; *Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, s. 457.

Sonraki dönemlerde *Tefsîr-i Çerhî* üzerinde haşiye ve tercüme faaliyetleri yapılmıştır. 1033/1624 yılında Velî Muhammed Hucendî Kandehârî *Ravdatü'l-Me'ârib* adlı Farsça haşiye yazmıştır.¹⁶⁷

1.2.2.3. Türkçe Meal ve Tefsirler

Türklerin, İslam'ı kabul etmelerini takiben müstakil Türkçe tefsir telif ettiklerine dair bilgi yoksa da bazı ayet ve surelerin tefsiri tercümelerini ana dillerine çevirdiklerine ait malumat bulunmaktadır.¹⁶⁸ Aydar'a göre, Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinin Türk dilindeki ilk tercümesine Yûsuf Has Hacib'in (5./11. y.y.) *Kutadgu Bilig* adlı eserinde tesadüf edilmektedir.¹⁶⁹ Bazı eserlerde, Türklerin Müslümanlığı kabul ettikleri dönemlerde kullandığı Uygur alfabesiyle yazılmış birkaç ayete rastlamak da mümkündür. Nitekim Aydar ve Günay'in Reşit Rahmeti Arat'tan (ö. 1964) naklettiğine göre, Edib Ahmed Mahmud Yüknekî'nin (12. y.y.)¹⁷⁰ *Atebetü'l-hakâyık* adlı eserinde Âl-i İmrân 3/134, 146, 185; Nahl 16/96; Hacc 22/61; Zuhur 43/32; İnşirâh 94/5-6 gibi bazı ayetlerin tercümesinin Uygur alfabesiyle yazıldığı belirtilmektedir.¹⁷¹ Benzer durum mutasavvif-şair, Yeseviyye tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde de vardır.¹⁷²

Kur'an-ı Kerim baştan sona Türkçeye ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bu hususla ilgili olarak Zeki Velidi Togan ve Emek Üşenmez, Mansûr b. Nûh es-Sâmânî talebi üzerine Mâverâünnehir ve Horasan âlimleri tarafından hazırlanan ilk Farsça çeviri ile aynı dönemde (10. yüzyıl), belki aynı heyetin

¹⁶⁷ Tefsirin Türkçe tercümeleri hakkında ileride bahsedilecektir.

¹⁶⁸ Günay, *a.g.e.*, s. 84-85.

¹⁶⁹ Aydar makalesinde, mukayese şeklinde *Kutadgu Bilig*'den alıntılarla Fâtiha 1/1, Bakara 2/117, Nisâ 4/48, İbrâhîm 14/7, Nahl 16/40, Neml 27/30, Kasas 28/88, Fâtır 35/15 ve İhlâs 112/2 ayetlerinin tercümelerine yer vermiştir (Aydar, Hidayet, "Uygurlarda Kur'an Çalışmaları", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, sayı: 28, s. 146-147).

¹⁷⁰ Ahmed Yüknekî 12. yüzyılın sonu 13. yüzyılın ilk yarısında yaşayan edip ve şairdir. Hayatıyla ilgili yeterli bilgi yoktur. Doğum yeri konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Semerkant, Fergana ve Türkistan'da Yüknek adında yer mevcut olduğu söylenirse de çoğunluk onun Semerkant yakınında olduğu kanaatindedir (Oçilov, Ergaş, "Yugnakiy", *ÖME*, Taşkent 2005, c. 10 s. 307)

¹⁷¹ Aydar, *a.g.m.*, s. 145; Günay, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁷² Çalışkan, "Kur'an'ın Türkçeye Tercümesi Tarihine Yesevî'den Bakmak", s. 36-40.

Türk üyeleri tarafından yapıldığını söylerken,¹⁷³ Fuat Köprülü ve Abdülkadir İnan ilk çevirisinin 11. yüzyılın ilk yarısında yapıldığını dile getirmişlerdir.¹⁷⁴

12-16. yüzyıllar arasında Kur'an'ın Doğu Türkçesine yapılan 11 adet meal ve tefsirin el yazma nüshaları bilinmektedir.¹⁷⁵ Çoğunun kim tarafından, ne zaman ve nerede kaleme alındığına dair herhangi bir bilgi bulunmayan bu el yazmalar, dünyanın farklı kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Yazma dili bakımından Orta Asya, özellikle Mâverâünnahir'de yaşayan halkların kullandıkları dile yakın olması bakımından bu mıntıkada yazılma olasılığını güçlendirir. Bu tercümelerde en sık kullanılan yöntem "satr arası" Kur'an tercümeleleri olarak adlandırılan Arapça sözlerin tek tek Türkçeleriyle karşılanması esasına dayalı tercümedir. Tefsir tercümelerinde ise ayetin bire bir tercümesinin yanında kelime ve ayetin açıklama ve izahı, varsa ayetin nüzul sebebi, ilgili rivâyet ve kıssalara yer verilir. Aşağıda bize ulaşan Kur'an'ın en eski Türkçe tercüme ve tefsirlerine kısaca işaret edeceğiz.

-Kur'an-ı Kerim'in Satır Arası Türkçe Çevirisi. Türk İslam Eserleri Müzesi 73 numarada muhafaza edilen el yazma nüshası, Şiraz'da Muhammed b. Hacı Devletşah tarafından 734/1333 yılında istinsah edilmiştir. Bu eser bilim adamları tarafından bilinen Türkçe Kur'an tercümeleleri arasında en eskisi olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁶ 902 sayfa ve her sayfasında 9 satır, ayetler siyah, Türkçe karşılıkları ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. 12-13. yüzyıllar Orta Asya Türk edebî dilinin özelliklerini yansıtan bu nüsha üzerinde Suat Ünlü ve Abdullah Kök doktora çalışması yapmıştır.¹⁷⁷ Togan ve

¹⁷³ Togan, Zeki Velidi, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 3, İstanbul 1959-1960, s. 135. Üşenmez, Emek, *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*, Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 12.

¹⁷⁴ Bkz. Köprülü, Mehmet Fuat, *Türk Edebiyat Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 288; Eckmann, Janos, "Doğu Türkçesinde Bir Kuran Çevirisi (Rylands Nüshası)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1967, s. 51; Özkan, a.g.m., s. 519.

¹⁷⁵ Boltabayev, Saidbek, *Çağatayca Mevâhib-İ Aliyye (Tefsir-İ Hüseyinî) Tercümesi (183b – 308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2017, s. 2.

¹⁷⁶ Bkz. Abdülkadir Erdoğan, "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 1, 1938, s. 47; Tabaklar ve Boltabayev, a.g.m., s. 241; Günay, a.g.e., s. 79.

¹⁷⁷ Tefsirin dil özellikleri için bkz. Ünlü, Suat, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi TİEM 73, Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi 2004, s.

Boltabayev gibi Türkçe Kur'an nüshaları üzerinde karşılaştırmalı çalışmalar yapan araştırmacılara göre, bu nüsha Samanîler zamanında Taberî tefsirine dayanarak vücuda getirilen Farsça satır-arası Kur'an tercümesine tevafuk ediyor ve ona dayanıyor.

-Harezmi Türkçesiyle Kur'an-ı Kerim Satır Arası Çevirisi de yine o Farsça tefsirdeki ayetlerin Farsça karşılıklarının Harezmi şivesine yapılmış tercümesidir.¹⁷⁸ Bu tercümenin el yazma nüshalarından biri Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numara,¹⁷⁹ diğeri Meşhed'in Astan-i Kuds-i Rızavî Kütüphanesinde 1007 numara ile kayıtlıdır. 343 varaktan oluşan Meşhed nüshası hakkında ilk çalışmayı yapan İranlı bilim adamı Recai el-Buhârâyî, tercüme dilinin Mâveraünnehir Türkçesi olduğunu, kâğıt ve dil özelliklerine göre 12. yüzyılın sonu 13. yüzyılın başlarında yazıldığını ileri sürmektedir. Mehdi Rezaî ise tercüme dilinin Harezmi Türkçesi olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁰

-Kur'an-ı Kerim çevirilerinden bir diğeri de İki Dilli Kur'an Çevirisidir. Türkçe-Farsça tercümeli bu Kur'an çevirisinin el yazma nüshalarından biri Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân el-Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler kütüphanesinde 2008 numara ile muhafaza edilmektedir. Diğeri, Meşhed'in Astan-i Kuds-i Rızavî Kütüphanesinde 2229 numara ile kayıtlıdır.¹⁸¹ Özbekistan nüshası 273 varaktan ibarettir. Eserde, 2/Bakara (eksikliklerle), 3/Âl-i İmrân, 4/Nisâ, 5/Mâide (1-117 ayetler) ve 6/En'âm sureleri (71-136 ayetleri) satır arası tercüme üslubunda, Arapça kelimelerinin

813; Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2004, s. 763.

¹⁷⁸ Togan, *a.g.m.*, s. 437.

¹⁷⁹ Hicri 764 (m. 1363) yılında istinsah edilen bu nüsha 583 varaktan ibarettir. Satır-arası tercüme nüshası hakkında bilgi için bkz. Boltabayev, "Tefsir-i Taberî'nin Harezmi Türkçesi ile Yapılan Tercümesi", s. 437-441; Tabaklar ve Boltabayev, *a.g.m.*, s. 241.

¹⁸⁰ Bkz. Mehdi Rezaei, "Harezmi Türkçesiyle Yazılan Bir Kuran Tercümesi (Meşhed-Âstân-i Kuds-i Razavî Nüshası)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 1094-1113; Tabaklar ve Boltabayev, *a.g.m.*, s. 244.

¹⁸¹ İki Dilli Satır Arası Meşhed Nüshası hakkında bilgi için bkz. Üşenmez, Emek, "Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (no: 2229) (Orta Türkçe)", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 12/3, Ankara 2017, s. 717-772; Tabaklar ve Boltabayev, *a.g.m.*, s. 244. İngiltere'nin Manchester şehrinde bulunan John Rylands Kütüphanesinin Arapça Yazmalar bölümündeki 25-3821 numaralı el yazma nüshasında da aynı iki dilli çeviri üslubu söz konusudur. Bilgi için bkz. Ata, Aysu, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yay., Ankara 2004; Tabaklar ve Boltabayev, *a.g.m.*, s. 242.

hem Türkçe hem de Farsça karşılıkları verilmiştir. Her sayfasında beş satır olup, Arapça kelimenin sağ başından sol alta doğru Farsça karşılığı, -bu Farsça karşılığın bittiği- alttan sol üste uzantılı biçimde Türkçe karşılığı yazılmıştır. Yazma Eserler Merkezinde bulunan eserlerin kataloğunu hazırlayan Aleksandr Semenov, Farsça ve Türkçe metinleri dikkate alarak eserin büyük ihtimalle 13. yüzyılda yazıldığını ileri sürmekte ve eseri Karahanlı-Kıpçak sahasına dâhil etmektedir.¹⁸² Eser üzerinde Emek Üşenmez doktora çalışması yapmış ve yayımlamıştır.¹⁸³

-Anonim Tefsir veya *Orta Asya Tefsiri* olarak bilinen yazma eser, 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Özbekistan'ın Karşı şehrinde bulunmuştur. 1920 yılında St. Petersburg'a götürülen yazma, Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde (Asya Müzesi) 332 numara ile kaydedilmiştir. 147 varaktan ibaret bu tefsirde, Kehf suresinin 4. ayetinden başlayarak 69 surenin tercüme ve tefsiri yapılmıştır. 1-17 sureler tefsiri ve 18. surenin ilk ayetleri kayıptır. Bazı ayetler kelime kelime tercüme edilmişken, bazıları uzunca açıklamalarla tefsir edilmiştir.¹⁸⁴ Eksik olduğu için eserin kim tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığı bilinmemektedir. 1963 yılında Aleksandr Borovkov tefsirin söz varlığını çalışmış ve sözlüğünü yayımlamıştır.¹⁸⁵ Bu sözlük Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır.¹⁸⁶

-Tercüme-i Tefsir-i Taberî'nin Harezim Türkçesi ile yapılan Tercümesi

¹⁸² Semenov, Aleksandr Aleksandroviç vd., *Sobranie Vostoçnih Rukopisey*, Akademi Nauk Uzbekskoy, SSSR, c. 4, Taşkent 1957, s. 45-46.

¹⁸³ Üşenmez, Emek, *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler-Dizin-Tıpkıbasım)*, TDV Yay., 2016.

¹⁸⁴ Bu tefsir hakkında bkz. Karomatov, Hamidulla, "Kur'on Ma'nolarining Özbekçe Tarjimalari", *Tarjima Nazariyasi va Adabiy-Lisoniy Alokalar*, Taşkent 1992, s. 11; Mahmudov, Kazakbay, *Turkiy Tafsir (XII-XIII asr)*, Taşkent 2000, s. 64; Halil İbrahim Usta, *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*, Türk Dilinin Tarihi Kaynakları, Ankara 2011; Üşenmez, Emek, "Orta Asya (Anonim) Kuran Tercümesi Üzerinde Özbekistan'da Yapılmış Bir İnceleme", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara 2011, c. 6/4, s. 981-986.

¹⁸⁵ Borovkov, Aleksandr Konstantinoviç, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963.

¹⁸⁶ Borovkov, Aleksandr, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu, Ankara 2002.

Samanî hükümdarı Mansûr b. Nûh'un isteği üzerine bir komisyon Mâverâünnehir ve Horasan âlimleri tarafından Taberî tefsirinin Farsça muhtasar tercümesi hazırlandığını yukarıda bahsetmiştik. Onun Harezim Türkçesine yapılan çevirisinin mütercimi ve çeviri zamanı bilinmemektedir. Türkçe tefsirin 737/1337 yılında Muhammed b. Şeyh Yusuf Ebarî tarafından istinsah edilen el yazma nüshası, İran'ın Meşhed şehrinde bulunan Astan-i Kuds-i Rızavî Kütüphanesinde 293 numarada kayıtlıdır. 360 varaktan ibaret olan eser, Sad suresinden itibaren Kur'an-ı Kerim'in sonuna kadardır. Seyyid Muhammed Rıza Fazıl Haşimî eserin dilinin Çağatayca olduğunu ileri sürerken,¹⁸⁷ Osman Fikri Sertkaya ve Yaşar Şimşek tefsir dilinin geç dönem Karahanlı – erken dönem Harezim Türkçesi olduğunu belirtmektedirler.¹⁸⁸

Yukarıda zikredilen eserlerin müellifleri ve mütercimleri en azından şimdilik bilinemediği ve birçoğunun istinsah tarihleri de mevcut olmadığı için yazıldığı dönemi kesin olarak tayin etmek oldukça güçtür.

***Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî* (ö. 851/1447) Tercümesi**

Yakup Çerhî'nin Fâtiha suresi ile 29. ve 30. cüzlerinin Farsça olarak tefsir edilen tasavvufî tefsiri, Hemedânî Hacı lakaplı Seyyid Pâdişah Hacı tarafından 993/1585 yılında Çağatay Türkçesine çevrilmiştir. Nesa valisi Sencer Muhammed Sultan'ın talebi üzerine yazılan *Tecüme-i Tefsîr-i Çerhî* adlı bu eserin yazma bir nüshası Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân el-Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler kütüphanesinde 7180 numarada kayıtlı bulunmaktadır.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Tabaklar ve Boltabayev, *a.g.m.*, s. 243.

¹⁸⁸ Bkz. Şimşek, Yaşar ve Sertkaya, Osman Fikri, "Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler I," *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2015, 4/4, s. 1382-1412.

¹⁸⁹ Bkz. Usmonov ve Saidova, *a.g.e.*, s. 16-17; Usmonov, İbrohimjon ve Saidova Gulnoza, *Maveraünnehir Türkiy Tefsirleri Tarihinden. Tercüme-i Tefsir-i Yakub Çerhî*, Taşkent 2012; Saidova, "Ya'kub Çarhiy", s. 247; Üşenmez, Emek, "XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kuran Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakub-i Çerhî (H.993/M. 1585)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 2014 s. 180; Tabaklar ve Boltabayev, *a.g.m.*, s. 245; Nevşahi, *a.g.m.*, s. 282.

17-18. yüzyıla gelince Molla Küçük lakaplı Mir Muhammed Fazıl Taşkendî, *Tefsîr-i Çerhî*'yi Çağatay Türkçesine yeniden tercüme etmiştir. Dönem dil özellikleri açısından ilk tercümeyle göre ciddi değişiklik arz eden bu tercümede, orijinal tefsirde bulunmayan “Yasin suresi” tercümesi de eklenmiştir.¹⁹⁰ Bunun dışında, *Tefsir-i Çerhî*'nin farklı beldelerde de Türkçe ve Urduca çevirileri yapılmıştır.¹⁹¹

Mevâhib-i 'Aliyye'nin Çağatayca Tercümesi

Hoca Ahrar Veli'nin (ö. 895/1490) tasavvufî görüşlerini kendi tefsirinde tatbik eden Hüseyin Vaiz el-Kâşifî'nin (ö. 910/1504) *Mevâhib-i 'Aliyye* (veya *Tefsîr-i Hüseyinî*) adlı Farsça tefsiri, İslam âleminde büyük ilgi görmüştür. Eser, İslam coğrafyasının dört bir yanında okunmuş, medreselerde okutulmuş, birçok dile tercüme edilmiştir.¹⁹² Bunda Hüseyin Vaiz Kaşifî'nin kişiliğine duyulan güvenin yanı sıra eserlerinde bulunan tasavvufî ve ahlakî eğilimler etkili olmuştur.¹⁹³

İlim dünyasında *Çağatayca Anonim Tefsir* adı ile tanınan Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde III. Ahmet Bölümü 16 numarada muhafaza edilen iki ciltlik (toplam varak sayısı 616) nüsha, 950/1543 yılında istinsah edilmiştir.¹⁹⁴ *Çağatayca Kuran Tefsiri*

¹⁹⁰ Bkz. Usmonov ve Saidova, *a.g.e.*, s. 32-37.

¹⁹¹ Gurâbzâde Ahmed b. Abdullah en-Nâsîh (ö. 1099/1688) tarafından Bağdat valilerinden vezir İbrahim Paşa'nın isteği üzerine 1095/1684 dolaylarında Türkçeye tercüme edilmiştir. Tercümeyle beğenen İbrahim Paşa ondan Kur'an'ın tamamını tercüme etmesini istemiştir. Bunun üzerine Kadı Beyzavî'nin *Envârü't-tenzil* ve Hüseyin Vaiz-i Kaşifî'nin *Mevâhib-i 'Aliyye* tefsirlerinden istifade ile *Zübedü Asari'l-Mevâhib ve'l-Envâr* adlı iki ciltlik Türkçe bir eser kaleme almıştır (Bkz. Birışık, “Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye'si*”, s. 59-61; Günay, *a.g.e.*, s. 99; Usmonov ve Saidova, *a.g.e.*, s. 37). Ayrıca *Tefsir-i Çerhî* Muhammed Nezîr Râncâ tarafından Urduca'ya çevrilmiştir (Nevşahi, *a.g.m.*, s. 282).

¹⁹² Eser ilk defa Veliyyüddin Ali b. Veli Efendizade es-Selânikî (ö. 952/1545) tarafından *Tefsîru Kelâmi'l-Kadîm ve Kur'âni'l-'Azîm* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Daha sonra Ebü'l-Fazıl Muhammed b. İdris (ö. 982/1574), Şeyh Ömer Adulî Niğdevî (ö. 1044/1634) ve İsmail Ferruh Efendi (ö. 1256/1840) Türkçeye, Muhammed Sadık İmankuli (ö. 1911'den sonra) Kazan Türkçesine (Tatarca) tercüme etmiştir. Tefsirin Urduca ve Peştuca tercümeleri de mevcuttur (Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 446; Birışık, “Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye'si*”, s. 63-68; Günay, *a.g.e.*, s. 95-97, 126; Karaismailoğlu, Adnan, “Hüseyin Vâiz-i Kâşifî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 19, s. 17; Sayfullah, Sayfiddin, “Mukaddime”, *Kur'oni Karim Oyatlarining İzohli Tarjimasi*, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2006, s. 9).

¹⁹³ Bkz. Lutfullayev, Hamidulla, *Husayin Voiz Koşifining "Mavohibi Aliyya" Asari Markaziy Osyo Halklari Ma'naviy Hayotiga Doir Muhim Manba*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Taşkent 2011, s. 8; Bilmen, *a.g.e.*, s. 228-229.

¹⁹⁴ Eserin ikinci bir nüshası Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesinde 42 YU 6624 numarada korunmaktadır. İşbu nüsha ilk olarak Abdülkadir İnan tarafından tanıtılmıştır. Bkz. İnan, Abdülkadir,

başlığı altında ondan fazla akademik çalışmaya¹⁹⁵ konu olan işbu tefsir Farsça *Mevâhib-i 'Aliyye'*'nin Çağatayca tercümesi olduğu ilk kez Saidbek Boltabayev tarafından tespit edilmiştir.¹⁹⁶ Boltabayev'a göre, işbu tefsir, şiir yazmasının yanı sıra birçok önemli eseri Türkçeye çeviren Şeybanî hükümdarlarından Ubeydullah Han tarafından veya onun teşviki ile Kur'an bilgisi olan, Türkçe ve Farsçaya çok iyi vakıf olan bir yakını tarafından başkent Buhârâ'da yapılmıştır.¹⁹⁷

Yukarıda bahsi geçen Türkçe tercüme ana hatlarıyla ikiye ayırmak mümkündür. Bunlar, satır arası Kur'an-ı Kerim (meal) tercümesi ve Kur'an tefsiri tercümesidir. Satır arası Kur'an tercümesinde, ayetteki her Arapça kelimenin altına, o kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Her bir kelimeye Türkçe karşılık vermek Türkçe kelime türetme ve ekleri işlek hale getirmek için iyi bir yöntemdir, ancak Türkçenin sentaksını bozmaktadır. Bu tür tercümede önemli olan Arapça diziliştir. İfade ve üslupta Türk mantık ve selikasî göz önünde bulundurulmaz. Satır arası Kur'an tercümesi geleneğinin Orta Asya'da geliştiği ve Anadolu'ya da Horasanlı ve Harezmlî âlimlerin oradan getirdiği söylenmektedir. Onlar da bu metodu İranlılardan almışlardır. Nitekim Kur'an'ın ilk Farsçaya çevirisi de satır arası tercüme yöntemiyle yapılmıştır.¹⁹⁸

Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye yapılan tercümelerinde kullanılan diğer yöntem, tefsiri/izahlı tercümedir. Bu yöntemle yapılan tercümede her ayet uzun cümlelerle açıklanmış, varsa diğer tefsirlerden nakiller, kıraat farklılıkları, hadis ve rivayetler

"Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kuran Tefsiri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [TDAYB Belleten]*, 1962, s. 61-66.

¹⁹⁵ İnan, a.g.m., s. 61-66; Zülfikar, Hamza, *Çağatayca Kur'an Tefsiri, Dilbilgisi İncelemesi-Metin-Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 1970; Zülfikar, Hamza, "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri", *Türkoloji Dergisi*, c. 4/1, 1974, s. 153-195; Taş, İbrahim, *Çağatayca Kur'an Tefsiri 21a-41b (Giriş-Metin-Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2001; Taş, İbrahim, "Şeybanîler Dönemi Çağatayca Kur'an Tefsiri'nin Sözvarlığı Üzerine Notlar", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 14, 2010, s. 33-71.

¹⁹⁶ Boltabayev, *Çağatayca Mevâhib-i Aliyye (Tefsir-İ Hüseyinî) Tercümesi (183b – 308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2017.

¹⁹⁷ Tabaklar ve Boltabayev, a.g.m., s. 251.

¹⁹⁸ Aydar, Hidayet, "Kur'an", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2002, c. 26, s. 407; Asım, Mohammad Shakib, *Müellifi Meçhul Bir Çağatayca Tefsir ve İsrailiyat Açısından Değerlendirmesi (Peygamber Kıssaları)*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2013, s. 31.

aktarılmıştır. En çok Fâtiha, Yasin ve Mülk gibi sık sık okunan sureler, kısa namaz sureleri bu usulle tefsir edilmiştir.¹⁹⁹

Çalışmamızın sonunda İlaveler kısmında Mâverâünnehir müfessirleri, tefsir ve meal isimlerini kronolojik tarih sırasına göre tablo şeklinde verirken yedi ayrı başlık kullandık. Tablo 1: Tam Arapça Tefsirler. Tablo 2: Kısmî Arapça Tefsirler. Tablo 3: Günümüze Ulaşmayan Tefsirler ve Müfessirleri. Tablo 4: Arapça Haşiye, Şerh ve Telhisler. Tablo 5: Farsça Tefsirler. Tablo 6: Anonim Satır Arası Türkçe Mealler. Tablo 7: Türkçe Tefsirler.

1.3. ÇARLIK VE SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE MÂVERAÜNNEHİR BÖLGESİNDE KUR'AN ÇALIŞMALARI

1.3.1. Dönemin Siyasi Gelişimi ve Dini Yaşamdaki Kısıtlamalar

Timur sonrası Orta Asya'da etnik bir kökene sahip ve ulusal bir dili merkeze alan bir devlet geleneği bulunmuyordu. Bölgede Rus istilasına kadar mevcut devletler genelde hanedan ve İslam'a bağlılık, bölgesel aidiyet üzerine meşruiyetlerini sağlamaya çalışmışlardır. Mâveraünnehir bölgesi çok sayıda etnik gruptan müteşekkil olmakla birlikte Özbek hanedanlar (Buhârâ Hanlığı/Emirliği,²⁰⁰ Hîve Hanlığı²⁰¹ ve Hokand Hanlığı²⁰²) vasıtasıyla idare ediliyordu.²⁰³ 19. yüzyılın ikinci yarısında bütün Türkistan'ı işgal etmeye başlayan Çarlık ordusu, 1865 yılında Taşkent'i ele geçirmiştir. İşgal edilen bölgeyi yönetmek üzere 1867'de Türkistan Genel Valiliği (Gubernatörlüğü) kurulmuştur. 1876'da Mâveraünnehir bölge yönetimini elinde tutan üç hanedandan biri Hokand Hanlığı'na son verilip Buhârâ Emirliği ve Hîve Hanlığı müstemleke haline getirilmiştir.

¹⁹⁹ Kur'an'ın Türkçe tercüme ve tefsiri üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. Sağol, *a.g.e.*, s. 379-396.

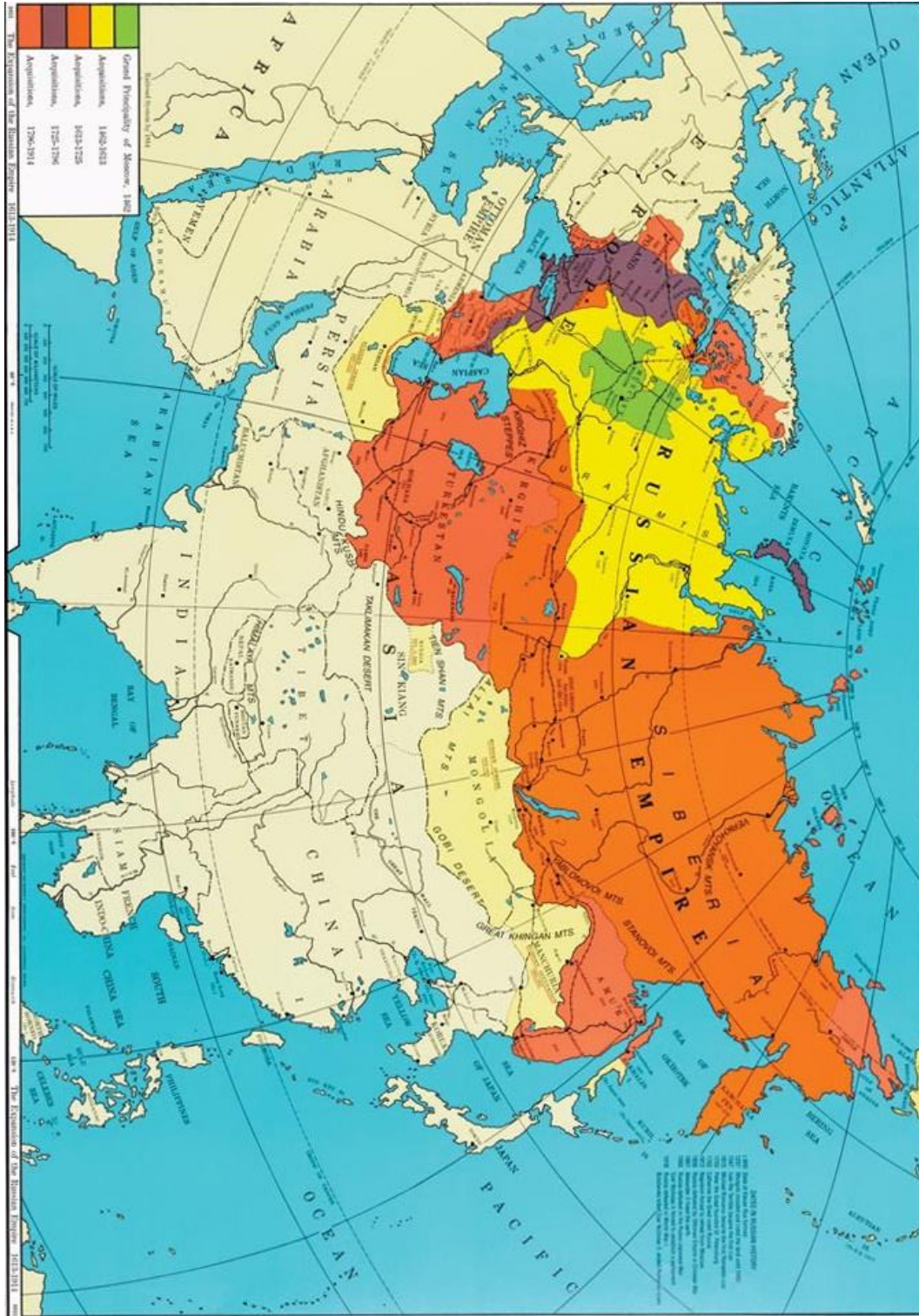
²⁰⁰ 1599-1920 yüzyıllar arasında Buhârâ'da hüküm süren dört hanedan döneminin ortak adıdır.

²⁰¹ 1512-1920 yılları arasında Hârizm'de hüküm süren bir Müslüman Türk devletidir.

²⁰² 1722-1876 yılları arasında başşehir Hokand olmak üzere Fergana bölgesinde hüküm süren bir devlettir.

²⁰³ Erşahin, *Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar*, s. 45-47; Kızıltoprak, Süleyman, "Özbekistan'ın Tarihi Mirası ve Bağımsızlık Devri", *Zamanını Aşan Medeniyet, Özbekistan Sempozyumu*, Bildiri Kitabı, İstanbul 2019, s. 74.

Türkistan'da tamamen sömürü siyaseti yerleştirilip ekonomi, medeniyet ve maneviyat buna tabi edilmiştir.²⁰⁴

Harita 4: Çarlık Rusyası'nın 1462-1914 istila haritası²⁰⁵

²⁰⁴ Ma'naviyat Yulduzlari, s. 321; Berdimurodov, a.g.e., s. 331-347; Alimova, Dilorom, *Toşkent Tarihi (Kadim Davrlardan Bugungi Kungaça)*, Art Flex Nşr. Taşkent 2009, s. 59-61.

²⁰⁵ (erişim 29.11.2022) <https://alphahistory.com/russianrevolution/wp-content/gallery/maps/2.-Expansion-of-Russian-empire.jpg>

Rus idaresi altında halkın durumu kötüleşince Çarlık Rusya'sının sömürgeci baskısına karşı birçok ayaklanma çıkmıştır. 1893'te Taşkent'te, 1898'de Andican'da Dukçi İşan ayaklanması ve 1916'da Taşkent, Fergana vadisi, Sirderya, Semerkant ve diğer yerlerde halk ayaklanmaları olmuş ve bu ayaklanmaların tamamı kanlı bir şekilde bastırılmış, ayaklanmaya baş olan kişiler ibret için asılmıştır.²⁰⁶

Çarlık döneminde işgal edilen Müslüman halklara kendi gelenek ve kültürel değerlerinin eskimiş olduğu, modernleşme ve refaha ermenin önünde en büyük engel olduğu; din ve inançlarının medeni dünya ile barışık olmayıp insanlığa söyleyecek bir şeyi bulunmayan, hatta geri bırakan hurafeler yığını olduğu; ilerleyebilmeleri için medenileşmeleri ve Batılı değerleri benimsemeleri gerektiği anlatılmıştır.²⁰⁷

1917 Bolşevik ihtilaliyle Çarlık Rusya'sı yıkılırken Bolşevikler işgale uğramış halkları kendi yanlarına çekebilmek için onlara özgürlük ve haklarının iadesini vaat ediyordu.²⁰⁸ İhtilal ile ortaya çıkan kısmi serbestlik havası, Türkistanlılar arasındaki siyasi akımları da harekete geçirdi. Ancak onların Milli Muhtariyet teşebbüsleri kısa surede Sovyet Birliği tarafından binlerce kişinin kanı akıtılarak dağıtılmıştır.²⁰⁹

²⁰⁶ 1917 yılı başındaki ayaklanmalar kontrol altına alındığında, yaklaşık 673000 kişi hayatını kaybetmiş, 168000 kişi Sibiry'a sürgün edilmiş, 300000 kişi de Doğu Türkistan ve Afganistan bölgelerine kaçmıştır. Çarlık Rusyasına karşı halk ayaklanması için bkz. Erşahin, *Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar*, s. 69; Otabek oğlu, Fazılбек, *Dukchi Eshon Vokeasi (Farg'onada İstibod Jallodlari)*, Çolpon Nşr. Taşkent 1992; Ziyoev, Hamid, *Turkistonda Rossiya Tajovuzi va Hukumronligiga Karshi Kurash (XVIII-XX asr boshlari)*, Şark Nşr. Taşkent 1998, s. 275-294, 383-430; İsmoilova, Cannat, *Farg'onada Milliy-Ozodlik Kurashlari (1916 y. Közg'aloni Misolida)*, Ğ. Ğulom Nşr. Taşkent 2003; Şamsutdinov, Rustambek ve İshakov Abdurahmon, *Andijon Tarihidan Lavhalar*, Şark Nşr. Taşkent 2013, s. 249-165; Yesmagambetov, Köşim, *Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür*, çev. Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat, Ötüken Yay., İstanbul 2015, s. 373-377; Somuncuoğlu, B. Tümen, "Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan'da İslam ve Modernleşme", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, c. XVIII, sayı: 2, s. 232-233; Kızıltoprak, *a.g.m.*, 80-82.

²⁰⁷ Bkz. Erşahin, Seyfettin, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Dine Dönüş Sürecinde İslâmiyete Dair Bilgi Kaynakları: Özbekistan Örneği", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 20(1), 2007, s. 18; .

²⁰⁸ Özbay, Ekrem, "Çarlık ve Bolşevik Ruslarının Türkmenistan'da Uyguladığı Din Politikası ve Türkistan Örneği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2013, sayı: 204, s. 141; Çalışkan, İsmail, "20. Asırda Asya'da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler", *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, 2012, s. 90, 93-96.

²⁰⁹ Erşahin, *Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar*, s. 73-74; Bayraktar, Rasim, "Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 39, s. 310-311; Alimova, *a.g.e.*, s. 65-66; Kızıltoprak, *a.g.m.*, 80.

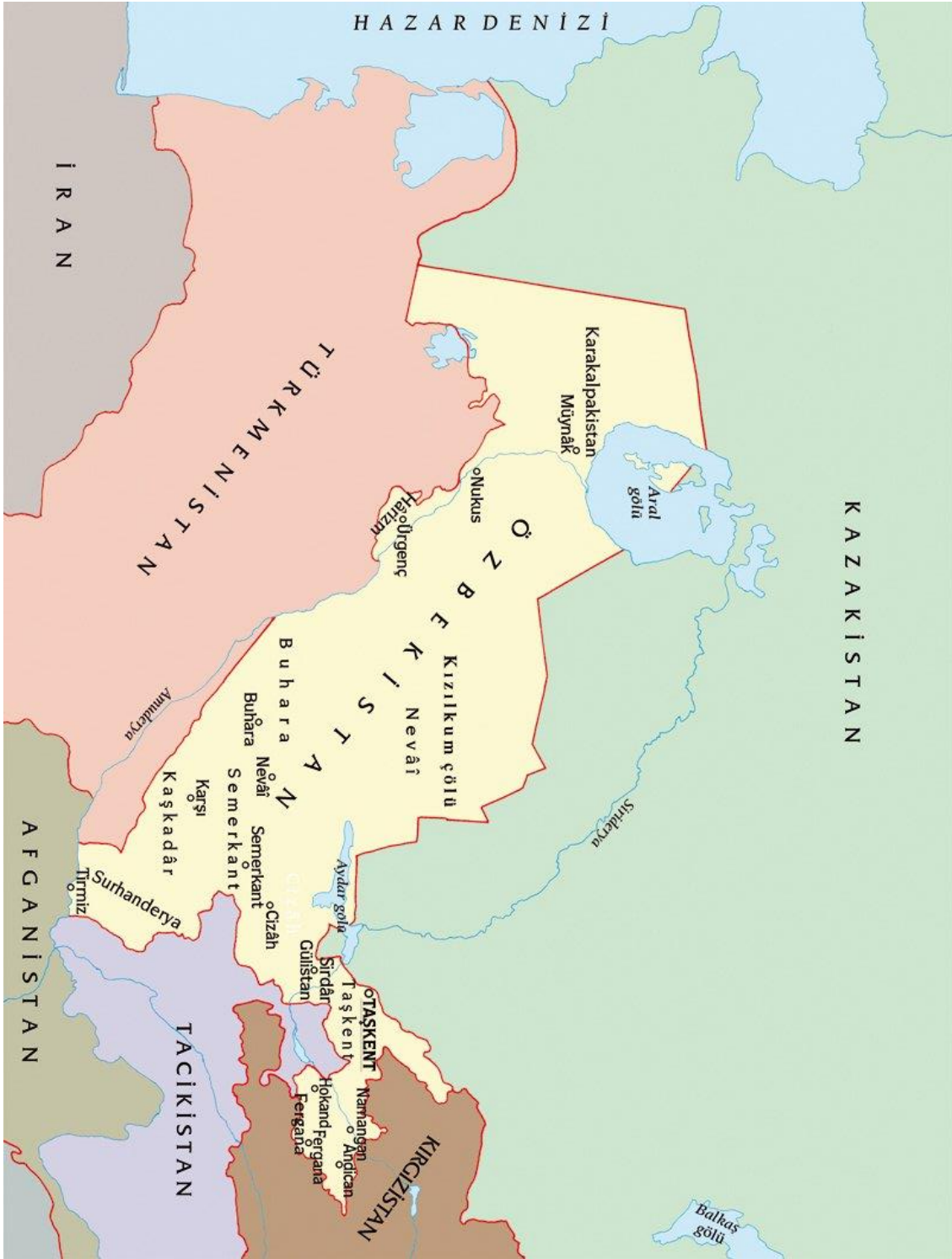
1918’de Türkistan Genel Gubernatörlüğü ortadan kaldırılmış ve Türkistan Otonom Cumhuriyeti kurulmuştur. Aynı yılın haziran ayında Taşkent’te Bolşeviklerin birinci ülke dönem toplantısında Türkistan Komünist Partisi kurulmuş, bölgedeki tüm sosyal, siyasi ve ekonomik hayat Komünist Parti’nin riyaset ve gözetimine bırakılmıştır. Temelde Rus Komünist Partisi’nin Türkistan şubesi vazifesini yapmak için teşkil edilen parti merkezden aldığı talimatlar doğrultusunda faaliyetine başlamış ve daha sonradan güçlenip yetmiş yıldan fazla sosyalizmin rehberliğini yapmıştır. Partinin tüm yönetim kadroları Moskova’nın elemelerinden geçen Rusya ve komünist ideolojisine sadık kişiler arasından merkezden göreve getirilmiştir. Aynı zamanda bu parti bürokratik ve siyasi makamlara yükselmenin yegâne adresiydi.²¹⁰

Sovyet Birliği Stalin döneminden (1924-1953) itibaren bir yandan hükmü altındaki bölgelerde etnik kimliklerin ifade edilmesini yasaklamış, bir yandan da tarihi, dili ve kültürü çarpıtarak bölgesel milliyetçi güçlendirmeye çalışmıştır.²¹¹ Bölgede ulus-devletler kurmak isteyen Bolşevikler, Türk topluluklar arasında da bölücü faaliyetler yürüterek kabileleri ayırmayı başarmıştır. Türkistan’da yaşayan Türkmen, Kırgız, Kazak, Tacik ve Özbekleri ayrı ayrı cumhuriyetler haline getirip Türkistan adını tamamen ortadan kaldırmıştır.²¹²

²¹⁰ Muhammedcanov, Abdullah, “Özbekistan”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, c. 34, s. 112; Alimova, a.g.e., s. 66; Kızıltoprak, a.g.m., 80-82.

²¹¹ Bkz. Schendel, Willem van ve Zürcher, Erik Jan, “Önsöz: Kopma, Bağlanma, Dışlama ve Asimilasyon: 20. Yüzyılda Devletler ve Uluslar”, *Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay., 2. baskı, İstanbul 2010, s. 10.

²¹² Bkz. Dilmaç, Turhan, *Özbekistan’da Ulus Kimlik-Dış Politika İlişkisi*, Ötüken Yay., İstanbul 2019, s. 36-43; Kafkasyalı, a.g.m., s. 39; Kızıltoprak, a.g.m., 81; Taşağıl, Ahmet, “Türkistan”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, c. 41, s. 557; Çalışkan, “20. Asırda Asya’da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler”, s. 97.

Harita 5: SSCB'nin dağılmasından sonra Orta Asya siyasi haritası ve devletler

(DİA, TDV Yay., İstanbul 2007, c. 34, s. 111)

Sovyetler Birliği döneminde uygulanan komünistleştirme ve dinsizleştirme politikası çerçevesinde bireyler temel insan haklarından olan din, vicdan hürriyeti ve özel mülkiyet haklarını kullanmakta ciddi engellerle karşılaşmışlardır.²¹³ Amaçlarını gerçekleştirebilmek için engel olarak gördükleri din adamlarını yok etmek, medreseleri kapatarak din adamı yetişmesini önlemeyi öncelikli görev addetmişlerdir. Bunu yapmak için faaliyetleri esnasında en sert tedbirleri uygulamışlardır. Sadece 1930-1950 yıllarında 40.000 kadar aydın ve din âlimi rejimin kurbanı olmuştur.²¹⁴ Çok sayıda dini kavram ve kurum ortadan kaldırılmış, özel mülkiyet, camiler ve medreseler külliye müsadere edilmiş veya yıkılmış,²¹⁵ Semerkant ve Buhârâ gibi kadim şehirlerdeki mescitler ağıl ve tuvalete dönüştürülmüştür. Bunun sonucunda, 1935’de örneğin, Özbekistan sınırlarında toplamda sadece 60 kayıtlı cami bulunuyordu.²¹⁶

Sovyetlerin Müslümanlara yönelik indirdiği darbelerden biri de alfabe değişimidir.²¹⁷ 1929’da Arap alfabesinden Latinceye, 1940’da ise Kiril alfabesine geçiş yapmakla bölgede yaşayan Müslüman halkları İslam medeniyetinden tamamen izole edilmeye çalışılmış, ilahi kitapları ve bin asırlık ilmi mirasının yazısında kullanılan Arap alfabesi unutturulmak istenmiştir. Böylelikle farklı alfabe kullanan üç farklı kuşak ortaya çıkmış ve bunların arasında bir kopukluk yaratılmaya çalışılmıştır.²¹⁸

²¹³ Erşahin, Seyfettin, “Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un İslam’da İnsan Hakları Adlı Eseri Üzerine”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 14(2), 2001, s. 337; Çalışkan, “20. Asırda Asya’da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler”, s. 98.

²¹⁴ Muhammedcanov, *a.g.m.*, 112; Yöldaşhōcayev, Haydarhon ve Kayumova, İradehan, *Özbekiston Ulamolari*, Özbekistan Müslümanları İdaresi, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2015, s. 24-25.

²¹⁵ Örnek olarak, 1939 yılında Fergana vadisine bağlı Nemengen şehrinde kayıtlarda bulunan 99 camiden 96’sı kızıl çayhane (kahvehane), kulüp, çocuk evleri, depo, dükkân vs. Sovyet kültür ofislerine dönüştürülmüş, kalan 3 cami de gizli faaliyet yürüttüğü gerekçesiyle belgelendirilerek kapatılmıştır (Salmonov, Ahmadcon, *Özbekistonda Sovet Hokimiyatining Diniy Siyosati: Uydırma va Tarih Hakikati*, Tafakkur Nşr. Taşkent 2015, s. 153-155).

²¹⁶ Dilmaç, *a.g.e.*, 62.

²¹⁷ Yazı değişikliği kanunu ve tarihi süreci için bkz. Nurmatov, Abduhamid, *Özbek Tilshunosligi Tarihi*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2002, s. 173; Boltaboyev, Mardonkul, *Lotin Yozuviga Asoslangan Özbek Alifbosi va İmlosi*, Ökituvçi Nşr. Taşkent 2003, s. 3, 5; Çalışkan, “20. Asırda Asya’da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler”, s. 89-90.

²¹⁸ Musahan, Ali Yıldız, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, 2015, sayı: 44, s. 230; Çalışkan, “20. Asırda Asya’da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler”, s. 99.

Resim 2: 1920 yıllarda Taşkent'teki Kökaldaş Medresesi²¹⁹

Resim 3: Kökaldaş Medresesi'nin 2002'deki görünüşü

1925-1932 yıllarında Taşkent'te *Fen ve Din* dergisi yayımlanır. Dergide din, itikat ve din adamları muttasıl karalanmıştır.²²⁰ “İslamiyet gericiğın simgesidir”, “İnsanları

²¹⁹ (erişim 12.11.2022) <https://humus.livejournal.com/6199749.html>

²²⁰ Yöldaşhocayev ve Kayumova, *a.g.e.*, s. 21; Çalışkan, “20. Asırda Asya’da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler”, s. 98.

ilerlemekten alıkoyan uyuşturucu bir afyon gibidir” sloganları ile yazılı ve sözlü olarak İslamiyet’e hücum edilmiştir. Onlar İslam’ı bu şekilde kötülemekle kalmamış, Müslümanlar aleyhine ateizm konulu ders ve konferanslar düzenleyerek buna herkesi katılmaya mecbur tutmuşlardır.²²¹ Böylece Sovyet döneminde bölgede geleneksel din anlayışı büyük ölçüde yara almıştır. O dönemdeki baskılar İslâmi anlayış ve uygulamanın niteliğini kısmen değiştirip dönüştürmüştür. İslâm, kamusal hayatın bir parçası ve aktörü olmaktan çıkarılıp ferdî ve ailevî düzeye çekilmeye zorlanmıştır.²²²

İkinci Dünya Savaşı’nın Sovyet topraklarına yayılması ile kitlelerin sadakatini sağlamak için Sovyet rejimi -dini kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak- din karşıtı politikasını zahirde yumuşatma yoluna gitmiştir. Bu çerçevede 1943 yılında Orta Asya’da (Taşkent’te) resmi bir dinî idare olarak Orta Asya Müslümanları Dini İdaresi (Sredne-Aziatskoe Duhovleniye Upravleniye Musulman, kısa adı SADUM)²²³ kurulmuş, seçilmiş özel sayılı kişiler için de olsa hacca gitme serbest bırakılmıştır.²²⁴

1944 yılından sonra Müslüman dini müessese ve teşkilatlar üzerinden devlet kontrolü yeniden sıklaştırılmıştır. İttifakın tüm cumhuriyetlerinde dini müessese ve din adamlarının faaliyetlerini kontrol eden Halk Komiserleri Konseyine bağlı dini işler heyet vekilleri teşkil edilmiştir. Bununla dini kurumların faaliyet özgürlüğü amelde tamamen kısıtlanmıştır.²²⁵

²²¹ Özbay, *a.g.m.*, s. 145.

²²² Erşahin, Seyfettin, “Türkistan’da İslâmiyet Çalışmalarında Bakış Açısı Sorunu”, *Orta Asya’da İslam Temsilden Fobiye*, c. 1, s. 450.

²²³ Daha sonra 1962 yılında adı Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi olarak değiştirilmiştir. SSCB döneminde İşan Babahan (1943-1957), oğlu Ziyaüddin Babahan (1957-1982), onun oğlu Şemsüddin Babahan (1982-1989) ve Muhammed Sadık (1989-1993) Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi’nin baş müftüleri olarak görev yapmışlardır (Erşahin, *Türkistan’da İslâm ve Müslümanlar*, s. 233-299; Musahan, *a.g.m.*, s. 233; *Özbekiston Musulmonlari İdorasi*, ed. Alimov, Usmonhon, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2020, s. 3-15; Yöldaşhöcayev ve Kayumova, *a.g.e.*, s. 32-114; Büyükkara, Mehmet Ali, “Dışlamacı Müslümanlığın Orta Asya’daki İzdüşümleri: Selefilik Hareketi ve Taliban”, *Orta Asya’da İslam Temsilden Fobiye*, c. 3, s. 1292).

²²⁴ 1920’den sonra Sovyetler Birliği sınırlarının kapanmasıyla hac farızası imkânsız hâle gelmiştir. II. Dünya Savaşı ardından hac ibadetini yerine getirmek için yılda dinî idare tarafından seçilen sayılı kişiler Suudi Arabistan’a gidebilmiştir. Böylece 1945’den son zamanlara kadar Sovyetler Birliğinde yaşayan Müslümanlardan hac ibadetini yerine getirenlerin sayısı birkaç yüz kişi olduğu söylenebilir.

²²⁵ Salmonov, *a.g.e.*, s. 134.

Din eğitimi ve öğretimi devlet tarafından tamamen yasaklanmış olmakla birlikte, II. Dünya Savaşı'nda Müslümanların gösterdiği kahramanlık ve desteğe bir teşekkür sayılabilecek kısmi gevşeme ve dışarıya SSCB'nin "milletsever" olarak göstermek gibi siyasi amaç gözetilerek 1945'te Buhârâ ve Taşkent'te iki İslami eğitim kurumunun kendi kontrolünde faaliyete geçmesine izin verilmiştir. Bunlardan birincisi, orta düzeyde beş ve yedi yıl süreli dini eğitim veren Buhârâ'daki Mir Arap Medresesidir.²²⁶ Taşkent'te açılması planlanan ikinci dini eğitim ocağı da Barak Han Medresesidir.²²⁷ Ancak medresenin harabe binası okul için kullanılamaz durumda olduğundan eğitim işi gecikir (Resim 6). Hemen bina onarma işleri başlatılır.

Savaş döneminde Müslümanlara yönelik uygulanan "vicdan özgürlüğü" siyaseti uzun sürmemiş, savaş sonrası Sovyet yönetiminin din karşıtı siyaseti yeniden arttırılmıştır. 1949'da Taşkent'te dini eğitim kurumu açılması için verilen izin iptal edilir. Dini nezaretin çabasıyla hükümetten yeniden izin alınır ve 1956 yılında Barak Han Medresesi açılır. İsmail Mahdum Sattiyev'in (1893-1976) müdürlüğünde eğitime başlayan medreseye yeni öğrenci alımı yapılmaz, Mir Arap Medresesinin 6-8. sınıfları getirilir. Merkezin emrine göre bu iki okulda öğrenci sayısı toplamda 90'ı aşmamalıydı. Onlardan 60'ı Buhârâ'da, 30'u Taşkent'te eğitim alabilirdi. 1956-1958 eğitim yılında öğrenci sayısı 110'u geçer. Bu durum Halk Komiserleri Konseyi tarafından suç olarak değerlendirilir ve 1960 yılında Barak Han Medresesine öğrenci alımı durdurulur. 1961

²²⁶ Mîr-i Arab Medresesi, Şeybanî Ubeydullah Han'ın (ö. 946/1539) hocası Seyyid Abdullah Yamanî'ye (ö. 932/1526) ithaf ettiği malla kurulmuştur. Mir Arab lakabıyla meşhur Abdullah, aslı Yemenli ve 22 yaşında Mâverâünnehir'e göç etmiş ve Nakşibendî şeyhi Hâce Ahrâr'ın (ö. 895/1490) elinde yetişmiştir. Başlattığı hayırlı işi onu vasiyetiyle damadı Şeyh Zekeriyya tarafından devam ettirilmiştir. Yapımı yirmi yıldan fazla devam eden medrese 942/1536 tarihinde tamamlanmıştır. Buhârâ'deki dördüncü dereceli yüksek eğitim ocağı olan medresenin kesintisiz faaliyeti 1917 Ekim ihtilalinden sonra durdurulmuştur (Resim 4). UNESCO'nun Buhârâ şehrinin 2500 yıllığına 1997'de Dünya çapında kutlama kararı almasıyla 1996-2000 yıllarında restore edilmiştir (Resim 5).

²²⁷ Kompleks (mecmua), medrese ve içindeki XV-XVI. yüzyıllar içerisinde yapılan iki türbeden oluşmaktadır. Biri mecmuanın doğusunda adı bilinmeyen birinin türbesi, diğer mavi kubbeli türbe 1530'da Şeybanî sülalesinden Taşkent hâkimi Suyunçocahan (ö. 1525) şerefine yapılmıştır. XVI. yüzyıl ortasında oğlu (halk arasında 'Barak Han' adını almış) Nevruz Ahmed tarafından türbeye bitişik medrese kurdurmuş ve onun adıyla anılmıştır. Sovyetler döneminde harabeye dönüşen mecmua 1955-1963 ve 2007 yıllarında restore edilmiştir (Resim 7).

Nisan ayında Mir Arap ve Barak Han Medresesi birleştirilir, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararıyla Mir Arap Medresesi tek dini eğitim kurumu haline getirilir. Bu medresede eğitim gören öğrenci sayısının 40'ı geçmemesi konusunda talimat verilir.

Okul, 1 Ekim 1971 yılında “İmam el-Buhârî Adlı Taşkent Ali Ma‘hadi (Enstitüsü)” adıyla yeniden öğretime başlamıştır.²²⁸ Enstitüye dışarıdan yeni öğrenci kabul etmeden Mir Arap Medresesinde eğitimi devam eden 25 öğrenci seçilmiş ve bu öğrenciler mezun olana kadar dört yıl boyunca yeni öğrenci alımı yapılmamıştır. 1975’te –Muhammed Sadık’ın da içinde bulunduğu– ilk mezunlarını veren okul, ikinci kuşak öğrencilerine kapısını açmıştır. Bu öğrenciler mezun olduğu 1979 tarihten itibaren her sene yeni öğrenci kabul etmeye başlamıştır. SSCB döneminde yegâne yükseköğrenim meskeni olan bu Enstitüde Orta Asya ve Kazakistan dışında içlerinde Kuzey Kafkas, Rusya, Azerbaycan, Tataristan, Afganistan, Yemen, Vietnam, Bulgaristan gibi ülkelerden de talebelerin bulunduğu sadece otuz kadar öğrenci eğitim görebilmiştir.

1985 yılında Mihail Gorbaçev’in SSCB’nin başına gelmesiyle “Perestroyka” (yeniden yapılanma) ve “Glasnost” (şeffaflık) programı hayata geçirildikten sonra, Sovyetler Birliğinde Müslüman halklar arasında yeniden İslamî canlanma yaşanmıştır. Sovyet rejimi kurulduğundan itibaren 1990’lı yıllara kadar Müslümanların dini inancı, ahlakı ve aile yapısı üzerinde her çeşit yöntemi kullandıysa da kalıcı bir sonuç elde edememiştir. Sovyetler Birliğinde yaşayan Müslümanların büyük çoğunluğunu belli bir seviyede yozlaştırmayı başarmakla beraber, Müslümanların kalbine ve vicdanına yerleştirdiği inancını, ahlakını, aile yapısını yok edememiştir.²²⁹ Dönemdeki tüm kısıtlamalara rağmen bölgede İslam kaynaklı geleneksel değerler muhafaza edilmeye çalışılmıştır.

²²⁸ Önce ‘Âli Medrese’ olarak adlandırılan okulun adı, 1974 yılı büyük muhaddis İmam el-Buhârî’nin 1200 yıl dönümü vesilesiyle ‘İmam Buhârî Âli Ma‘hadi’ ismini almıştır. 1998 yılından bu yana ‘İmam el-Buhârî Adlı Taşkent İslam Enstitüsü’ olarak faaliyetine devam etmektedir.

²²⁹ Musahan, *a.g.m.*, s. 244.

Resim 4: Mir Arap Medresesi (1925)²³⁰

Resim 5: Mir Arap Medresesinin 2000'den sonraki durumu²³¹

²³⁰ (erişim 12.11.2022) <https://cronobook.com/pic/7c99e60b-0446-4bd4-965f-3bc363377931>

²³¹ (erişim 12.11.2022) <https://meros.uz/uzc/object/mir-arab-madrasasi>

Resim 6: Barakhan Medresesinin restoreden önceki durumu (1940)

Resim 7: Barakhan Medresesinin 2007'deki durumu

Resim 8: İmam el-Buhârî Adli Taşkent İslam Enstitüsü. Soldaki eski bina.

Sağdaki 2007 yılında yapılan yeni bina olup, enstitü çevresindeki yaşam alanları satın alınarak genişletilmiştir.

1.3.2. Tefsir ve Meal Çalışmaları

Muhammed Zarîf Kaşğarî (1872-1959), *Tefsir-i Kaşğari*

Doğu Türkistan halkı arasında “Zarîf Kârî Hacı” olarak bilinen Muhammed Zarif, 1872 yılında Özbekistan’ın Taşkent şehrinde dünyaya gelmiştir.²³² İlk eğitimini Taşkent’teki Kökaldaş Medresesinde alan Muhammed Zarif 15 yaşında Doğu Türkistan bölgesine göç etmiş ve eğitimini Kaşgar’da devam ettirmiştir. Doğu Türkistan’ın Kaşgar, Gulca gibi şehirlerinde yaşamını sürdüren Zarîf Kârî Hacı, 16 yaşından itibaren “Taşkandî” mahlasıyla da şiir yazmaya başlamıştır. Aynı zamanda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin kurulmasında aktif rol alan Zarîf, 1933 yılında devletin Adalet Bakanı olarak görev yapmıştır.²³³ Çok geçmeden Rus ve Çin güçlerinin ortak müdahalesi sonucu

²³² Kurban, Nur Ahmet, “Muhammed Zarif ve Tefsir Anlayışı”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1(1), 2012, s. 3; Kaşğarî, Muhammed, Zerif ‘*Amma Cüz’ü Tefsîri*, Hazırlayan Abdür-rauf Polat Teklimekanî, Ankara 1999, Takdim s. 1 (www.islamyoli.net); Abdulmacid, Hasanhon Yahyo, “Özbekçe Kur’on Tafsirlari va Tarcimanlari Hakida”, (erişim 29.12.2019) <http://kuran.uz/tafsir/tafsirlar/tafsir-hilol/1891-ozbek-tilidagi-kuron-tafsirlari-va-tarjimalari-hakida.html>

²³³ Kurban, a.g.m., s. 4; Aydar, a.g.m., s. 156.

bu yeni kurulan devlet yıkılmış ve bölgede büyük bir tasfiye hareketi başlamıştır. Çin güçleri tarafından tutuklanan Muhammed Zarîf, 1934-1941 yıllarındaki ömrü hapiste geçmiştir. 1949 yılından sonra Şinjiang Ülkelik Halk Hükümeti İstişare Kurulunun bölüm başkanı ve Sincan İslâm Cemiyeti'nin Başkan Yardımcılığı'na atanmıştır. Hayatının sonuna kadar bu görevi devam ettiren Muhammed Zarîf, 1958 yılında Gulca şehrinde vefat etmiştir.²³⁴

Muhammed Zarif'in Kur'an tefsiri kapsamında kaleme aldığı iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri *Tefsîru 'Amme Yetesâelûn*, diğeri ise *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*'dir. Bunun dışında müfessir, zikri geçen tefsirlerinde *Keşfu'l-beyân* adlı eserine sıkça göndermede bulunmasından onun böyle bir eserin bulunduğu anlaşılır.²³⁵ Ancak, Muhammed Zarif ve eserleri üzerinde araştırma yapan Nur Ahmet Kurban, müellifin böyle bir eserine rastlamadığını söylemektedir.²³⁶

Tefsîru Amme Yetesâulûn, 1925 yılında Kaşgar'da yazılmış ve 1937'de basılmıştır. 1987 yılında Dohâ'da aynı nüshadan ofset olarak Hasan Abdülmecid el-Meayircî tarafından yeniden basılmıştır.²³⁷ Müfessir, tefsirini yapacağı surenin başında indiği yer, varsa iniş sebebi, ayet ve harf sayısı hakkında bilgi verir. Yazar, önce ayetlerin metnini, arkasından Uygurca meali verdikten sonra tefsirine girişir. Burada sebab-i nüzûl, ayetle ilgili görüş farklılıklarını tartışır, Hz. Peygamber'in hadisleri, sahabe ve tabiûn görüşlerine yer verir. Taberî (ö. 310/923), Râzî (ö. 606/1209), Beyzâvî (ö. 685/1286) tefsirleri ana kaynakları arasındadır. Surenin sonuna bazen tefsirin bittiği tarihi, bazen de dua cümlesi eklemiştir.

Zarîf'in sadece *Tefsîru Amme Yetesâulûn* adlı tefsiri matbu edilmiş bunun dışındaki eserleri el yazma şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır. el-Meayircî, *Tefsîru Amme Yetesâulûn*'nin Takdim yazısında, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm* adındaki eser Çağatay-

²³⁴ Kurban, *a.g.m.*, s. 4; Abdülmecid, *a.g.s.*

²³⁵ Kurban, *a.g.m.*, s. 5.

²³⁶ Aydar, *a.g.m.*, s. 158.

²³⁷ Aydar, *a.g.m.*, s. 156; Günay, *a.g.e.*, s. 255; Kurban, *a.g.m.*, s. 5.

Uygur lehçesiyle olduğunu ve bu tefsirin el yazmalarının Doğu Türkistan'ın Gulca şehrinde bulunduğunu söylüyor.²³⁸

Muhammed Sultân b. Muhammed el-Ma'sûmî el-Hucendî (1880-1960),
Evdahu'l-burhân fi tefsîr ummi'l-Kur'ân; el-Kavlü's-sedîd fi tefsîr sûreti'l-Hadîd

Muhammed Sultân Mâverâünnehir'in önemli şehirlerinden Hucend'de (Tacikistan) doğdu. Büyük dedesi Muhammed Ma'sûm'a nisbetle Ma'sûmî diye de anılır. İslamî ilimlerde derinleşmek amacıyla çeşitli seyahatler yaparak Hokand ve Buhârâ gibi önemli ilim merkezlerinde Muhammed İvaz el-Hucendî ve Abdürrezzâk el-Merginânî gibi âlimlerin derslerine katıldı.²³⁹ 1905 yılında ilim yolunda ülkesinden ayrılan Hucendî önce Tiflis'e, İstanbul'a, İskenderiye'ye uğradıktan sonra Mekke'ye ulaşır. Orada Şuayb b. Abdurrahman el-Mağribî'den başta *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* olmak üzere önemli hadis kitaplarını okuyup icâzet alır. Mekke'de kaldığı süre Sâlih Kemâl el-Hanefî, Muhammed Murâd er-Remzî el-Kazânî, Ahmed el-Hadrâvî, Abdülhay el-Kettânî'den, ardından Medine'de Abdullah el-Kudûmî, Ahmed el-Berzencî ve Muhammed Halîl el-Harpûtî gibi âlimlerden de ders alır. Daha sonra ilim yolculuğunda Şam, Beyrut, Kudüs ve Kahire şehirlerine yolculuk yapan Hucendî, Ezher'de Revâku's-Süleymâniyye'de bulunur, M. Reşîd Rızâ ile tanışır, *el-Menâr* koleksiyonu ile Muhammed Abduh, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi selef ulemasının çok sayıda eserini alır. İskenderiye, ardından bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra memleketine döner.²⁴⁰

1917 İhtilâli'nin ardından Şûrâ-yı İslâmiyye'nin genel başkanlığına seçilen Hucendî bu sıfatla birçok defa Moskova'ya gidip gelir. Bolşevik Partisi'nin Sovyet idarî kademelerindeki Müslümanlara başlattığı baskı sırasında Hucendî de birkaç defa tutuklanır ve bir müddet sonra serbest bırakılır. Üçüncü kez tutuklanan Hucandî, 1928'de

²³⁸ Aydar, *a.g.m.*, s. 158; Abdulmacid, *a.g.s.*

²³⁹ el-Andicânî, Mansur b. Abdülbâkî, *Ulemâ Mâverâünnehiri'l-mühâcirîn li'l-Haremeyn, Dârü'l-mîrâsi'n-Nebevî*, Medine 2013, s. 93; Yurdagür, Metin, "Hucendî, Muhammed Sultan", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, c. 18, s. 275.

²⁴⁰ el-Andicânî, *a.g.e.*, s. 93-95; Yurdagür, *a.g.m.*, c. 18, s. 276.

hapishaneden kaçmayı başarır. Taşkent'tan kuzeye yönelerek Çin sınırındaki Kurgos nehrini geçip Kulca'ya, ardından Delhi'ye, oradan da Bombay'a geçer. Bir süre Hindistan'da kaldıktan sonra 1935 yılında hac mevsiminde Mekke'ye gider. Hucendî bundan sonraki hayatını Dârülhadis ve Mescid-i Harâm'da müderrislikle geçirir ve 1960'ta Mekke'de vefat eder.²⁴¹

Hayatını ilim yoluna vakfeden Hucendî, Arap, Fars ve Özbek dillerinde elliden fazla eser kaleme almıştır. Bunlarda Fâtiha suresinin tefsiri olan *Evdahu'l-burhân fi tefsîr ummi'l-Kur'an* adlı eserini²⁴² Arapça, *el-Kavlü's-sedîd fi tefsîr sûreti'l-Hadîd* adlı eserini²⁴³ Özbekçe kaleme almıştır.²⁴⁴

Seyyid Mahmudhan et-Tarâzî (1895[?]-1991), *el-Kur'ânü'l-Kerîm mütercem ve muhaşşa bi'l-luğati'l-türkistâniyye*

Halk arasında “Altınhan Töra” lakabıyla tanınan Seyyid Mahmudhan b. Seyyid Nazirhan et-Tarâzî güney Kazakistan'ın Taraz şehrinde dindar bir ailede doğmuştur. Doğum tarihi konusunda kaynaklarda 1893 ile 1898 tarihleri arasında farklı bilgiler bulunmaktadır.²⁴⁵ Babası hâfızul-Kur'an, Kur'an ve hadis ilmine vakıf olan Seyyid Nazirhan, halk arasında “Eşanhan Domla” namıyla tanınmıştır. Gençken Kur'an'ı hıfzına alan Seyyid Mahmud önce babasından sonra Şeyh Kemal Nasırhon Tora al-Kasanî'dan dini ilimleri öğrenir. Hocası talebesinin zekâsı ve ilme olan merakını görünce ona “Altınhan” nisbetini vermiş ve bundan sonra “Altınhan Töre” lakabıyla meşhur olmuştur.²⁴⁶ Seyyid Mahmud önce Taşkent'teki Kökaldaş Medresesinde, ardından

²⁴¹ el-Andicânî, *a.g.e.*, s. 95-98; Yurdağür, *a.g.m.*, c. 18, s. 276.

²⁴² el-Hucendî, Muhammed Sultan el-Ma'sûmî, *Evdahu'l-burhân fi tefsîr ummi'l-Kur'an*, Matba'a Ummi'l-Kurâ, Mekke 1938.

²⁴³ el-Hucendî, Muhammed Sultan el-Ma'sûmî, *el-Kavlü's-sedîd fi tefsîr sûreti'l-Hadîd*, el-Metbe'atü's-Selefiyye, Kahire 1954.

²⁴⁴ el-Andicânî, *a.g.e.*, s. 97; <https://twitter.com/khalidaaz1391/status/1346384061741355008>

²⁴⁵ Haşimov, Murat, *Religioznie i Duhovnie Pamyatniki Sentralnoy Azii*, Turkiston: Saga, 2001, s. 159; Abdulloh, Hoji İsmatulloh, *Markaziy Osiyoda İslom Madaniyati*, Şark Nşr. Toşkent 2005, s. 107; Calilov, Sayfiddin, *Buhoriylar Kissasi*, Taşkent İslam Üniversitesi Nşr. 2006, s. 153; Türkistanî, Fevziyye Abdülkâdir, *el-Kurrâu fi Türkistân*, 2014, s.15; Abdulmacid, *a.g.s.*

²⁴⁶ Haşimov, *a.g.e.*, s. 160.

Buhârâ'daki Mir Arab Medresesinde okumuş, dini ilimlerin yanı sıra Arap ve Fars dillerini öğrenmiştir.²⁴⁷

1917 ihtilali sonrası Evliya Ata (şimdiki Cambul) şehrinde medresede müderrislik yapan Altınhan Töre, kısa sürede Türkistan, Çimkent, Sayram, Merki gibi komşu şehirlerde de tanınmıştır. Bölgede Sovyet rejiminin başlattığı din karşıtı politikası sırasında birçok alim gibi o da takibe alınmış, az süre Fergana'da sonra Andican'da saklanmıştır. Fergana'da başlayan siyasi gerginlikler sonrası 1930 yılında önce Afganistan'a ardından Hindistan'ın Mumbai şehrine yerleşmiştir. On yıl ikamet ettiği Mumbai'de hiç boş durmadan Türkistan'dan hicret eden muhacirler için kendi dillerinde dini eserler kaleme almıştır. Kur'an-ı Kerim'in tamamlanmış Türkistan dilindeki (Özbek lehçesinde) ilk mealini burada yazmıştır.²⁴⁸

Hindistan'daki Hindu ve Müslümanlar arasında başlayan siyasi huzursuzluk sonucunda oradan ayrılan Seyyid Mahmud, Suudi Arabistan'a göç etmiş ve 40 yıldan fazla ilmi faaliyetini Mekke ve Medine gibi mukaddes topraklarda devam ettirmiştir. Arap, Fars ve Urdu dillerine hâkim olan Tarâzî'nin yirmiye yakın İslamî ve edebi konulardaki eserlerinin adları Arapça olmasına rağmen, muhacir Türkistanlılar için telif ettiğinden Özbekçe yazmıştır.²⁴⁹

Tarâzî'nin *el-Kur'ânü'l-Kerîm mütercem ve muhaşşa bi'l-luğati'l-türkistâniyye* eseri Kur'an'ın Fâtîha-Nâs şeklindeki ilk Özbekçe tamamlanmış tercümesidir. Tercüme hariçteki Türkistan muhacirleri için yazıldığından mütercim "Türkistanlılar diline tercüme" diye adlandırmıştır. Eser satır arası Kur'an tercümesi yöntemiyle yapılmış olup

²⁴⁷ Abdulmacid, a.g.s.

²⁴⁸ Hamrokulova, Şohista, "Kozogistonlik Olimlarning Islomshunoslik Fanining Rivojiga Koshgan Hissasi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İlkbahar 2018, 5(14), s. 174; Abdulmacid, a.g.s.

²⁴⁹ en-Nevevî'nin *Riyâzu's-saâlihîn*, Ebû Hanife'nin *el-Fikhu'l-Ekber*, Tahavî'nin *el-'Akidetu't-Tahaviyye*, et-Tirmizî'nin *Şemâli Muhammediyye*'si Seyyid Mahmudhan tarafından Özbekçeye tercüme edilmiş ve bu eserler Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'da yayımlanmıştır. *el-Kur'ânü'l-Kerîm mütercem ve muhaşşa bi'l-luğati'l-türkistâniyye* adlı Kur'an-ı Kerim tercümesi dışında âlimin telif eserlerinin bazıları şunlardır: *Nuru'l-basar fî sîyreti hayru'l-beşer*, *Akaidu'l-İslâm*, *Hizbu'l-a'zam*, *Kitâbu'l-hac*, *Sîretu hâtemi'n-nebiyyîn*. Mahmud Tarâzî İslami eserler yanında Özbek, Arap, Fars ve Urdu dillerinde şiirler yazmıştır. Şiir eserleri şunlardır: *Devâni kasâidi Mahmûdiye*, *Museddesâti Mahmûdiye*, *İnnaka mahcun*, *Âhi mahcûrân* (Hamrokulova, a.g.m., s. 175; el-Andicânî, a.g.e., s 166-167).

özne, yüklem, tümleç gibi cümle öğeleri yerleşimi şimdiki dil kurallarına uymamaktadır. Müellif kitabın mukaddemesinde, Kur'an'ı anlayıp hidayetiyle amel etmenin önemi, Farsça ve Urduca Kur'an tercümelerini çokluğu ve bu dilleri bilmeyen Türkistanlı Müslüman ammesinin bu saadetten mahrum bulunduğunu, âlimden Türkistanlı muhacirlerin böyle bir Kur'an meali istirhamı üzerine istişare sonucu, kendisine bu vazifenin verildiğini beyan etmiştir. Yine, tercümede geçmiş seleflerin kitaplarından ve çağdaş Hint âlimlerinin tercüme ve tefsirlerinden istifade ettiğini dile getirmiştir.²⁵⁰ Tarâzî'nin Kur'an tercümesi, Arap hattıyla Bombay (1956), Karaçi (Pakistan 1975), Doha (1980), Cidde (1981), İstanbul (1990) ve Katar'da (1993) yayımlanmıştır.²⁵¹ Tercümenin Özbek Kiril alfabesine tebdili ilk kez Hacı İsmetullah Abdullah tarafından yapılmış ve 2000'de Taşkent'te yayımlanmıştır.²⁵²

Mevlâna Kârî İbn Yemin olarak tanınan Şeyh Muhammed Emin (Taif, 8 Zilhicce 1373/8 Ağustos 1954 tarihli imzasıyla), bu eserin Amme cüzü tercümesi hakkında şöyle der: “Kur'an'ın ruhuna gayrı mütenasip zait beyandan hali, ayetlerin esbab-ı nüzulüne de şamil, Celâleyin tefsirine mümasil Türkçe tefsir olarak tavsif etmiş ve eserin sadece avam için olmayıp ilim ehli için de faydalıdır”.²⁵³

Muhammedhan Mahcûrî (1889-1973), *Fâtiha, Yâsîn, Tebâreke ve 'Amme Surelerinin Tefsiri*

Muhammedhan Mulla İshak Kârî oğlu Mahcurî 1889 yılında Andican'da doğmuştur. Küçük yaşlarda Kur'an'ı hıfzına alır, önce Hocand şehrindeki Miyan Hazret Medresesinde sonra Andican ulemasından tahsil almıştır. Aydın ve din adamlarının arandığı “Siyah liste”de bulunan Muhammedhan, 1933'te Kırgızistan'ın Oş şehrine

²⁵⁰ et-Tarâzî, es-Seyyid Mahmud b. Seyyid Nazir, *el-Kur'ânü'l-Kerîm Mütercem ve Muhaşşa bi'l-luğati'l-Türkistaniyye*, Mektebetü'd-Dari'l-İman, Medine ts., s. 2.

²⁵¹ Abdulmacid, *a.g.s.*

²⁵² Sayfullah, “Mukaddime”, s. 8. Hasanhan Yahya Kiril alfabesinde 2006'da yayımladığını söyler. Bkz. Abdulmacid, *a.g.s.*

²⁵³ et-Tarâzî, *a.g.e.*, s. 4.

gizlice yerleşmiştir. Rejim baskısı ve savaş yıllarında çok zorluklar yaşamıştır. Küçüklükten şiire aşına olan ve Arap ve Fars dillerini iyi bilen Muhammedhan, Mahcûrî mahlasıyla Fars ve Özbek dillerinde şiirler yazmıştır. 1938-1941 yılları Özbekistan Fenler Akademisi Ali Şir Navaî Adlı Dil ve Edebiyat Enstitüsünde Navaîşinaslık bölümünde araştırmacı, 1950-1954 yılları Buhârâ'daki Mir Arab Medresesinde müderris, daha sonra Mirzeçöl, Yengiröl, Oş, Andican gibi şehirlerde imam-hatip olarak görev yapmıştır. Muhammedhan Mahcurî 1973 Şubat ayında vefat etmiş Kırgızistan'deki Yarkanşeyh mezarlığına defnedilmiştir.²⁵⁴

Muhammedhan dini kitapların bulunması çok zor bir dönemde kendi çocukları için Fâtiha, Mülk ve Nebe sureleri tercüme-tefsirini kaleme almıştır. Kendisi bu tefsirin telifiyle ilgili şöyle der:

“1970 17 Kasım (h. 1390 20 Ramazan) tarihinde ben Muhammedhan Mahtum (Mahcûrî) Hoca İshak oğlu, kendi çocuklarımin fehimlerine göre Kur'an-ı Kerim'in üç dört suresini basit Özbekçede tercüme etmek gönlüme düştü. Müfessirliğe ehliyetim olmasa da yazıya geçirdim... İşbu tercümede meşhur üç tefsirden yararlandım. Bunlar Arapça *Tefsîru'l-Celâleyn*, Farsça *Tefsîr-i Hüseyinî* ve Tatarca *Tefsîri fevâid* eserleridir. Tercümede geçen hata ve galatlarımı Allah'ın affetmesini dileyerek ve yanlışlarıma tövbe ederek yazdım. Şu an Oş şehrinde bulunduğumdan bu şehirde yazıldı. Yaşım seksen ikiye yaklaştı. Ulema bu tefsirimde hata yerleri görüp de ıslah ederse haklarında Allah'tan rahmet dilerim. Eğer istifade ederlerse dua umut ederim...”²⁵⁵

Fâtiha, Mülk ve Nebe sureleri tercüme-tefsirini tamamladıktan sonra çocuklarının isteği üzerine Yâsîn suresini de tercüme etmiştir. Yâsîn suresi tefsirinde yukarıdaki kaynaklar dışında Reşîdüddîn Meybüdü'nin (ö. 520/1126'dan sonra) *Keşfü'l-esrâr* adlı

²⁵⁴ Yöldaşhöcayev ve Kayumova, *a.g.e.*, s. 158-160.

²⁵⁵ Mahcûrî, Muhammadhon Mulla İshak oğlu, *Fotiha, Yosin, Taborak va Amma Suralarining Tafsiiri*, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2004, s. 3-4.

Farsça tasavvufî tefsiri ve Mehmed Efendi es-Sivâsî'nin (ö. 1111/1699) *Tercüme-i tefsîr-i tibyân* adlı Türkçe tefsirinden istifade etmiştir.²⁵⁶ Tefsiri neşre hazırlayan Sayfuddin Sayfullah, surelerin başına sebebi nüzul, o surelerin faziletleri, ayetlerin Kiril alfabesindeki transkriptini ekleyerek 2004'te yayımlamıştır.²⁵⁷

Seyyid Kâsım el-Andicanî (1885-1973) *Menba'ul-irfân fi ma'âni'l-Kur'ân*

Seyyid Kâsım b. Abdülcebbar el-Andicanî Fergana vadisindeki Andican şehri yakınındaki Botakara köyünde dünyaya gelmiştir. Başlangıç eğitimini Andican'deki Cami' Medresesinde alan Kasım, babasının tavsiyesiyle önce Hocant, Taşkent ve Buhârâ medreselerinde, ardından 1911-1916 yıllarında Hindistan'daki Diyobend Üniversitesinde eğitimini devam ettirmiştir. Memleketine dönünce Andican'deki bir medresede ders vermeye başlamıştır. Sovyet rejiminin dindarlara nisbeten yaptığı zulüm, işkence ve takip sırasında önce Afganistan ardından Hicaz'a göç etmiştir.²⁵⁸

1960-1970 yıllarında Medine'de yaşayan Dağıstan mücahidi Mehmet Said Şamil (ö. 1981) Seyyid Kâsım'ın evine yaptığı ziyaretinde Türkistan'dan ayrılma tarihini sorar. Seksen yaşlarında bulunan Seyyid Kâsım gözünde yaşla hayatını şöyle anlatır:

“Beş kardeşlik. Annem en çok beni severdi. O günlerde yerini yurdunu bırakıp, komünistlerin korkusundan, Müslüman diyarlara hicret edenler oluyordu. Annem bunları duymuştu. Bana, “Oğlum beni bırakma, nereye gidersen beni de götür.” diyordu. O sırada Komünistler Andican'ın zenginlerinden para istemişlerdi. Herkes varını yoğunu götürmüştü. “Tekrar getirin! Gömülü paralarınız vardır. Kadınlarınızın ziynetlerini de getirin.” demişler. Yine ne varsa götürülmüş. Halılar, kilimler, kap kaçak da satılıp, parasını götürmüşler. Komünistler yine, “Daha getirin! Sizler memleketin ayanısınız. Zengin olacaksınız.” diye baskıyı arttırdılar. Sonunda zenginler, “Bitti, bir şey kalmadı. Artık öldürseniz de bir şey yok.” derler.

²⁵⁶ Mahcûrî, *a.g.e.*, s. 5.

²⁵⁷ Mahcûrî, *a.g.e.*, s. 6.

²⁵⁸ el-Andicânî, *'Ulemâ Mâverâünnehiri'l-mühâcirîn li'l-Haremeyn*, s. 114-115; el-Kârî, Abdülaziz b. Abdülfettah, “Muallifning Tarcimai Hollari”, *Islom Yöli*, Medine 2005, s. 3.

Bunun üzerine halkı topladılar. “İşte bunlar memleketin düşmanıdır, haindir.” diyerek, içinde yanmamış kireç bulunan büyük bir çukura zenginleri attılar. Halka bir gözdağı verip korkutmak, hem de millete önderlik yapabilecek eşrafı ortadan kaldırmak istediler. Çukura hortumlarla su verdiler. Kireç suyu görünce yanmaya başladı. İçindeki zavallılar, çırpına çırpına, feryatlar içinde can verdi. Ben bunları gözümle gördüm. Geceleri uyuyamaz oldum. Ben de ya Sibiryaya sürülecek, yollarda ölecek veya burada öldürülecektim...”²⁵⁹

Seyyid Kâsım işbu hatırasında on arkadaş Afganistan sınırlarına geçerek kaçmayı planladıklarını, annesine yakın bir şehirde bulunan hasta hocasını ziyaret etme bahanesiyle izin alarak ailesi, çoluk çocuğunu Allah’a emanet ederek yola çıktığını hikâye eder. Köylü kıyafetini giyerek geceleri kaçıyorlar. Afgan sınırına geldiklerinde geceleyin Amüderya nehrini yüzerek geçmeleri gerekiyordu. On kişiden üçü yüzme bilen arkadaşlar mecburen suya girerler, ancak yedisi karşı kıyıya çıkamadan orada boğularak ölürlür.²⁶⁰ Seyyid Kâsım Mekke’ye yerleşir, Mescid-i Haram’da hadis, fıkıh ve tefsirden ders verir. Daha sonra Medine’ye taşınır ve 1937 yılında Mescidü’n-Nebi’ye müderris olarak tayin edilir, Dâru’l-Ulûmi’ş-Şer’iyye ve Dâru’l-Eytâmi’l-Karibe’de ders vermeye devam eder. Aynı zamanda Türkistanlı mühacirlere Özbekçede dini dersler verir. Andicanî 1973 yılında Medine’de vefat eder ve Baki’u’l-Ğardak mezarlığına defnedilir.²⁶¹

Seyyid Kâsım Arap ve Özbek dillerinde on beşten fazla eser telif etmiştir.²⁶² Onun *Menba’ul-irfân (fi ma’âni’l-Kur’ân)* adlı Özbekçe tefsiri bulunmaktadır. Mansur el-Andicânî, Seyyid Kâsım’ın iki tefsiri olduğunu, biri *Fethu’r-Rahmân fi tefsiri’l-Kur’ân*

²⁵⁹ Düzdağ, M. Ertuğrul, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar-3*, Kaynak Yay., 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 250.

²⁶⁰ Düzdağ, a.g.e., s. 251.

²⁶¹ el-Kârî, a.g.m., 5; Musaboev, Şarobiddin, “Sayyid Kosim bin Abdulcabor Andiconiy”, (erişim 28.08.2020) <https://ahlisunna.uz/sayyid-qosim-andijoniy/>

²⁶² *el-Misbâh fi ‘Ulûmi’l-Hadîs Arapça, Şerhü’l-‘akîdeti’l-hâliya fi’l-‘akîdeti’s-selefiyye, İslâm Yolu, Lazim Vazîfalar, Hatunlar Oynagi* vd. telif eserlerini Özbekçe kaleme almıştır. Bunun dışında *Muhtasar Cevâmi’i’l-Usûl* eserini Özbekçeye tercüme etmiştir.

'*alâ tarîkati's-selef*, diğeri bu tefsirin muhtasarı olduğunu kaydetmiştir.²⁶³ Seyyid Kâsım'ın *Şerhü'l-'akîdeti'l-hâliisa fi'l-'akîdeti's-selefiyye* adlı eserini yayına hazırlayan Dr. Abdülaziz Abdülfettâh el-Kârî, kitabın giriş kısmında müellifin kısa hayatı ve eserleri hakkında bilgi verir. On beşten fazla eserin el yazmaları arasında on beş ciltlik tefsirin müellif el yazması da bulunduğunu ifade eder. Mehmet Said Şamil hatıralarında bu tefsirin Taif'te bulunan oğlunda olduğundan bahsetmiştir.²⁶⁴ Fâtiha'dan Nisâ suresine kadar olan tefsirin 1. cüzü Atatürk Kültür Merkezi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.²⁶⁵

Muhammedcan Hindistanî (1892-1989), *Beyânü'l-furkân fi tercemeti'l-Kur'an*
(*Баёнул Қуръон фи таржиматил Фурқон*)

Halk arasında “Hacı Hindistanî”, “Mevlevî Hindistanî”, “Hacı Domullo” olarak tanınan Şeyh Muhammedcan Mulla Rustem oğlu Hokandî 1892 yılında Fergana vadisinde Hokand yakınındaki Çarbağ köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini ailede alan Muhammedcan on dört yaşında Kur'an'ı hıfz etmiştir. Hokand ve Buhârâ medresesinde, sonra Belh ve Mezârî Şerif'te zamanın âlimlerinden ders aldıktan sonra hocası Kadı Mirmuhammed'in tavsiyesi üzerine Hindistan'a gitmiştir. Ecmîr'deki Osmaniye Medresesinde sekiz sene tahsilini devam ettirmiştir.²⁶⁶ İlim talebinde on beş yıl anne-babasıyla görüşemeyen Muhammedcan Hindistan'da eğitim döneminde hac seferi için yola çıkmış ve tesadüfen trende babasıyla karşılaşmıştır. Baba oğul beraber Hac ibadetini eda ettikten sonra babası Hicaz bölgesinde vefat etmiştir. Tekrar Hindistan'a dönerek bir yıl sonra medreseyi tamamlamıştır. Otuz beş yaşlarında babasının vasiyetini yerine getirmek ve annesini ziyaret etmek için memleketine döndüğünde validesinin ölüm haberini almıştır.²⁶⁷

²⁶³ el-Andicânî, *a.g.e.*, s. 116.

²⁶⁴ Düzdağ, *a.g.e.*, s. 249.

²⁶⁵ Günay, *a.g.e.*, s. 254. Pakistan'da yayımlanan eserin yayın tarihi ve yayın evi bulunmuyor.

²⁶⁶ Sayfullah, “Mukaddime”, s. 10; Sayfullah, Sayfiddin, “Mavlaviy Hindistoniy”, *Hidoyat*, Şark Yay., Taşkent 2010/10, s. 26; Abdulmacid, *a.g.s.*

²⁶⁷ Sayfullah, “Mavlaviy Hindistoniy”, s. 26.

Sovyet rejiminin dindarlara yaptığı baskı ve zulümler sırasında ülkesine dönen âlim, gizli hücrelerde geleneksel Hanefi eğitim-öğretimini canlandırma uğrunda büyük gayret sarf etmiştir.²⁶⁸ 1942’de savaşa gönderilene kadar “ruhanî mulla”, “yurt dışında eğitim alan” gibi suçlamalarla iki kere hapse atılmıştır. 1942 yılında savaşa katılan Muhammedcan, Beyaz Rusya’da yaralanmış ve hizmet kampına gönderilmiştir. O 1946’da memleketine dönünce iş talebinde Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü İşan Babahan’la görüşmüştür. Tacikistan’a (Duşanbe şehri) görev için gönderilen Muhammedcan, ömrünün sonuna kadar o bölgede İslami geleneği yayma gayreti içinde bulunmuştur. 1949’de Hoca Yakûb Camiinde imamlık yaparken 25 yıl hapis cezası ile tutuklanmış, Moskova’ya gönderilen yazılar sonucunda dört sene sonra affedilmiştir. 1954-1955 yılları Tacikistan’daki Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Bölümünde çalışmış ve Arapça eserlerin Farsçaya çevirisiyle meşgul olmuştur.²⁶⁹

Nakşibendî tarikatına mensub olan Muhammedcan Hindistanî, hayatının bundan sonraki döneminde biraz serbestliğe kavuşmuş ve 97 yaşına kadar Mâveraünnehir ve civarı yerlerden gelen talebelere Hanefî-Maturudî geleneği esaslı İslamî ilimlerden ders vermiştir. Yapmış olduğu büyük hizmetlerle Selefiyye karşıtı muhalefetin sembol ismi olmuştur.²⁷⁰ 1989 Kasım ayında vefat etmiş ve Duşanbe şehri yakınındaki Mevlâna Yakûb Çerhî mezarlığına defnedilmiştir.²⁷¹

Muhammedcan Hindistanî’nin *Beyânü’l-furkân fî tercemeti’l-Kur’ân* adlı eseri halk arasında *Tefsîri Hindistanî* olarak bilinse de eser aslında Kur’an ayetlerinin izahlı tercümesidir. Müellif hayatının son yıllarında 1988-1989 kaleme aldığı bu eseri şifahi

²⁶⁸ Büyükkara, *a.g.m.*, s. 1296.

²⁶⁹ Sayfullah, “Mukaddime”, s. 11; Sayfullah, “Mavlaviy Hindistoniy”, s. 26; Abdulmacid, *a.g.s.*

²⁷⁰ Büyükkara, *a.g.m.*, s. 1296; Sayfullah, “Mukaddime”, s. 11; Sayfullah, “Mavlaviy Hindistoniy”, s. 26.

²⁷¹ Sayfullah, “Mukaddime”, s. 12; Abdulmacid, *a.g.s.*

olarak talebelerine söylemiş ve talebeleri tarafından yazıya geçirilmiştir. Kâtiplik yapan talebelerinden Esedullah Rahmanov²⁷² bunu şöyle ifade ediyor:

“Üstadımın uzun seneler hizmetinde bulundum. İlim öğrenip duasını aldım. (...) Ben üstadın Kur’an ayetlerinin meal tercümesinden haberim var. Altı ciltten ibaret kitabın iki cildini elle yazmıştım. Hocamız ayetlerin mealini şifahi olarak söylüyordu, ben de kâğıda yazıyordum. Hocamızın yanında *Tefsîr-i Kadî Beyzâvî*, *Tefsîr-i Celâleyn*, *Tefsîr-i Hüseyinî* gibi tefsirler, kamus ve sözlükler bulunuyordu, gerektiğinde onlara müracaat ediyordu. Bazen hocamız yazdıklarımı gözden geçirir ve tashih ederek düzeltirdi. İşbu teberrük eserin diğer cüzlerine bazı Andican ve Nemengenli talebeleri kâtiplik ettiler. Onun için de altı cilt kitaptaki cümlelerde Hokand, Andican ve Nemengen şivesine ait bazı kelimelere rastlanılır. Onun için hocamız kitabı baştan sona kadar gözden geçirerek, onu daha da zenginleştirme, tek üslup ve dil kurallarına göre düzeltmeyi planlamıştı. Ancak Allah’ın takdiri, ömürleri vefa etmeden bu işi tamamlayamadı...”²⁷³

Eseri ilk kez neşre hazırlayan Seyfiddin Seyfullah Arap yazısından Kiril alfabesine tebdil etmiş ve önsözde Muhammedcan Hindistanî hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri, Kur’an tercümesi özellikleri ve eserin hazırlanması ve yazı üslubu hakkında bilgiler vermiştir.²⁷⁴ Bazı talebelerinde el yazması halinde bulunan bu eser 2006 yılında yayımlanmıştır. 16 yıl sonra 2022 tarihinde kitabın 2. baskısı *Kur’oni Karim Oyatlarining İzohli Tarcimasi* (Қуръони Карим оятлари маъноларининг изоҳли таржимаси) adıyla Munir yaunevi tarafından yayımlanmıştır.

Altınhan Töre’nin ilk Özbekçe satır altı tercümesinden sonra yazılan işbu eser şekil ve mana, üslup ve beyan yönünden kendine özgüdür. Eserin el yazmasında ayetler Mâverâünnehir üslubuna has olan nesihte, tercüme metni Nestâlik hattıyla yazılmıştır.

²⁷² 2020’de Marğilan şehrindeki İmam Zehriddin Camii imam-hatib görevini devam ettirmektedir.

²⁷³ Sayfullah, “Mukaddime”, s. 13-14.

²⁷⁴ Bkz. Hindistonî, Muhammadcon Mulla Rustam oğlu, *Kur’oni Karim Oyatlarining İzohli Tarcimasi*, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2006, s. 7-22.

Müellif kitap mukaddimesinde Kur'an-ı Kerim'in manasının derya gibi olduğunu, herkesin kendi zihin derecesine göre ondan su aldığını, kendinden önceki seleflerin tefsirlerinden istifade ederek yazdığı bu eserini muhakkik âlimler için değil, avam-ı nas ve genç talebeler fehimine göre sade ve muhtasar/kısa olarak kaleme aldığını beyan etmiştir.²⁷⁵

Muhammedcan Hindistanî tercümesinin genel olarak özellikleri şunlardır: Tercümenin cümle yapısı Özbek dil kurallarına uyumludur; bazı ayetlerin hangi ayetle nesih edildiği beyan edilmiştir; fıkhi konularla ilgili ayetler Hanefî mezhebine göre tercüme edilmiştir;²⁷⁶ yer yer peygamberler ve bazı kavimler kıssası zikredilmiştir; her ayet ayrı ayrı tercüme edilmeden mana bütünlüğü esas alınarak (3-11) ayetler bir arada tercüme edilmiştir; tercüme metninde sıkça halkın kullandığı ifadeler, teşbih ve te'kit ibareleri kullanılmıştır; Kur'an ayetleri meali ile mütercimmin izahları ayrılmamıştır.

Metni yayına hazırlayan Sayfiddin Sayfullah mümkün mertebe tercümedeki Kur'an ayet mealini düz harflerle, ayet metninde olmayan izah mahiyetindeki ibare ve rivâyetleri italik yazı tipi ile vermeye çalışmıştır. Bunun dışında nâşir, her sure başında sure ile ilgili kısa bilgiler, bazı Arapça ve Farsça kelimelerin manasını ve ayeti anlamaya yardım eden ek kelimeleri parantez içerisine alarak eklemiştir.²⁷⁷

1.4. BAĞIMSIZLIK SONRASI ÖZBEKİSTAN'DA MEAL VE TEFSİR ÇALIŞMALARI

1.4.1. Bağımsızlık Sonrası Sosyo-Kültürel Yaşam

Orta Asya devletlerinin kimlik ve sınırlarının oluşumu büyük ölçüde Sovyetler Birliği politikalarıyla oluştuğunu bundan önce Sovyetler dönemi başlığı altında bahsetmiştik. Sınır düzenlemeleri sonucunda Özbekistan gerek nüfus açısından gerek

²⁷⁵ Hindistonî, *Kur'oni Karim Oyatlarining İzohli Tarjimasi*, s. 24.

²⁷⁶ Örnek olarak A'râf 7/204 ayeti şöyle tercüme etmiştir: "Ne zaman namazda Kur'an'dan kıraat edilirse, onu dinleyin..."

²⁷⁷ Bkz. Sayfullah, "Mukaddime", s. 17-22.

kimlik tanımlamasının tarihsel kaynakları bakımından Orta Asya'nın en yüksek potansiyele sahip devleti olarak ortaya çıkmıştır. Hive, Buhârâ, Semerkant, Taşkent ve Fergana gibi Mâverâünnehir'in kültürel ve siyasi hayatında büyük önem taşıyan şehirler bağımsızlık sonrası Özbekistan'ın sınırları içerisinde bulunuyorlar.²⁷⁸

1991'de SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan devletlerin siyasi dönüşüm süreçlerinde ulusal, geleneksel ve sosyo-ekonomik faktörler etkili olmuştur. Özbekistan'ın geçiş sürecinde İslami faktörün de etkili olduğu söylenebilir. Çünkü Özbekler bölgedeki diğer yerli halklara göre her zaman daha dindar olmuştur. Özbekistan dahil tüm Sovyet ülkelerinde merkezi yönetimin zayıflamasıyla çeşitli ideoloji ve dini görüşlere dayalı farklı grupların siyasi etkinliğinin artmasına yol açmış ve toplumda gruplaşma ve parçalanma tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Böyle bir durumda yönetimin başında bulunan Özbekistan'ın birinci Cumhurbaşkanı İslam Kerimov (1938-2016) siyasi idaresindeki tercihlerinde ülkedeki istikrarın sağlanmasını öncelik olarak görmüştür.²⁷⁹ Tüm dış politika ilişkilerinde de içeride kurmak istediği ulus-devlet modelinin gelişimini tehlikeye düşürebilecek istikrarsızlıktan ve belirsizlikten kaçınmaya çalışmıştır.²⁸⁰

Sovyetler Birliği'nin son dönemi Mihayel Garbaçov (1931-2022) yönetiminde “yeniden yapılanma” ve “şeffaflık” politikası başlatılmasıyla komünist rejimin zulmüne maruz kalan Müslümanlar da kendi hak ve hukuklarına yeniden bakılması talebinde bulundular.²⁸¹ Bölge halkı yetmiş senelik boşluktan sonra dini bilimlere susamıştı. Bağımsızlık sonrası bölgenin dışarıyla etkileşimine de müsait bir ortam oluşmuştu. Dini kurumların otoriteleri eski Sovyet rejimiyle olan mecburi uyumlarının hafızalardaki

²⁷⁸ Dilmaç, *a.g.e.*, s. 89-90.

²⁷⁹ Erol, Mehmet Seyfettin, “Bağımsızlıktan Günümüze Özbekistan”, *Zamanını Aşan Medeniyet, Özbekistan Sempozyumu*, İstanbul 2019, s. 96-97; Çalışkan, “20. Asırda Asya'da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler”, s. 118-119, 124.

²⁸⁰ Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası dış politikası ile ilgili bkz. Dilmaç, *a.g.e.*, s. 89-154; Kızıltoprak, *a.g.m.*, s. 86-87; Erol, *a.g.m.*, s. 98-110; Purtaş, Fırat, “İslam Kerimov Sonrası Özbekistan-Türkiye İlişkilerinin Kültürel Boyutları”, *Zamanını Aşan Medeniyet, Özbekistan Sempozyumu*, İstanbul 2019, s. 113-122.

²⁸¹ Muhammed Yusuf, Muhammed Emin, *İslamga Bağışlanan Umr*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2016, s. 64. Bundan sonra bu eser *İBU* şeklinde verilecektir.

olumsuz hatırası, bu dönemde dindar bazı gençlerin yerel cemaatler yerine yabancı ve aşırı gruplara sempatisini ve yönelimini kolaylaştırmıştır.²⁸² “Bu coğrafyadaki Hanefi-Maturidi çizgi ve tasavvufi anlayış Sovyet döneminden beri örselenmiş, adeta içi boşaltılmış, sonrası güya İslâmiyet’i öğrenmenin yeri Arap dünyası gibi bir tavır geliştirilmiştir. Bu tavır sonucunda büyük oranda makuliyetten, tasavvuftan, tarihten ve kültürden uzak Selefilik ikame edilmeye çalışılmıştır.”²⁸³ Bağımsızlık sonrası da Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü olarak görevine devam eden Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Selefi hareketin hızını kesmeye çalışan kişilerin başında bulunuyordu. Muhammed Sadık, Nemengan kadısı Ömerhan Damula ile birlikte Selefi teşkilatçı Tahir Yoldaşev’in aşırı söylem ve eylemleri sebebiyle birçok defa uyarıda bulunur. Onların radikal faaliyetleri bölgede İslam’ın gelişmesine hiçbir yarar sağlamayıp bilakis büyük zararlara yol açacağı konusunda Yoldaşev’i ikna etmeye çalışır.²⁸⁴

Aynı zamanda din adamları yetiştirmek için Dini İdare’ye bağlı birçok eğitim kurumu kendi faaliyetlerini yeniden başlatmış ve yeni eğitim kurumları teşkil edilmiştir.²⁸⁵ 1991-1992 yıllarında Türkiye’deki İmam Hatip Lisesi düzeyinde dört yıllık İslami eğitim veren medreseler faaliyete açılmıştır. Bunlardan Kökaldaş Medresesi (Taşkent), Mulla Kırgız Medresesi (Hidayet Medresesi, Nemengen), Seyyid Muhyiddin Mahdum Medresesi (Andican), Semerkand Medresesi, Hoca Buhârî Medresesi (Kaşkadya), İmam Fahreddin er-Razî Medresesi (Harezmi), Muhammed b. Ahmed el-Birûnî Medresesi (Nukus) erkek öğrencilere; Taşkent’teki Hadice-i Kübra ve Buhârâ’deki Cöybari Kelan Medreseleri kız öğrencilere tahsis edilmiştir. İslami bilgi düzeyi düşük olduğundan, bu dini meskenlerde yalnız tefsir, hadis, fıkıh, akait, İslam

²⁸² Büyükkara, *a.g.m.*, s. 1311.

²⁸³ Erşahin, “Türkistan’da İslâmiyet Çalışmalarında Bakış Açısı Sorunu”, s. 450.

²⁸⁴ Büyükkara, *a.g.m.*, s. 1300.

²⁸⁵ Ziyodov, Shovosil, “Maturidiyye Doktrininin Özbekistan’da Araştırılması: Problemler ve Çözümler”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürüdî ve Mâtürüdülik*, 22-24 Mayıs 2009, İstanbul 2012, s. 464.

tarihi gibi temel İslami ilimler öğretilmiştir. Çünkü vicdan özgürlüğüne yeni kavuşmuş olan normal halk şöyle dursun, din adamları ve camii imamları dahi kelam, ulumu'l-Kur'an gibi bilimler hakkında bilgileri son derece azdı.²⁸⁶

20. yüzyılın sonlarında Özbekistan radikal İslam tehdidine karşı mücadelenin en önemli merkezleri haline gelmiştir. Bölgede kendi bünyesinde çıktığı iddia edilen bir takım hareketler sebebiyle siyasî iktidarın bu zihniyete karşı şiddetli mücadelesi artmıştır.²⁸⁷ “Toplumun birliği ve dirliğini sağlamada dinin önemli bir işlevinin olduğu düşüncesiyle dini faaliyetlere makul bakılsa da kontrollü izin verilmiş, güvenlik zaviyesinden bakan kısıtlayıcı tavır daha çok öne çıkmıştır.”²⁸⁸ Bu yüzden bölgede din eğitimi yer yer gevşemelerle birlikte tamamen resmi otoritenin denetim ve kontrolünde yapılmış ve esasen geleneksel İslami anlayışı öğretmekle yetinmiştir.²⁸⁹

Ülkenin ilk Cumhurbaşkanı olan Kerimov'un ölümünden sonra 4 Aralık 2016 tarihinde Şevket Mirziyaev hükümet başına gelmiştir. Onun kısa süre zarfında siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel reformlarla ilgili önemli adımlar attığı görülmektedir. Onun başlattığı geniş çaplı reformlar Özbekistan'ın uluslararası arenadaki itibarını yükseltmekle birlikte ülkedeki sosyal ve ekonomik oluşumların toplumdaki etkisini de arttırmıştır.²⁹⁰ Onun teşebbüsüyle 2017'de Tirmiz şehrinde İmam Tirmizî Uluslararası İlmî Araştırma Merkezi (Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази), Semerkant'ta İmam Buhârî Uluslararası İlmî Araştırma Merkezi (Имом Бухорий

²⁸⁶ 2000 senesinde Matürîdi doğum yıldönümünün 1130 senesinin Özbekistan'da geniş çapta kutlanması Matürîdi'ye karşı bir merak uyandırmıştır. O zamana kadar Özbekistan'daki medrese hocalarının, âlimlerin, cami imamlarının bu konuda hemen hemen hiçbir bilgiye sahip olmadıkları ortaya çıkmıştır. Ancak bu âlim ve imamlar Matürîdi akaidini “İmam Azam Ebû Hanife Akaidi” veya “Ehl-i Sünne ve'l-Cemaa Akaidi” olarak biliyorlardı. Ayrıca kelam bilimi tarihi ve Mâverâünnehir'deki gelişme süreci hakkında ne Özbekistan'da ne de Orta Asya'da yakın tarihe kadar hiçbir ilmi araştırma yapılmamıştır (Ziyodov, *a.g.m.*, s. 467-468. Ayrıca bkz. *İBU*, s. 60).

²⁸⁷ Bkz. Kafkasyalı, *a.g.m.*, s. 40.

²⁸⁸ Erşahin, “Türkistan'da İslâmiyet Çalışmalarında Bakış Açısı Sorunu”, s. 444.

²⁸⁹ Çalışkan, İsmail, “Orta Asya'da Üç İslâm Anlayışı”, *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, c. 1, s. 376; Erşahin, Seyfettin, “Türkistan'da Din Devlet İlişkilerinde Yeni Arayışlar”, *Avrupa İslam Üniversitesi, İslami Araştırmalar*, Yıl 1(1) 2008, s. 48; Kadırov, Zahidhan, “Hazrat bilan Hamnafaslik”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 18.

²⁹⁰ Erol, *a.g.m.*, 98-110.

халқаро илмий-тадқиқот маркази) ve Taşkent'te İslam Medeniyeti Merkezi (Ислом цивилизацияси маркази) ve 2018'de Taşkent'te Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi (Ўзбекистон халқаро ислом академияси), 2020'de Semerkant'ta İmam Maturidî Uluslararası İlmî Araştırma Merkezi (Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази) teşkil edilmiştir. 2017-2018 yıllarında Buhârâ'da Mir Arap Âlî Ma'hadî ve Bahâüddin Nakişbend Merkezinde Tasavvuf mektebi, Semerkant'te Hadis İlmî Mektebi ve İmam Mâturidî Merkezinde Kelam mektebi, Kaşkaderya'de (eski Nesef) Ebû Muîn en-Nesefî Merkezinde Akide mektebi, Fergana'da Merginânî Merkezinde İslam Hukuku (Fıkıh) mektebi (5 yıllık Yükseköğretim Okulları) açılmıştır.²⁹¹

Uzun bir süre dini kısıtlamalara rağmen, Özbekistan başta olmak üzere Orta Asya'da yaşayan halklar üzerinde yapılan sosyolojik araştırmalarda, bölgede tarih içinde İslam'ın güçlendiği, örf-adet, merasim ve bayramlara nüfuz ettiği, hatta bugün bu etki dindar olmayanların da hayat tarzlarında, adetlerinde ve ahlak anlayışlarında aksettiği müşahede edilmiştir.²⁹² Zira İslam onlar için din olmanın yanında tarih, kültür, başarı ve güven kaynağıdır.

1.4.2. Kur'an-ı Kerim'in Özbekçe Mealleri

Alauddin Mansur (1952-2020), *Kur'oni Karim Özbekça İzohli Tarcimasi* (Қуръони Карим ўзбекча изоҳли таржима)

Alauddin Mansur oğlu Rustamov 1952 yılında Kırgızistan'ın Oş vilayetine bağlı Karasu şehrinde doğmuştur. İlk dini dersini babasından, daha sonra Arapça, hadis ve tefsir ilimlerini Margilanlı Abdülhekim Kâri (1905-2011) hocadan almıştır. Ortaokul sonrası özel olarak dini ilimlerle meşgul olan Alauddin Mansur, 1995 yılında Kırgızistan Devlet Üniversitesi'nde Fahri Profesör, 2000'den itibaren Karasu şehrinde kurulan

²⁹¹ Bu beş yükseköğretim okulu 15 Haziran 2017 tarihinde Taşkent'te düzenlenen "Sosyal İstikrarı Sağlanma, Kutsal Dinimizi Korunma - Devir Talebi" konulu konferansında yapılan öneriler doğrultusunda Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyaev tarafından açılmıştır.

²⁹² Erşahin, Seyfettin, "Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma", *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, TDVY/266, Ankara 1998, s. 28.

Kur'an-ı Kerim'i Öğrenme İlimi Merkezi'nde müdür olarak görev yapmıştır. Alauddin Mansur 13 Ekim 2020 tarihinde vefat etmiş ve Taşkent'teki Şeyh Zeyniddin mezarlığında toprağa verilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin son yıllarında Özbekistan Yazarlar Birliği Sekretaryasının 14 Eylül 1989 tarihli toplantısında *Şark Yıldızı (Шарқ юлдузи)* dergisinde Kur'an-ı Kerim'in Özbekçe mealinin neşredilme meselesi engellere rağmen karara bağlanmıştır. Aynı yılın 10 Ekim toplantısında Kur'an meali tahriri ve neşri için mahsus heyet oluşturulmuştur. Heyet üyeleri arasında Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Prof. Dr. Alibek Rustamov, Özbekistan Halk Şairi Erkin Vahidov, Prof. Dr. Azad Şarafiddinov, Prof. Dr. Ne'metulla İbrahimov, *Şark Yıldızı* dergisi başmuharriri Ötkir Haşimov gibi ülkenin önder âlimleri yer almıştır.²⁹³ Basılacak mealin seçimi için Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi ve Özbekistan Yazarlar Birliği girişimiyle "Kur'an-ı Kerim'in Özbekçe Meal Çevirisi" konusunda yarışma düzenlenmiştir.²⁹⁴ Özbekistan Yazarlar Birliğine bağlı Edebi Çeviri ve Edebi İlişkiler Merkezi ve Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi uzmanları tetkiki sonucunda Alauddin Mansur'un meali geniş okuyucu kitlesine uygun görülerek seçilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Özbekçe meali aylık bülten olarak yayımlanan *Şark Yıldızı* dergisinin 1990 3/Mart serisinden itibaren yayımlamaya başlamış ve 1992 2/Şubat ayında tamamlanmıştır.²⁹⁵

Kur'an'ın Özbekçe mealinin ilk defa popüler bir dergide yüz yetmiş bin tirajla neşre başlaması ülkede bayram havası estirmiş, memleketin dört bir yanında bulunan

²⁹³ Heyet, "Kur'on Tarjiması Hususida", *Şark Yuldizi*, №5, 1990 s. 170.

²⁹⁴ Mansur, Alouddin, *Kur'ani Kerim Özbekçe İzohli Tarjima*, Kur'oni Karim Örganiş İlimi Markazi, Bişkek 2004, s. 10; Mansur, Alouddin, *Kur'oni Azim Muhtasar Tafsihi*, Şark Nşr. Taşkent 2020, c. 1, s. 6.

²⁹⁵ Alouddin Mansur'un meali "Kur'on Tarjiması" başlığı altında *Şark Yuluzi* dergisinin şu tarih ve sayılarda yayımlanmıştır: 1990, №3 s. 167-178, №4 s. 153-175, №5 s. 171-188, №6 s. 153-174, №7 s. 155-166, №8 s. 167-180, №9 s. 149-166, №10 s. 151-168, №11 s. 167-184, №12 s. 187-200; 1991, №1 s. 113-128, №2 s. 129-144, №3 s. 147-164, №4 s. 167-184, №5 s. 153-168, №6 s. 153-196, №7 s. 165-178, №8 s. 149-168, №9 s. 159-193, №10 s. 155-174, №11 s. 171-188, №12 s. 135-158; 1992, №1 s. 185-202, №2 s. 159-184.

okuyucular tarafından *Şark Yıldızı* dergisine tebrik ve teşekkür mektup ve telgrafları yağmaya başlamıştır. Onlar arasında normal köy halkından kamu hadimine, öğrenciden profesöre kadar çeşitli meslek sahipleri bulunuyordu. Bu yazılarda çoğu okuyucu başlanan hayırlı işi destekleyerek kendi istek ve görüşlerini iletmişlerdir. Dergiye gelen mektupların bazı örnekleri “Kur’an Neşri – Tarihi Hadise” başlığı altında derginin 1990 7. sayılı baskısında yayımlanmıştır.²⁹⁶ Daha sonra bu Kur’an meali düzeltme ve eklemelerle *Kur’anı Karim Özbekçe İzahlı Tercima (Қуръони Карим ўзбекча изоҳли таржума)* adıyla 1992-93 yıllarında Taşkent’teki Çolpan ve Gafur Gulam Yayınevleri tarafından tekrar tekrar yaklaşık bir milyon nüsha basılmıştır. İşbu meal Orta Asya’da çok rağbet görmüş ve bölgedeki Türki dillere çevrilmiştir. 1995’te Türkmen âlimleri tarafından Türkmenceye çevrilmiş ve on bin nüsha yayımlanmıştır. 1999 yılında Kırgızcaya yapılan tercümesi ilk Kırgızca Kur’an meali olup 2000 yılında yayımlanmıştır. 2001’de Kazak âlimleri tarafından Kazakçaya çevrilmiş ve Bişkek’te basılmıştır.²⁹⁷ 2003’te Uygur Türkçesine, daha sonra Karakalpakçaya tercüme edilmiştir.

Meale başlamadan yüze yakın Arapça tefsir kitabı okuduğunu belirten Mansur, eserinde *Envârü’l-tenzil, Tefsîru’l-Celâleyn, Tefsîr İbn Kesîr, Tefsîru’l-Kurtubî, Tefsîru’n-Nesefî, el-Muharraru’l-vecîz, Fî zülâlû’l-Kur’ân, Safvetü’l-beyân li’ma’ani’l-Kur’ân, el-Müntehab fî tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm, Safvetü’t-tefâsîr, Revai’u’l-beyân, Câmi’u’l-beyân, ed-Dürrü’l-mensûr* kitaplarından yararlanmışır. *Kur’an-ı Kerim’in İzahlı Tercümesi* kitabında ayetlerin Arapça metni bulunmuyor. Ayet meali dışında üç çeşit izah bulunuyor. Önce her sure başında surenin kısa özeti (sure adı ve manası, numarası, Mekkî-Medenî, ayet sayısı, surenin genel konusu) yapılmıştır. İkincisi, tercüme sırasında metinde bulunmayan tamamlayıcı ifadeler parantez içerisinde verilmiştir. Son olarak anlaşılması zor ayetler altına “*İzah*” (*Изоҳ*) ibaresinden sonra (italik yazı tipiyle)

²⁹⁶ “Kur’on Neşri – Tarihiy Hodisa”, *Şark Yuldizi*, №7, 1990 s. 167-170.

²⁹⁷ Çalışkan, İsmail, “Kazakistan’da Kur’an ve Tefsir Literatürü (Kazakça ve Rusça Eserler)”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2015, cilt: XV, sayı: 1, s. 147.

izah eklenmiş, dipnot kullanılmamıştır. Mealin dili genel okuyucu kitlesi tarafından kolay anlaşılır olması yönünden başarılıdır. Özellikle kısa ayetlerde tam cümle oluşması için birkaç ayet tek paragraf halinde birleştirilmiş, böylece mealde cümle akışı ve okunuşu kolaylaşmıştır.

Ayrıca Alauddin Mansur, Kırgızistan'daki Kur'an-ı Kerim'i Öğrenme İlmi Merkezi tesisçisi olan Alişer Ahmed ile birlikte Kur'an-ı Kerim'i Rusça çevirisini hazırlamışlar. Yine 1999-2000 yıllarında Kur'an-ı Kerim'in Arapçadan Kırgızcaya tercüme etmiş, Bişkek ve Tahran'da yayımlamıştır.²⁹⁸

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf (1952-2015), *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi* (Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси)

Tefsiri Hilâl'deki mealler daha sonra Kur'an metniyle *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi* adıyla ayrıca yayımlanmıştır. Araştırmamızın üçüncü bölümünde mealin bazı özelliklerinden bahsedilecektir.

Mutallib Osmanov vd., *Kur'oni Karim Tarcima va İlmîy-Tarihiy İzohlar* (Қуръони карим таржима ва илмий-тарихий изоҳлар)

Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân el-Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsünde Prof. Dr. Mutallib Osmanov (1924-1994)²⁹⁹ başkanlığındaki akademik heyet tarafından

²⁹⁸ Mansur, *Kur'ani Kerim Özbekçe İzohli Tarjima*, s. 11; Mansur, *Kur'oni Azim Muhtasar Tafsiri*, c. 1, s. 6.

²⁹⁹ Mutallib Osmanov 1924 yılında Özbekistan'ın Andican iline bağlı Paytuk köyünde doğmuştur. 1947-1952 yılları arasında Orta Asya Devlet Üniversitesi Doğu Filolojisi Doğu Ülkeleri Tarihi bölümünde okumuştur. 1957-1961 yılları arasında Moskova'da Sosyal Bilimler alanında doktora eğitimini tamamlamış ve birçok görev ve akademik çalışmalara imza atmıştır. 1961-1965 yıllarında parti organlarında çalışan Osmanov, Özbekistan Fenler Akademisi Felsefe ve Hukuk Enstitüsü'nde Ateizm Bölüm Başkanı (1965-1981; 1984-1990), SSCB'nin Afganistan elçiliğinde müsteşar (1981-1984) görevlerinde bulunmuştur. 1987'de Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân el-Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsünde işe başlayan Osmanov, Kur'an Tercümesi Heyet Başkanı, İslam Araştırmaları Daire Başkanı, aynı zamanda Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Divan Baş Danışmanı (1991-1994) vazifelerinde görev yapmıştır. Birçok uluslararası sempozyuma katılan Osmanov, din, İslam tarihi ve felsefeye ait çok sayıda ilmi makaleleri yayımlanmıştır. Onun editörlüğünde *İslâm Rehberi* kitabı 1986'da yayımlanmıştır. 1994'te Özbekistan Cumhuriyeti Fahri Diploması ile ödüllendirilmiş ve 18 Aralık 1994'te vefat etmiştir ("Usmonov, Mutallib Ahmedoviç", *ÖME*, Taşkent 2005, c. 9, s. 139; Abdulmacid, a.g.s.)

başlatılan *Kur'an-i Kerim: Tercüme ve İlmî Tarihî İzahlar* adlı çalışma, Kur'an'ın 15 cüzünü/Fâtiha-İsrâ sureleri meal ve izahını içermektedir. Çalışmanın kamu (herkese açık bir) baskısı yoktur. Onun özel baskısı Aralık 2004'te başmütercim ve editörü Mutallib Osmanov'un 80. yıldönümü anısına Fen yayınevi tarafından hazırlanmıştır.³⁰⁰

Eserdeki Mukaddime ve Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân sureleri meal ve şerhleri Osmanov'a aittir. Tercümenin diğer heyet üyelerinden Prof. Dr. Abdusadık İrisov (1928-1998)³⁰¹ Nisâ-Tevbe surelerini, Prof. Dr. İsmetullah Abdullayev (1927-2005)³⁰² Yûnus-Nahl surelerini ve Prof. Dr. Ubeydulla Uvatov (1940-2020)³⁰³ İsrâ suresi meal ve tefsirini hazırlamışlardır.

Kitabın Mukaddimesi iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde "Kur'an-ı Kerim – Kadimi Dinî, Tarihî ve Medenî Abide" başlığı altında din tarihi fenninin

³⁰⁰ Usmonov, Mutallib, vd., *Kur'oni Karim Tarcima va Ilmiy-Tarihiy İzohlar*, Fan Nşr. Taşkent 2004, c. 1, s. 366.

³⁰¹ Abdusadık İrisov 1928 yılında Taşkent'te dünya geldi. 1946-1951 yılları Orta Asya Devlet Üniversitesi Doğu Filolojisi Doğu Ülkeleri Tarihi bölümünde eğitimini aldı. 1951 yılında "Özbekistan" yayınevinde editör, 1952-1963 yılları "Ğunça" adlı çocuk dergisinde önce genel sekreter, daha sonra baş editör görevinde çalıştı. 1960'ta Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân el-Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsünde araştırmacı olarak çalışmaya başladı. Uluslararası sempozyumda birçok konuda tebliğde bulunan İrisov, akademik hayatı devamında elliden fazla eser ve üç yüze yakın ilmi makale yazdı. İrisov 1998'de vefat etti (bkz. Tulum, Mehmet Mahur, "Özbekistanlı Büyük Türk Müsteşriği Abusadık İrisov", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması (26-28 Mayıs 2014)* Bildiriler, c. I, Eskişehir, s. 361-365).

³⁰² İsmetullah Abdullayev 1927'de Nemengen şehrinde doğdu. Nemengen Öğretmenler Enstitüsü (1944) ve Orta Asya Devlet Üniversitesi Doğu Filolojisi Fakültesinde eğitim alan (1951) Abdullayev, 1951-1957 yılları Nemengen Pedagoji Enstitüsü'nde öğretmen, 1957-1992 yıllarında Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân el-Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsünde araştırmacı, kıdemli araştırmacı olarak çalıştı. İsmetullah 1979'da St. Petersburg Üniversitesinde doktorasını tamamladı. 1989'da Özbekistan Fahri Bilim Adamı ve Birûnî Devlet Ödülü sahibi oldu. 1993'den itibaren Nemengen Devlet Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Bölümünde Bölüm başkanı olarak görev yaptı. El yazmaları ve taş baskılı kaynaklara dayalı yirmiden fazla eser tahkiki hazırladı ve çağdaş Arap yazarlarının (Abdurrahman el-Hamisî, Abdurrahman aş-Şerkavî, Usame b. Munkiz vd.) edebî eserlerinden bazılarını Özbekçeye çevirdi ("Abdullaev İsmatulla", *ÖME*, Taşkent 2000, c.1, s. 27-28).

³⁰³ Ubeydulla Uvatov Murodoviç, 1940 yılında Kaşkaderya ili Ğuzar ilçesinde doğdu. 1958-1969 yıllarında Orta Asya Devlet Üniversitesi'nde (şimdiki Özbekistan Milli Üniversitesi) Arap filolojisi bölümünde eğitim aldı. Uvatov Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân el-Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsünde araştırmacı, kıdemli araştırmacı görevinde çalıştı. Mısır, Irak, Libya gibi arap ülkelerinde tercüman olarak da çalıştı. Ubeydulla Uvatov Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlık Divanı'nda bölüm başkanı, Bakanlar Kurulu bünyesindeki Din İşleri Komisyonu başkan yardımcısı, Emir Timur Vakfı başkan yardımcısı, Altın Miras Uluslararası Yardım Vakfı başkan yardımcısı, Taşkent İslam Üniversitesi Menbalar Hazine bölüm başkanı, İmam Buharî Uluslararası Merkezi direktörü (2008–2013), İmam Termizi Uluslararası Araştırma Merkezi direktörü (2017'den) görevlerinde çalışmıştır. Uvatov, İmam Buharî, İmam Termezî, Hakim et-Termezî, İmam Maturidî, Mahmud Zamakhşerî, Abu Muin Nasafî, Amir Timur gibi şahsiyetlerin hayatı ve ilmi mirasını konu edinen birçok makale, kitap ve monografinin yazarıdır. Yapmış olduğu hizmetlerden dolayı "Özbekistan Cumhuriyeti Onurlu Genç Mürebbisi" onursal unvanı (2017), "Mehnat Şuhreti" (2019) ve "Fidai Hizmetleri için" (2020) madalyalarına layık görülen Ubeydulla Uvatov 3 Kasım 2020 tarihinde vefat etmiştir.

problemleri, dinî yazı ve yazılı kaynaklar, şarkşinaslık (oryantalizm) fenninde İslam ve Kur'an araştırmaları, İslam tarihinin devirleri ve kaynakları konuları işlenmiş, Sovyetler döneminde Kur'an'ın çalışma kapsamı hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Hz. Peygamber'in sîreti, Peygamberlik öncesi hayatı, Mekke dönemi ve Medine dönemi şeklinde üç devire taksim edilerek tahlil edilmiştir. Mukaddimenin sonunda Kur'an tarihi, Kur'an ilimleriyle ilgili meseleler, Kur'an'ın içyapısı gibi konulara değinilmiştir.³⁰⁴ Konulara objektif yaklaşacağını söyleyen müellif, meseleleri aydınlatmada sadece Batılı ve Rus oryantalistlerinin eserleriyle yetinmeden asıl kaynaklara, yani Müslüman tarihçilerin eserlerine dayanılacağını ifade etmiştir. Bazı oryantalistler tarafından o zamana kadar yapılan birçok araştırmanın tek taraflı, ateistik ruhta kaleme alındığına vurgu yapılmış ve yeri geldikçe bazı batılı oryantalistlerin önyargılı ve temelsiz itiraz ve düşünceleri delillerle çürütölmeye çalışılmıştır.

Neşirde sayfa ortasında Medine Mushaf'ına dayanan Kur'an-ı Kerim Arapça metni, her sayfadaki ayet meali metin etrafına kalın harflerle verilmiştir. Ayetler mümkün mertebe harfî çevrilmiş ve bazı ek kelimeler metin içerisinde paranteze alınmadan yazılmıştır. Dipnotta bazı ek izahlar, kavramlar tercümesiyle ilgili mülâhazalar, tarihî şahıslar ve olaylarla ilgili bilgiler verilmiştir.³⁰⁵

Abdülaziz Mansur (d. 1944), *Kur'an-ı Kerim Manalarının Tercüme ve Tefsiri*

(*Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири*)

Abdülaziz Mansur 1944 yılında Fergana ili Altıarık ilçesine bağlı Mindan köyünde doğmuştur. Okul sonrası (1961) Altıarık ve Margilan şehrinde farklı idarelerde çalışmıştır. 1975 yılında Taşkent İmam Buhârî Yüksek İslam Enstitüsü'nde eğitime başlamıştır. 1979'da Enstitüyü tamamlayan Mansur, *Sovyet Şarkı Müslümanları* (*Совем Шарқи мусулмонлари*) dergisinde mesul kâtip olarak göreve başlamıştır. 1980-81

³⁰⁴ Obidov, Rahmatulla kori, *Örta Osiyo Olimlarining Tafsir Sohasidagi Hizmatlari*, Taşkent İslam Üniversitesi Nşr. Taşkent 2009, s. 49-51; Sayfullah, "Mukaddime", s. 8.

³⁰⁵ Abdulmacid, a.g.s.

yıllarında Sudan'daki Ummu Durman Üniversitesinde tahsil almıştır. Mansur, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi (bağımsızlık sonrası Özbekistan Müslümanlar Dini İdaresi) Fetva ve Mescitler Bölümü müdürü ve yayın müdürü (1982-1997), Bakanlar Kurulu bünyesindeki Din İşleri Komisyonu başkanı (1997-1998), Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Devlet Müşaviri (1998-2000), Taşkent İslam Üniversitesi Rektör yardımcısı (1999-2006) gibi önemli pozisyonlarda görev yapmıştır. 2006'den bu yana Özbekistan Müslümanlar İdaresinde Müftü yardımcısı olarak çalışmaktadır. Aynı zamanda Mansur, Özbekistan Müslümanlar İdaresine bağlı dini edebiyatlar yayını jüri komisyonu başkanı ve Özbekistan İslam Medeniyeti Merkezi Müdür yardımcısıdır.

İlk kez 2001 yılında yayımlanan *Kur'an-ı Kerim Manalarının Tercümesi ve Tefsiri* adlı eseri, 2004-2021 yılları arasında birçok defa yayımlanmış ve yeni baskılarında düzeltme ve eklemeler yapmıştır. 2018 yılında ilk defa eserin Latin alfabesi baskısı yapılmıştır. Eserde sayfa ortasında Medine Mushaf'ından Kur'an-ı Kerim metni, ayetlerin meali metnin etrafında verilmiştir. Mütercim, "Tercüme Hakkında" başlığı altındaki önsözde, tercümenin Hanefi anlayışa muvafık hazırlandığı; mümkün mertebe harfi tercüme yapmaya çalıştığı, metinde bulunmayan ek, söz ve ibareleri parantez içerisinde verildiği; mürekkep ve şerhe muhtaç bazı ayetlerin izahı dipnot şeklinde sahife altında verildiği; eserde Kiril yazı kurallarına riayet edildiği gibi tercüme özelliklerinden bahsetmiştir.³⁰⁶ Her sure başında surenin Arapça adı, indiği yer ve ayet sayısı verilmiştir. Her ayetin meali sırasıyla ayrı ayrı verilmiştir. Bir ayet, Özbek dil kurallarına göre, bir önceki ayette başlanan cümlenin devamı veya tamamlayıcısı ise ayet numarasından sonra küçük harfle başlamıştır. Dipnotta sure isminin anlamı, ismini nereden aldığı, surenin ana hatlarıyla konusu, mürekkep ve şerhe muhtaç bazı ayetlerin izahı sahife altında verilmiştir. Mansur, meal ve izahlarında *Medârikü't-tenzîl, Bahrü'l-'ulûm, Envâri't-*

³⁰⁶ Mansur, Abdulaziz, *Kur'oni Karim Ma'nolarining Tarjimasi va Tafsihi*, Taşkent İslam Üniversitesi Nşr. Taşkent 2001, s. III.

tenzîl, Lübâbü't- te'vîl, Câmi'u'l-beyân, Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm, Rûhu'l-me'ânî, Meâlimü't-tenzîl, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, İrşadü'l-'akli's-selim, Tenvirü'l-mikbâs, Te'vilâtu Ehlü's-sünne gibi muteber tefsirlerden istifade etmiştir. Bazen dipnottaki izahların kaynakları sayfa ve cilt bilgileri belirtilmeden sadece eser adının kısaltmasıyla verilmiştir. Meal sonunda konulara göre ayet indeksi, Kur'an ve onun kıraati ile ilgili meseleler, hafızlık adabı ve fazileti, Kur'an'ın isim ve sıfatları, yedi kıraat karileri gibi özet bilgiler verilmiştir.³⁰⁷

Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzü'l-Furkân (Файзул Фурқон)*, çev. Mirza Kencabek

Şair, edip, yazar, mütercim, mutasavvıf olarak tanınan Mirza Kencabek 20 Şubat 1956'da Surhanderya ili Sariosiya ilçesine bağlı Mehnet köyünde doğmuştur. 1974-1979 yılları Taşkent Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi'nde, 1998-2001 tarihleri İmam el-Buhârî adlı Taşkent İslam Enstitüsü'nde eğitim almıştır. Eski adıyla "Genç Muhafız", Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat Yayınevi, *Mushtum* dergisi, Abdulla Qahhor Evi-Müzesi'nde, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı makamında çeşitli görevlerde çalışmıştır. Mirza Kencabek yaptığı hizmetlerden dolayı Özbekistan Cumhuriyeti'nin "Onurlu Genç Mürebbsi" ve "Uluslararası Babür Ödülü"ne layık görülmüştür. Mirza Kencabek nesir ve nazmda birçok edebi ve ahlaki eserler kaleme aldığı gibi Rusça, Farsça, Türkçe, Türkmence ve Arapçadan Özbekçeye edebi ve dini eserler tercüme etmiştir.

Mirza Kencabek'in başkanlığındaki tercümanlar heyeti Hasan Tahsin Feyizli'nin *Feyzü'l Furkân Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsirli Meali* adlı eserini Türkçeden Özbekçeye tercüme etmiştir.³⁰⁸ Tercüme sırasında Altınhan Töra, Mevlevî Hindistanî, Muhammed Sadık, Alauddin Mansur, Abdulaziz Mansur, Şamsüddin Babahan (30. cüz), Mutallib Osmanov'ların Özbekçe mealleri ve Ali Özek'in Türkçe mealinden yararlanılmıştır.

³⁰⁷ Mansur, *a.g.e.*, s. 608-615.

³⁰⁸ Kencabek, Mirzo, *Fayzul-Furkon*, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2007.

Eserde dört türlü izah uygulanmıştır. Önce her sure başında birkaç cümleyle sure ismi, indiği yer, ayet sayısı, isminin manası verilmiştir. İkinci tür izah ise ayet metninde bulunmayıp da manayı tamamlamak için getirilen parantez içerisindeki kelime ve ibarelerdir. Üçüncüsü ayette bulunan bazı kelime ve kavramların tefsir mahiyetindeki uzunca izahı dipnotta verilmiştir. Son olarak yer yer ayetler arasında bazen ayetle ilgili rivâyet ya da ayeti beyan eden farklı ayetlere gönderme mahiyetinde (italik yazı tipiyle) izah verilmiştir.

Alimcan Böriyev, *Kur'onnota* (Қуръоннома)

Kur'an'ın Özbekçe nazmi çevirisi olan *Kur'anname* şair ve mütercim Alimcan Böriyev tarafından kaleme alınmıştır. İlk defa 2019'da Kemelek Yayınevi tarafından basılan kitap, Kur'an-ı Kerim'in Fâtiha-Nâs surelerinin şiirsel mealidir. Şair, nazmi bir şekilde yazdığı kitabın Mukaddimesinde Farsça, Rusça ve Özbekçe Kur'an meallerinden yararlandığını ve sözlerini güzelleştirmek için Arapça orijinal ayetlerle mukayese ettiğini dile getirmiştir. Yararlandığı kaynaklar arasında Altınhan Töra Tarâzî, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Alauddin Mansur, Abdülaziz Mansur'un Özbekçe mealleri, Umed Mecd'in Farsça ve Valeriya Porohova'nın Rusça şiirsel meali yer almaktadır. Her sure başında sure ismi, nüzul yeri ve ayet sayısından sonra besmeleyi mealen şöyle çevirmiştir:

Номинг бирла Аллоҳи раҳмон-раҳим (Namin ile Allah-ı Rahmân Rahîm)

(Ки ҳам меҳрибонсан, азизу ҳаким) (Ki hem merhametlisin, Aziz-ı Hakîm)

Ayetlerin numarası şiir mısralarının başında (yer yer ortasında) yazılmıştır. Ayet metninde bulunmayan kafiye veya cümle tamamlayıcı ifadeler paranteze alınmıştır. Örnek olarak İhlâs suresine bakalım.

1. *Дегилки: “У Аллоҳ ягона – Аҳад,* (De ki: O Allah yegâne Ahad)

2. *(Ҳоҷатлар сўралгувчи) Аллоҳ Самад!* (İhtiyaçlar sorulan) Allah Samed!)

3. *У не туққану не туғулган. (Бақо)* (O ne doğurmuş ne doğmuş. (Beka)

4. *Ва ҳеч ким эмас Унга танг (мутлақо)*”.³⁰⁹ (Ve hiç kimse değil Ona denk
(mutlaka))

Kitaba önsöz yazan müfessir Abdülaziz Mansur, Böriyev’in klasik edebiyatla ilgili yaptığı icadının kapsamı, işbu eserinde meallerden özellikle kendi mealinden istifade ettiğini, kitabın Nevâî’nin *Hamse*’si gibi Türki dillerin güzelliğini yansıttığını ifade etmiştir. Bölge âlimleri Kur’an’ın nazmi mealinin yayımlanmasına sıcak bakmasa da Mansur, bu eserin edebi, bedii, manevi, ma’rifi yönden çok faydalı olduğunu söylemiştir.³¹⁰ *Kur’anname* iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısımda Böriyev’in Fâtiha’dan Nâs suresine kadar olan nazmi mealleri yer almıştır.³¹¹ İkinci yarısı ise Abdülaziz Mansur’un *Kur’an-ı Kerim Manalarının Tercüme ve Tefsiri* adlı mealinin dipnot ve ilave kısmındaki izahlardan oluşmuştur.³¹²

Azizhoca İnoyatov ve **Ğani Zikrillaev**, *Kur’oni Karim Oyatları Mazmun-Ma’nosining Özbekça İzohli Tarcımasi* (*Қуръони Карим оятлари мазмун-маъносининг ўзбекча изоҳли тарҷимаси*)

Şimdiye kadar en son yayımlanan Özbekçe meal, *Kur’an-ı Kerim Ayetlerinin Özbekçe İzahlı Tercümesi* adlı eser olup Azizhoca İnoyatov ve Ğani Zikrillaev tarafından hazırlanmıştır. Müellifler “Ruh ve Dil” başlıklı mukaddimede, Alman dilbilimcisi Humboldt’ın (1767-1835) önerdiği dilin ruhi-içtimai hilkat olduğu tezinden hareketle bu mealde uygulamaya çalıştığı yöntemin teorik zeminini oluşturmaya çalışmışlardır. Dört fasıldan oluşan Mukaddimenin “Kur’an-ı Kerim’de Ruh ve Dil Yorumu” adlı birinci fasılda ruhun mahiyet ve manası, ruh kelimesinin eş anlamları, ruhi faaliyet ve onun bileşenleri, dil ruhi-içtimai hilkat olduğu Kur’an bağlamında açıklanmıştır. İkinci fasılda Avrupa dilbiliminde ruh ve dil, Humboldt doktrini ışığında izah edilmiştir. “Çağdaş Dilbilimde Ruh ve Dil İlişkisi” başlıklı üçüncü fasılda ateist dünya görüşü ve milli ruh,

³⁰⁹ Böriyev, Olimcon, *Kur’onnoma*, Kamalak-Press, Taşkent 2019, s 268.

³¹⁰ Mansur, Abdülaziz, “Saodatga Eltuvchi Nur”, *Kur’onnoma*, Kamalak-Press, Taşkent 2019, s. 3-9.

³¹¹ Böriyev, *Kur’onnoma*, s. 11-268.

³¹² Böriyev, *Kur’onnoma*, s. 270-426.

Sovyetler Birliği'nin milli dillere münasebeti ve Özbek edebi dil yapısının özellikleri üzerinde durulmuştur. Yazarlar bu fasılda özellikle, materyalisttik felsefe ve buna dayalı dünya görüşünün hâkim olduğu Sovyetler Birliği'nde, Rus dilinin sömürgeci bir politikayla yaygınlaştırıldığını ifade etmektedirler. Bu amaçla sömürge toplumlarının tümü başta alfabeleri ve gramer yapıları olmak üzere Rusçanın etkisine hapsedilmiştir. Etkilenen dillerin başında gelen Özbekçe, gramer ve imla kuralları bakımından yapay ve zorlamacı bir üslupla Rus dilinin hegemonyası altına girmiştir. Oysa Özbekçe, fonetik, leksikoloji, morfolojik ve sentaks yönünden Rusçadan oldukça farklı bir dil yapısına sahiptir. Tüm bunlara karşılık Özbekçe, günümüz eğitim ve öğretim programlarının tümünde –bazı küçük iyileşmeler dışında– bu haliyle kabul görmekte ve kullanılmaktadır. Azizhoca İnoyatov ve Gani Zikrillaev'a göre bu durum milli duygu ve öz farkındalığın hala istenen seviyede olmadığının göstergesidir.³¹³ Özbekçe dil kurallarının, yüzyıllar boyunca yoğrulmuş olan öz mantığına göre yeniden uyarlanması son derece elzemdir. İnoyatov ve Zikrillaev, kendilerinden önce yapılmış olan Kur'an-ı Kerim meallerinde Özbekçenin ruhuna uymayan ve sıkça tekrarlanan hatalara işaret etmektedirler. Söz konusu bu hatalar, Rusçanın Özbekçeyi etkisi altına alarak gramer ve üslup bakımından yapay bir dile dönüştürmesinden kaynaklanmaktadır.

Üç fasılda teorik olarak ortaya koyduğu bilgilerin ameli kısmı olan dördüncü fasılda Arap dilinin bedii ve üslubi güzelliklerini en mükemmel bir şekilde kendinde toplayan Kur'an-ı Kerim'in tercümesinde mümkün mertebe orijinale yakın ifade etme hedeflenmiştir. Tercümede, tecvit/fonetik, imla, kelime, kelime ve ilave anlam, kelime ve cümle münasebeti, noktalama işareti ve îcaz (тежамкорлик) meselelerinde takip edileceği usul ve yöntem Arapça, Özbekçe, Rusça ve Almanca dil kuralları ve önceki meallerde takip edilen farklılıklar mukayese edilerek örneklendirilmiştir.

³¹³ İnoyatov, Azizhoca ve Zikrillaev, Gani, *Kur'oni Karim Oyatlari Mazmun-Ma'nosining Özbekça İzohli Tarcımasi*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2022, s. 23-32.

Müellifler meal, izah ve mukaddimede yararlandığı kaynaklar arasında Taberî, Semerkandî, İbn Kesîr, Zemahşerî, Begavî, Nesefî, Âlûsî, Sabunî gibi müfessirlerin Arapça tefsirlerinin yanı sıra Özbekçe meal ve tefsirler, M. Yaşar Kandemir ve Burhan Orhan'ın Türkçe mealleri, Rudi Paret, Max Henning ve Muhammad Rassoul'un Almanca meal ve tefsirleri, Muhammedcan Umarov'un Tacikçe meali, Kraçkovski, Porohova ve Kuliev'in Rusça mealleri yer almaktadır. Bunun dışında sözlükler, ilmi, bilimsel-metodik ve eğitsel kaynaklar, örnekler için edebi eserler bulunmaktadır.

Mealde harfî tercümeyle esas alan müellifler, parantez içi izahlardan kaçınmışlardır. Hatta mukaddimede ileri sürdükleri Özbek dilinin özelliklerinden ve îcaz (тежамкорлик) ilkesinden yola çıkarak ayetin orijinal metninde bulunan bazı tekrarları birleştirme ve çoğul kelimeleri tekille çevirme yoluna gitmişlerdir. Buna bir misal olarak Nûr 24/61. ayet mealine bakalım.

لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ
بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخَوَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَعْمَامِكُمْ أَوْ بُيُوتِ عَمَّاتِكُمْ
أَوْ بُيُوتِ أَخْوَالِكُمْ أَوْ بُيُوتِ خَالَاتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكَتُمْ أَيْمَانَكُمْ أَوْ صَدِيقِكُمْ

İşbu ayet mealen şöyle çevrilmiştir: “Kör, topal ve hasta kişi savaşa çıkmazsa suçlu-günahkâr olmaz. Kendi eviniz, anne-babanız veya abi-kardeşiniz, abla-bacınızın evi, amca, halanız veya dayı, teyzenizin evi, anahtarı kendinizde olan ev veya arkadaşınızın evinden yiyip içmeniz günah değildir...”³¹⁴ Görüldüğü gibi ayette üç kere geçen حَرْجٌ kelimesi mealde “suçlu-günahkâr” şeklinde bir defa verilmiştir. Evin çoğulu olan بُيُوتٌ (evler) kelimesi ise ayette dokuz kere tekrarlanmış, mealde beş kere ve tekil olarak gelmiştir. Ayrıca ayette aile ve akraba efradı çoğul iken (babalarınız, anneleriniz, amcalarınız vs.) mealde tekil olarak çevrilmiştir.

Başka meallerde rastlanılmayan bir diğer husus da ayrı ayrı mealleri verilen her ayetin numaralandırılmasında iki üslup kullanılmıştır. Yeni bir cümleyle başlayan her

³¹⁴ Nûr 24/61.

ayet numarasından sonra nokta konulmuştur. Özbekçe cümle yapısı ve dil kuralları dikkate alınarak bir önceki ayete bağlı olan ayet numaraları daireye alınmış, her hangi noktalama işareti kullanılmadan ayet küçük harfle başlamıştır. Örneğin,

فَأَمَّا مَنْ طَغَى * وَأَنْتَرِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا * فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى

37. Ancak haddi aşarak

③8dünya hayatını tercih edenlerin

③9yeri muhakkak cehennem olur.³¹⁵

Sure ile ilgili giriş mahiyetindeki bilgiler dipnotta verilmiştir. Dipnotlarda, ayrıca ayetin anlaşılmasında yardımcı olan nüzul sebebi, hadis ve tefsir rivayetlerinden alıntılar, kelime ve kavram tahlilleri, ayetin orijinal metninden farklı yapılan çevirilerin Özbek dili açısından açıklaması, farklı ayet ve izahlara atıflar, ayetten alınacak hüküm ve mesajlar vs. yer almıştır. Dipnotta geçen izahların kaynakları, açıklama sonrası parantez içerisinde müellif veya eserin kısaltmalı adlarıyla verilmiştir.

Cemal Kemal (1938-2022), *Kur'on-ı Karim Ma'nolarining Özbek Tiliga Adabiy-Nazmiy Tarjiması* (Қуръони Карим маъноларининг ўзбек тилига адабий-назмий таржимаси)

Kur'an-ı Kerim'in nazım halinde yapılan ikinci tercümesi büyük Özbek şairi Cemal Kemal tarafından yapılmıştır. 2013 yılında tamamlanan kitap henüz basılmamıştır. Eserin telifi ve içeriği ile ilgili bilgiler, müellifin Ozodlik Radyosu'na telefon bağlantısı ile verdiği röportaj,³¹⁶ yayına izin verilmemesi sonucunda sosyal medya üzerinden yaptığı paylaşım³¹⁷ ve eserin gaye müellifi ve destekçisi olan Envermirza Husainov'un Youtube

³¹⁵ İnoyatov ve Zikrillaev, *a.g.e.*, s. 584.

³¹⁶ Kamol, Camol. "Camol Kamol Bilan Suhbat", Görüşmeci: Abdulla İskandar, Ses Kaydı, Görüşme 15 Ekim 2013, <https://www.ozodlik.org/a/25137493.html>

³¹⁷ Muhammad Solih, "Camol Kamol: Kur'oni Karim Hakikati va Uning Kismati", *Facebook*, 05 Haziran 2018, 06:35.

platformundaki kendi kanalında paylaştığı üç video kayıtları esas alınarak oluşturulmuştur.³¹⁸

Beytü’z-zekât Vakfı başkanı Envermirza, 1995’de Valeria Porohova’nın *Koran: Perevod Smislov i Kommentarii (Koran: Перевод смыслов и комментариев)* adlı Kur’an’ın Rusça nazmi çevirisinin yayımlanmasını üstlenmiştir. Onun beyanına göre, uzun süre Kur’an-ı Kerimin Özbekçe nazmi çevirisini yapabilecek kişileri araştırır. Son olarak bu işi hakkıyla yapabilecek kişinin Şekspir, Puşkin, Yan Raynis, Barthold gibi batı yazarlarının yanı sıra Mevlana, Feridüddin Attâr, Abdurrahman Camî, Mahmud Şebüsterî gibi mutasavvıfların klasik eserlerini Özbekçeye kazandıran şair ve yazar Cemal Kemal olduğuna kanaat getirir.³¹⁹ 2010 yıllarında bu büyük işi üstlenme teklifini alan Cemal Kemal, yaşının büyüklüğü, Arapça bilmemesi, medresede okumadığı, ilim ehlerinden gelebilecek itirazlarını öne sürerek teklifi kabul etmez. Daha sonra Envermirza ona Porohova’nın Kur’an’ın Rusça nazmi çevirisini hediye eder ve yaklaşık iki yıl boyunca bu işe girişmesi için ısrarda devam eder. 2012’de Cemal Kemal bir mecliste müfessir Alauddin Mansur’la karşılaşır ve elinde bulunan bir kâğıdı uzatarak okuyup değerlendirmesini rica eder. O kâğıtta başlığına “Dua” yazılan işbu şiir yazılıydı:

1. *Исми Раҳмону Раҳим-ла ибтидо*, (İsmi Rahmânu Rahîm’le ibtidâ)
2. *Жумла олам Роббига ҳамду сано*. (Bütün âlem Rabbine hamdu senâ)
3. *Улки Раҳмону Раҳимдир нури нур*, (O ki Rahmânu Rahîm’dir. Nûru nur)
4. *Рӯзи Маҳшар подшоҳи Ул эрур*. (Rûz-i Mahşer Padişahı Ol erur)
5. *Бош эғиб Сенга сизингаймиз фақат*, (Baş eğip Sana sığınırız fakat)
6. *Ёлвориб Сендан сўрайдирмиз мадад*. (Yalvarıp Senden sorarız medet)
6. *Бизни андоғ бир йўлингга бошлаким*, (Bizi öyle bir yoluna başla kim)

³¹⁸ Anvarmirzo Husainov, “Қуръони Карим Маъноларининг Ўзбек ва Рус Тилларига Адабий-Назмий таржимаси”, *YouTube*, (01 Ağustos 2020), 00:00-19:08; Anvarmirzo Husainov, “Қуръони карим маъноларининг ўзбек тилига таржима қилиниши тарихи” *YouTube*, (04 Ağustos 2020), 00:00-30:52; Anvarmirzo Husainov, “Қуръони карим маъноларининг ўзбек тилига таржима қилиниши тарихи охириги қисми” *YouTube*, (08 Ağustos 2020), 00:00-23:59.

³¹⁹ Husainov, “Қуръони карим маъноларининг ўзбек тилига таржима қилиниши тарихи”, 06:40-10:00.

Тўғри йўлди ул, сиротал мустақим. (Doğru yoldur ol sırâtal-mustakîm)

7. Сен ўзини инъом этиб файзу шукуҳ, (Bizzat in'am edip feyzü şukûh)

Аҳли имонингга бўлди хос у йўл, (Ehli imana oldu has o yol)

Яъни, қаҳрингга дучор бўлганлару (Yani, gazabına uğrayanlar-u)

*Ё адашганлар йўли эрмас бу йўл...*³²⁰ (Ya sapkınların yolu değil bu yol)

Mansur, şiiri okuyunca şaşkınlıkla “Bu Fâtiha suresi?!” der. Etrafında bulunan ilim ehli ile muhakeme sonrası Cemal Kemal’e bunu işi devam ettirip ettirmeyeceğini sorunca, şair, “Devam ettirmem mümkün mü?” der. Mansur, “Niye olmasın. Eğer bu üslup ve keyfiyette olursa devam edin” der. Bu sözden sonra Cemal Kemal işe koyulur. Yedi ayda Kur’an-ı Kerim’in baştan sona nazmi çevirisini tamamlar, ardından şiirin düzenleme ve tahriri üzerinde beş ay çalışır. Daha sonra şiirin Kur’an metni ile mukayesesi Kur’an âlimi (Kur’anşinas) Gazamşah Hamrayev tarafından yapılır. 2018 ve 2020’de eserin yayın izni için Dini Kurula yapılan müracaatta dini heyet tarafından olumsuz cevap alındığı için yayın gerçekleşmez. Cemal Kemal 27 Eylül 2022 tarihinde 84 yaşında vefat etmiştir.

Mahmud Ustaosmanoğlu (1931-2022), *Kur’ân-ı Mecîd ve Tefsirli Meâl-i Âlisi*, çev. Avazkhan Umarov

Mahmud Efendi adıyla bilinen Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Mahmud Ustaosmanoğlu’nun (ö. 2022) *Kur’ân-ı Mecîd ve Tefsirli Meâl-i Âlisi* adlı Türkçe tefsirli meali Avazkhan Umarov³²¹ tarafından Özbekçeye tercüme edilmiştir. Eser neşir aşamasındadır.

Sanal ortamda dini yayımlara çok fazla yer verildiği günümüzde internet üzerinden yayımlanan Kur’an’ın Özbekçe meal ve tefsir çalışmaları bir hayli çoğalmıştır. Bunlardan biri www.tafseer.info internet sitesinde 40’tan fazla dünya diline çevrilen *Tefsîru ‘Uşri’l-Kur’ân* adlı Kur’an’ın son üç cüzünün meal-tefsiri Özbekçeye de çevrilmiştir. Ayrıca

³²⁰ Solih, “Camol Kamol: Kur’oni Karim Hakikati va Uning Kismati”, 05 Haziran 2018, 06:35.

³²¹ Avazkhan Umarov, Ege Üniversitesi Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Doktora öğrencisidir.

birçok dini içerikli internet sitelerinde Kur'an sayfası bulunmakta ve buralarda bazı surelerin Özbekçe meali ve tefsiri yayımlanmaktadır.³²²

1.4.3. Özbekçe Tefsir Çalışmaları

Özbekistan'da bağımsızlık sonrası pek çok tefsir çalışması yapılmıştır. Bunların bazıları tam tefsir olarak yayımlanmış, birçoğu da ya tamamlanmamış veya başlangıçta kalmıştır. Aşağıda bu çalışmaları yazım tarihlerine göre tek tek tanıtacağız.

Şemseddin Babahanov (1937-2003), *Kur'oni Karim 30. pora (Қуръони карим 30-пора)*

Şemseddin Ziyavuddinhan oğlu Babahanov 1937 yılında Taşkent şehrinde dindar bir ailede doğmuştur. Dedesi İşan Babahan (ö.1957)³²³ ve babası Ziyavuddin Babahan (ö.1982)³²⁴ Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi'nin ilk müftüleri idi. Okul sonrası 1955 yılında Taşkent Yabancı Diller Enstitüsü İngiliz Dili Filolojisinde eğitim alan Şemseddin, Lisansüstü eğitimine Moskova'daki Doğu Araştırmaları Akademisi'nde devam etmiştir (1961). Doktorayı tamamladıktan (1973) sonra Taşkent İslam Enstitüsü'nde önce rektör yardımcısı (1974) ardından rektör görevine başlamıştır (1975). Enstitü öğrencileri için ders kitaplarının yayımlanmasında çok emek vermiştir. Ekim 1982'de Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü görevine getirilen Şemseddin, babasının vefatı sonrası (Aralık 1982) SSCB Müslüman Örgütleri

³²² Bkz. (erişim 23.11.2022) <https://islom.uz/maqolalar/109/1/>; (erişim 23.11.2022) <https://azon.uz/content/ilm/tafsir/>; (erişim 23.11.2022) <http://old.muslim.uz/index.php/rukn/irfon/>; (erişim 23.11.2022) <https://sammuslim.uz/oz/islam/ayahs>

³²³ İşan Babahan b. Abdulmecdhan 1856 (h. 1276) yılında Taşkent'te dindar bir ailede doğmuştur. Babası büyük âlim Abdulmacidhan Eşan, Muyi Mübarek Medresesi müderrisi, dedesi Yûnushan b. Ayyubhan müderris ve şeyhülislam idi. Eşan Babahan önce babasından sonra Buhârâ'daki Mir Arap Medresesinde tahsil almıştır. Birkaç sene Muyi Mübarek Camiinde imam ve medresede müderris olarak çalışır. 1943 yılında Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresine müftü olarak atanmıştır. 1957 yılında Taşkent'te vefat etmiştir. İsmail Kaffâl eş-Şâşi kabri yanına defnedilmiştir.

³²⁴ Ziyavuddin b. İşan Babahan 1908'de Taşkent'te doğmuştur. İlk eğitimini babasından sonra Taşkent'teki Barakhan ve Kökaldaş Medresesinde devam ettirmiştir (1923-1931). Kahire'deki el-Ezher Üniversitesini tamamlayıp Medine'de eğitimi devam ettirmiştir (1947). Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi teşkili komitesinde baş katip (1942), İdare müftü yardımcısı (1943-1957), müftü (1957-1982) vazifelerinde görev yapmıştır. Buhârâ'daki Mir Arab Medresesi (1945) ve Taşkent'teki İslam Enstitüsü'nün (1971) yeniden teşekkülünde baş olmuştur. 1982 yılında vefat etmiş, Taşkent'teki Kaffâl eş-Şâşi kabrine babası İşan Babahan yanına defnedilmiştir (Bobohonov, Shamsuddinon, "Ziyavuddinon b. Eshon Bobohon", *ÖME*, Taşkent 2002, c. 4, s. 11).

Uluslararası İlişkiler Başkanı olarak atanmıştır. 1985'te Ürdün krallığının İslam Akademisi üyesi olmuştur. Orta Asya Müslümanları için yaptığı ilmi ve sosyal hizmetlerinden dolayı Ali İbni Sina Uluslararası Ödülü ve Halklar Dostluğu madalyası ile ödüllendirilmiştir. 1989-1994 yıllarında Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân el-Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsünde kıdemli araştırmacı ve Dini İdare müftü yardımcısı vazifesinde bulunmuştur. Babahanov 1994-2003 yılları devamında Mısır Arap Cumhuriyeti, Suudi Arabistan Krallığı ve aynı zamanda Cezayir, Bahreyn, Kuveyt ve Ürdün Haşimi Krallığı'nda Özbekistan Cumhuriyeti Olağanüstü ve Tam Yetkili Büyükelçi, Özbekistan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı görevlerinde çalışmış, bağımsızlık sonrası Özbekistan Cumhuriyeti'nin diplomatik kuruluşu ve gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur.³²⁵ Şemseddin Babahanov 15 Nisan 2003'te 66 yaşında vefat etmiş ve Taşkent'teki Kayıp Ata mezarlığına defnedilmiştir.³²⁶

Fâtiha ve 30. cüzü içeren *Kur'ân-ı Kerim 30. Cüz* adlı eser 1991 (Taşkent) ve 1992 (Perm) yıllarında yayımlanmıştır. Kitabın yeni baskıları bulunmadığından esere ulaşamadık. Şu ana kadar eser hakkında bir çalışma bulunmamaktadır.

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf (1952-2015), *Tefsiri Hilâl*

Tefsiri Hilâl'ın özellikleri ve uygulanan metodu çalışmamızın üçüncü bölümünde incelenecektir.

Abduveli Mirzayev (d. 1950), *Tafsir ul Furkon (Тафсири ул Фурқон)*

Halk arasında Abduveli Kari olarak tanınan Abduveli Aşurali oğlu, 1990 yılında Andican şehrinde cami vaaz kürsüsünde Kur'an'ın yaklaşık yarısını şifahi olarak tefsir etmiştir. İçerik itibariyle ilgili ses kayıtları, Fâtiha-Ra'd (35. ayete kadar) ve Mülk-Nâs

³²⁵ Yöldaşhöcayev ve Kayumova, *a.g.e.*, s. 77-81; Ziyavuddinov, Maradhan, "Vklad Dinastii Muftiev Babahanovich v Vozrojdenie İslama v Sredney Azii i Kazahstane", (erişim 11.01.2020) <http://www.islamn.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1761>

³²⁶ Yöldaşhöcayev ve Kayumova, *a.g.e.*, s. 81; "Şamsiddin Ziyovuddinhan oğlu Bobohonov", (erişim 13.11.2019) <http://kuran.uz/tarjima-asos/shamsiddin-bobohonov/2013-bobohonov.html>

sureleri tefsirini kapsar.³²⁷ Daha sonra ses kayıtlarındaki şifahi tefsir oğlu Abdulkuddus Andicanî tarafından yazıya geçirilmiştir. Tahrir ve düzeltmelerle tefsirin iki cüzü 2011’de www.islamnuri.com internet sayfasında yayımlanmıştır.³²⁸

Alauddin Mansur (1952-2020), *Kur’oni ‘Azim Tafsiri* (Қуръони Азим тафсири)

Alauddin Mansur’un *Kur’oni Karim Özbekçe İzohli Tarcima* adlı eseri, matbuat yoluyla büyük kitlelere ulaşan ilk Özbekçe meal olduğunu yukarıda bahsetmiştik. Müellif daha sonra halkın talep ve isteği üzere işbu meal üzerinde yeniden bir çalışma başlatır. Baskı hatalarının sanı sıra geçmiş on yıl içerisindeki birikim ve tecrübeler ışığında mealleri yeniden gözden geçirir ve –kendi ifadesine göre- yaklaşık on bin yerde değişiklik ve eklemelerde bulunur. Yaptığı işbu çalışma *Kur’oni Azim Muhtasar Tafsiri* (Қуръони Азим мухтасар тафсири) adıyla iki cilt halinde yayımlanmıştır.

Alauddin Mansur’un bu alanda yapmış olduğu en büyük çalışması *Kur’oni ‘Azim Tafsiri*’dir (Қуръони Азим тафсири). *Kur’an-ı Azîm Muhtasar Tefsiri* mukaddimesinde müfessir diğer surelerden daha da geniş tefsir etmiş olduğu ve yazmaya başladığı tefsirinin ilk suresi olan Fâtiha suresiyle ilgili şunları söyler:

“Şimdi Allah’tan Tevfik ve meded dileyerek büyük bir işe, geçmiş müfessirler izinden yürüyerek Kelâmüllahı mümkün mertebe daha geniş tefsir yapma gibi büyük bir görevi eda etmeye başladım. Elinizdeki işbu kitapta sizlerin duanızı ümit ederek o yazılacak tefsirin bir örneğini –Fâtiha suresi tefsirini– takdim ediyorum.”³²⁹

Müfessirin Kur’an mealinden yirmi sene sonra giriştiği bu tefsiri, Kur’an’ın ilk yirmi beş cüzünü kapsar. Müfessir tefsirin son beş cüzünü tamamlayamadan (2020) vefat etmiştir. Oş şehrinde on dokuz cilt olarak yayımlanan tefsirin yeni baskısı 2022 tarihinde

³²⁷ Şifahi tefsirin ses kaydı işbu sitede bulunmaktadır (erişim 31.10.2022) <https://www.islamnuri.com/quron/tafsir/abduvali>

³²⁸ “Tafsir ul Furkon”, (erişim 31.10.2022) <https://www.islamnuri.com/quron/tafsir>

³²⁹ Mansur, *Kur’oni Azim Muhtasar Tafsiri*, c. 1, s. 7.

beş cilt olarak Taşkent'te basılmıştır.³³⁰

Osmanhan Alimov (1950-2021), *Tafsiri İrfon (Тафсири Ирфон)*

Osmanhan Timurhan oğlu Alimov 1950 yılında Semerkant ili İştihan ilçesinde işçi ailesinde doğmuştur. Okul sonrası ilçedeki Sverdov Savhoz'unda işçi olarak iş hayatına başlamıştır. 1973-1975 yılları askerlik görevini yerine getiren Osmanhan, 1980'e kadar eski işine devam etmiş, 1980-1982 yıllarında Samerkant'a bağlı Payarık ilçesindeki İmam el-Buhârî Camiinde imam naibi (yardımcısı) olarak çalışmıştır. 1982-1983 yılları Buhârâ'daki Mir Arab Medresesinde, 1983-1987 yılları İmam Buhârî Yüksek İslam Enstitüsünde, 1989-1990 yılları Marakeş'teki Karaviyyin Üniversitesinde dini eğitim almıştır. 1987-2000 yılları Semerkant'taki İmam el-Buhârî Camiinde imam hatip, 2000-2006 tarihleri arasında Semerkant Baş İmam Hatibi (Müftüsü) olarak görev yapmıştır.³³¹ 8 Ağustos 2006 tarihinden vefatına kadar Özbekistan Müslümanları Dini İdaresi Müftüsü görevinde bulunmuştur. Son zamanlarında Moskova'da tedavisi devam eden Osmanhan Alimov 15 Ağustos 2021'de 71 yaşında vefat etmiş ve Semerkant'a bağlı İştihan ilçesine defnedilmiştir.

2012 yılında yayımlanmaya başlayan *Tefsir-i İrfan*'ın önce 30. ve 29. Cüzleri, ardından Fâtiha ve Bakara sureleri tefsiri neşredilmiştir. Tefsir 2019 yılında tamamlanmış ve 6 cilt halinde Taşkent'teki Şark yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Müfessir tefsirin önsözünde, ayetlerin manalarını çağın okuyucularına anlaşılır, sade ve akıcı bir üslupla vermeye çalıştığını; ayet meallerinde parantez içerisi izahlardan mümkün mertebe uzak durduğunu dile getirmiştir. Taberî, Mâturidî, Beyzâvî, Ebü'l-Berekât Nesefî, İbn Kesîr, Suyûtî, Züheylî gibi müfessirlerin tefsiri yanı sıra Rusça ve Tatarca tefsirler ve çağdaş bilim ve teknolojinin başarılarını gösteren bilimsel kitaplardan yararlanmıştır.³³² Eserde tefsir öncesi her sure ismi, manası ve ondaki konular hakkında özet bilgilerle başlamıştır.

³³⁰ Mansur, Zahiriddin, "Qur'oni Azim Tafsiri Muqaddima", *YouTube*, (20 Temmuz 2022), 00:00:35-00:01:35.

³³¹ Yöldaşhöcayev ve Kayumova, *a.g.e.*, s. 90-91.

³³² Alimov, Şayh Usmonhon Temirhon Samarkandiy, *Tafsiri İrfon*, Şark Yay., Taşkent 2019, c. 1, s. 3-5.

Ayet metni ardından Özbekçe meali kalın harflerle verildikten sonra tefsire girişilmiştir. Surenin fazileti hakkındaki rivâyetler sure sonunda zikredilmiştir. Tefsir sonunda Kur'an-ı Kerim'i öğrenmenin fazileti ile ilgili rivâyetler; sure, ayet, Kur'an, vahiy kavramlarının sözlük ve ıstılah anlamları; vahiy süreci ve vahiy kâtipleri, Kur'an'ın cem'i, Kur'an'ın farklı dillere tercümesi, Rusça ve Özbekçe Kur'an tercümeleri hakkında özet bilgi verilmiştir.³³³

İnternet üzerinden yayımlanan Özbekçe tefsir çalışmaları da gittikçe çoğalmaktadır. Birçok dini içerikli internet sitelerinde tefsir sayfası bulunmakta ve buralarda bazı surelerin Özbekçe meali, tefsiri veya tefsir çevirileri yayımlanmaktadır. Ayrıca Özbekistan Dini İdaresine bağlı Mâverâünnehir yayınevinde aylık yayımlanan *Hidayet* (*Хидоят*) dergisinin³³⁴ “Tefsir” sayfasında aralıklarla Kur'an-ı Kerim'den kısa sure ve bazı ayetlerin Özbekçe meal ve tefsirleri,³³⁵ Kur'an kıssaları,³³⁶ Arapça tefsir çevirilerinden parçalar yayımlanmaktadır. Mesela, bu dergide *Te'vilâtü Ehli's-sünne*,³³⁷ *el-Keşşâf*³³⁸ ve *et-Tefsîru'l-münîr*³³⁹ tefsirinden bazı ayet ve kısa surelerin Özbekçe

³³³ Alimov, a.g.e., c. 6, s. 734-746.

³³⁴ 1943 yılında Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresinin kuruluşundan kısa bir süre sonra *Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları* dergisi Arap alfabesiyle yayımlanmaya başlamıştır. Bir süre sonra durdurulan dergi, 1968 yılında *Sovyet Şarkı Müslümanları* adı altında yeniden yayına başlamıştır. İlk başta Özbekçe (Arap ve Kiril alfabesiyle), Arapça ve İngilizce dillerinde yayımlanan dergi, daha sonra Fars, Fransız ve Rus dillerinde de basılmış ve Sovyetler Birliği ülkelerine ve yurtdışına dağıtılmıştır. Bağımsızlık sonrası 1991-1995 yılları *Mâverâünnehir Müslümanları*, 1995-1999 yılları *Özbekistan Müslümanları* ismi alan dergi, Ağustos 1999'den bu yana *Hidayet* adıyla yayımlanmaktadır.

³³⁵ Bkz. Ziyauddin, “Kur'oning Hakları”, *Hidayat*, 2004 №4, s. 5 (Müzzemil 73/4, 30); Bahrom, Töhtamurod, “Öylab Körganmisiz?”, *Hidayat*, 2004 №5, s. 24-25 (Bakara 2/164); “Mitti Urug'ning Ulkan Mōjizasi”, *Hidayat*, 2004 №6, s. 1 (Yâsin 36/33-35); Ahmetova, Aziza, “Muslima Ayollarning Shar'iy Libosi Kanday Bölishi Kerak?”, *Hidayat*, 2004 №6, s. 7 (Nûr 24/31); Rahimov, Badriddin, “Özgalar hakiga Hiyonat”, *Hidayat*, 2010 №10, s. 4-5 (Müteffifin 83/1-6) vd.

³³⁶ Bkz. “Odam a.s. Kıssaları”, *Hidayat*, 2003 №2, s. 4-5, 26-28; “Ashobul Kahf Kıssası”, *Hidayat*, 2003 №3, s. 16-17, 30-31; “Nuh a.s. Kıssası”, *Hidayat*, 2003 №4, s. 22-23; “İbrohim a.s. Kıssası”, *Hidayat*, 2003 №5, s. 16-17, 28-29.

³³⁷ Nisâ, 4/36 ayeti tefsiri bkz. Rahimov, Badriddin, “Ta'vilotu Ahlis Sunna Ota-Onaga Yahshilik Kilish Farz”, *Hidayat*, 2009 №3, s. 5; Nisâ 4/35 ayeti tefsiri bkz. Rahimov, Badriddin, “Ta'vilotu Ahlis Sunna Oila Mustahkamligi hakida”, *Hidayat*, 2009 №4, s. 4; Bakara 2/271 ayeti tefsiri bkz. Rahimov, Badriddin, “Mahfiy Sadakaning Savobi”, *Hidayat*, 2009 №5, s. 4; Kevser sure tefsiri bkz. Rahimov, Badriddin, “Kavsar Surasi”, *Hidayat*, 2009 №11, s. 4-5.

³³⁸ Yûsuf, 12/88-100 ayetler tefsiri bkz. Solih, Habibuloh, “Ota Maktubi”, *Hidayat*, 2009 №6, 4-5.

³³⁹ Ahmad, Anvar, “Nas Surasi”, *Hidayat*, 2005 №1, Taşkent, s. 5; “Falak Surasi”, *Hidayat*, 2005 №2, s. 4-5; “İhlos Surasi”, *Hidayat*, 2005 №3, s. 4-5; “Masad Surasi”, *Hidayat*, 2005 №4, s. 4-5; “Nasr Surasi”, *Hidayat*, 2005 №5, s. 4-5; “Kafirun Surasi”, *Hidayat*, 2005 №6, s. 4-5; “Kavsar Surasi”, *Hidayat*, 2005 №7, s. 4-5; “Möun Surasi”, *Hidayat*, 2005 №8, s. 4-5; “Kadr Surasi”, *Hidayat*, 2005 №9, s. 4-6; “Kuraysh Surasi”, *Hidayat*, 2005 №10, s. 4-5; “Fil Surasi”, *Hidayat*, 2005 №11, s. 6-8; “Humaza

kısaltmalı çevirileri yayımlanmıştır.

Bölüm Değerlendirmesi

Yukarıda örneklerde görüldüğü üzere Mâverâünnehir’de İslam’ın kabulünden sonra İslamî ilimlerde faaliyet gösteren alimlerin yetiştiği ve zengin bir miras bıraktıkları anlaşılıyor. Müfessirlerin eserleriyle tefsir ilmine olan katkılarının, bütün İslâm âleminde yankılandığını gözlemleyebiliriz. Tarihî süreçte zaman zaman iniş çıkışlarla kesintiler olsa da sahip olduğu şahsiyetler ve verilen değerli eserler her zaman bu bölgeyi odak noktası konumuna getiriyor.

Tezimizin bu bölümünde Mâverâünnehir bölgesinde günümüze kadar telif edilen tefsir ve mealleri kısaca tanıtmaya çalıştık. Tefsir özellikleri itibariyle bu coğrafyada yetişen mütekaddim müfessirlere bakıldığında ilk neslin tefsir rivâyetlerini toplama tarzında eserler telif ettikleri görülmektedir. Kıssî, Dârimî, Buhârî ve Tirmizî’nin eserlerinin bu tarz olduğunu söyleyebiliriz. Bölgedeki tamamlanmış Arapça tefsirler olarak İmam Mâturîdî’nin *Tevîlâtü’l-Kur’ân*’ı, Semerkandî’nin *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Kerîm*’i, Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ı, Ebû Hafs Neseî’nin *et-Teysîr*’i ve Ebü’l-Berekât Neseî’nin *Medârikü’l-tenzil*’ini görmekteyiz. İşbu müfessirler arasında tefsir tarihinde en etkili olan şahsiyet şüphesiz Zemahşerî’dir. Hakkında birçok şerh, haşiye, talik ve telhis yazılmış olan *el-Keşşâf*, mezhep ayrımı olmaksızın birçok müfessire kaynak olmuştur. Mâturîdî’nin *Tevîlâtü’l-Kur’ân*’ı erken döneme ait olması ve Kur’an’ı aklî yorumlayan ilk müfessirlerden biri olarak kabul edilmesine rağmen yeterince yaygınlaşmamıştır. Aynı durum bir başka Mâturîdî müfessir olan Neseî’nin *et-Teysîr* eseri için de söz konusudur. Kısmî tefsir yazan müfessirlerin yanı sıra bazı önemli tefsirlerin şarih ve muhaşşileri de bulunuyor. Tabakat kitaplarında müfessirler sırasında

Surasi”, *Hidayat*, 2005 №12, s. 8-9; “Asr Surasi”, *Hidayat*, 2006 №1, s. 4-5; “Takosur Surasi”, *Hidayat*, 2006 №2, s. 4-6; “Kori’a Surasi”, *Hidayat*, 2006 №3, s. 4-5 vd.

zikredilen ancak tefsirleri bize kadar ulaşmayan 32 Mâverâünnehir müfessiri bulunduğunu tespit ettik.

Mahalli dillerden Farsça telif edilen Muhammed Pârsâ ve Ya'kûb Çerhî'nin eserleri işârî-tasavvufî tefsire örnektirler. Bu coğrafyada yazılan Farsça ve Türkçe tefsirler Fâtîha, Yâsîn, Mülk ve Amme cüzü gibi en sık okunan sureleri içermektedir. Bunun sebebi de bu tefsirlerin doğrudan Arapça bilmeyen bölge Müslümanlarının istifadesi için yazılmış olmasıdır. Bölgedeki Türkçeye çevrilen ilk Kur'an-ı Kerim meal veya tefsirleri genellikle Farsçadan çevrilmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Telif eserlerde de Farsça tefsirlerin ana kaynak olarak kullanılması dikkat çekmektedir. Ayrıca ilk dönem Türkçe Kur'an tercümelerinden olan satır arası Meşhed, İngiltere Rylands ve Özbekistan nüshaları Türkçe ve Farsça şeklinde iki dilli tercüme olarak kaleme alınması dikkat çekicidir.

Sovyet dönemindeki din ile mücadele siyaseti, bilgi, düşünce, duygu ve amel bakımından İslamiyeti derinden etkilemiştir. Dini önderlerin yok edilmesi, dini faaliyetlerin kısıtlanması, halkın dini kaynaklardan mahrumiyeti sonucunda cehalet, hurafe ve bidatler yaygınlaşmıştır. Ancak dini duygu ve değerlerin bir kısmı, örf ve adetler şeklinde süregelmiştir ki, bu miras bugün de dini hayatın ihyasında kurucu rol oynamaktadır. Sovyetler döneminde Mâverâünnehir bölgesinde Kur'an meali ve tefsiri ile ilgili hemen hemen hiçbir kapsamlı çalışma bulunmadığını görüyoruz. Bu dönemde telif edilen Muhammed Zarîf'in Uygur Türkçesinde, Tarazî ve Andicanî'nin Özbek Lehçesinde yaptıkları tercüme ve tefsirler Özbekistan dışında yazılmış olması dikkat çekicidir. Bu bölgede yazılan Mahcûrî'nin bazı surelerin tefsiri ise sınırlı kişilerin eline ulaşmıştır. Muhammedcan Hindistanî'ye ait tefsir de rejimin son yıllarında kaleme alınmış ve el yazmaları sadece talebeleri arasında yayılmıştır. Bu dönemde yapılan Kur'an çalışmaları ancak 21. yüzyıla gelince neşredilebilmiştir.

Bağımsızlık sonrası bölgede Kur'an çalışmalarının yeniden canlandığını görüyoruz. Alaaddin Mansur'un aylık dergide yayımlanan mealıyla başlayan sürece

Muhammed Sadık'ın tefsiri, Abdulaziz Mansur meali hız kazandırmıştır. Aynı zamanda Sovyet Rusya döneminde basılmayan mealler yayımlanarak dini kaynaklara zenginlik kazandırılmıştır. Buradaki meal ve tefsir çalışmalarının tamamı mahalli Özbekçede yazılmasının yanı sıra bazıları bölgede yaygın Orta Asya dillerine tercüme edilmiş ve edilmektedir. Diğer Orta Asya dillerine yapılan meallerden farklı olarak Özbekçe mealler doğrudan Arapçadan yapılmış ve ana kaynaklarını Arapça tefsirler oluşturmuştur. Sebebi meal veya tefsir yazan kişiler ya Arap ülkelerinde eğitim almış veya geleneksel medrese eğitimi ile yetişmişlerdir. Çoğu genel okuyucu kitlesine yönelik hazırlanan bu eserlerde akademik ve ilmi hassasiyet gözetilmemiştir. Ancak şunu da belirtmemiz gerekir ki sonraki çalışmalarda kendisinden önceki çalışmalara göre bilimsel niteliğin git gide iyileştiği hissedilmektedir. İlk Özbekçe meal ve tefsirlerde Arapça kaynaklar ağırlıklı iken sonraki çalışmalarda kaynakları arasında Rusça, Almanca, Tacikçe meal ve tefsirler de bulunmaktadır. Türkçe meal ve tefsirler Özbekçe Kur'an çalışmalarına kaynaklık yapmanın yanı sıra bazı Türkçe mealler Özbekçeye çevrilmiş ve bazılarının çevirisi devam etmektedir. Kur'an-ı Kerim'in başta Rusça ve diğer dillere yapılan nazmi çevirisi Özbek şairlerine ilham kaynağı olmuş ve şimdilik iki şiirsel tercüme tamamlanmıştır. Şiirsel mealler, bazı surelerde başarılı gözüke de bunların dil, edebiyat ve İslami sahalardaki uzmanlar tarafından çeşitli yönlerden incelenmesi lazımdır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ŞEYH MUHAMMED SADIK MUHAMMED YUSUF VE ESERLERİ

Orta Asya Müslümanları nezdinde önemli bir yere ve hürmete sahip olan Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, telif ettiği kırktan fazla eserleriyle güvenilir referans olarak kendini kabul ettirmiştir. İslami ilimlerin hemen tüm alanlarında telif ve tercüme etmiş olduğu eserleri Özbek okuyucusu yanında, komşu ülkelerdeki Müslümanların da ilgi merkezinde olmuştur ve eserleri diğer dillere de çevrilmiştir.

Taşkent'teki İmam Buhârî Adlı İslam Enstitüsü rektörü, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü, SSCB milletvekili görevlerinde çalışan Muhammed Sadık, Arap dünyasında Dünya Müslüman Âlimler Birliği, Râbitat'ül-Âlemi'l-İslâmî, Dünya Müslümanları Davet Derneği gibi birkaç Uluslararası kuruluş azası olmuştur. Onun İslam dünyasında yapmış olduğu hizmetlerinden dolayı 1991 yılında Libya Arap Cumhuriyeti tarafından "Büyük Fatih" madalyası, 1992 senesinde Mısır Arap Cumhuriyeti tarafından birinci dereceli "İlim ve Fen" madalyası, 2014 yılı Rusya Müslümanları Dini İdaresi - Rus Müftüler Konseyi tarafından "el-Fahr" madalyasına layık görülmüştür.

Çalışmamızın bu kısmında, ilmi kişiliği ağırlıklı olmak üzere Muhammed Sadık'ın hayatı ve eserleri incelenecektir.

2.1. ŞEYH MUHAMMED SADIK'IN HAYATI (1952-2015)

2.1.1. Çocukluğu ve Eğitimi

İkinci Dünya savaşı sonrası Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman halkları üzerine siyasi ve sosyal sorunların yeniden arttığı, 1952 yılın baharı 15 Nisan (h. 21 Recep 1371) sabahında Özbekistan'ın Andican ili, Asaka nahiyesine bağlı Niyazbatır köyünde yaşayan

Müslüman bir ailede yeni bir çocuk doğmuştu.³⁴⁰ Genç aile büyüklerle istişare ederek çocuğun adını son Peygamber ismine sıfatını ekleyerek Muhammed Sadık olarak isimlendirdiler. Ebeveyn çocuklarını İslam'a sadık hizmetkâr ruhunda yetiştirmeye özen gösterirler. Babanın tavsiyesi üzerine, anne mümkün mertebe çocuğunu abdesti olmadan emzirmez.³⁴¹ Babası Muhammed Yusuf Bayböte oğlu, halk arasında ilim ve takvasıyla tanınan, bölge halkının dinine emek veren kişilerden olup çobanlıkla gün geçiriyor, kolhoz³⁴² koyunlarını güdüyordu. Annesi Sabirahan Tilekberdi kızı, ismiyle müsemma çok sabırlı ve takvalı hanımlardandı. Ailede ikinci çocuk Muhammed Emin (d. 1954) ve kız çocuk Tacinisahan olmak üzere üç kardeş idiler.

Muhammed Sadık bir yaşındayken (1953) babası Muhammed Yusuf'un dini ilim alma hayali gerçek oldu. O Buhârâ'daki Mir Arap Medresesine kabul edildiği haberini alır. 1917 Ekim ihtilalinden sonra kapatılan ve 1945 senesinde yeniden açılan bu medrese Sovyet Birliğindeki yegâne İslami ilimler öğretilen okul idi.³⁴³ Mir Arap Medresesi, şehrin merkezinde olmasına rağmen, medrese faaliyetinden orada yaşayan çoğunun halkın bile haberi yoktu. Sadece siyasi amaçla açılan ve sayılı öğrencisi bulunan bu medreseye kayıt yaptırmak için dini ilimler yanında devletin mahsus idarelerine müracaat edilerek onların da izni alınması gerekiyordu.

Yaşamın çok ağır olduğu bu dönemlerde annesi Sabirahan Hanım elinde bebekle Alay yaylasında eşinin çobanlık işini omuzuna alır. Çobanlık ağır bir meslek olduğundan genelde bu işi erkekler üstlenir. Sabirahan Hanım eşinin din eğitimi alabilmesine katkıda bulunmak için tüm zorluklara sabreder. Muhammed Yusuf da öğrenci olarak derslerine çalışması yanı sıra ailesinin geçimini sağlamayı düşünürdü. Bunun için yaz tatilinde

³⁴⁰ İBU, s. 10-11; Olcott, Martha Brill, *A Face of Islam Muhammad Sodik Muhammad Yusuf*, Washington: Carnegie Endowment, 2007(1), s. 6; Erşahin, "Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un İslam'da İnsan Hakları Adlı Eseri Üzerine", s. 337.

³⁴¹ İBU, s. 11-12, 35.

³⁴² Kolhoz, "kollektivnoye hozyaystvo" kelimelerinin kısaltılmış halidir. SSCB'nde tarım sektöründe örgütlenen "kollektif tarımla" uğraşan birlikler olarak tanımlanırlar. Toprağın mülkiyeti devlete ait olmakla beraber, 99 yıllığına sembolik bir rakamla köylüye kiraya verilir.

³⁴³ Mir Arab Medresesinin fotoğrafı için bkz. Resim 4 ve 5. s. 58.

memleketine döndüğünde günlük işlerde çalışarak yıllık masraflarını karşılayacak para biriktirmeye çalışırdı. Çok sayıda çocuk sahibi olan babası Baybota'nın, oğlunun ailesine destek olmaya durumu müsait değildi. Nihayet Sabirahan Hanım çocuklarla Marhamat ilçesine bağlı Karaorgan köyünde yaşayan kendi annesinin (Hayit) evine taşınır, kolhozda çalışır.³⁴⁴ Sovyetler Birliğinin “en parlak” devri, ateizm ve dinsizliğin yaygınlaştığı, toplumda helal ve haram ayrımı önemsenmediği bir zamanda genç aile, tüm zorluklara rağmen dini yaşamaya ve çocuklarını İslam ahlakı üzere yetiştirmeye çalışırlar.

Muhammed Sadık 7 yaşında iken (1959) babası Muhammed Yusuf Andican'ın Bulakbaşı ilçesindeki Kırgızbay Camiine staj için gönderilir. Bir sene sonra aynı camide göreve başlayınca ailesi yanına taşınır, kiralık bir odalı eve yerleşirler. Muhammed Sadık 3. sınıfı mahallenin ilkokulunda devam ettirir. Tüm okul derslerinden başarılı olmasının yanı sıra, okul kütüphanesinden her gün bir kitap alarak birkaç yılda orada bulunan tüm kitapları bitirir. Akşamları babasından dini eğitim alır. Okuldaki dersleriyle akşam evde öğrendikleri hep çelişkilerle doluydu. Okulda öğretmenlerden “İslam dini afyon ve efsanedir”, “oruç tutarsan hasta olursun” gibi sözler işitirken, evinde “İslam Allah'ın dinidir”, “oruç tutarsan sevap olur, hem sağlıklı olursun” telkinatı yapılırdı. Ancak çocuklar daha küçük olsalar da gerçekleri ayırt edebiliyorlardı.³⁴⁵ Kendisi çocukluk hatıralarından birisinde şöyle der:

“Çocukken babamdan aldığımız ilk dini eğitim hatıramızdaki en parlak sayfeler olmalı. O zaman öğrendiğimiz her harf, söz, cümle kutsallığıyla kalbe nakşoluyordu. Bu meselede onları kavrama derecesi farklı değildi. Her şeyi manasını anlamasak dahi ezberlemeye çalışırdık. Arapça dersleri –sarf, nahiv, kelime ezberi gibi şeyler de İslam'ı öğrenme için olmazsa olmaz ilimler sırasında bizim için değerli idi. Zamanla aklımız erdikçe manalara da ilgimiz artmaya

³⁴⁴ Hayit ninenin eşi Tilekberdi erken vefat etmiştir. Evdeki bir tek ineğin süt ve yağı geçim kaynağı olmuştur. Nine yalnız başına üç oğul ve iki kızı yetiştirip büyütüştür (*İBU*, s. 14, 35-36).

³⁴⁵ *İBU*, s. 20-21.

başladı. Babamız, ilk ve baş müderrisimiz, ezberleyeceğimiz ayetlerin manalarını da izah ederdi. O “niçin?”, “anlamı ne?”, “hikmeti ne?” gibi sorularımıza da cevap verirdi. Bu gibi sorulara aldığımız yanıtlar dinimize olan itikadımızın sağlamlaşmasına, dünyaya farklı bir açıdan bakmamıza temel olmaya başlamıştı.”³⁴⁶

Muhammed Sadık küçük yaşta Kur’an-ı Kerim’den birkaç cüz ezberler, babasından tecvit, sarf ve nahiv ilimlerini tahsil eder, *Avâmil*, *Zencânî*, *Kâfiye*, *Elfiye* gibi gramer kitaplarını ezberler. Dindarların sıkı takip edildiği o dönemlerde çocukların evdeki dini eğitimi, kıldıkları namaz ve orucu hatta akraba ve komşulardan da gizli tutulurdu. Muhammed Yusuf evde gizlice ders verdiği yakın kimselerin çocuklarına yanlarında kitap-defter getirtmemelerini, “Kur’an okumayı kimden öğrendin” diye sorarlarsa, tedbiren vefat etmiş hafızların isimlerini söylersiniz” diye tembih ederdi.³⁴⁷

Bir ara Muhammed Yusuf oğlunun elinde bir meslek bulunsun diye bir ayakkabıcıya çıraklığa verir. Birkaç hafta sonra Muhammed Sadık oraya gitmek istemez, sebebini de söylemez. Annesi çok ısrar edince ustanın onu bakkaldan içki getirmeye zorladığını söyler. Babası da durumu öğrenince ısrarı bırakır.³⁴⁸

Muhammed Sadık 1969 yılında tüm derslerini üstün başarı ile tamamlamasına rağmen, Pioner³⁴⁹ olmadığı, Komsomol’a³⁵⁰ katılmadığı bahanesiyle aldığı puanlar düşürülerek en başarılı öğrencilere verilen “altın madalya”dan mahrum edilir. Ortaöğretimi tamamladıktan sonra babası Muhammed Yusuf’un da mezun olduğu, o zamanda bölgede tek İslami eğitim kurumu olan Buhârâ’daki Mir Arap Medresesi’ne

³⁴⁶ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Vasatiya – Hayot Yöli*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, s. 3.

³⁴⁷ *İBU*, s. 32.

³⁴⁸ *İBU*, s. 18.

³⁴⁹ Pioner teşkilatı, Sovyetler Birliği’nde 10-14 yaş aralığındaki çocuklardan meydana gelen bir komünist çocuk teşkilatıydı. Bu teşkilatın temel amacı, çocukların ideolojik eğitimi vasıtasıyla yeni bir sosyalist toplum yaratmaktı.

³⁵⁰ Komsomol, Genç Komünistler Birliği’nin kısaltmasıdır. Tam adı Leninist Genç Komünistler Birliği’dir. Sovyetler Birliği’nde en etkili politik gençlik örgütüdür.

başlar.³⁵¹ Toplamda sadece kırk öğrencinin tahsil aldığı bu medreseye her sene mezun olan talebe sayısınca yeni öğrenci kabul edilir. O dönemlerde tüm eğitim kurumlarının çalışan ve öğrencileri gibi medrese talebeleri de daha derslere başlamadan, arkadaşlarıyla tanışma fırsatı olmadan pamuk tarlasına gönderilir. Ondan fazla ülkeyi müstemleke haline getiren, dünyadaki en güçlü devletlerden olan Sovyetler Birliği sanki kırk adet medrese talebesine muhtaçtı. Pamuk toplama mevsimi bitince büyük heyecanla eğitime dönen Muhammed Sadık, yaşı on sekiz olmadığı bahanesiyle medreseden uzaklaştırılır. Hâlbuki onun on sekizi doldurmasına üç ay kalmıştı. Muhammed Yusuf okuldan atılan oğlunun ilme olan şevkini söndürmemek ve eğitimine devam ettirmesi için Muhtarcan hocadan özel ders almasını sağlamış, birkaç ay içerisinde medresede okutulan bazı kitapları tamamlamıştır. Bir sonraki sene kabul için yeniden sınava giren Muhammed Sadık, sorulara eksiksiz cevap verirken orada bulunan hocalarını şaşırtır. Medrese talebesinin dahi zorlanarak okuduğu metinleri hiç medrese görmemiş bu gencin rahat okumasından hayretlerini gizleyememişler.

Medreseyle ilgili bu hatıralarını kendisi şöyle hikâye eder:

“Buhârâ-i Şerif”teki Mir Arab Medresesi, öğrencilerinin sayısı az olsa da farklı ülkelerden gelen talebelere oluştuğundan Müslüman halkları vekillerinin bir buketine dönüşmüştü. O zamanlar İslam hakkında açıkça eğitim veren, olumlu fikir yürütülen, İslami düşüncelere zıt olan görüşlere reddiye verilen sayılı mekânlardan biriydi bu ilim meskeni. Büyük sınıf talebeleri dinimizin efdaliyetini şevkle anlatırlar, hudasızların şüphelerine cevap verirlerdi. Hocalar da biraz telaşla da olsa bu anlamda kendi bildiklerini biz talebelere iletirlerdi.”³⁵²

Muhammed Sadık zamanın değerini tam manasıyla anlamış gibiydi. Onun eğitim sürecine şahit olan tüm arkadaş çevresinin itirafına göre, o hatta ders arası teneffüslerde

³⁵¹ Bu arada ortaokuldaki hocası hem de okul müdürü olan Nimetcan Kadirov, öğrencisinin Sovyetler Birliğindeki tek dini eğitim veren merdeseye girmeyi başarmasından dolayı yazılı uyarı (hayifsan) alır... (*İBU*, s. 43). Mir Arab Medresesinin fotoğrafı için bkz. Resim 4 ve 5. s. 58.

³⁵² Muhammed Yusuf, *Vasatiya – Hayot Yöli*, s. 4.

kitabı elinden bırakmıyordu. Kardeşi Muhammed Emin'in beyanına göre, yaz tatilinde dahi memleketine gitmeden medresede eğitimini devam ettirmiştir. O bu ilim meskeninde ahlakı, derslerindeki başarısı, sosyal etkinliklerde aktif olması, çalışkanlığıyla herkesin gözüne düşüyor ve arkadaşları da ona 'Müctehid', 'Öncü' (Özbekçede 'peşkadam') diye hitap ediyorlardı. O bu medresede Hafız Şahabettin hocadan kıraat dersi, Muhtarcan Abdullayev'den³⁵³ Arap dili gramer dersleri almıştır. Bunun dışında Osmancan Hoca, Kasımcan Hoca, Abdullatif Hoca, Safiyullah Hoca gibi üstatlardan medrese programı dışında özel dersler almıştır.

1971 yılında yoğun çabalarla yeniden eğitime açılan Taşkent'teki Tahfizü'l-Kur'an Âlî Mektebi'ne (daha sonra İmam el-Buhârî Adlı İslam Âlî Ma'hadî/Enstitüsü)³⁵⁴ yeni öğrenci kabulü yapılmadan Mir Arap Medresesindeki bir kısım öğrenciler getirilir. Medresenin üçüncü sınıfında eğitimini devam ettiren Muhammed Sadık da onlardan birisi idi.³⁵⁵ Enstitüde, Müftü Ziyaeddin Babahan (1908-1982), İsmail Mahdum Sattiyev (1893-1976), Yusufhan Şokirov, Abdugani Abdullayev, Asrorkul Mavlankulov gibi bölgedeki önder âlimler elinde tahsilini devam ettirir. Tüm derslerinde başarılı bir öğrenci olan Muhammed Sadık, İsmail Mahdum gibi bazı hocalarından özel dersler alır, talebelik yıllarında her gün yaklaşık 100 sayfa kitap okumayı alışkanlık haline getirir. Arapça, Rusça ve İngilizceye hâkim olan Muhammed Sadık okul döneminde yurt dışından gelen misafirlere tercümanlık yapar, bazen Arap âlimlerin camilerde yaptıkları vaaz sırasında tercümanlık görevi ona verilir. Böylelikle genç âlim yetenek ve çalışkanlığıyla hem hocalarının hem halkın gözüne girmeye başlar. Hocası İsmail Mahdum arkadaşları

³⁵³ Muhtarcan Abdullayev 1928 yılı Fergana bölgesindeki Hokand şehrinde doğmuştur. Buhârâ'daki Mir Arap, Taşkent'teki Barakhon medreselerinde, Suriye'nin Dimaşk Üniversitesi Şeriat Fakültesinde tahsil almıştır. 1958-1991 yılları Mir Arap Medresesinde müderris, baş müderris, müdür görevlerinde çalışmıştır. 1984-1988 yılları Taşkent İmam Buhari Yüksek İslam Enstitüsü'nde müderris, 1991-1993 yılları Buhârâ'da Hz. Bahaeddin Nakşibend camiinde İmam hatip, 1993-1997 yılları Mâverâünnehir Müslümanları Dini İdaresi Müftüsü olarak görev yapmıştır. 2002 yılında vefat etmiştir.

³⁵⁴ İmam el-Buhârî Adlı İslam Âlî Enstitüsü fotoğrafı için bkz. Resim 8. s. 60.

³⁵⁵ İBU, s. 43, 46; Kodirov, Zohidhon, "Hazrat Bilan Hamnafaslik", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 12.

aracılığıyla kızını ona vermek arzusu olduğu haberini gönderir. Gençlerin ve ailelerin rıza ve onayından sonra (1974) on dokuz yaşındaki Fatıma İsmail Mahdum kızı ile evlenir.³⁵⁶ Yeni ailenin bir oğul (İsmail) ve iki kız (Adinehan ve Aminahan) çocukları olmuştur.

Muhammed Sadık 1975 yılında Enstitüyü üstün başarıyla tamamladıktan sonra, *Sovyet Şarkı Müslümanları* dergisinde çalışmaya başlamıştır. Kısa sürede dergide kazandığı tecrübeyle makale yazma kabiliyetini de geliştirmiştir. “İslam’da Çevre Koruması” başlıklı makaleler dizisi ve “Muhhu’l-Âyât” rüknü altında bazı ayetlerin izah ve tefsirini içeren makaleleri bu dergide yayımlamıştır.³⁵⁷

1976’da Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi tavsiyesi ile Libya Devleti’nin Trablus Şehrindeki Külliyyetü’l-Da‘va el-İslâmiyye Üniversitesi’ne kabul edilir. Dört yıllık eğitim sürecinde Dr. Ahmed Nedvî, Salih Ahmed b. Muhammed İdris el-Arakanî, Ebu’l-Hasan en-Nedevî, Şeyh Muhammed Rabitî, Şeyh Tayyib en-Neas, İbrahim Rûfeyda, Ebû Bekir b. Ahmed el-Malibarî, Kamil Bennâ Muhammed Şerif, Şeyh Muhammed b. Alevî el-Mâlikî, Dr. Hüleyl, Muhammed Ahmed Şerif gibi âlim ve şeyhlerden çeşitli dallarda ilim ve icazetler almıştır.³⁵⁸ Toplantı ve konferanslarda görüş ve düşüncelerini fasih Arapçada belîğ ifade etmesi orada bulunan âlimleri şaşırtır, onların itibarını kendi üzerine çekmeyi başarır.³⁵⁹

Muhammed Sadık, kendi eğitiminin yanı sıra Libya’ya eğitim için gelen Anvar Ahmed, Hayrullah Habibullah, Muhammed Ömer, Muhammed Kurban, Rızkulbek gibi Özbek talebelerine yerleşim ve eğitimde yardımcı olur, onlara özel dersler verir.³⁶⁰ Eğitim süresince yabancı talebeler arasında birinciliği kazanan Muhammed Sadık, Üniversite

³⁵⁶ İBU, s. 46, 49-51; Sattiyeva, Fotimahon, “Alloh Bergan Baht”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 57-58.

³⁵⁷ İBU, s. 135, 163.

³⁵⁸ Abdulmacid, *a.g.s.*; Abduraimov, *a.g.e.*, s. 24.; Kadirov, *a.g.m.*, s. 16-17; İsmoilov, Zokircon, “Din Kayğusida Ötgan Umr”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 24; Malik, Tohir, “Ustozlar Ustozi”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 44.

³⁵⁹ İBU, s. 47, 55; İsmoilov, *a.g.m.*, s. 25.

³⁶⁰ Abduraimov, *a.g.e.*, 25; Mearic, “Şayh Muhammad Sadik Muhammad Yusuf”, *a.g.s.*; Abdulmacid, *a.g.s.*

tarafından birkaç kez maddi olarak ödüllendirilir.³⁶¹ Aynı zamanda çeşitli amaçlarla Orta Asya'dan gelen girişimcilere toplantı, buluşma ve sergilerde tercümanlık yapar. Böylece iş dünyası ve üst düzey yönetimcilerle de tanışır. Dönemin Devlet başkanı olan Muammer Kaddafi ile Sovyetler Birliği'nden gönderilen Müslüman öğrenciler temsilcisi olarak çok yakın ilişkide bulunur. 1980'de Üniversite'yi üstün başarıyla tamamlar, ailesinin yanına geri döner.

2.1.2. Resmi Görevleri

Muhammed Sadık, ülkesine döndükten sonra Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi Uluslararası İlişkiler Bölümünde mütercim ve mezun olduğu İmam el-Buhârî adlı Taşkent İslam Enstitüsü'nde müderris olarak işe kabul edilir.³⁶² Müslüman ülkelerden gelen misafirleri karşılamak ve onlara tercümanlık ve refakat etme görevi ona yüklenir.

Sovyet döneminde sıkı kontrol ve baskı altında kalan dini eğitimi canlandırma nerede ise imkânsız idi. İslam Enstitüsü'nde İslami ilimlerden ziyade dünyevi ilimler okutulurdu.³⁶³ Yeni çalışmaya başlayan genç müderris, ilk baştan dini eğitim sistemini ıslah etme gayretine koyulur. Yetkililerle görüşerek, okul ders programını temelden değiştirir. İslami Bilimlerden ilk kez Akâit, İslam Tarihi, Ulûmu'l-Kur'ân, Ulûmu'l-Hadîs, Usûlü'l-Fıkh, Fıraku'l-İslâmiyye, Fennü'l-Hatâbe vs. derslerinin okutulmasını sağlamıştır. Daha öncesi Enstitüde tefsir derslerinde *Celâleyn* ve *Medârik*'in bazı cüzleri, hadisten *Miškât* ve *Sahîhu'l-Buhârî*'nin ilk bapları okutulurken, onların yerine tefsirden Ali Sâbûnî'nin (ö. 1442/2021) *Tefsîru âyeti'l-ahkâm*'ı ve hadisten *el-Menhelü'l-hadîs* ve

³⁶¹ İBU, s. 53; Olcott, *a.g.e.*, s. 7; Kodirov, *a.g.m.*, s. 17.

³⁶² İBU, s. 57; Erşahin, "Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un İslam'da İnsan Hakları Adlı Eseri Üzerine", s. 337; Olcott, *a.g.e.*, s. 7; Matkulov, Abdulhakim, "Niyatları Pok Edi", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 69; Tursun, Ahmad Muhammad, "Ustoz Bilan Yonma-yon", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 142.

³⁶³ Tarih, coğrafya, felsefe, sosyoloji, Rusça, İngilizce, Farsça, siyaset, ekonomi, Büyük Simaler vb. dersler (İBU, s. 59, 63; Abduraimov, *a.g.e.*, s. 45).

diğer kitaplar yurt dışından temin edilerek okutulmaya başlamıştır.³⁶⁴ Onun bu gibi girişimleri ile Enstitü tarihinde yeni bir çağı başlatmış oldu. Kısa sürede Müdür yardımcısı (1982), ardından Müdür görevine (1984) tayin edilir.³⁶⁵

1981-1989 yıllar arası Muhammed Sadık İslam Enstitüsü'nde öğrencilere Tefsir, Hadis, Kur'an İlimleri, Fıkıh, Akait ve Hitabe dersleri vermiştir. Talebeleri arasında Kuzey Kafkasya Müslümanları Koordinasyon Merkezi Başkanı İsmail Berdiyev, Rusya Müftüler Konseyi Başkanı Ravil Gaynuddin, Çeçenistan Müftüsü ve ilk Cumhurbaşkanı Ahmed Kadirov, Dağıstanlı âlim Muhammed Resul, Azerbaycanlı âlim Mulkadar gibi uluslararası camiada tanınan din adamları da bulunmaktadır.³⁶⁶

1989 yılı başında Müftü Şamseddinhan Babahanov'ın yerine vekâleten atanan Muhammed Sadık, 14-15 Mart 1989'da toplanan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları IV. Kurultayında Müftü seçilmiştir.³⁶⁷ Müftü olarak ilk faaliyetini, Taşkent'teki Tarih Müzesinde sıradan bir tarihi kitap gibi sergilenen *Osman Mushafi*'ni Dini İdare tasarrufuna almakla başlamıştır. Orta Asya Müslümanları tarihinde önemli bir yere sahip olan bu hadise, uzun süre devam eden dinsizlik rejiminin sona erdiğinin, bölge Müslümanlarının özgürlüğe kavuşmasının sembolik anlamını içeriyordu. O yıllarda Orta Asya'da siyasi, dini, sosyal ve kültürel değişimlerin hızlı yaşandığı bir dönemde Muhammed Sadık görevi süresince aktif bir müftü, hatta siyasetçi profilini çizmiş, tüm gayretiyle Dini İdare statüsünü yeni bir aşamaya taşımaya çalışmıştır. Her fırsatta Müslümanların hak ve hukuklarını korumaya, tarihi öneme sahip mescit ve medreselerin

³⁶⁴ Muhammed Sadık, daha sonra Müftü olarak göreve başladıktan sonra bu kitapları, Dini İdare neşriyatı tarafından yayımlanmasında da baş olmuştur (Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Usulul Fıkıh*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, s. 4-5; *İBU*, s. 47-48, 60; Kadirov, *a.g.m.*, s. 18; Matkulov, *a.g.m.*, s. 69).

³⁶⁵ Erşahin, “Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un İslam'da İnsan Hakları Adlı Eseri Üzerine”, s. 337; Abduraimov, *a.g.e.*, s. 46; Matkulov, *a.g.m.*, s. 70.

³⁶⁶ Abduraimov, *a.g.e.*, s. 24; Parpiyev, Şahobiddin, “Unutilmas Nasihatlar”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 106; Mearic, Nezihe, “Şayh Muhammad Sadık Muhammad Yusuf”, (erişim 03.09.2018) <https://m.ok.ru/iymon/topic/64229800766404>

³⁶⁷ Erşahin, “Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un İslam'da İnsan Hakları Adlı Eseri Üzerine”, s. 337; Obidov, *a.g.e.*, s. 54-55; Parpiyev, *a.g.m.*, s. 108-109; Tursun, *a.g.m.*, s. 143.

yeniden Müslümanların hizmetine açılmasına, dini kuruluşların maddi ve teknik temelini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Devletin hiçbir maddi desteği olmayan Dini İdare ve mescitlerin ekonomik durumunu iyileştirmek için hükümetten arsa talebinde bulunur.³⁶⁸ Aynı zamanda başta Suudi Arabistan olmak üzere İslam dünyasıyla yakın ilişkilerde bulunmuştur. Yurtdışı hayır kurumları aracılığıyla dini yayınlar, mescit ve medrese yapımı gibi din hizmetlerinde önemli adımlar atılmasını sağlamıştır.³⁶⁹

Muhammed Sadık görevinin ilk günlerinden memleketin aydınları -şair, yazar ve edipleri- ile iyi ilişkiler kurmaya çalışır. Birçok kez Yazarlar Derneği'ne giderek onlara İslam dininin mahiyetini anlatan konuşmalar yapar ve onların sorularını yanıtlar. Yazar Tahir Melik, Yazarlar Derneğine teşrif eden yeni müftü Muhammed Sadık'la kendisinin ilk tanışmasını şöyle anlatır:

“O yıllar Sovyetler Birliği'nin cenazesine az bir süre kalmış, Özbekistan'da içtimai ve siyasi canlanma hissediliyordu. Orta Asya Müslümanlarının dini başkanı ile yapılan toplantıya yazarların yanı sıra edebiyatla hiçbir alakası olmayan ancak müftünün sohbetinden istifade etmek isteyen çok sayıda kişiler katılmıştı. Büyük salonda ayak basmaya yer yoktu. Müftünün hitabeti, düşüncesinin derinliği herkesi şaşırtmıştı. Konuşma sadece dini konuda olmadı, birçok içtimai meseleler, özellikle Aral gölü trajedisini de kapsıyordu... İnsanlar dini ilime susamıştı. Sanki salonda toplantı olmuyordu. Belki kurak bozkıra hayat yağmurunun damlaları damlıyordu. O günden sonra müftü iştirakindeki toplantılara gitmeye, sohbetlerini dinlemeye çalıştım...”³⁷⁰

³⁶⁸ Taşkent, Nevai, Cizzah, Sirdarya gibi illerde Dini İdare adına arsalar alınır. Bu yerlerden elde edilen gelirler dini kurumlara verilir.

³⁶⁹ Kodirov, *a.g.m.*, s. 19-20. Örneğin, Pakistan'a yaptığı ziyaretinde Dini İdare Yayınevi'ni geliştirmek için oradan modern matbaa makineleri getirtmiş; Kuveyt ziyaretinde Vakıf ve İslam İşleri Bakanlığı yetkilileriyle görüşmüş ve Özbekistan'da Kuveyt Halk İslam Hayır Vakfı'nın bir şubesi açılmasını sağlamıştır.

³⁷⁰ Malik, *a.g.m.*, s. 35-36.

Daha sonra müftünün kabulünde bulunan Tahir Melik, “Sayın müftüm, Sovyet ihtilalı zamanında ilk sırada dininden dönenler halkın aydınları olmuştur. Şimdi de ilk olarak dinine dönenler biz aydınlar olmalıyız.” der, onlar için hazırlık kursları açılmasını önerir. Bunun üzerine İslam Ma‘hadi’nde (Enstitüsü) yazarlar için Kur’an ve dini eğitim öğreten özel kurslar açılır.³⁷¹

Gorbaçov’un ‘yeniden yapılanma’ ve ‘şeffaflık’ politikaları, bir anlamda SSCB’nin temellerinin sorgulanma sürecini başlatmıştı. Bölgede yaşayan Müslümanlar da kendi hak ve hukuklarını talep etmeye başlamışlardı. Bu kısmi özgürlük sayesinde 1989 Aralık SSCB Halk Temsilciler Meclisi seçimlerinde adaylar arasında ilk kez dindar birisi milletvekilliğine adaylığını koymuştu. Milletvekili adayı olarak Muhammed Sadık’ın seçim vaatleri ve programında toplum, millet ve vatan huzuru ve gelişiminin yanı sıra din hizmetleri de bulunuyordu. Hatta ‘bir tefsir kaleme alma’ seçim vaatleri arasındaydı. Her meseleye dini/İslami yönden yaklaşan Muhammed Sadık, mevcut siyasi partilerle olan ilişkilerinde mesafeli ve temkinli davranmıştır. Hatta Yazarlar Derneği’ndeki aydınlarla yapılan seçim görüşmelerinde “Müftü hazretleri ne zaman Birlik Partisi’ne katılacak?” şeklinde yazılı soru yöneltilir. Buna “Elimizde kitabımız (Kur’an’ımız) var. Peygamber’imiz, şeriatımız, dinimiz var. Parti dediğiniz birkaç kişinin bir araya gelip nizamını yazdığı, değişebilen bir şeydir. Ancak bizim nizam değişmez. Birlik Partisi başkanı ne zaman namaz kılarsa o zaman düşünelim” şeklinde cevap verir.³⁷²

Türlü engellere rağmen diğer din vekillerinin de desteğiyle seçimlerde birinciliği kazanan Muhammed Sadık, müftülüğünün yanı sıra milletvekili olarak seçilir. Artık ülke çapındaki sorunların çözümüne yoğunlaşır. Fırsatı hakkıyla değerlendirmeye çalışır, Mecliste SSCB hükümetinden Müslümanların haklarını talep eder ve yeni cami ve medreselerin açılması için büyük gayret sarf eder. Ramazan ve Kurban bayramı

³⁷¹ Malik, *a.g.m.*, s. 36-37; Tursun, *a.g.m.*, s. 159.

³⁷² İBU, s. 131-132; Muhammed Yusuf, Muhammed Emin, “Katrada Kuyos”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s.87-88.

günlerinin resmi tatil günleri olarak belirlenmesini sağlar. Dinlerarası, uluslararası toplantı ve konferanslarda bölgedeki Müslümanlara diğer dinlere tanınan fırsat ve haklar tanınmadığını dile getirir.

Son günleri yaklaştığını hisseden rejim, ittifak halkları arasında savaş çıkarma ve durumu bu şekilde kurtarma gayreti içerisinde çırpınıyordu. 1989 yılındaki Fergana ve Oş vilayetlerindeki Özbek ve Ahıska Türkleri arasındaki olaylar bunlardan biri idi. O sırada Moskova'da bulunan Muhammed Sadık, siyasilerin Müslümanlara yönelik suçlamalarını reddeder, olayların İslamiyet ya da Müslümanlıkla ilişkisi olmadığını Meclis kürsüsünden savunur.

Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü ve SSCB Halk Temsilciler Meclisi milletvekili görevinde bulunan Muhammed Sadık, Sovyetler Birliği'nin İslam âlemi ile olan ilişkilerinde önemli yere sahipti. 1989'da Ufa şehrinde Sibirya Müslümanları Dini İdaresi'nin iki yüz yıllığı, Volga boyu ve Ural halklarının İslam'ı kabul etmelerinin bin yüz yıllık tören kutlamalarına katılan İslam ülkelerinin üst düzey misafirlerini karşılama ve onlara eşlik etme vazifesi Muhammed Sadık'a verilmiştir. Yine Sovyetlerin harbi/askeri esirlerini azat etme meselesinde de Afgan mücahitleriyle olan müzakerelere Muhammed Sadık önderlik etmiştir.³⁷³ İttifak çapındaki faaliyetlerinin yanı sıra Özbekistan Yüksek Şura Kurultaylarına (Meclis toplantıları) iştirak ederek halkın sorunları olan yol, su, kolhoz tarlalarında çalışan kadınlar meselesi gibi toplum hayatındaki sorunları dile getirmiş ve Devlet İdarelerine çözüm tekliflerini iletmiştir. Halk yararına yönelik alınan yeni kararların sadece kağıt üzerinde kalmadan hayata geçirilmesinde hükümet yetkilileri kadar halkın da hissesi olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

³⁷³ Uluslararası Müslüman Forumu Sekreterliği, "Muftiyar Murabbiyi", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 54; *İslam Minbare (Ислам Минбаре)* № (234) 2015. Muhammed Sadık'ın Afgan mücahitleri ile müzakeresi hakkında bkz: Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Şoyadki Takvodor Bölsak*, Çölpon Nşr. Taşkent 1992, s. 126-136.

Muhammed Sadık SSCB’de yaşayan Müslümanların arzusu olan Hac ziyaretini gündeme taşıyarak ittifakta bulunan kadıların imzasıyla Moskova’ya müracaat yazısı hazırlar. Buna on yedi sayfalık ek ilave eder. SSCB Yüksek Devlet Konseyi Başkanı Anatoli Lukyanov’un yardımıyla yazı Garbaçov’a ulaşır. Böylece Devlet başkanının kabulünde bulunan Muhammed Sadık, konunun önemini izah etmiş ve kutsal topraklara olan yolculuğun açılmasına vesile olmuştur. Daha önce Sovyetler Birliği hududundan göstermelik 20-30 kişi hac ziyaretine gönderilirken 1990’da Orta Asya’dan ilk kez beş yüz Müslümana kutsal toprakları ziyaret etme nasip olmuştur.³⁷⁴ O zamanlar Sovyetler Birliği ile Suudi Arabistan arasında hac ziyareti için hiçbir resmi anlaşma bulunmuyordu. Bundan dolayı Suudi Arabistan’a ulaşan ziyaretçileri geçici olarak yerleştirme meselesi ortaya çıkar. Suudlu âlimler ve orada ikamet eden Türkistanlı muhacirlerin yardımıyla Orta Asya’dan gelen Müslümanların durumundan memleket kralı haberdar edilir. Kral Fehd b. Abdülaziz bu durumu memnuniyetle karşılar, Orta Asya’dan gelen ziyaretçileri “Kralın misafiri” olarak ilan eder, sefer boyunca onlara özel ayrıcalıklar tanır ve onların tüm ihtiyaçlarını kendisi karşılar.³⁷⁵

‘İfade özgürlüğü’ ve ‘şeffaflık’ politikası başlamasıyla kısmi özgürlük fırsatından istifade edilerek dini yayınlar konusunda büyük çabalarla *İslam Nuru (Ислом Нуру)* gazetesi teşkil edilir (1990), *Sovyet Şarkı Müslümanları* dergisi yeni isim (*Mâverâünnehr Müslümanları*) ve yeni içeriklerle zenginleştirilir. Muhammed Sadık o dönemin gündemini ve dini konularını makalelerine taşımış ve bu dergide yayımlamıştır.³⁷⁶ Yeniden faaliyete başlayan Mâverâünnehr yayınevi işlerini canlandırmak için âlim, şair, yazar ve gazeteciler celb edilir.³⁷⁷ Muhammed Sadık onlarla yapılan toplantı ve

³⁷⁴ İBU, s. 69-70, 81-84; Kodirov, *a.g.m.*, s. 21-22; Mearic, “Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf”, *a.g.s.*; Mirkomilov, Muhammed Nofi’, “Odamiylik Saboği”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 200.

³⁷⁵ 1991 senesinde dahi “Kral Misafiri” olarak ziyarete gelen hacılar sayısı bin beş yüzü geçmiştir.

³⁷⁶ İBU, s. 62, 135.

³⁷⁷ Askar Muhtar, Şadiyar Muhammedcan oğlu, İsamiddin Alimov, Muhammed Şerif Cürcan, Andülbaki İmamhan oğlu, Abdulbasit Abdülbari, Ahmed Muhammed Tursun vd. (Tursun, *a.g.m.*, s. 143-144).

görüşmelerde uzun seneler dehrilik sisteminin, Müslümanların şuur ve bilincinde açtığı yaralarının tedavisi kolay olmayacağı; dinden uzaklaşan vatandaşları acilen bilgilendirme ve halk arasında cehaleti kaldırmak için acil dini kitapları yayımlama zarureti meselesini gündeme taşıyordu.³⁷⁸ İlk sırada ihtiyaç duyulan *Ustaz-ı Evvel, Müellim-i Sanî, İbadet-i İslamiyye* gibi Kur'an elifbası ve İlmihal bilgileri içeren başlangıç düzeydeki kitaplar çoğaltılır.³⁷⁹

İlk dini gazetenin (*İslam Nuru*) yayına başlamasıyla diğer bir problem, yani dini konularda yazı yazabilecek kişilerin çok az olduğu ortaya çıkmıştı. Yayın yönetimi bir sonraki yayın için makale bulmada, bulunan makaleleri de son haline getirmede çok zorluklar çekerler. Tahrir heyetinde bulunan yazar Hurşid Döstmuhammad müftü ile olan görüşmesinde emr-i maruflarda (vaazlarda) önemli konulara değinilmekte olduğu, bunları özlü bir şekilde yazıya dökmek ve yayın yoluyla halka ulaştırmanın faydalı olacağı teklifinde bulunur. Birkaç gün sonra Muhammed Sadık onu yanına çağırır, masa üzerini dolduran el yazısı kâğıt yığınlarına bir bakmasını talep eder. Muhammed Sadık yurt dışındaki eğitimi sırasında kütüphanede bulunan memleketinde hiç görmediği kitapları okumayı ve onları not etmeyi alışkanlık haline getirmişti. Masada bulunan yazılar o dönemden kalan bulabildikleri notlardı. Hurşid Döstmuhammad yazıları inceledikten sonra bunları bir kitap halinde yayımlama teklifinde bulunur. Zor izin süreçleri sonucunda Hurşid Döstmuhammad tahriri ile memlekette İslami konularda yayımlanan ilk eser, *İman* kitabı 1991 yılında (Taşkent, Kamalak Neşriyatında) yayımlanmıştır. 2006 yılında bu kitabın yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş 2.

³⁷⁸ Bu arada İslam dinini tanıttacak bir kitabın olmadığı da ortaya çıkıyor. Hatta yayın evi Tatarca Arap hattıyla *İslam Dini* adlı bir kitabı büyük sayıda yayımlar. Halbuki Arap yazısını okuyabilen kişiler az ve dilinin de Tatarca olması halka İslam'ı tanıttama konusunda çok yetersizdir (Tursun, a.g.m., s. 144).

³⁷⁹ Daha sonra *Haftiyak* (Kur'an'a başlamadan önce çocuklara okutulur, Kur'an'ın yedide biri), *Tecvit, İslam Dini, İslam Akidesi, Mifâhu'n-Nahiv, Dürûsü'n-Nahviyye, Muhteserü'l-vikâye, Başlangıç Sarf İlmi, Kevâid-i Bağdadiyye, İslam Esasları, Bin Bir Hadis* kitapları yayımlanmıştır (Tursun, a.g.m., s. 149).

baskısı (Taşkent, Şark Neşriyatı), 2013'te Rusça tercümesi *İman, İslam, Kur'an* (Иўман, Ислам, Куръан) adıyla yayımlanmıştır.³⁸⁰

Muhammed Sadık makale ve gazetecilerle olan röportajlarında, Müslümanların İslami duyarlılığını artırma, aile ve toplumun o günkü sorunları üzerinde durmaya çalışmıştır. İslam'da çocuk terbiyesi, karı-koca münasebetleri, İslam'ı doğru anlatma, ihtilafı bırakıp ittifak yollarını arama, ilme terğib, inanç meseleleri bunlardan bazılarıdır.³⁸¹ Bu yazılar o günün problemlerini, siyasi, sosyal ve dini durumuna ayna olması açısından da önemlidir.

İnsanların temel dini bilgilerini kazanmasında yardımcı olacak türlü yollar aranırken televizyon üzerinden bir dini program yapma fikri doğar. Muhammed Sadık başkanlığında oluşturulan dini içerikli "Ma'rifatnoma" (Marifetname) programı ilk kez Özbekistan'ın 1. Televizyon kanalında yayınlanır. Halkın özellikle gençlerin dini bilgi eksiklerini tamamlamada bu program önemli katkıda bulunur.³⁸²

Görev sürecinde bölge halkı ve Müslümanlar için yapmış olduğu hizmetlerinden dolayı 1989 senesinde Libya Arap Cumhuriyeti tarafından "Büyük Fatih" madalyası, 1990 senesinde Mısır Arap Cumhuriyeti birinci dereceli "İlim ve Fen" madalyasına layık görülmüş ve dönemin Cumhurbaşkanı Muammer Kaddafi ve Muhammed Hüsnü Mübarek tarafından şahsen takdim edilmiştir.³⁸³

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bölgedeki ulus devletlerinin bağımsızlığına kavuşması (1991) sonrası Muhammed Sadık, Özbekistan'ın ilk Müftüsü olarak vazifesine devam etmiştir. Orta Asya halklarına asıl dini olan İslam'ı tanıtmaya, dini ve milli değerleri

³⁸⁰ Döstmuhammad, Hurşid, "İymonning Vazni", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 124-127.

³⁸¹ Bazı makale ve röportajlarının ana başlıkları şunlardır: "Sonsuz Hakikate Bağlıyız", "İslam, İman, İnsan", "İnanç Sonsuz Bir Gerçektir", "İslam İlim Demektir", "İslam İnsanlığa Çağrıdır", "İdeal Karı", "İdeal Koca", "Merhametli Olalım", "Adalet ve İyiliği Destekliyoruz", "Biz Allah'ın Fırkasıyız", "Bölünme Değil, Birleşme Yolunu Aramak Gerekir", "Suçun Kaynağı İnançsızlıktır", "İletler Dayesi", "Domuz Eti ve Sağlık", "Zina İmandan Değildir".

³⁸² İBU, s.164.

³⁸³ Tursunov, Abdulhamid, "Hotirdan Öçmas İzlar", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 98-101.

yeniden ihya etme, inanç ve dini özgürlüğü temin etme gibi meselelerin yanı sıra, ülkesinin bağımsızlığını güçlendirme ve İslam devletleriyle olan ilişkilerini sağlamlaştırma yolunda büyük gayret sarf etmiş, geçiş döneminin birçok karmaşık sorunlarıyla mücadele etmiştir. Ayağa kalkmaya çalışan yeni devletin ilk başta Müslüman ülkelerle siyasi ve ekonomik işbirliğinin önemini fark eden müftü, Cumhurbaşkanı Kerimov'a önemli teklifler sunmuştur. Muhammed Sadık'ın teşebbüs ve girişimi ile Özbekistan'ın başta Suudi Arabistan olmak üzere Arap ülkelerle siyasi, dini, ekonomik ve sosyal ilişkilerin temelleri atılmıştır.

O dönemde çeşitli dini gruplar arasında mezhebi inkâr eden Selefilik ve Hizbu't-Tahrir gittikçe bölgede yaygınlaşır. Muhammed Sadık onların radikal faaliyetlerini önlemek için başta Tahir Yoldaşev olmak üzere, birçok kişilerle karşılıklı müzakerelerde bulunmuştur. Görüşmelerde fiki mezheplerin önemi, mezheplerin Müslüman topluluklarının yüzyıllar boyunca ittifak unsuru olduğunu, bu grupların söylem ve eylemlerinin bölgedeki İslami gelişmeler ve Müslümanlar birliğine engel olacağı, bundan en çok dinini yeni öğrenmekte olan halkın zarar göreceğini tekrar tekrar anlatmaya çalışmıştır.

Halkın dini eserlere olan ihtiyacını, özellikle Mushaf'a olan talebini karşılamak için Suudi Arabistan'daki Rabitatül-'Aleml-İslamiyye başkanlarıyla görüşmüş, Sovyetler Birliğinde yaşayan Müslümanlara hediye olarak bir milyon Kur'an-ı Kerim getirtmiştir. Mısır ve Libya gibi Arap ülkelerinden medrese talebelerine Arapça ders kitapları tedarik edilmesi konusunda da (yurtdışı ve yurt içindeki yetkililerle görüşür) gayret sarf etmiştir.³⁸⁴ Yol masraflarını karşılamak, kalanını cami ve medreselerin ihtiyaçlarında kullanmak üzere Mushaflar elli somdan satılmıştır.³⁸⁵ Bunu bahane ederek bir kısım imamlar müftüyü vakfedilen Mushaf'ı satmakla ve Kur'an ahkâmını ihlal etmekle

³⁸⁴ Tursunov, *a.g.m.*, s. 104-105.

³⁸⁵ İBU, s. 71; Kodirov, *a.g.m.*, s. 21.

suçlamış ve müftü olarak tanımadıklarını ilan etmiştir. Bu huzursuzluklara rağmen 26-27 Şubat 1992’de Muhammed Sadık yeniden müftü seçilmiştir. Bu arada muhalefet durmadan onu Tacikistan muhalefetine ve İslami partilere maddi yardım sağlamak gibi suçlamalarda bulunmuştur. Nihayet Muhammed Sadık şikâyetlerin artması üzerine Şubat 1993’te görevden alınmıştır.³⁸⁶

2.1.3. Yurt Dışındaki Hayatı ve İlmî Faaliyeti

Muhammed Sadık 1993 yılında müftülük istifasından kısa süre sonra önce Türkiye’ye ardından Suudi Arabistan’a gelir, Kâbe’ye yakın bir eve yerleşir. Bir müddet sonra ailesi de yanına gelir. Muhammed Sadık orada Râbitatu’l-Âlemi’l-İslâmî tesis meclisinde SSBC vekili olarak işe başlar. Râbitatu’l-Âlemi’l-İslâmî ve diğer üye olduğu dini kuruluşlarda Orta Asya ve dünya Müslümanlarının sorunları ve onlarla ilgili mesele ve konuları yakından takip eder ve onların çözümünde katkıda bulunur.³⁸⁷ Aynı zamanda uluslararası dini toplantı ve konferanslara muntazaman katılır, uluslararası camiada tanınmış İslam âlimleri ve devlet adamları ile tanışır, çeşitli konularda onlarla fikir alışverişinde bulunur, ilim çevresi daha da genişler.

Bazı kişilerin onun Arapça eser yazması teklifi konusunda Ebü’l-Hasan Nedvî, Yusuf Karadavî, Muhammed Ali Sâbunî, Ramazan Butî gibi çağdaş İslam âlimleri ile istişarede bulunmuştur. Onlar da dini İmam Buhârî, İmam Tirmizî gibi alimlerin yazmış oldukları eserleri okuyarak öğrendiklerini, kendileri gibi birçok âlimin Arapçada eserler yazmakta olduğunu, onun da Özbek dilinde eser yazmasının daha faydalı olacağı tavsiyesinde bulunmuşlardır. Bu tavsiye, onun eserlerini kendi dilinde telif etme gayretini daha da artırmıştır.³⁸⁸ Bunun üzerine daha önce resmi görevlerden dolayı tam yapamadığı ilmi hizmeti yerine getirmek için hayatını Orta Asya Müslümanlarının en çok ihtiyaç

³⁸⁶ Erşahin, “Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma”, s. 45-46.

³⁸⁷ İBU, s. 93.

³⁸⁸ İBU, s. 90.

duyduğu eserleri kendi dillerinde telif etmeye adanmıştır. O ilk olarak daha önce telifine başlamış olduğu *Tefsiri Hilâl* eserini tamamlamayı, sonra hadis ilminde bir eser, sonra akait alanında boşluğu tamamlayacak bir kitap, ardından Hanefî fikhî üzerinde bir eser, daha sonra tarih, tasavvuf ve diğer alanlarda kitap telif etmeyi planlamıştır.³⁸⁹ Böylece tefsirini Kur'an'ın ilk nazil olduğu topraklarda -Mekke-i Mükerrerme'de- devam ettirmiştir. Hazır olan tefsirin el yazmalarını İstanbul'da bulunan kardeşi Muhammed Emin'e gönderir. Muhammed Emin ağabeyinin el yazmalarını temize çeker, tahrir eder ve neşre hazırlar. Tefsirin tamamlanan kısımları, ayrı ayrı cüzler halinde yurt dışında yayımlanır. Aynı zamanda işbu tefsiri Rusçaya çevirme işlerini de başlatır.³⁹⁰

Muhammed Sadık ve ailesinin önünde çocuklarının eğitimi konusu da bulunuyordu. Yakınlarıyla yapılan istişare sonrası çocukların kendisinin de eğitim aldığı okulda okumalarına karar verirler. 1994'te Libya Devletinin Trablus şehrine taşınır. Kendisi ve ailesi için Cem'iyetü'd-Da'va el-İslamiyye hududundan ev tahsis edilir. Devlet Başkanı Muammer Kaddafi de özel misafir olarak kabul eder ve tüm maddi ihtiyaçlarını karşılar. Muhammed Sadık ikinci ana yurdu olarak gördüğü Trablus'ta ilmi çalışmalarına devam eder.³⁹¹

Muhammed Sadık *Tefsiri Hilâl* kitabını tamamladıktan sonra Hadis alanında da bir eser telifi çabasına girişir. Müellifin *Hadis ve Hayat* kitabının Mukaddimesinde dile getirdiği üzere, önce hocaları ve muhaddis arkadaşlarıyla istişare eder ve tekrar tekrar Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ederek, Medine-i Münevvere'de istiharede bulunur.³⁹² Nihayet Orta Asya Müslümanlarının fikhî mezhebine uygun olan Hanefî mezhebine ait ve İslam'ın genel konuları ile ilgili hadisleri içeren Mansur Ali Nasîf Hüseyinî'nin *et-Tâcü'l-câmi' li'l-usûl fi ehâdîsi'r-Resûl* adlı büyük külliyatını tercüme ve şerh etmeye başlar. *Hadis ve Hayat* başlığı altındaki bu büyük mecmua tercümesinin genel

³⁸⁹ İBU, s. 89.

³⁹⁰ İBU, s. 91-92.

³⁹¹ İBU, s. 94; Tursun, a.g.m., s. 152.

³⁹² İBU, s. 92; Matkulov, a.g.m., s. 71.

okuyucunun anlayabileceği sade dilde olmasına özen gösterir. 10 Temmuz 2002 tarihinde tamamlanan hadis külliyesi 37 cilt olarak neşredilir.³⁹³

Tefsir ve hadisler tercüme ve şerhi süresi zarfında Müslüman dünyasını ilgilendiren bazı gündem konularda risale ve makaleler kaleme alır. Eylül 1994 tarihinde Birleşmiş Milletler'in Kahire şehrinde düzenlediği "Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı" münasebetiyle kaleme aldığı bir yazısında, bu projenin hiçbir din, ahlak, geleneğe uygun olmadığını; İslam'ın temel ilkelerine aykırı olduğunu; buna herkesin karşı durması gerektiği, yoksa cemiyette doğuracağı korkunç sonuçlardan bahseder ve toplumu uyarmaya çalışır.³⁹⁴ Yine BM'nin 1995 tarihinde Çin'de düzenlediği "Dördüncü Dünya Kadın Konferansı" için dahi aynı pozisyonda itirazlarını dile getirmiştir. Bunun dışında İslam'da kadınlar meselesi; Kur'an-ı Kerim'in tercümesi meselesi; Orta Asya'da misyonerlik faaliyetleri ve tehlikeleri gibi Müslüman dünyasında tartışılan konularda yazılar yazar. Daha sonra *Camiyat Köksiga Urilgan Zaharli Hancar* adlı kitabında bu yazılarını bir araya getirir ve yayımlar.

Günlük programına göre hareket eden ve az zamanını bile boşa harcamaktan kaçınan Muhammed Sadık, hatta sefer sırasında da bu prensibinden vaz geçmez. Uzun seferlerde kitap okuyarak ses kayıtları alır, kardeşine gönderir. Muhammed Emin o audio kasetleri çoğaltır, memlekete gönderir ve onların halk arasında yayılmasını sağlar.³⁹⁵ 1996 yılında bir yolculuk sırasında bir gençle tanışır. Konu yeni ortaya çıkan guruh ve cemaatler, onlar arasındaki ihtilaf ve bahislere gelince, yol arkadaşı karşı taraftakilerin kendi görüşlerini savunurken ayet ve hadislerden deliller getirdiklerini, ancak kendisi gibi çoğu halkın geleneksel dinini savunmada ayet veya hadisle cevap veremediğini üzümlere dile getirir. Bu sohbet sonrası halk için âcilen itikadi konulara ait bir esere ihtiyacın var

³⁹³ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Hadis ve Hayat, Mukaddime*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2016, c. 1, s. 2.

³⁹⁴ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, "Aholi va Tarakkiyot Halkoro Ancumani", *Camiyat Köksiga Urilgan Zaharli Hancar*, ts., s. 12-18.

³⁹⁵ *İBU*, s. 94; Muhammed Yusuf, "Katrada Kuyos", s. 80.

olduğu kanaatine varır. Yolculuk sonrası Muhammed Enver el-Bedeşânî'nin (d. 1943) *Telhîsu şerhi'l-'akîdeti't-Tahâviye li'bni Ebi'l-'Îz* adlı eserini yirmi günde (26.06.1996) Özbekçeye tercüme eder. Ancak memleketin siyasi ve sosyal durumu neşre müsait olmadığı kanaatiyle 2012 tarihine kadar el yazması halinde rafta yayın sırasını bekler.³⁹⁶

Mayıs 1998 tarihinde annesi Sabirahan Hanım Özbekistan'da vefat eder. Hariçte yaşayan oğulları bu acı haberi alırlar, ancak cenazesine katılamamışlardır. Muhammed Sadık'ın annesiyle olan en son beraberliği daha Suudi Arabistan'da ikamet ederken 1994'te annesinin hac ziyareti sırasında olmuştu. Dört yıllık ayrılık ve hasretin sonunda alınan o haber karşısındaki acı duygu ve hislerini “Onaconim, Volidai Mehribonim” (Anneciğim, Valide-i Mihribanım) başlıklı uzunca yazdığı mersiyesinde dile getirmiştir. Muhammed Sadık'ın annesine karşı özlem ve duygularını ifade eden bu mersiyesi, vefatından sonra kardeşi Muhammed Emin'in *İslam'a Adanan Bir Ömür* adlı hatıra kitabında neşredilmiştir.³⁹⁷

2.1.4. Memleketine Dönüşü ve İlmî Faaliyetleri

Uzun zaman ülkesinden uzakta yaşamak zorunda kalan Muhammed Sadık, 2000 yılının başında memleketine döner. Bu haber, sevdikleri ve çoktan beri gelmesini bekleyen Özbek halkı tarafından sevinçle karşılanmış ve ülkede bayram sevinci yaşanmıştır.³⁹⁸ Muhammed Sadık memleketinde da boş durmamış, ilmi faaliyetleri çok geniş çapta devam ettirmiştir.

Tefsir ve hadise ait eseri tamamladıktan sonra halkın akide konusundaki eksik ve aşırılıkları tashih için *Sünnî Akideler* adlı eseri, bölgede yaygın tasavvufa ait düşünce ve ameldeki yanlışları düzeltme amacıyla *Tasavvuf Hakkında Tasavvur* eserini yazar. Ardından ameli fıkhıya ait Ubeydullah b. Mes'ut Hanefi'nin (ö. 747/1346) *en-Nihâye fi*

³⁹⁶ *Akiydatut-Tahoviya Şarhining Talhisi*, çev. Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, s. 4-5; Muhammed Yusuf, “Katrada Kuyoş”, s. 80.

³⁹⁷ *İBU*, s. 97-124; *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, s. 225-231.

³⁹⁸ *İBU*, s. 127; Kamolov, Caloliddin, “Çorak Asrlik Kadirjonlik”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 223-224.

muhtasarü'l-vikâye adlı eserinin Özbekçe tercümesi ve şerhini kaleme alır.³⁹⁹ Zahirî fıkıha ait bu eseri tamamladıktan sonra batını fıkıh olan nefis terbiyesi ve ahlak ile ilgili *Ruhi Terbiye* kitabını yazar ve İbn Atâullah el-İskenderî'nin (ö. 709/1309) *el-Hikemü'l-Atâ'iyye* adlı eserini Özbekçeye tercüme ve şerh eder.

Her zaman olduğu gibi telif işine her gece tahaccüt namazından sonra oturur. Günde on üç-on dört sayfa yazmayı kendine bir vazife olarak belirlemiştir. Hatta yolculuk ya da başka sebeple yazamadığı günlerin yazısını kazaya kalmış namaz gibi daha sonra tamamlamayı adet edinmiştir.⁴⁰⁰ Böylece tefsir ve hadis ilimleri başta olmak üzere İslam Bilimlerinin tüm alanlarında telif ve tercüme ettiği eser sayısı yüzü geçmiştir. Bazı gündem ve dini konulardaki ilmi sohbet ve vaazların görsel kayıtları yanı sıra eserlerini bizzat kendisi tarafından sesli olarak kaydetme işleri de yola koyulmuştur. Çeşitli etkinliklerde dini konularda konuşmalar yapmıştır. Aynı zamanda medrese ve üniversite hocaları ve cami imamlarından oluşan birçok ilim ehline haftanın belirli günlerinde İslami ilimlerde özel dersler vermiştir. Haftada dört gün, Pazartesi ilk önce tefsir sonra fıkıh dersi, Salı tasavvuf dersi, Çarşamba hadis dersi ve Perşembe imam hatiplerle fıkıh ile ilgili *Eşbâh ve Nezâir* gibi Arapça metinler üzerinden dersler okutmuştur.⁴⁰¹ Bu ders grupları içerisinde ilk, en faal ve öncül olanı hadis dersine müdavim olan talebeleri idi. Muhammed Sadık bu gruptaki talebelerine 2002-2006 yılları arasında *Sahîhü'l-Buhârî* kitabının tamamını okutmuş ve talebelerine icazet vermiştir.⁴⁰² Yine tefsir derslerine

³⁹⁹ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Kifoya*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, c. 1, s. 64.

⁴⁰⁰ Sattiyeva, *a.g.m.*, s. 63; Muhammed Yusuf, “Katrada Kuyosh”, 79-80; Abdülmecid, Hasanhan ve Abdülmecid, Hüseyinhan, “İrfon Madrasasi Mudarrisi”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 175.

⁴⁰¹ Bu derslerde okutulan bazı kitaplar şunlardır: *Tefsîru'n-Neseî*, *Menâr fî ulûmi'l-Kur'ân* (Muhammed Ali Hasan), *Ulûmü'l-Kur'ân* (Menna el-Kattân), *Sahîh-i Buhârî*, *Âsâru'l-Hadîs-i Şerîf fî İhtilâfî'l-Eimmeti'l-Fukahâ* (Muhammed Avvame), *Mustalahu'l-Hadîs* (Mahmud Tahhan), *Şerhu Akâidi'n-Neseîyye*, *Şerhu Akâidi't-Tahâviyye*, *Usûlu'l-Fikh* (Vehbe ez-Züheylî), *Kavâidu Fikhiyye* (Ahmed Zerka), *Zekât* (Kuveyt Heyeti), *Kavâidu Fikhiyye* (Ali en-Nedvî), *Ferâiz* (Sâbûnî), *Eşbâh ve'n-Nezâir* (İbn Nüceym), *Çağdaş Fikhi Meseleler* (Muhammed Taki el-Osmanî), *Fikhu'l-Muâmelatü'l-Mâliyye* (Rafik el-Misrî), *Hikem-i Ataiyye* (İbn Ataullah el-İskenderî), *Kavâidu't-Tasavvuf* (Şeyh Ahmed Zerruk), *Hakâik anî't-Tasavvuf* (Şeyh Abdulkadir İsa), *Şeriatu'l-İslâm Sâlihâtü'n li't-Tatbîk fî külli Zamân ve Mekân* (Karadavî), *Fikhu'l-Evleviyyât* (Karadavî) vd.

⁴⁰² Abduraimov, *a.g.e.*, s. 25; İBU, s. 163; Muhammed Sadık, İsmail, “Mukaddime”, *Fakih İmomlar İhtilofida Hadisi Şarifning Örne*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 3-4; “Anvar Ahmad Faoliyatiga Bir Nazar”, (erişim 13.08.2020) <https://telegra.ph/Anvar-A%D2%B3mad-faoliyatiga-bir-nazar-07-30>

müdevim talebelerine *Tefsîri Neseî* eserini baştan sona okutmuş ve icazet vermiştir. Bu derslerde müdevim olan talebelerinden Muhammed Ayyub Homidov, Abdurrahman Gafurov, Mansur Ali Arapbayev, Celaleddin Hamrakulov, Mubeşşir Ahmed, Zufer Şaselimov, Hasanhan Yahya Abdülmecid vd. Muhammed Sadık'ın başladığı ilim zincirinin devamcıları olup şu an Özbekistan'ın dini müesseselerinde önemli görevlerde çalışmaktadırlar.

2004 senesinde çağın talebine uyum sağlayarak internet üzerinden İslami marifet yayma amacıyla islom.uz ilk İslami internet sayfasını oluşturur. Akide, Kur'an, hadis, tefsir, fıkıh, siret ve dini makaleler içeren, gittikçe içerik ve kapsamı geliştirilen bu web portalı, halk tarafından verilen 25 000'den fazla güncel soruları cevaplamakla halkın dini bilgilerinin gelişmesine, insanların İslam'ı doğru anlamalarına büyük katkıda bulunmuştur. İnternet ve posta yoluyla gelen en çok sorulan ve güncel sorular seçilerek her ay *Zikir Ehlinden Sorun* adlı küçük risale şeklinde neşredilmeye başlanmıştır. İşbu soru-cevap kitabında en çarpıcı hususlardan biri, Muhammed Sadık cevaba başlamadan önce varsa sorudaki yanlışları ve bakış açılarını düzeltir, sonra cevaba geçer. Örneğin, dini meseleye ait “sizce”, “bu konuda sizin fikriniz” gibi tabir kullanılan sorulara, “Benim fikrim değil, bu meselede Allah'ın emri, Peygamber'in talimatı veya şeriatın hükmü budur” diye vurguyla cevap verir.⁴⁰³ Yine, bazı soruların art niyetli veya uç, seviyesiz olması veya tekrarlanmasına rağmen onları cevapsız bırakmaz. Bazı yakınları “Hazret, bu kişilerin size soru sormaya hakları olduğu gibi, sizin de cevap vermemeye hakkınız vardır” sözlerine karşı “Halkımız daha İslami ilimlere vakıf değildir. Uzun yıllar dehrilik mefküresi onlara yapacağını da yapmıştır. Onlara biz anlatmazsak birileri de anlatacak değildir” diye cevap verirdi.⁴⁰⁴ Daha sonra tüm soru ve cevapları Kur'an ve Sünnet, Akide, İbadet vs. konularına göre tertip edilmiş ve 7 ciltli kitap halinde neşredilmiştir.

⁴⁰³ Muhammed Yusuf, “Katrada Kuyoş”, s. 80.

⁴⁰⁴ Buna örnek olabilecek sorular, “Kıyamet öncesi Ya'cüc ve Me'cüc mü önce çıkacak veya Deccal mıdır?”, “Seccade üzerinde ezan okunmaz derler. Bu konuda ne düşünüyorsunuz?”, “Kur'an okusa

Muhammed Sadık çevresindeki ehl-i ilmi birleştirecek, sadece akademik ilmi faaliyet yürüten, devlet ve Dini İdare işlerine karışmayan, bir İslam Araştırma Merkezi/Enstitüsü açmayı arzu eder. O 2006 hac ziyareti tavaf sırasında öğrenci ve yakın kişilerinden olan Abdulhakim Matkulov'a bu niyetini paylaşır ve ondan bu işlerin resmi ve idari işlerini yürütmesini ister. Abdulhakim Matkulov sefer sonrası mevzu ile ilgili gereken resmi görüşme ve girişimleri başlatır. Ancak bekledikleri onay sürekli ertelenir.⁴⁰⁵

Muhammed Sadık faaliyetlerinin kapsamını geliştirme ve genişletme için ve yazdığı kitap ve risaleleri okuyucusuna hızlı ulaştırmak amacıyla yeni bir yayınevi, Hilal-neşir yayınevini kurar. 2010 yılında teşkil edilen bu yayınevi oğlu İsmail Muhammed Sadık tarafından yönetilir. Daha sonra eserlerini kendi sesiyle kayıt ederek audio kitapları yayma işleri de başlatılır. Yurtdışı seferlerinde sıklıkla bulunan Muhammed Sadık, audio kayıtlarının çoğunu misafirhane ve otellerde kaydeder.⁴⁰⁶

Muhammed Sadık 2014 senesinde Rusya Federasyonu Müslümanları yüksek ödülü “Fahr” ve “Ümmete Yaptığı Hizmetlerden Dolayı” nişanına layık görülmüştür. Rusya'ya yaptığı bu seferinde İslami konuları içeren birçok dilde yayımlanacak uluslararası bir dergi teşkil edilmesi teklifinde bulunur. *Minaret İslama (Минарет ислама)* adlı dini dergi bu fikir sonucunda başlatılmıştır.

Bu gibi hizmetleriyle Orta Asya'da İslam'ın yeniden uyanmasına katkıda bulunan Muhammed Sadık yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Bıraktığı eserler başta Rusça olmak üzere Uygur, Kazak, Kırgız, Tacik, Karakalpak dillerine tercüme edilmiş ve edilmektedir.

2.1.5. Vefatı

Müftüsü, milletvekili gibi önemli resmi görevleri ifa eden ve ömrünü İslam'a,

sevabı vefat edenlere ulaşmaz diyorlar. Buna şeriatla delil var mıdır?”, “Bermuda Şeytan Üçgeni hakkında şeriat ne diyor?” (Tursun, *a.g.m.*, s. 138).

⁴⁰⁵ Matkulov, *a.g.m.*, s.71-73.

⁴⁰⁶ Muhammed Yusuf, “Katrada Kuyos”, s. 80.

Kur'an'a, Sünnete ve ilme adayan, yazdığı İslami eserlerle Orta Asya Müslümanlarına büyük hizmette bulunan Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf 10 Mart 2015 tarihinde 63 yaşında Taşkent'te vefat etmiştir. Kısa sürede sosyal medya üzerinden memleketin her yerine yayılan vefat haberi üzerine onu son yolculuğuna uğurlamak için her taraftan Taşkent'e halk akın etmiştir. Ertesi gün Taşkent'teki Şeyh Zeynettin Camii ve dışarısı öğlen namazı yaklaşmadan insanlarla dolup taşmıştır.⁴⁰⁷ Öğlen namazını müteakip kılınan cenaze namazına iki yüz binden fazla kişi katılmış, naaşı cami yanındaki Şeyh Zeynettin mezarlığına defnedilmiştir.⁴⁰⁸

2.2. ESERLERİ

Tefsir, hadis, fıkıh, kelam alanlarında döneminin otorite isimlerinden olan Muhammed Sadık, İslami ilimlerin tümünü kapsayacak derecede çok eser bırakmıştır. Nitekim Şeyh Alauddin Mansur da “Şeyh Muhammed Sadık 120 ciltten fazla eser bırakmış. O zatın ne büyük bir ağaç olduğunu yıkılınca daha da çok hissedildi.”⁴⁰⁹ ifadesiyle Muhammed Sadık'ın velûd bir müellif olduğunu belirtmek istemiştir. Bunun yanında, Arapça membalardan yapmış olduğu çeviri ve şerhleri, toplum tarafından güncel sorulara yönelik vermiş olduğu cevaplar mecmuası, görüntülü ve sesli ilmi sohbetleri, ilim ehline yönelik ders halkaları vs. onun ilmi çalışmaları kapsamına dâhil edilebilir. Günümüzde Özbekistan'da en çok yayımlanmakta ve okunmakta olan eserler mübalağasız onun kitaplarıdır. Sebebi ise onun Orta Asya'da hâkim olan Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebinde otorite sahibi olması, kendisine halkın güveni ve itimadı olması, hayatını Müslümanların sorunlarını çözümlenmeye ve İslami eserler yazmaya adanması ve

⁴⁰⁷ Malik, Tohir, “Hotiraning Ohiri Bölmaydi”, *İslomga Bag'işlangan Umr*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2016, s. 4.

⁴⁰⁸ *İBU*, s. 179; Olcott, *a.g.e.*, s. 6-14; Mearic, “Şayh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf”, *a.g.s.*; Abduraimov, *a.g.e.*, s. 27.

⁴⁰⁹ “Kirgizistonda Şayh Muhammad Sodik rahimahullohga bağışlangan hotira kitobi çop etildi”, *a.g.s.*

yazdığı eserlerin okuyucu tarafından rağbet görmesidir. Aşağıda Muhammed Sadık'ın telif ve tercüme eserlerinin konu ve içeriği hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

2.2.1. Telif Eserleri

2.2.1.1. Kur'an İlimleriyle İlgili Eserleri

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un çalışmamızı da doğrudan ilgilendiren eserleri bu grupta mütalaa edilecektir.

1. *Tafsiri Hilâl* (Тафсири Ҳилол)

Tefsirin yazılışı, özellikleri ve onda uygulanan metodu çalışmamızın üçüncü bölümünde incelenecektir.

2. *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolarining Tarcimasi* (Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маъноларининг таржимаси)

Tefsiri Hilâl'deki Kur'an-ı Kerim ayetleri meali hattı Osman Mushafı ile birlikte neşretmiştir.

3. *Kur'on İlimlari* (Қуръон илмлари)

Muhammed Sadık'ın 2013 yılında neşredilen *Kur'an İlimleri* adlı kitabı Orta Asya Müslümanlarına bu ilmi tanıtmak amacıyla yazılmıştır. Müellif bu kitap mukaddemesinde, Sovyetler Birliğinin son dönemlerinde Orta Asya'daki Kur'an ilimlerinin durumunu şöyle tasvir etmektedir:

“Hadiminiz Arapça “Ulûmü'l-Kur'ân” diye adlandırılan ilimle diğer İslami ilimlere göre geç tanıştım. Önce Buhârâ'daki Mir Arap Medresesinde, sonra İmam el-Buhârî adlı Taşkent İslam Enstitüsü'nde okuduğum sıralarda da bu ilim hakkında hiçbir bilgiye rastlamadım. Çünkü bu iki ilim dergâhında mezkûr ilim hakkında hatta kısa bir bilgi bile verilmiyordu. Siyasi durumdan ve önceden yola

konulmamasından olmalı, hatta hocalar da “Ulûmü’l-Kur’ân” adlı ilim mevcut olduğunu hatırlamaz idiler.”⁴¹⁰

Yazar Libya’da okuduğu sıralarda ilk kez Ulûmü’l-Kur’ân’la tanışır, onun ile ilgili çokça eser ve ilmi makaleler okuyarak bitirme tezini da Kur’an İlimleri ile ilgili hazırlar. Memleketine dönünce, o dönemlerde Orta Asya’da lisans eğitimi veren tek dinî kurum olan Taşkent İmam Buhârî Yüksek İslâm Enstitüsünün programında mevcut olmayan Miras İlmî, Mustalahu’l-Hadîs, Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri gibi derslerle beraber Ulûmü’l-Kur’ân derslerini müfredata dâhil eder.⁴¹¹

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un *Kur’an İlimleri* adlı eserinde geleneksel Ulûmü’l-Kur’ân kitaplarındaki yöntem esas alınmıştır. Eser, Ulûmü’l-Kur’ân’ın önemi ve tarihi, vahiy kavramı, Mekkî ve Medenî ayetler, i‘cazu’l-Kur’an, Kur’an-ı Kerim’in cem edilişi ve tertibi, Osman Mushafı, Kur’an-ı Kerim’in yedi harf üzere nazil olması, nesih, muhkem ve müteşabih, kıraatler, tefsir ve müfessirler, Mâverâünnehir’de tefsir ilmi ve Kur’an-ı Kerim’in meali gibi konuları içerir. Ayrıca eserde bazı oryantalistlerin görüşlerine yer verilmiş ve güncel konularla ilgili yorum ve önerilerde bulunulmuştur.⁴¹²

4. *Kur’on ve Sunnatdagi İlmîy Mocizalar* (Қуръон ва суннатдаги илмий мўъжизалар)

Muhammed Sadık, bugünkü ilmi keşiflerin ölümden sonra yeniden dirilmenin gerçek olduğunu ispat ettiğine dair bir makale kaleme alır. Daha sonra bu makaleden esinlenerek son asırda keşfedilen bilimsel araştırmalar ışığında Kur’an ve sünnette geçen ilmi mucizeleri bir araya getiren işbu eserini telif etmiştir. 300 sayfadan oluşan eser, müellifin vefatından sonra 2019 senesinde basılmıştır.

⁴¹⁰ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Kur’on İlimleri*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2017, s. 3 (Bundan sonra işbu eser *Kİ* şeklinde verilecektir).

⁴¹¹ *Kİ*, s. 4.

⁴¹² Abdurahimoğlu ve Ünal, *a.g.m.*, s. 411.

2.2.1.2. Hadisle İlgili Eserleri

İslomning Madori Bolgan Hadislar (Исломнинг мадори бўлган ҳадислар)

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf *İslam'ın Medarı/Temel Olan Hadisler* kitabının Mukaddimesinde böyle bir konuya eğilmesinin gerekçesini ve önemini şöyle ortaya koymaktadır:

“... Hizmetçiniz Hadis-i şeriflere ait eserler telif ederken, büyük âlim ve muhaddislerimizin belli bir hadisleri “İslam'ın Medarı” (Temeli) diye adlandırdıklarını mülâhaza ettim... Bundan sonra bu hadislerin bazılarını toplayarak şerh etmek isteği doğdu. Bu niyet senelerce niyet olarak kaldı. Sonunda, bugünlerde Allah o isteğe yetişme fırsatını kalbime ilham etti. İki rekât namaz kılıp, Allah'tan yardım isteyerek bu hayırlı işe el attım. “İslam'ın medarı” diye isimlendirilen hadisleri şerh etmede, büyük âlimlerimizin yöntem ve usullerini takip ettik...”⁴¹³

Kitapta, önce hadisin Arapça metni, ardından hadisin tercümesi ve hadisin râvîsi olan sahabenin hayatına yer verilmiştir. Sonra hadisin cümleleri izah ve şerh edilmiştir. Sonunda ise her hadisten alınacak faydalar sıralanmıştır. Muhammed Sadık “İslam'ın Medarı olan Hadisler” başlığı altında dört kitap telif etmiştir:

1. ***Amallar Niyatga Boğlıkdir*** (*Амаллар ниятга боғлиқдир*) 1 Ağustos 2014.
2. ***Halol Oçik-Oydindir va Harom Oçik-Oydindir*** (*Ҳалол очик-ойдиндир, ҳаром очик-ойдиндир*) 11 Ağustos 2014.
3. ***Din Nasihatdir. Behuda İşlarni Tark Kiliş İslamning Husnidandir*** (*Дин насиҳатдир. Беҳуда ишларни тарк қилиш киши исломнинг ҳуснидандир*)
Din Nasihattir. Malayani İşleri Terketmek İslam'ın Güzelliğindedir.
4. ***Zuhd va Hayo*** (*Зухд ва хаё*) 17 Ekim 2014.

⁴¹³ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Amallar Niyatga Boğlıkdir*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, s. 11-12.

2.2.1.3. Kelamla İlgili Eserleri

1. *Akoid İlmi va Unga Boğlik Masalalar* (Ақоид илми ва унга боғлиқ масалалар)

Muhammed Sadık yurt dışından memleketine döndükten sonra Taşkent'teki İslam Üniversitesi'nde (şimdiki adıyla Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi) yükseköğrenim öğrencilerine "İslami Akideler" konusunda Arap dilinde ders vermiştir. Üniversite İslami akideler konusunda Arapça derslik kitabı hazırlama amacıyla dersleri sesli ve görsel olarak da kayıt etmiştir. Daha sonra müellifte, bu dersin Özbekçe olarak da kayda geçirme fikri uyanmış ve işbu eserini kaleme almıştır. Eserde, kelam ilminin ortaya çıkması ve gelişimi, akidevi fırkalar, felsefe ve İslam feylesofları, kelam ve felsefe arasındaki fark, İslam düşünce tarihinde büyük iz bırakan Eş'arî, Maturidî, Taftazanî, Ebû Hanife, Gazalî gibi mütefekkirlerin hayatı, eserleri ve görüşleri vd. kelam ilmindeki temel ve bahisli konulara yer verilmiştir.

2. *İmon* (Иймон)

İslam, Kur'an ve Ahlak konularını ele alan bu eser, Muhammed Sadık'ın ilk telif eseridir. Muhammed Sadık'ın Libya'da öğrencilik yıllarında okuduğu kitaplardan aldığı notlar yazar Hurşid Dostmuhammed tahriri ile ilk defa 1991 yılında (Taşkent, Kemelek Nşr.) yayımlanmıştır. 2006 yılında düzenleme ve yeni içeriklerle eserin 2. baskısı (Taşkent, Şark Nşr.), 2013'te Rusça tercümesi *İman, İslam, Kur'an* (Ийман, Ислам, Куръан, Taşkent, Hilal-Neşir Nşr.) adıyla yayımlanmıştır.

3. *Sunniy Akidalar* (Сунний ақидалар)

Muhammed Sadık 1996 tarihinde Bedehşânî'nin *Telhîsu şerhi'l-'akîdeti't-Tahâviye li'bni Ebi'l-'İzz* adlı eserini Özbekçeye çevirir. Ancak bu eseri siyasi nedenlerle yayımlayamaz.⁴¹⁴ İşbu eserin dili ve üslubunun da Orta Asya Müslüman ammesine uygun olmadığı kanaatiyle, bu konuda yazılan eski ve yeni eserlerin usul ve bilgilerinden istifade

⁴¹⁴ Aynı şekilde, Özbek dilinde şerhettiği *et-Tâcü'l-câmi' li'l-usûl fi ehâdisi'r-Resûl*'ün akaid konularını içeren ikinci cildinin yayımlanması bölgedeki Müslümanların bu konuları mutaala edecek düzeyde olmadığı düşüncesiyle ertelenmiştir (*Akiydatut-Tahoviya Şarhining Talhisi*, s. 5).

ederek geniş okuyucu kitlesinin kolay anlayabileceği bir üslupta itikadi konularını ele alan *Sunni Akideler* kitabını kaleme alır.⁴¹⁵ Eserde konular “Akide ve Onun Esasları”, “İlahiyat”, “Nübüvvet”, “Kevniyyat”, “Gaybiyyat” ve “Çeşitli Meseleler” olmak üzere altı ana başlık altında izah edilmiştir.

2.2.1.4. Fıkıhla İlgili Eserleri

1. *Bozor va Unga Boğlik Masalalar* (Бозор ва унга боғлиқ масалалар)

İslam’ın borçlar hukuku ile ilgili meseleleri bir araya getiren bir risaledir. Eserde, klasik bey/alış-veriş kitaplarında bulunan helal rızık kazanma, ticaret ve onun adabı, riba konularının yanı sıra network marketing (çok katmanlı satış), taksitli satış, döviz ticareti gibi modern ticaret usulleri ve ona bağlı hükümler de yer almıştır.

2. *Fikhiy Yönalişlar va Kitoblar* (Фикҳий йўналишлар ва китоблар)

Muhammed Sadık Taşkent’teki İslam Üniversitesi’nde yükseköğrenim öğrencilerine “İslam Hukukunun Klasik Kaynakları” dersini vermiştir. Hazırladığı ders metinlerinden vücuda gelen bu eserde, İslam’da kitabetin başlaması, fikhî mezheplerin vücuda gelişi, fakihler, fikhî ekoller, fıkıh ve usulü, fikhî eserler ve onların konusuna göre türleri, her türün kendine has yönleri ve bu türlere ait dört mezhep uleması tarafından yazılan eserler hakkında kapsamlı bilgiler sunulmuştur. Özellikle Hanefî mezhebine ait eserler ve onların merteye ve dereceleri üzerinde durulmuştur. Klasik eserlerin yanı sıra çağdaş dönemde yazılan fikhî eserler ve bazı fikhî ıstılahların izahını de içermektedir. Ayrıca, günümüzde faaliyette olan Uluslararası Fikhî Akademiler ve onların son güncel konularına ait fetvaları üzerinde durmuştur.

⁴¹⁵ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Sunniy Akidalar*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, s. 3-4.

3. İhtiloflar: Sabablar, Yeçimler (*Ихтилофлар: сабаблар, ечимлар*)

Sovyetler Birliği döneminde Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Müslümanlar dini baskı altında yaşadılar. Bağımsızlık sonrası dinini öğrenme ve onunla amel etme özgürlüğüne kavuşunca ise itikat ve amel hususunda aralarında ihtilaflar vücuda geldi. Muhammed Sadık bu kitabında, Müslümanların genelde dinin teferruat konularında yaptıkları ihtilafî sorunları çözümlenmeye çalıştığı gibi, çağdaş dönemin sorunlarının sebep ve menşeleri, ihtilaf konusu olan ayet ve hadisler, mezhepsizlik, ayet ve hadislerden şer’i hüküm çıkarma usulleri gibi meseleleri konu edinmiştir.

4. İslomda İnsan Huquqlari (*Исломда инсон ҳуқуқлари*)

Çağdaş dönemde öne çıkan konulardan biri olan ‘İnsan hakları’ meselesi İslami açıdan tahlil edilmiştir. 1998 yılında neşredilen eserin baskı yeri bulunmuyor.⁴¹⁶

5. Karz va Unga Boğlik Masalalar (*Қарз ва унга боғлиқ масалалар*)

Borç ilişkisinde yapılması gereken meseleleri bir araya getiren bir risaledir.

6. Mazhablar – Birlik Ramzi (*Мазҳаблар – бирлик рамзи*)

Mezhepler – Birlik Sembolu adlı işbu eser, Ehl-i Sünnet ve’l-cemaat mezhebine ait fikhî, itikadî, tasavvufî ve kıraat mezhepleri; onların vücuda gelişi; İslam tarihi sürecinde mezheplerin rolü; mezheplerin İslam ümmeti birliği yolundaki hizmeti ve önemi konularını ele almıştır. 14 Haziran 2013 tarihinde tamamlanan bu kitap, konu başlıkları ve içerik bakımından fikhî mezhepler ile ilgili meseleler ağırlıklı olmasından dolayı burada zikrettik.

7. Möminning Meroci – Mufassal Namoz Kitobi (*Мўминнинг меърожи – мufассал намоз китоби*)

⁴¹⁶ Eser tanıtımı için bkz. Erşahin, Seyfettin, “Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un İslam’da İnsan Hakları Adlı Eseri Üzerine”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 14(2), 2001, s. 337-343.

Muhammed Sadık 2013 tarihinde yoğun talep üzerine geniş okuyucu kitlesine İslam erkânları (namaz, oruç, zekât ve hac) hakkında mufassal bilgi verecek dizi/seri eserler kaleme almıştır. Bunlardan birincisi olan *Müminin Miracı – Mufassal Namaz Kitabı*'nda, namaz ve ona bağlı (temizlik, necaset, namazın farz, vacip, sünnet, müstehap, adapları, namaz çeşitleri ve eda şekilleri, itikâf, cami adabı, sütre, selle vd.) bir dizi meseleler Hanefi mezhebine göre mufassalan beyan edilmiştir. Bu eserin tasnifinde Şeyh Ahmed İzzeddin el-Beyânûnî'nin (ö. 1395/1975) *Mecmü'atü Ahkâmi'l-İbadat 'ala'l-Mezhebi'l-Hanefiyyi* adlı eserinden istifade edilmiştir.⁴¹⁷

8. Möminning Kalkoni – Mufassal Röza Kitobi (*Мўминнинг қалқони – мұфассал рўза китоби*)

İslam rükünleri hakkındaki seri eserlerin ikincisi *Müminin Kalkanı – Mufassal Oruç Kitabı* olup, Ramazan orucu ve oruca bağlı meseleler, Ramazan ayı ve bu aydaki diğer (itikâf, fitır sadakası, fidye, teravih namazı, kadir gecesi, bayram namazı vd.) ibadetler, onların fazileti ve ona ait hükümler hakkındadır.

9. Möminning Necoti – Mufassal Zakot Kitobi (*Мўминнинг нажоти – мұфассал закот китоби*)

Müminin Necatı – Mufassal Zekât Kitabı'nda İslam erkânlarından olan zekât ve ona bağlı meseleleri tafsilatlı bir şekilde beyan edilmiştir.

10. Möminning Umr Safari – Mufassal Hac Kitobi (*Мўминнинг умр сафару – мұфассал ҳаж китоби*)

Müminin Ömür Seferi – Mufassal Hac Kitabı İslam erkânı seri eserlerin sonuncusu olup, onda hac ve umre ibadetinin fihhi esasları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. İşbu eser ve *Müminin Necatı – Mufassal Zekât Kitabı* müellifin vefatından sonra yayımlanmıştır.

⁴¹⁷ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Möminning Umr Safari – Mufassal Hac Kitobi*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2020, s. 6.

11. *Usulul Fikh* (Усулул фиқх)

Fıkhın kaynakları ve bunlardan hüküm çıkarma yöntemlerini inceleyen *Usûl-i Fıkıh* eserinde usul konuları, Şer'î hükümlerin delilleri; Şer'î hükümler; usûlî ve lügavî kaideler; Şer'î-usûlî kaideler ana başlıkları altında incelenmiştir. Mukaddimedeki kitabın yazımıyla ilgili şöyle der:

“Hadiminiz çoktan beri Usul-i Fıkıh ile ilgili bir eser yazma niyetinde idim... Allah’a hamdolsun dinimizi öğrenme cereyanında birçok eser yazıldı. Şimdi Usul-i Fıkıh ilmi konusunda da kolay dil ve üslupta bir kitap yazma zamanı gelmiş gibidir. Bu düşünce özellikle bazı hocalarımızla beraber Usûlü’l-Fıkıh’dan yaptığımız dersler sonrası daha da ciddi hale geldi. Bu işin çok ağır ve meşakkatli, ince ve şerefli olduğunun farkındaydım. Kitabı yazma sırasında mezkûr haleti bir daha tecrübe ettik. Diğer kitaplardan farklı olarak, bu kitabı yazma çok yavaş ve zor geçti. Çünkü yazılan bilgilerin her bir cümlesi bir kural veya onun şerhinden ibaretti. Bu ilimle ilgili kendi dilimizde neredeyse bir edebiyatın olmaması işi daha da zorlaştırıyordu. Üstelik zikredilen hüccet ve deliller, özellikle ayet ve hadisler hakkında açık bilgi vermeyi kendimize vazife addetmiştik.”⁴¹⁸

12. *Zikir Ahlidan Sörang* (Зикр аҳлидан сӯранг)

2001-2015 yılları içerisinde, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf islom.uz internet portalı üzerinden Orta Asya ve hariçte yaşayan Müslümanlar tarafından gönderilen çeşitli konulardaki dini ve güncel (25000’den fazla) sorulara cevap vermiştir. İnternet ve posta yoluyla en çok sorulan ve önemli görülen sorular 2005’ten itibaren her ay *Zikir Ehlinden Sorun* serisi altında küçük cep broşürü yayımlama adet halini alır. Müellif gelen soruları mümkün mertebe tahrir etmeden, cevap kısmında sorudaki imla ve üslubi hataları tashih ettikten sonra soruyu yanıtlamıştır. Bu sorular, bölge halkının genel durumu, dini konulara vukufiyeti, eğitim düzeyi, gündem meselelerini değerlendirme ve

⁴¹⁸ Muhammed Yusuf, *Usulul Fikh*, s. 5-6.

belirleme açısından da çok önemlidir. İşbu broşürün 100. sayısı da basılınca çok istek ve talep üzerine bu soru ve cevapların bir araya getirilen kitabı hazırlanmıştır. Kitap mukaddimesinde şeriat hükmüne amel etmenin vacip olduğu; kişinin bulunduğu durumla ilgili şer’i hükmü bilmemesi halinde فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ayetine⁴¹⁹ göre “zikir ehlinde (ilim ehlinde) sorması” vacip olduğunu vurgulamıştır. Ardından fetvanın sözlük ve ıstılah anlamı; fetvanın sorumluluk olduğu; ilimsiz fetva vermenin akıbeti; fetva kimden sorulur; fetva sorma adabı; bölgedeki fetva durumu ve fetvalarda istifade edilen kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Kitapta, broşürün boyutu dikkate alınarak daha önce bulunmayan ayet ve hadislerin Arapça metinleri eklenmiş, kısa ve özlü cevaplanan bazı sorulara daha tafsilli cevap verilmiştir. Tüm sorular Kur’an ve sünnet, akide, ibadet, iktisadi sorunlar, aile, helal ve haram, tıp, ahlak, ruhi terbiye gibi konulara göre tertip edilmiştir. Bilahare 7 cilt olarak yayımlanan kitapta toplam soru sayısı 1048’e ulaşmıştır. Soruların çoğunluğu ameli/fikhî konulara ait olduğu için bu eseri fıkıhla ilgili eserler sırasında zikrettik.

2.2.1.5. Tasavvuf ve Ahlakla İlgili Eserleri

1. İctimoiy Odoblar (Ижтимоий одоблар)

Eserde, sosyal varlık olan insanın ictimai hayatına ait davranışlarında izlemesi beklenen ahlaki normlar bir araya getirilmiştir. Konuşma, selamlaşma, barınma, yemek, içmek, misafirlik, düğün, bayramlaşma, giyinme, temizlik, yolculuk, ticaret, hasta ziyareti, ilim adabı gibi geleneksel konular; internet, e-posta, telefon, medya adabı gibi güncel meseleler ayet ve hadislerle izah edilmiştir.

⁴¹⁹ Nahl 16/43, Enbiyâ 21/7.

2. İslom Ma'naviy Cinoyatlarga Karşi (Ислom маънавий жиноятларга қарши)

Müellif bu eserinde iftira, haset, yalan, yalan şahitlik, ihanet, sövmek, falcılık, gıybet gibi toplum hayatında yaygın manevi suçları Kur'an ve hadis ile tedavi (mualece) etmeye çalışmıştır. Eserin yayın yeri ve tarihi bulunmuyor.

3. Keksalarnı E'zozlaş (Кексаларни эъзозлаш)

2014'ün sonunda tamamladığı bu küçük hacımlı risalede, yaşlı ve ihtiyarlara yönelik saygı konusu şer'i yükümlülükler ayet, hadislerle izah edilmiştir.

4. Naqşibandiya: Vazifalar, Zikirlar (Нақшибандия: вазифалар, зикрлар)

Muhammed Sadık'ın vefatından sonra neşredilen bu eser, Nakşibendiyye tarikatının ameli kılavuzu mahiyetindedir. Eserde, Nakşibendi tarikatındaki üç yol; Nakşibendiyyenin on bir esaslı düsturu; zikrin fayda ve semereleri; zikir adabı; muhasebe; günlük vazifeler ve virtler delilleri ile beyan edilmiştir.

5. Ruhî Terbiye (Рухий тарбия)

Kur'an-ı Kerim ve Sünnet vasıtasıyla dinin maneviyat ve ahlaki konularını inceleyen *Ruhi Terbiye* eseri, dinin temel meselelerinden olan nefis terbiyesi ve ahlak hakkındadır. İşbu mecmua 3 ciltten ibaret olup, "Arındırma" (poklaş) olarak adlandırılan 1. ciltte, nefis tezkiyesi; kirliliğe sebep olan selbi halet, sıfat ve davranışlar; onlardan kurtulmanın yolları beyan edilir. 2. cilt "İnşa etme" (tiklaş) olarak adlandırılır ve burada tezkiye edilmiş nefsi inşa etme; onu lazım olan makamata doğru ilerletme, başka bir deyişle Müslüman şahsiyetin inşası üzerinde durulmuştur. "Ahlaklanma" (hulkłaniş) olarak adlandırılan 3. ciltte, Allah'ın ahlakıyla (güzel isimleriyle) ahlaklanma, Resulullah'a bu konuda uyma, ahlaklanmanın semereleri konusu ele alınmıştır. Her bir sıfat ve makamın sözlük ve ulema ıstılahındaki manaları ayet, hadis ve hikmetli sözler ışığında izah edilmiştir.

6. *Tasavvuf Hakıda Tasavvur* (*Тасаввуф ҳақида тасаввур*)

Müellif eserde tarikatlar, tasavvufun tanımı, vazifeleri, tarikat silsilesini beyan etmiş; şeyh, mürit, bey'at, rabıta, şatahat vs. gibi tasavvufa ait genel kavramları izah etmiş; tasavvuftaki İslam'la bağdaşmayan yaygın davranış ve düşünceleri ayet ve hadisle tashihine çalışmıştır. Muhammed Sadık tasavvufu felsefî ve sunnî tasavvufa ayırır ve felsefî tasavvufu (vahdetü'l-vücüt vb.) reddeder.⁴²⁰ Ona göre makbul tasavvuf, İslamî ruhî terbiyeden başka bir şey değildir. Yani, şer'î amelleri ihsan derecesinde güzel eda etmeye yardım eden ruhî terbiye yoludur.⁴²¹

Müellif bu eserinde, kendisinin tasavvufla olan münasebetini, cami müezzinine “sofi” denmesi;⁴²² daha sonra komşularından birini “sofi” demelerinden müezzin olmayan kişilerin de sofi olabileceğinin farkına varması; babasından duyduğu şifahi bilgiler, köylerde gizlice yapılan zikir toplantıları; zakirleri polislerin yakalamaya çalışması vs. tasavvufla ilgili çocukluk hatıralarını; Buhârâ ve Libya'da eğitim sırasında tasavvuf hakkında okuduğu eserler ve gördüğü olayları, daha sonra dünya çapında itiraf edilen mutasavvıf âlimler ve şeyhlerle olan münasebet ve ilişkilerini hikaye etmiştir.⁴²³

7. *Vasatiya – Hayot Yöli* (*Васати́я – ҳаётм йўли*)

21. yüzyılın başında terör ve İslam yan yana getirilerek ‘İslami terör’, ‘fundamentalist’, ‘radikal İslamcı’ gibi ifadelerin kullanılmasına karşı Müslüman aydınlar itirazda bulundular. “İslam teröre karşı”, “İslam terörü lanetler” başlıklı yazı, makale ve toplantılar düzenlendi. 2005'te Kuveyt'in ev sahipliği yaptığı “el-Vasatiyyetü Minhecü'l-Hayat” Uluslararası Sempozyumuna Muhammed Sadık konuşması ile katılır. Sempozyum sonrası *Vasatiyye – Hayat Yolu* adlı işbu eseri yazmayı cezmeder. Eserde,

⁴²⁰ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Tasavvuf Hakıda Tasavvur*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, s. 39. Ayrıca vahdetü'l-vücüd hakkındaki düşünceler için bkz. s. 229-245.

⁴²¹ Muhammed Yusuf, *Tasavvuf Hakıda Tasavvur*, s. 65.

⁴²² Orta Asya'da halk arasında müezzine nisbeten hala “sofi” kelimesi kullanılır.

⁴²³ Muhammed Yusuf, *Tasavvuf Hakıda Tasavvur*, s. 20-31.

toplantıda gündeme getirilen güncel konuların yanı sıra, Kur'an ve sünnette vasatilik; itikat ve şeriatta vasatilik; dini aşırılık; dini bağnazlığın sebep ve sonuçları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Müellif 'İlmli İslam' söylemine karşı "İslâm, itidal dinidir. Bugün İslam'ı değil, Müslümanları itidalleştirmek gerekir."⁴²⁴ şeklinde yanıtlar.

8. Yolğon (Ёлғон)

Büyük günahlardan olan yalan hakkındaki küçük hacimli bir risaledir. Eserde, yalanın tanifi, sebebi, türleri ve hükümleri, bilgisiz fetva verme, falcılık, yalan şahitlik, yalanın sonuçları vb. meseleler ele alınmıştır.

2.2.1.6. Diğer Eserleri

1. Bahtiyor Oila (Бахтиёр оила)

Evlenme, boşanma, karı-koca hak ve sorumlulukları, çocuk terbiyesi, sıla-ı rahim vs. aile ile bağı konuları ayet ve hadis ışığında ele alan işbu eser, ilk başta *İslomiy Oila Faroğat Kasri (Исломиё оила фароғат қасри, 1998 baskı yeri yok)* başlığıyla neşredilmiştir. Müellifin yurt dışında yaşadığı dönemde yazdığı bazı eserlerin yayın yeri ve tarihi bulunmuyor. 2012 tarihinden sonra düzenleme ve birçok yeni başlıklar eklenerek *Mes'ud Aile* adıyla defaatla yayımlanmıştır.

2. Camiyat Köksiga Urilgan Zaharli Hancar (Жамият кўксига урилган заҳарли ханжар)

Toplumun Göğsüne Saplanan Zehirli Hançer başlıklı bu broşür, toplum hayatını özellikle Müslüman genç ve kadınların ahlakını bozan ve dini değerlerinden yozlaştırmaya yönelik dünya çapındaki faaliyetlere değinir ve bunlara karşı halkı uyanık olmaya, toplumun ıslahı için yegâne yol olan İslam talimatına uymaya çağırır. Muhacirlik hayatında iken kaleme aldığı bazı yazıları bir araya getiren bu eserin yayın yeri ve tarihi bulunmuyor.

⁴²⁴ Muhammed Yusuf, *Vasatiya – Hayot Yöli*, s. 300.

3. Folbinlik, Sehrgarlik, Cin Çiqariş va Noan'anaviy Davolaş kabi İşlarning Haqiqati (*Фолбинлик, сеҳргарлик, жин чиқариш ва ноанъанавий даволаш каби ишларнинг ҳақиқати*)

Dinden uzaklaşan ve cehaletin yaygınlaştığı toplumda revaç bulan falcılık, büyü, müneccimlik, cin çıkarma, alışılmadık tedavi yöntemlerinin dindeki yerini izah eden bu risale, 2013'te bir araya getirilmiştir.

4. Hidoyat İmomi – İmom Abu Mansur Moturidiy (*Хидоят имоми – Имом Абу Мансур Мотуридуӣ*)

Muhammed Sadık'ın 2014'te yazdığı bu küçük risale, Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) hayatı, ilmi faaliyeti ve eserleri, İslam âlemindeki yeri hakkındadır.

5. İslom Tarihi (*Ислом тарихи*)

İslam tarihinin muhtasar özeti mahiyetindeki 2 ciltlik eser, Muhammed Sadık'ın son telif ettiği eserlerdendir (12 Mart 2014'te telif başlamıştır). 1. cildi peygamberler tarihi ve Hülefa-i Raşidin dönemini kapsar. 2. ciltte Emeviler devleti oluşumundan başlayarak Müslüman dünyasının bugünkü durumuna kadar olan durumu hikâye edilir. Eser müellifin vefatından sonra yayımlanmıştır.

6. Isrof (*Исроф*)

Şahıs, aile ve toplum için zararlı olan israf ve tebzirin Kur'an ve hadisteki beyanı; israfın zararları ve çeşitleri hakkındaki küçük bir risaledir. Haziran 2014'te tamamlanmıştır.

7. Mukammal Saodat Yölu (*Мукаммал саодат йўли*)

Saadet ve mutluluğu bulma isteği insan fitratında bulunuyor ve herkes kendince onu bulmaya çalışır. Müellif genel okuyucu kitlesine yönelik yazdığı bu eserinde, dünya ve ahiretin gerçek mutluluğu İslam ile olduğunu hayati örneklerle anlatmaya çalışmıştır. Dört ana kısımdan oluşan bu eserin birinci kısmı "İman veya Mükemmel Saadet

Akidesi”; ikinci kısım “İslam veya Mükemmel Saadet Şeriati”, üçüncü kısım “İhsan veya Mükemmel Saadet Ahlakı” ve son bölüm “Amel veya Mükemmel Saadet Sahibinin Gün Tertibi” olarak adlandırılmıştır. Eseri Aralık 2010 sonlarında tamamlamıştır.

8. *Olam va Odam, Din va İlm* (Олам ва одам, дин ва илм)

Müellif kitapta, İslam’ın ve Batı’nın evren, insan, din ve bilim hakkındaki görüşlerini tartışıyor. Eserde, ilim, tıp, temizlik, felsefe, insanın yaratılışı, İslam medeniyetinin Avrupa’ya etkisi, Engizisyon mahkemesi, Aydınlanma sonuçları, Büyük Coğrafi Keşifler, Avrupa Sömürgeciliği ve diğer konular ağırlıklı olarak Avrupalı düşünür ve yazarların sözleri ve kaynaklarından alıntılarla ele alınmıştır.

9. *Oçik Hat* (Очиқ хат)

İçlerinde Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un da bulunduğu dünyadaki 126 İslam âliminin imzasıyla Ebû Bekir el-Bağdadi lakaplı Dr. İbrahim Avvad el-Bedri ve kendilerini ‘İslam Devleti’ olarak ilan eden savaşçılara ve takipçilerine yazılan *Açık Mektub*’un Özbekçe tercümesidir. Mektup tercümesi ilk önce info.islom.uz internet sayfasında neşredilir. Birçok okuyucu tarafından teşekkür mektupları yanı sıra halk ammesinin daha rahat anlayabileceği sade dilde bir eser yazıma teklif edilir. Konu ile ilgili ard arda uluslararası konferanslara davet edilen Muhammed Sadık, oralarda tebliğlerde bulunur ve bu toplantılarda alınan karar ve önerilerden hareketle bir risale yazmaya karar verir.⁴²⁵

Müellif eserin başında son zamanlarda Müslümanların yaşadıkları topraklardaki acı hadise ve olayları; bunun baş sebebi olan terörün tarihini; Afganistan’da başlayan olaylar ve İslam Devleti söylemleri; Mücahitler arasındaki ihtilaf; Taliban hareketi; cihat ve tekfir düşüncesinin yaygınlaşması konularını özetlemiştir. Rusya’ya bağlı Çeçen Cumhuriyeti’ndeki olayları tahlil ederken, Taşkent’teki İmam Buhârî Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olan ülkenin ilk Cumhurbaşkanı Ahmet Kadirov’un kendisinin

⁴²⁵ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Oçik Hat*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 180.

talebelerinden olduğunu, ülkesindeki siyasi ve sosyal sorunlarda her zaman kendisiyle istişarede bulunduğunu söyler.⁴²⁶ Muhammed Sadık'a göre, işbu olumsuz olayların en önemli sebepleri Müslümanların İslamiyeti düzenli ve doğru üslupta uzman hocalardan öğrenmemeleri, tek taraflılık, mezhepsizlik, edepsizlik ve istitaa ve gerçeklik (воқелик, realite) fikhını bilmemeleridir.⁴²⁷

Müellif istitaa fikhını, “ince fehim ve her şeyi derinliğine kadar anlamaya dayalı insanların gücü, kudreti, iktidarı, durumuna göre muamelede bulunmak” olarak izah etmiştir.⁴²⁸ Bunun dışında eserde, İslam şariatının insanlara zorluk değil kolaylık getirdiği; şer'i yükümlülüklerde takatin yetmesi şartının olduğu; hatta emri maruf ve nehyi münkerin dahi istitaaya göre olduğu; neticeye bakarak iş görüldüğü; aceleciliğin zararlı illet olduğu; mutedilliğin en önemli haslet olduğu ayet ve hadislerle izah edilmiştir. İstitaa fikhı ve fikhî kaideler konusunda zararı def etme ve meşakkati kaldırmakla ilgili usul kaideleri açıklanmıştır.

Açık Mektup yayımlandıktan sonra İŞİD mensupları tarafından büyük âlimlere karşı türlü iftira ve hakaretler ve onların itibarlarını zedeleme çabaları çoğaldığından yakınan Muhammed Sadık, ayet ve hadislerde zikredilen ilim ve alimlerin fazlı hakkında bilgileri beyan ederek onlara reddiye vermiştir.⁴²⁹ Eser sonunda İslam ve Müslümanların başına gelen bu hadiselerin tarihte Hz. Peygamber ve sonraki halifeler dönemindeki benzer örneklerini zikretmiştir.⁴³⁰ Eser Rus ve İngiliz dillerine de tercüme edilmiştir.

10. Poklik İmondandır (Поклик имондандир)

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü olarak görev yaptığı sırada insan ruhiyetini zenginleştirme, gençlerin güzel ahlaklı, merhametli, adil ve kamil olarak yetiştirilmesinde İslami geleneklerin yeri

⁴²⁶ Muhammed Yusuf, *Oçik Hat*, s. 21.

⁴²⁷ Muhammed Yusuf, *Oçik Hat*, s. 27.

⁴²⁸ Muhammed Yusuf, *Oçik Hat*, s. 34.

⁴²⁹ Muhammed Yusuf, *Oçik Hat*, s. 183-201.

⁴³⁰ Muhammed Yusuf, *Oçik Hat*, s. 202-236.

konularında gazeteci Halide Ahrarova ile yaptığı röportajlardır. Daha önce *Sihat-salamatlik*, *Saodat*, *Gulhan* dergilerinde yayımlanan yedi ayrı başlıklı bu sohbetler, bir araya getirilerek Özbekistan yayınevi (Taşkent) tarafından 1991 yılında küçük bir risale şeklinde neşredilmiştir.

11. *Ramazonni Karşilab* (Рамазонни қаршилаб)

İslam'ın beş rüknünden biri olan ramazan orucu, mahiyeti ve faydaları, Kadir gecesi hakkındaki genel okuyucu kitlesi için yazılmış küçük risaledir. Kitap sonuna hicri yılbaşı, Hz. Peygamber'inin mevlidi, İslam'da şura, İslam'da hâkim, Akılla Allah'ı tanıma başlıklı makaleler eklenmiştir. Müellif yurt dışında yaşadığı dönemlerde kaleme aldığı bu risalenin yayın yeri ve tarihi bulunmuyor.

12. *Samarkandning Sara Olimlari* (Самарқанднинг сара уламолари)

Eserde, 14. yüzyılda Mâverâünnehir'de yaşayan, kendi dönemine damgasını vuran ve sonraki yüzyıllarda bir otorite olarak etkisini devam ettiren çok yönlü âlimlerden Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390), es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413) ve Muhammed b. Cezerî'nin (ö. 833/1429) hayatı ve ilmi faaliyeti hakkında söz edilmiştir.

13. *Soğlom Bola* (Соғлом бола)

Sağlam Çocuk adlı bu eser, çocuğun hem manevi/rühi hem de cismani yönden sağlıklı olarak yetişmesinde önemli olan terbiye usulleri hakkındadır. Eserde ayrıca, çocuğun anne ve baba üzerindeki hakları ayet ve hadisler ışığında ele alınmıştır.

14. *Şoyadki Taqvodor Bölsak* (Шоядқи тақводор бўлсак – Şayet Müttaki Olsak)

Muhammed Sadık 1989 sonrası müftü görevi sırasında gazete, dergi, televizyon ve radyo muhabirleri ile birçok sohbetlerde bulunmuş, Ulusal ve Uluslararası toplantılara iştirak ederek tebliğlerde bulunmuştur. Bu konuşmalarda kişileri İslam'a, takvaya davet; insanlara İslam'ı doğru anlatma; Müslümanları ittifak ve dayanışmaya çağırıyor. Siyasi

nedenlerle çoğu zaman bu konuşma ve vaazların asıl mahiyeti halktan gizlenmeye çalışılmıştır. Örneğin, 18 Haziran 1990 tarihindeki Özbekistan Cumhuriyeti Halk Vekilleri 2. Kurultay kürsüsünde yaptığı konuşma hiçbir televizyonda ilan edilmez. Yapmış olduğu vaaz, makale ve sohbetleri genel topluma ulaştırmak amacıyla bir araya getiren bu kitap 1992 yılında Çolpan yayınevi (Taşkent) tarafından yayımlanmıştır.

15. İslam i Ekolohiya (Ислам и экология)

Rusça kaleme alınan *İslam ve Ekoloji* adlı küçük broşürde, İslam'da tabiatı, bitki ve canlıları muhafaza etme meselesi ayet ve hadisler ışığında izah edilmiş, konu ile ilgili hayati örnekler İslam tarihinden nakledilmiştir. Yayın yeri ve tarihi olmayan broşürdeki makaleler, *İman* kitabının yeni baskılarında eklenmiştir.⁴³¹

2.2.2. Arapça Kitaplara Yazdığı Şerhler

1. Hadis va Hayot (Ха́дис ва Хаём)

Muhammed Sadık *Tefsiri Hilâl*'i tamamladıktan sonra, çok istişare ve istihareler sonrası Mansur Ali Nasıf Hüseyinî'nin İslam'ın genel konuları ile ilgili hadisleri içeren *et-Tâcü'l-câmi' li'l-usûl fi ehâdîsi'r-Resûl* adlı büyük külliyyatını Özbekçeye tercüme ve şerh etmeye başlamıştır. İşbu eser mecmuası *Hadis ve Hayat* adıyla konulara göre cüzlere ayrılmış ve 37 cilt olarak neşredilmiştir. Eserde önce hadisin Arapça metni, sonra onun Özbekçe tercümesi, ardından müellifin şerhi, raviler hakkında kısa bilgiler, söz konusu hadisten alınacak hüküm, fayda ve dersler yer almıştır.⁴³²

⁴³¹ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *İymon*, Şark Nşr. Taşkent 2008, s. 69-88.

⁴³² *Hadis ve Hayat*'in cilt başlıkları: 1. Cilt, Mukaddime; 2. Cilt, İslam ve İman Kitabı; 3. Cilt, Niyet, İhlas ve İlim Kitabı; 4. Cilt, Temizlik (Poklik) Kitabı; 5.-7. Ciltler, Namaz Kitabı; 8. Cilt, Zekât Kitabı; 9. Cilt, Oruç Kitabı; 10. Cilt, Hac ve Umre Kitabı; 11. Cilt, Ticaret, Ziraat ve Vakıf Kitabı; 12. Cilt, Feraiz ve Vasiyet Kitabı; 13. Cilt, Nikâh, Talak ve İdde Kitabı; 14.-15. Ciltler, Yemin, Nazır ve Av Kitabı; 16.-17. Cilt, Yemek, İçecek ve Libas Kitabı; 18. Cilt, Tıp ve Rukye Kitabı; 19. Cilt, Âlemlere Rahmet Peygamber; 20. Cilt, Enbiyalar Kıssası; 21. Cilt, Ebû Bekir ve Ömer (r.a.); 22. Cilt, Osman ve Ali (r.a.); 23. Cilt, Cennetle Müjdelenenler ve Ehl-i Beyt; 24. Cilt, Muhacirler (r.a.); 25. Cilt, Nübüvvet Hanedanı Kadınları; 26. Cilt, Ensarlar (r.a.); 27. Cilt, Ahyarlar ve Diyarlar fazlı; 28. Cilt, Tefsir Kitabı; 29. Cilt, Tefsir, Rüya ve Emsal ve Kitabı; 30. Cilt, Kur'an Faziletleri Kitabı; (31.-33. Ciltler yayımlanmamıştır); 34. Cilt, İyilik ve Ahlak Kitabı; 35. Cilt, Dua, Zikir, İstiğfar ve Tevbe; 36. Cilt, Züht ve Rekaik Kitabı; 37. Cilt, Edep Kitabı.

Müellifin mukaddimede belirttiği üzere hadisler mümkün mertebe sade ve halkın seviyesi dikkate alınarak izah etmeye çalışılmıştır. Konular Hanefi mezhebi esas alınarak izah edilmiş; bazı fırka ve taifelere reddiyeler verilmiştir. Ayrıca Hanefi mezhebinde itibara alınmayan hadislerin izahında Hanefilerin delilleri ve bu hadisle amel eden mezhepler hakkında bilgi verilmiştir.⁴³³

2. Kifoya (Кифоя)

Muhammed Sadık'ın fıkha ait *Kifâye* adlı eseri, Hanefi fakihi Ubeydullah b. Mes'ud Hanefî'nin (ö. 747/1346) *en-Nihâye fî muhtasarü'l-vikâye* adlı eserinin Özbekçe tercüme ve şerhidir. 3 cilt olarak neşredilen eser mukaddimesinde fıkın tarifi, önemi, tarihi, kaynakları, fıkhi mezhepler, özellikle Ebû Hanife ve Hanefi mezhebi, Hanefi fıkına ait kitaplar, eserin esas metni olan *Muhtasarü'l-Vikâye* ve müellifi hakkında bilgi vermiştir.

3. Mustalahu'l-Hadîs (Мусталаҳул-ҳадис)

Mahmud Tahhan'ın (d. 1935) *Teysîru mustalahi'l-hadîs* adlı eserinin Özbekçe şerhidir. Muhammed Sadık 2008-2009 yıllarında imam ve ilim ehlinde oluşan bir grup hocalara *Teysîr*'in Arapça metnini şerh ederek ders verir. Daha sonra o şerhleri yazıya geçirmiştir. Kitabın 2. baskısında, bazı konulardaki muhakkik âlimler tarafından Mahmud Tahhan'a yöneltilen itiraz veya farklı görüşler dipnot şeklinde eklenmiştir.⁴³⁴

4. Odoblar Hazinasi (Одоблар хазинаси)

Muhammed Sadık yurt dışından memleketine döndükten sonra (2000) bazı din âşıkları sohbet için onu evlerine davet ederler. Yaşları ve dini seviyesi farklı kişilerden oluşan bu meclislerde genelde belli bir konu üzerinde ya da soru cevap şeklinde sohbet edilir. Konu ve soruların tekrarını önlemek için bu meclislerde bir kitabı takip etme fikri

⁴³³ Muhammed Yusuf, *Hadis ve Hayat*, c. 1, s. 4.

⁴³⁴ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Mustalahu'l-Hadis*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, s. 7.

uyanır. Farklı düzeydeki kişilere uygun olabilecek bir eser üzerinde uzun düşünen Muhammed Sadık, İmam Buhârî'nin (ö. 256/870) ahlaka dair hadisleri içeren *el-Edebü'l-müfred* adlı kitabını tercih eder ve gittiği yerlerde sohbetin ses kaydı alınır. Yaklaşık beş yıl devam eden bu şerh 2006 başlarında tamamlanır.⁴³⁵ Daha sonra sözlü olarak yapılan bu şerh, teşebbüs ve istekler üzerine yazıya geçirilir. Sözlü sohbette yapılan eksik, noksan ve yanlışlar düzeltilir, müellif tarafından İmam Buhârî ve eserleri hakkında ek bilgiler ilave edilerek 2006 yılında 4 cilt halinde neşredilir.

5. Hislatli Hikmatlar Şarhi (*Хислатли ҳикматлар шарҳи*)

Şâzeliyye şeyhlerinden İbn Atâullah el-İskenderî'nin (ö. 709/1309) *el-Hikemü'l-Atâ'iyye* adlı eserine yazılan Özbekçe şerhtir. Tasavvufi hayatın sır ve incelikleri, kâmil bir insan olmanın yolları, tasavvuf hakkındaki yanlış düşünceleri düzeltmek amacıyla yazılan işbu eserde, her hikmet için bir konu başlığı, hikmetin Arapça metni, Özbekçe tercümesi ve şerhi yer almaktadır. Eserde, şerh öncesi hikmette geçen bazı kelime ve kavramların sözlük ve ıstılahi anlamlarına yer verilmiştir. Kur'an-ı Kerim ve hadisin yanı sıra sahabe, tabiin, müçtehit ve meşayihlerin sözleri delil ve örnek olarak nakletmiştir. On bir ayda tamamlanmış olan ve 262 hikmetin şerhini içeren işbu eser 5 cilt olarak neşredilmiştir.⁴³⁶

6. Yahşilik va Silai Rahm (*Яхшилик ва силаи раҳм*)

İyilik ve Sila-i Rahim kitabı, Mâverâünnehir'de yetişen âlimlerden Hüseyin b. Hasan Mervezî'nin (ö. 246/861) *Kitâbu'l-birri ve's-silâ* adlı eserinin Özbekçe tercüme ve şerhidir. Hüseyin Mervezî bu eserinin telifinde, tebeu't-tabiîn'in ileri gelen âlimlerinden büyük muhaddis ve zahit Abdullah b. Mübarek Mervezî'nin (ö. 181/797) ders ve eserlerinden yararlanmışır. *Kitâbu'l-birri ve's-silâ*'yı tahkik ve neşre hazırlayan Dr. Muhammed Said Muhammed Hasan Buhârî, Mervezî'nin konu başlıkları kısa ve misal

⁴³⁵ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Odoblar Hazinasi*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, c. 1, s. 4-7.

⁴³⁶ Muhammed Yusuf, "Katrada Kuyoš", s. 80.

olarak zikredilen rivâyetler konu başlıklarına o kadar uymadığını mülâhaza ederek çağdaş konuları kapsayacak şekilde konu başlıkları koymuştur.

Muhammed Sadık ilmi sohbetlerinde, özellikle Cuma günleri ahbablarıyla olan meclislerinde *Kitâbu 'l-birri ve 's-silâ* kitabını sözlü olarak tercüme ve şerhi etmiş ve bu sohbetlerin ses kayıtları halk arasında yayılmıştır. Daha sonra talep ve istek üzerine, şifahi tercüme ve şerh talepleri tarafından yazıya geçirilmiş, müellif tarafından düzeltme ve eklemeler yapılmıştır. Şarih, bu kitabın sadece ilim çevresine değil, genel topluma hitap ediyor olması hasebiyle konu başlıklarının ve babların isimlendirmesinde Dr. Muhammed Said Buhârî'nin başlıklarını tercih etmiştir.⁴³⁷ Şarihin beyanına göre, işbu eser şerhinin dört ay süre zarfında yayına hazırladığı dosyası bilgisayardan kazaen silinmiş, 28 Aralık 2007'da yeniden başladığı şerhi eskisinden daha geniş izah edilmiş, her konuya ait ayet ve onların tefsiri ilave edilerek 2 cilt halinde neşredilmiştir.⁴³⁸

2.2.3. Tercümeleler

2.2.3.1. Arapçadan Yaptığı Tercümeleler

1. *Akiydatut-Tahoviya Şarhining Talhisi* (*Ақийдатут-таховия шарҳининг талҳиси*)

Bu kitap, Muhammed Enver el-Bedeşânî'nin (d. 1943) *Telhîsu şerhi 'l- 'akîdeti 't-Tahâviye li 'bni Ebi 'l- 'İzz* adlı eserin Özbekçe tercümesidir. Mütercim, 1996'da yolculuk sırasında tanıştığı bir gençle yaptıkları sohbette, halkın akait konularına ait bir esere ihtiyaç olduğu kanaatine varır. Yolculuk sonrası giriştiği ve yirmi günde (05.06.1996-26.06.1996) tercüme ettiği işbu eser, siyasi ve sosyal nedenlerle 16 yıl sonra (ilk kez 2012 yılında) yayımlanmıştır.⁴³⁹

⁴³⁷ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Yahşilik va Silai Rahm*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, c. 1, s. 6.

⁴³⁸ Muhammed Yusuf, *Yahşilik va Silai Rahm*, c. 1, s. 26-27.

⁴³⁹ *Akiydatut-Tahoviya Şarhining Talhisi*, s. 6; Muhammed Yusuf, *Sunniy Akidalar*, s. 3-4; Muhammed Yusuf, "Katrada Kuyos", s. 80.

2. Fakih İmomlar İhtilofida Hadisi Şarifning Örne (Фақиҳ имомлар
ихтилофида ҳадиси шарифнинг ўрни)

Muhammed Avvâme'nin *Eserü'l-hadîsi's-şerîfi fi ihtilâfi'l-eimmati'l-fukâhâ* adlı eserinin Özbekçe tercümesidir.

3. Rasululloh Sollallohu Alayhi va Sallam (Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи
васаллам)

İşbu eser, İslam ve Hz. Peygamber'in şahsiyet ve risaletini genel kitleye anlatma amacıyla Şeyh Selman Fehd Avda başkanlığında bir heyet âlimler tarafından hazırlanan *Hâzâ Resulullâh* adlı eserin Özbekçe tercümesidir. Mukaddimede ifade edildiği üzere, bu kitaptan Müslüman olsun ya da gayrimüslim olsun herkes istifade edebilir. Eserde *Kütüb-ü Sitte*'den seçilen 1124 sahih hadis metinleri, hiçbir açıklama ve izah eklemekten konulara göre sunulmuştur.

4. Sarahs Ahli Söragan Masalalar. Kasbning Bayoni (Сарахс аҳли сўраган
масалалар. Касбнинг баёни)

Ebû Abdullah Muhammed Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Mesâilü'l-leti seele ehlü's-Sarahs anhâ* adlı eserinin Özbekçe tercümesidir.

5. Sof Tabiat Dini (Соф табиат дини)

Seyyid Mübeşşir b. Muhammed Tarazî'nin (ö. 1977) *el-İslâmu ed-dînü'l-fitriyyu'l-ebedy* adlı eserinin Özbekçe tercümesidir. Seyyid Mübeşşir Tarazî 19. yüzyılın sonlarında Türkistan'da dünyaya gelmiş, Rus rejiminin takibi nedeniyle önce (1930'da) Afganistan'a, ardından Hindistan'a hicret etmiş, daha sonra (1945'te) Mısır'a yerleşmiştir. Tarazî 1336/1917 yılında Afganistan'ın başkenti Kabil'de kaleme aldığı bu eserinde, Allah'ın tevhidini, peygamberlerin risaleti, hak ve batıl arasındaki farkı anlatmaya çalışmış, batı dünyasını İslam'a davet etmeyi amaçlamıştır.⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ Sayyid Mubaşşir Taroziy, *Sof Tabiat Dini*, çev. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2013, s. 3.

2.2.3.2. Editörlüğünde Yapılan Çeviriler

Muhammed Sadık 2001 yılında başlayan özel derslerle yetiştirdiği talebelerini kendisinin başlattığı “cehaletle karşı ilimle mukabele” yoluna dâhil etmek ve kendisinden sonra açtığı çığırı devam ettirmeleri için onlara bu alandaki boşlukları göstermiştir. Başladıkları yüce hedeflerinin sürekli takipçisi ve zorlandıklarında her zaman başvurabilecekleri müşrif/mürşid haline gelmiştir. Büyük işlerin temel ve ilk adımlarını atmış ve talebelerini de o yola sevk etmiştir. Bu sayede onun başkanlığında kapsamlı ve hacimli birkaç çalışma vücuda gelmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. *Altın Silsile* (Олтин силсила—es-Silsiletü’z-zehebiyye li’l-ehâhîsi’n-Nebeviyye)

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un hadis alanında yapmış olduğu büyük hizmetlerinden birisi “*Altın Silsile*” adıyla önemli hadis kitaplarının Özbekçe tercümesinin akademik neşrini başlatmış olmasıdır. 2010 yılında başlatılan “*Nebevi Hadislerin Altın Silsilesi*” başlıklı büyük projede, İslam âleminde kabul gören *Sihah-ı Sitte* ve yine üç muhaddisin sahih hadisler mecmuasının Özbekçe tercümesi, yaklaşık 50 cilt şeklinde neşredilmesi planlanmıştır. Bu silsileye dahil edilen eserler, *Sahîh-i Buhârî* (7563 hadis), *Sahîh-i Müslim* (7479 hadis), *Sünen-i Ebi Davut* (5274 hadis), *Sünen-i Terimizî* (3956 hadis), *Sünen-i Nesaî* (*Sünen-i Suğra* veya *Mücteba* 5758 hadis), *Sünen-i İbni Mâce* (4341 hadis), *Muvatta-i Mâlik* (1843 hadis), *Sünen-i Dârimî* (3465 hadis) ve *Sihah-ı İbni Hibbân* (7096 hadis,) olmak üzere toplam 46775 hadistir.

Tercüme heyeti ilk başta Muhammed Sadık’ın en önder öğrencilerinden Muhammed Eyyüb Hamidov, Zufer Şaselimov, İsmail Muhammed Sadık, Alişer Tursunov, Nadir Hasanov, Muhammedhan Cangirov, Muhammed Ali Muhammed Yusuf, Ebrar Muhtar Ali, Abdülmennan Töyçiyev olmak üzere dokuz kişi ile başlamıştır. 2012 tarihinde tercüme edilen *Sahîhü’l-Buhârî*’nin ilk cildi yayımlanmıştır. Mezkûr dokuz mecmuanın tüm metinleri tercümesi Muhammed Sadık’ın vefatından altı ay önce tamamlanmıştır. Muhammed Sadık hayatta iken *Altın Silsile*’nin ilk kitabı olan *Sahîhü’l-*

Buhârî'nin tamamı sekiz cilt ve *Sahîhü'l-Müslim*'in ilk cildi neşredilmiştir. Şu ana kadar *Sahîhü'l-Müslim*'in tamamı 6 cilt ve *Sünen-i Ebi Davut*'un ilk cildi yayımlanmıştır.

2. İslom Komusi

Muhammed Sadık'ın Altın Silsile tercümesinden sonra başlattığı ikinci büyük ilmi eser, 10 ciltten fazla olması beklenen *İslam Kamusu* eseri projesidir. Başlanan bu iş altı ay sonra Muhammed Sadık'ın vefatı sonrası durmuş. Daha sonra talebesi Muhammed Eyyüb Hamidov tarafından proje ekibi yeniden oluşturulmuş ve hala proje üzerindeki çalışma devam ettirilmektedir.

3. Mazhabsizlik İslom Şariatiga Tahdid Soluvçi Eng Hatarli Bid'atdir

(*Мазҳабсизлик Ислом шариатиға таҳдид солувчи энг хатарли бидъатдир*)

Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî'nin (1929-2013) *el-Lâmezhebiyyetü ahtarü bid'atin tuheddidü'ş-şerî'ate'l-İslâmiyye* adlı eserinin Özbekçe tercümesidir. Alauddin Hafî tarafından yapılan tercüme, talebesi Muhammed Ali tarafından Arapçasıyla mukayese edilmiş, ardından Muhammed Sadık'ın tahririnden geçmiştir. Önsözde el-Bûtî ve eserleri hakkında bilgi veren ve işbu eserin telif sebeplerini izah eden Muhammed Sadık, hatimede konu ile ilgili kendi mülâhazalarını da beyan etmiştir.

4. İmom A'zam (Имом Аъзам)

Eserin Ön sözünü kaleme alan Muhammed Sadık, eserin yazılış sebebiyle ilgili şunları söyler sohbetlerinden birinde Orta Asya'da yaygın Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Azam hakkında söylenen hurafe ve itirazlara Özbekçede ilmi üslupta reddiye olacak hiçbir eser olmadığını dile getirir. Daha sonra bazı talebeleri konu ile ilgili bir kitap yazma maksadında olduklarını hocalarına iletirler ve istişarede bulunurlar. Bunun üzerine Muhammed Sadık sevinir ve gereken yönlendirmeleri yapar. Eser tamamlanınca Muhammed Sadık ve talebesi Muhammed Eyyüb tahririnden geçerek neşredilmiştir.

2.2.4. Yazı ve Makaleleri

Muhammed Sadık'ın daha İslam Enstitüsü öğrencisi iken eline kalem alarak yazı karalamaya başladığını yukarıda söylemiştik. Onun kapsam ve sayı bakımından çok zengin olan ilmi faaliyeti 1975 yılında *Sovyet Şarkı Müslümanları* dergisinde çalışma hayatıyla başlamıştır. İşbu dergide onun “İslam’da Çevre Koruması” başlıklı ilk makaleler dizisi ve “Muhhu’l-Âyât” rüknü altında bazı ayetlerin izah ve tefsirini içeren makaleleri yayımlanmıştır. Libya’da eğitimi sırasında *el-İmân* dergisinde yayımlanan Mâverâünnehr tarihi ve o anki durumu hakkındaki makalesi memleketinde de ses getirmiştir.⁴⁴¹ Daha sonra müftü görevinde iken dini konularda ilmi makaleler kaleme almış, röportaj vermiş ve Arapçadan Özbekçeye ilmi makaleler tercüme etmiştir.⁴⁴² Röportajlarda genel olarak sorular İslam dini, onun bazı konularda diğer dinler ile karşılaştırması, Sovyet dönemindeki yazılan eserlerdeki İslam’a karşı söylemlere olan münasebeti, halkın ekonomik, sosyal-kültürel sorunlarının çözümü vs. sorularına bir Müslüman önder ve aynı zamanda bir Müslüman olarak İslami nokta-i nazardan cevap vermiştir.

Müellif “Büyük Maneviy Miras” adlı makalesinde, Kur’an’ın tarifi, nüzul ve cem’i, Kur’an’ın ele aldığı konular ve İslam dünyasında gramerden başlayarak diğer tüm ilimlere etkisine işaret ederek geçmişten bize ulaşan ilmi mirası tam anlamak için Kur’anî ilimlere hâkim olmak gerektiğine vurgu yapmıştır. Makalede büyük müfessirler ocağı olan bu topraklar yüz yıldır Kur’an’ın manalarından mahrum kaldığı, yurt dışındaki muhacirlerin çalışmaları da sınırlı olduğunu dile getiren yazar, Kur’an’ın Alauddin Mansur tarafından kaleme alınan ilk Özbekçe meali *Şark Yıldızı* dergisinde parçalar halinde neşre başlamasıyla ilgili halk arasındaki tartışma ve soruları yanıtlamıştır.⁴⁴³

⁴⁴¹ İBU, s. 135, 163.

⁴⁴² Örneğin, “Çöçka Göshti va Salomatlik”, *Şark Yuldizi*, N.3, 1991 s. 202.

⁴⁴³ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, “Buyuk Ma’navi Meros”, *Şark Yulduzi*, N.3 1990, s. 164-166.

Muhammed Sadık “Teşvike İhtiyaç Hissediliyor” adlı makalesinde, atalardan kalan eserlere sahip çıkılmasının önemi; çöplük ve mal ahırlarına dönüştürülen camilerin tekrar eski haline çevrilmesi; yer, sokak, meydan, şehirlere vs. verilen yabancı isimlerin yeniden isimlendirilmesi; kişilerin isimlerindeki telaffuz ve yazım yanlışlıklarının düzeltilmesi; tarihin yeniden yazılarak halka gerçeklerin söylenesi gerektiğini dile getirir ve bunun da tarihçilerin millet önündeki borcu olduğuna dikkati çeker.⁴⁴⁴

Erişebildiğimiz kadarıyla Muhammed Sadık’ın kaleme aldığı ve yayımlanan makalelerin bazıları şunlardır:

“Mangu Haqiqatga Kat’iy Amal Kilamiz (Мангу ҳақиқатга қатъий амал қиламиз – Sonsuz Hakikate Bağlıyız)”, *Semya (Aile)*, 1989.

“Risoladagi Er (Рисоладаги эр)”, *Özbekiston Adabiyoti va San’ati*, 5 Ocak 1990.

“Risoladagi Hotin (Рисоладаги хотин)”, *Özbekiston Adabiyoti va San’ati*, 23 Şubat 1990.

“Tabarruk Zot, Tabarruk Meros (Табаррук зот, табаррук мерос)”, *Özbekiston Adabiyoti va San’ati*, 14 Eylül 1990.

“Mehr-şafkatli bölaylik (Меҳр-шафқатли бўлайлик – Merhametli Olalim)”, *Miloserdiye*, 1990(1).

“Ulkan Ma’naviy Meros (Улкан маънавий мерос)”, *Şark Yulduzi*, N.3 1990, s. 164-166.

“Rağbatga Ehtiyoc Sezilmokda (Рағбатга эҳтиёж сезилмокда – Teşvike İhtiyaç Hissediliyor)”, *Yoşlik*, N. 4, 1990 s. 48.

“İllatlar Doyasi (Иллатлар дояси)”, *Özbekiston Adabiyoti va San’ati*, 1 Şubat 1991.

“Bozordan Çöçişning Hocati Yök (Бозордан чўчишининг ҳожати йўк)”, *Halk Sözi*, 28 Şubat 1991.

⁴⁴⁴ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, “Rağbatga Ehtiyoc Sezilmokda”, *Yoşlik*, N. 4, 1990 s. 48.

“Çöçka Göşti va Salomatlik (Чўчка гўшти ва саломатлик – Domuz Eti ve Sağlık)”, *Şark Yuldizi*, N.3, 1991 s. 202-203.

“Zino İmondan Emas (Зино иймондан эмас)”, *Özbekiston Adabiyoti va San’ati*, 15 Mart 1991.

“İslomda Tarki Dunyoçilik Yok (Исломда тарки дунёчилик йўқ)”, *Özbekiston Adabiyoti va San’ati*, 14 Haziran 1991.

“Mucohidlar Huzurida (Мужоҳидлар хузурида)”, *İslomiy Madaniyat*, 1991.

“İslom, İmon, İnson (Ислом, имон, инсон)”, *Şark Yuldizi*, N. 3, 1992 s. 86-97.

“Ölkamız Badiiy Adabiyoti Hakida Öylar (Ўлкамиз бадий адабиёти ҳақида ўйлар)”, *islom.uz*, İslom Adabiyoti. Yayın tarihi 07.03.2017.⁴⁴⁵

Muhammed Sadık Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü görevinde iken yaptığı ve yayımlanan röportajların bazıları şunlardır:

“E’tikod – Mangu Hakikatdir (Эътиқод – мангу ҳақиқатдир)”, *Özbekiston Adabiyoti va San’ati*, 12 Mayıs 1989.

“İslom – İlm Demakdir (Ислом – илм демакдир)”, *Fan va Turmuş*, Haziran 1989(6), s. 20-23.

“Hakkoniylik va Yahşilik Tarafdorimiz (Хаққонийлик ва яхшилик тарафдоримиз)”, *Nauka i Peligiya*, 1989 (7).

“İslom – İnsoniylikka Da’vat” (Ислом – инсонийликка даъват)”, *Yoş Kuç*, N.8 (38) Augustos 1989, s. 10-14.

“Böliniş emas, Birlaşış Yölini İzlamok Kerak (Бўлиниш эмас, бирлашиш йўлини изламоқ керак– Bölünme Değil, Birleşme Yolunu Aramak Lazım)”, *Literaturnaya Gazeta*, 13 Eylül 1989.

⁴⁴⁵ Muhammed Sadık bu makalesinde, Nevaî, Babur, Lütfi gibi büyük edip ve şairlerin yetiştiren bir toplumun İslami şuur açısından çok kıtlık olan Soyyet dönemi Özbek edebiyatını, şair ve yazarların o dönemdeki ve bağımsızlık sonrası söylem ve eylemleri yeteri kadar eleştiri ve sorgulanmadığını dile getirmiş, Müslümanın hatalardan ders çıkarılarak bir delikden iki kere ısırılmaması gerektiğine dikkati çekmiştir. (“Ölkamız badiiy adabiyoti hakida öylar”, (erişim 13.11.2022) <https://islom.uz/maqola/1703>)

“Bizga Tinçlik va Milliy Kelişuv Zarur (Бизга тинçлик ва миллий келишув зарур - Bize Barış ve Milli Anlaşma Zaruri)”, *Kamsamoles Uzbekistana*, 8 Şubat 1990.

“İslom – İlm Demakdir (Ислом – илм демакдир)”, *Fan va Turmuş*, 1990 (8).

“İslom – İlm Demakdir (Ислом – илм демакдир)”, *Fan va Turmuş*, 1990 (9).

“Boşlagan İşlarimiz Muvaffakiyatiga İşonaman (Бошлаган ишларимиз муваффақиятига ишонаман)”, *Kamsamoles Uzbekistana*, 17 Ağustos 1990.

“Biz Allohning Firkasimiz (Биз Аллоҳнинг фирқасимиз)”, *Kamsamolskaya Pravda*, 8 Aralık 1990.

“İmonsizlik – Cinoyat Mambai” (Иймонсизлик – жиноят манбаи)”, *Muştum*, Ocak 1991.

“Kuçli Mõmin Kuçsiz Mõmindan Yahşirok va Hayrlirok (Кучли мўмин кучсиз мўминдан яхшироқ ва хайрлироқдир)”, *Sport*, 19 Ocak 1991.

“İmon va E’tikot İnsonga Yõldoş (Иймон ва эътиқод инсонга йўлдош)”, *Muloqot*, 1991(1).

Muhammed Sadık, birçok uluslararası İslami toplantı ve ilmi görüşmelere katılmış, oralarda İslami davet ve ilmi sohbetler yapmıştır. Ramazan ayında “Ramazan Hediyesi” temasıyla Camilerde özel sohbet ve vaazlarda bulunarak Orta Asya, özellikle Özbek Müslümanlarının ilmi seviyesinin yükselmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bunların çoğu sesli ve görsel kayıtlara alınmış ve halk arasında yayılmıştır. Günümüzde onun tüm eserleri elektronik ve çoğu eserleri sesli kitap haline getirilmiş ve hilol-hashr.uz elektronik kütüphanesinde okuyucularına sunulmuştur.

2.2.5. Basılmamış Eserleri

Yukarıda zikredilen eserler dışında Muhammed Sadık’ın bu zamana kadar neşredilmemiş bazı el yazmaları ve tamamlanmamış kitapları bulunmaktadır. Ailesinden edindiğimiz bilgilere göre, aşağıdaki telif ve tercüme Muhammed Sadık tarafından kaleme alınmış ve neşre hazırlanarak ileride yayımlanacaktır.

1. İmam Azam Ebû Hanife'ye (ö. 150/767) nisbet edilen akaid konularını ele alan *el-Fıkhü'l-ekber* eserinin tercüme ve şerhi.

2. Zeynüddin İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) İslam hukukundaki küllî kaideleri ve benzer meselelerin tabi olduğu ortak veya farklı hükümleri konu alan *el-Eşbâh v'en-nezâir* adlı eserinin tercümesi.

3. Muhammed Takî Osmanî'nin fikhî güncel meselelerle ilgili *Buhûs fî kadâyâ fikhîyye mu'âsıra* adlı eserinin tercümesi.

4. *Hadis va Hayot* külliyyatının 31-33. ciltleri.

5. *Tarih Omonatdir* (*Тарих омонатдир*).

Siyasi nedenlerle yayımlanmayan *Tarih Emanettir* adlı eserde, Sovyetler döneminde isimleri olumsuz şekilde tarih sayfalarına geçirilen Muhammed Musa Türkistanî, Seyyid Abdülmümin, Dukçu Eşan, Seyyid Mübeşşir Tarazî gibi Özbek aydınları hakkındaki yaygın yanlış kanaatleri tashih ederek, din yolunda yapmış oldukları hizmetleri ve tarihi gerçekleri deliller ile ortaya koymaya çalışmıştır. Khalima Rakhmanova, Muhammed Sadık'ın ailesinden eserin el yazmasını alarak incelemiş ve 2020'de Muhammed Sadık'ın tarihçiliği konusunda yüksek lisans tezini hazırlamıştır.⁴⁴⁶

Son olarak oğlu İsmail Muhammed Sadık'ın beyanına göre, babası ömrünün sonlarında kaza ve kader ile ilgili bir eser telifine başlamış, ancak onu tamamlamadan vefat etmiştir.⁴⁴⁷

Bölüm Değerlendirmesi

Orta Asya'da dindarların takip ve sürgün edildiği zamanlarda dindar bir ailede dünyaya gelen Muhammed Sadık, İslam'ı gizli ve ağır şartlarda ilk ailesinde öğrenmiş, onu önce Mir Arap Medresesi, ardından İmam Buhârî Enstitüsü'nde bir ileriye taşımıştır.

⁴⁴⁶ Bkz. Rakhmanova, Khlima, *Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2020, s. 68-74.

⁴⁴⁷ Kardeşi Muhammed Emin de hatıra kitabında bundan bahsetmiştir (*İBU*, s. 167, 180).

Yurtdışı eğitim süresince memleketinde duymadığı ve bulamayacağı kitapları gece gündüz elinden bırakmamıştır. Eğitimini üstün başarı ile tamamlayan Muhammed Sadık, mezun olduğu İmam Buhârî İslam Enstitüsü'nde müderris, müdür yardımcısı ve müdür vazifelerinde görev yapmış, buradaki eğitim sistemini yurt dışında aldığı eğitim ve tecrübeler sayesinde tamamen değişmesini sağlamıştır. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü ve SSCB Halk Temsilciler Meclisinde milletvekili görevinde çalışırken hükümet ve politikacılarla ilişkilerde bulunmuş, hükümetin Arap ve Müslüman ülkeleriyle olan ilişkilerde aktif rol oynamıştır. Bu faaliyetleri yanı sıra Sovyetler Birliği hududunda yaşayan Müslümanların temel hak ve hukuku, dini özgürlüklerinin temini, İslam'ın doğru anlaşılması ve anlatma konusunda büyük adımlar atmıştır. Siyasi nedenlerle yaşadığı muhacirlik hayatında Uluslararası İslami teşkilatlarla olan sıkı ilişkisi Arap dünyasında mevkiini sağlamlaştırmıştır. Teklif edilen uluslararası konferansları kaçırmamaya çalışan Muhammed Sadık, katıldığı toplantı ve ortamlarda güçlü etki bırakmıştır. Resmi görevlerden azat olmasını fırsat bilerek eline kalem almış, halkın en çok ihtiyacı olduğunu hissettiği konularda eser telifi veya tercümesine hayatını adanmıştır. Muhammed Sadık iyi yazar olmakla beraber iyi okuyucudur. Sürekli birçok dilde klasik ve çağdaş eserleri okumaya çalışmış, dini eserlerin yanı sıra siyaset, tarih, felsefe ve doğu çalışmaları üzerine süreli yayınları Rusça veya Arapça çevirilerinden okumuştur.⁴⁴⁸ Gazeteci, siyasetçi, yabancı politikacılarla sıkı görüşmelerle diplomatik ilişki ve protokolü geliştirmiştir.

2000 yılın başında büyük tecrübelerle memleketine dönen Muhammed Sadık, başlattığı ilmi faaliyeti bir üst merhaleye taşımış, tefsir, hadis, kelam, fıkıh, ahlak başta olmak üzere tüm İslami alanlarda yüzden fazla eseri yerel dilde/Özbekçede kaleme almıştır. Aynı zamanda eserlerini başta Rusça olmak üzere Karakalpak, Kazak, Kırgız, Uygur, İngiliz, Türk dillerine tercüme etme işlerini de yola koymuştur. Bununla

⁴⁴⁸ Olcott, *a.g.e.*, s. 23.

Özbekistan başta olmak üzere Orta Asya’da geleneksel Ehl-i sünnetin öğretilerini çağdaş fikirleri bir araya getirerek yeniden canlandırmayı hedeflemiştir. Böylece Orta Asya ve Rusya Müslümanları arasındaki otoritesini sağlamlaştırmıştır. Medrese ve camii hocalarından oluşan davasında ortak olan ilim ehlini bir araya getirmiş, ilim halkaları oluşturarak omuzunda taşıdığı kutsi ve ağır yükü devralacak din adamları yetiştirmeye çalışmıştır.

Uzun süre dinsizlik istibdadı altında yaşayan, dini ve milli değerleri örselenen Orta Asya Müslümanları için Muhammed Sadık’ın hayatı örnek alınacak ideal haline geldiği gibi eserleri de itimat edilecek kaynakların ilk sırada yer almıştır. Nerede ise kitaplarının girmedığı bir ev bulunmuyor. Eserlerini okuyarak dini ve gerçek İslam’ı anladığını itiraf eden kişilerle her yerde karşılaşılabılır. Konuştuğu her meseleye Kur’an ve Sünnet ışığında bakmayı meleke haline getiren Muhammed Sadık, türlü saha vekillerinden oluşan okuyucu kitlesini, özellikle edip ve yazarları çok etkilemiştir. Bazı yazarlar doğrudan veya dolaylı olarak onun görüş ve düşüncelerini kendi düşüncesi gibi yazılarında kullandıklarını itiraf etmişlerdir.⁴⁴⁹ Şimdiye kadar milli edebiyatın ünlü bir eserine ilmi münasebet ve yorumlarda şer’i esaslar yönünden doğrudan tetkik edilmemişken,⁴⁵⁰ Muhammed Sadık’ın bazı yazarlar ve edebi eserler hakkındaki düşünce ve yorumları birçok edipleri hayrette bırakmış ve o mülahazaların bazı uzmanların eleştiri ve görüşlerinden daha da değerli olduğunu itiraf etmişlerdir.⁴⁵¹ Onun ilmi meclisinde yetişen talebeleri de hocalarının başlattığı “İslah devrimini”, Mâverâünnehir ulemasının ilmi mirasını yeniden diriltme ve o kopmuş zinciri bağlayan bir halka olma gayreti içerisinde bulunuyorlar. Hocaları Muhammed Sadık’ın “Ehl-i sünnet ve’l-cemaat mezhebi temelli saf akide ve İslam için çabalamak, Kur’an ve Sünneti öğrenmek ve onunla amel etmek, İslami marifeti yaymak, selef-i salihe, büyük müçtehitlere uymak,

⁴⁴⁹ Şermurod, Tohir, “Yahşilarning Yahşisi”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 204-209.

⁴⁵⁰ Şermurod, *a.g.m.*, s. 211.

⁴⁵¹ Tursun, *a.g.m.*, 161-162; Şermurod, *a.g.m.*, s. 208, 210.

hoşgörü ve kardeşlik ruhunu yaymak, dini cehalete son vermek, ihtilaf ve mezhepçiliği ortadan kaldırmak, bağnazlık ve batıl inançları yok etmek”⁴⁵² olan Őiarını, kendileri için bu çetin yolda harita olarak görmektedirler.

⁴⁵² Muhammed Sadık tüm eserlerinin ilk sayfasına bu Őiarın konmasını önemsemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. *TEFSİRİ HİLÂL*'İN ÖZELLİKLERİ VE UYGULANAN METOD

3.1. *TEFSİRİ HİLÂL*'İN YAZILIŞI

Muhammed Sadık, hem ortaya koyduğu çalışmaları hem de öne sürdüğü fikirleri ile Müslüman dünyasında mühim bir şahsiyettir. Onun İslami alanda telif ettiği en önemli eseri şüphesiz altı ciltten müteşekkil *Tefsiri Hilâl*'dir. Tefsir, yazıldığı tarihten bugüne geniş kitlelerce rağbet görmeye ve ilgiyle okunmaya devam etmektedir. Genel halk ammesine yönelik sade bir dille kaleme alınmış olan eser, geleneksel tefsir tekniği gibi Kur'an-ı Kerim'in tamamını ihtiva eden meal ve yorumu bir arada yayımlanan ilk Özbekçe tefsirdir.

1989 yılında müftüsü görevinde bulunan Muhammed Sadık, SSCB Halk Temsilciler Meclisi'nin milletvekilliğine adaylığını açıklar ve seçimde kazanması durumunda Müslümanların hayrına birçok hizmetlerin yanı sıra bir Kur'an tefsiri kaleme alacağı vaadinde bulunur. Bu arada o, ilk defa bir din âlimi olarak SSCB Halk Temsilciler Meclisi'ne aday gösterilmekteydi. Seçimde kazanan ve Halk Temsilciler Meclisi'nde milletvekili olarak göreve başlayan Muhammed Sadık, daha önceden hedeflediği ve bölge halkının çok ihtiyaç duyduğu söz konusu tefsiri yazmaya başlar.⁴⁵³ O tefsirine "Hilâl" adı vermekle, bu yazılarının hayırlı işin başlangıcı olmasını, uzun süre zorlu ve karanlık gecelerinde yaşayan Orta Asya Müslümanlarının semasında yeni doğan ay gibi karanlığı dağıtacak, halkın maneviyatına ışık tutacak ve ileride yazılacak bedir (dolunay) gibi tefsirlerin başlangıcı olmasını ummuştur.⁴⁵⁴ İlk başta Kur'an-ı Kerim'in 30. cüzü (1991) ile başlayıp, ardından 29, 28 ve 27. cüzleri kaleme almış ve neşretmiştir.

⁴⁵³ İBU, s. 79.

⁴⁵⁴ TH, c. VI, s. 571; İsmoilov, a.g.m., s. 26; Muhammed Yusuf, "Katrada Kuyoš", 81-82.

1993 yılında siyasi nedenlerle yurdundan ayrılmak mecburiyetinde kalan Muhammed Sadık, bir müddet Türkiye’de, ardından Suudi Arabistan’ın Mekke şehrinde ikamet etmeye başlar. Bir müddet sonra ailesi de yanına yerleşir. Zamanla eski arkadaşlar safına yenileri gelir. Râbitat’ül-Alemi’l-İslâmiyye’de SSBC vekili olarak göreve başlar. Resmi görevden ayrılmasını fırsata çeviren müellif, bundan sonra bölge Müslümanlarının en çok ihtiyaç duyduğunu düşündüğü konularda eserler kaleme almayı azmeder. Mescid-i Haram’a yakın bir eve yerleşen Muhammed Sadık, tefsirinin kalan kısmını tevekkül ve gayretle yazmaya devam eder.⁴⁵⁵ Hazırladığı tefsirin el yazma nüshasını İstanbul’da yaşayan kardeşi Muhammed Emin’e gönderir. Kardeşi de onları bilgisayarda kayda geçirir. Böylelikle *Tefsiri Hilâl*’in hazır olan cüzlerini yurtdışında neşredip dağıtma işi de yola koyulur.

Müfessir, her seferinde söz konusu tefsirin yazımına başlamadan önce abdest alır ve iki rekât namaz kılar, ardından bu ağır sorumluluğun ifasında Allah’tan yardım isteyerek dua etmeyi ihmal etmez. İklimi çok sıcak olan Mekke şehrinde, herkesin dinlendiği ve ortalık sükûnete büründüğü gecelerde teheccüde kalkar, namaz sonrası çalışmaya koyulur. Bu âdetini terk etmemeye özen gösteren Muhammed Sadık, sadece ezan okunurken ve cemaatle beş vakit namaz kılarken dinlenir. Pazartesi ve Perşembe günleri tavaf için çıktığı ve tefsirle ilgili müzakereler yaptığı bazı âlimlerle buluştuğu zamanı hesaba katılmazsa, ara vermeden çalışır. Hatta eli sürekli kalem tuttuğundan parmakları kabarıp. Böylelikle Kur’an-ı Kerim’in çağdaş Özbek lehçesindeki ilk tefsiri olan *Tefsiri Hilâl* iki seneye yakın bir sürede tamamlanır (1995). Hazır olan tefsirin tamamı, toplamda 22 küçük cilt halinde mukaddes topraklarda basılıp dağıtılır. Müellif memleketine dönünce (2000) tefsirin düzeltme ve eklemelerle yeni baskıları yapılmıştır. Hatta tefsirin 30. cüzünün yeni baskısına ilk baskıda bulunmayan 165 sayfa yeni bilgi

⁴⁵⁵ İBU, s. 89-92.

eklenmiştir.⁴⁵⁶ 2006 senesinde *Tefsiri Hilâl* 6 cilt halinde neşredilir. 2008-2022 tarihleri arasında eser defalarca yayımlanır. Orta Asya ve Rusya'daki Müslümanların talebi üzerine tefsirin (Alişer Aliyev ve Farruh İnogamovlar tarafından yapılan) Rusça çevrisi ilk önce 30. cüzü, daha sonra diğer cüzleri tamamlanmış ve 10 cilt olarak neşredilmiştir. Biz bu çalışmamızda Hilal-Neşir Neşriyatının 2016 Moskova'da yayımlanan baskısını esas aldık.

3.2. TEFSİRİ HİLÂL'İN KAYNAKLARI

Bir eserin muhtevası kullanılan kaynaklarla doğrudan ilişkilidir. Bu anlamda Kur'an-ı Kerim'in tefsirini yapmaya çalışan bir müfessir, başta kendine kadar yapılmış tefsirlerden ve onunla doğrudan veya dolaylı olarak bağlı kaynaklardan yararlanmasıyla eserini zenginleştirir ve o geleneğe kendi katkısını eklemeye çalışır. Aksi takdirde hem çalışma için büyük bir eksiklik hem de diğer çalışmalara göstermesi gereken kadirşinaslığı ihmal etmiş olur. Tefsirini incelemekte olduğumuz Muhammed Sadık'ın hem bir ilim adamı hem de ahlaki ve tarihi sorumluluk taşıyan Müslüman bir kişi olarak Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlayacak her esere çalışmasında başvurduğunu görmekteyiz. Yukarıda da bahis edildiği gibi, yazar Orta Asya tefsircilik geleneğini sürdürmeye ve bölgede hâkim olan Ehl-i sünnetin görüşleri çizgisinde kalarak, ortak değer ve kaynak haline gelen ilim adamlarının eserlerinden istifade etmeye çalışmıştır.

Muhammed Sadık tefsirinin sonunda çalışmasında yararlandığı 150 adet kaynağın listesini kaydetmiştir. Tefsir kısmında ise genelde istifade ettiği kaynağı açıkça zikretmemektedir. Çoğu yerde “rivâyetlere göre,⁴⁵⁷ tefsircilerimizin rivâyetine göre,⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Kardeşi Muhammed Emin bu kadar bilgiyi daha önce yazmamasının sebebini sorduğunda, müfessir “O zamanlar bazı meseleleri bizim okuyucu anlayamaz idi. Şu an birçok dini kitaplar yazıldı, internet çıktı. Artık bu konular da yazılabilir” cevabını verir (Muhammed Yusuf, “Katrada Kuyoş”, s. 82).

⁴⁵⁷ *TH*, c. I, s. 35, 49, 51, 240, 340, 351, 371; *TH*, c. II, s. 94, 328, 410; “diğer bir rivâvete göre” *TH*, c. I, s. 325, *TH*, c. II, s. 75; “bazı rivâvetlere göre” *TH*, c. I, s. 171, 543; “çokça rivâvetlerde gelmiştir ki” *TH*, c. I, s. 126; “bazılar derler ki” *TH*, c. I, s. 36.

⁴⁵⁸ *TH*, c. I, s. 38, 68, 93, 106, 150, 224, 328; II, s. 44; *TH*, c. IV, s. 524; “tefsirci ulemalar/ımız” *TH*, c. I, s. 234, 365, 379, 423, 493, 540; “müfessirlerimiz” *TH*, c. I, s. 365; İsrâ, 17/4; “bazı tefsirciler” *TH*, c. I, s. 287; *TH*, c. V, s. 649; “çoğunluk müfessirler/ımız” *TH*, c. I, s. 14, 150, 270, 348, 541.

eski tefsircilerimiz/selef ulemamız,⁴⁵⁹ ulemalarımız/âlimlerimizin belirttiği gibi,⁴⁶⁰ bazı âlimler böyle, başkaları böyle, diğerleri ise şöyle tevil etmişler”⁴⁶¹ gibi genelleme ve müphem ifadeler kullanarak kaynaklara açıkça işaret etmemektedir. Bunu eserinin akademik toplumdaki ziyade genel okuyucu kitlesini muhatap almış olmasına bağlayabiliriz. İstifade ettiği tefsir kaynağına işaret edilen yerlerde de müfessirin ismine atıf yapılmıştır.⁴⁶² Çok nadir olarak kaynak eser ismine açıkça atıfta bulunmaktadır.⁴⁶³ Hadis kaynaklarına işaret ederken çoğu zaman muhaddis ve ravi sahabe adını zikrederek nakilde bulunmuştur.⁴⁶⁴ Birkaç yerde de kaynakçada kayda geçmeyen eser veya müelliflere atıflar bulunmaktadır.

Tefsiri Hilâl'in kaynaklarını Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, kelim ile ilgili ve diğer kaynaklar olarak altı grupta mütalaa edebiliriz.

3.2.1. Kur'an

Muhammed Sadık *Tefsiri Hilâl*'inin kaynakçasında tefsirinde istifade ettiği ilk kaynağın Kur'an-ı Kerim olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı *Tefsiri Hilâl*'in kaynakları içerisinde ilk olarak bunu ayriyeten belirtmek lüzumunu hissettik. Hakikaten ayetleri tefsir etmekte en öncül prensip, Kur'an bütünlüğü denen, Kur'an'ı Kur'an ile tefsir etmektir. Zira bir ayette mücmel olan bir mesele başka bir ayette açıklanmıştır.⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ TH, c. I, s. 63, 87, 240, 344, 536; “önceki ve sonraki ulamalar” TH, c. I, s. 500, 504; “müfessirlerin sonraki evladı/müteahhirîn” TH, c. I, s. 14.

⁴⁶⁰ TH, c. I, s. 24, 38, 39, 55, 68, 87, 111, 123, 124, 154, 155, 165, 168, 177, 251, 257, 261, 281, 342, 344, 374, 388, 443, 484, 488, 503, 508, 529, 580, 594; TH, c. III, s. 658; TH, c. IV, s. 524; “ulemalar/âlimler” TH, c. I, s. 8, 88, 127, 142, 164, 186, 189, 242, 297, 475, 487, 500, 529, 549; “ulamaların çoğu” TH, c. I, s. 602; TH, c. V, s. 650; “bazı ulamalarımız dediğine göre” TH, c. I, s. 58, 63, 261, 537, 550, 591; TH, c. II, s. 33; “ulamalarımızdan biri” TH, c. I, s. 135; Vâkıa, 56/96; “Kur'an ilimleri uzman âlimleri” TH, c. I, s. 262, 497; “hadis imamları/hadis âlimleri/muhaddisler” TH, c. I, s. 168, 290, 511, 612, İsrâ 17/1; “ilmi kelim ulemaları” TH, c. I, s. 87; TH, c. IV, s. 524; “Arap dili âlimleri” TH, c. I, s. 150; “sözlük ilmi âlimleri” TH, c. I, s. 542; “bazı tercümanlar” TH, c. I, s. 38.

⁴⁶¹ TH, c. I, s. 14, 93, 529, 537, 548; TH, c. III, s. 434; TH, c. IV, s. 165; TH, c. V, s. 19.

⁴⁶² “İbni Kesîr (r.a.) rivâetine göre” TH, c. I, s. 20, 51, 76, 159, 651; “İbni Ebi Hatim rivâet ettiği hadiste” TH, c. I, s. 18, 168, 247, 323; TH, c. IV, s. 628.

⁴⁶³ TH, c. I, s. 227, 426, 461; TH, c. II, s. 108; TH, c. III, s. 482.

⁴⁶⁴ “İmam Buhârî Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâet ettiği hadiste” TH, c. I, s. 22, 52, 169, 262, 291, 495, 589; TH, c. II, s. 165; TH, c. III, s. 175.

⁴⁶⁵ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019, s. XIII.

Müfessir tefsirinde ilk olarak bu yönetime başvurmuş, dolayısıyla istifade ettiği kaynakların başında Kur'an'ı zikretmiştir.

3.2.2. Hadis Kaynakları

Muhammed Sadık, Kur'an'ı anlamada hadislere büyük önem vermiş ve tefsirinde farklı amaçlarla hadis kaynaklarına müracaat etmiştir. Zira müfessir, hadislere Kur'an'ı açıklayan kaynaklar içerisinde Kur'an'dan sonraki ilk kaynak olarak bakar. O tefsirinde hadis alanında muteber ve ana kaynak sayılan *Kütüb-i Tis'a*'dan çokça istifade etmiştir. Onları şöyle sıralayabiliriz:

Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *Muvatta*⁴⁶⁶

Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855), *Müsnedü İmâm Ahmed b. Hanbel*⁴⁶⁷

Abdullah b. Behram Dârimî (ö. 255/869), *Sünenü'd-Dârimî*⁴⁶⁸

Muhammed el-Buhârî (ö. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*,⁴⁶⁹ *el-Edebü'l-müfred*

Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim*⁴⁷⁰

Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni (ö. 273/886), *Sünenü İbn-i Mâce*⁴⁷¹

Ebû Dâvud Süleyman es-Sicistânî (ö. 275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*⁴⁷²

Muhammed b. İsa et-Tirmîzî (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmîzî*⁴⁷³

Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesâî (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî*⁴⁷⁴

İşbu hadis kaynaklarından nakledilen rivâyet yoğunluğuna göre, en fazla Buhârî'nin *Sahîh*'i (158), Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i (155) ve Muslim'in *Sahîh*'i (107) yer almaktadır. Daha sonra Tirmizî (65), Ebû Dâvud (44), Nesâî (24), İmam Mâlik (11), İbn-i Mâce (9) şeklinde sıralanabilir. Bununla beraber, tefsirde Atıyye el-Avfi (ö.

⁴⁶⁶ TH, c. I, s. 227; TH, c. V, s. 72.

⁴⁶⁷ TH, c. I, s. 22, 122, 238, 385, 454; TH, c. V, s. 72; TH, c. VI, s. 45.

⁴⁶⁸ TH, c. I, s. 12.

⁴⁶⁹ TH, c. I, s. 453; TH, c. VI, s. 44, 318.

⁴⁷⁰ TH, c. I, s. 242, 490, 621; TH, c. VI, s. 45, 318.

⁴⁷¹ TH, c. I, s. 495, 497; TH, c. VI, s. 204; TH, c. V, s. 72.

⁴⁷² TH, c. I, s. 385, 440, 483, 497; TH, c. IV, s. 117.

⁴⁷³ TH, c. I, s. 12, 64, 385; TH, c. IV, s. 117.

⁴⁷⁴ TH, c. I, s. 10, 13, 262, 304, 490; TH, c. IV, s. 117; TH, c. V, s. 72.

111/729-30),⁴⁷⁵ Abd b. Humejd el-Kıssî (ö. 249/863),⁴⁷⁶ Ebû Bekr el-Bezzâr (ö. 292/905),⁴⁷⁷ Muhammed b. Nasr Mervezî (ö. 294/906),⁴⁷⁸ Muhammed b. Hibbân el-Büstî (ö. 354/965),⁴⁷⁹ Ebü'l-Kâsım Taberânî (ö. 360/970),⁴⁸⁰ el-Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014),⁴⁸¹ Ahmed b. Mûsâ b. Merdeveyh el-Isfehânî (ö. 416/1025),⁴⁸² Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066)⁴⁸³ gibi muhaddislerden de nakiller bulunmaktadır. Ancak bu muhaddislerin isimleri ve eserleri tefsirin bibliyografyasında belirtilmemiştir.

Muhammed Sadık Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadis nakillerinde senetsiz, ayrıntılı dipnotlu kaynak göstermeden, sadece muhaddis ve hadisi rivâyet eden sahabe ismini vermiş, nadir olarak hadislerin kaynağı olan eser ismine atıfta bulunmuştur.⁴⁸⁴ Bazen de ayetlerle ilgili rivâyeti naklederken, hiçbir kaynağa işaret etmemiştir.⁴⁸⁵ Tefsir kaynakçasında hadis şerhleri ve hadis ilimleri ile ilgili aşağıdaki kaynaklar kaydedilmiştir:

Ahmed b. Abdullah b. Ahmed İsbahânî (ö. 430/1039), *Müsnedu İmâmi Ebi Hanîfe*

Hâtib et-Tebrizî (ö. 502/1109), *Mişkâtü'l-mesâbih*

Abdülazîm b. Abdulkavî el-Munzirî (ö. 656/1258), *et-Terğîb ve't-terhîb*

Ebû Zekeriya Yahya en-Nevevî (ö. 676/1277), *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Sahîhi Müslim*

İbn Kayyim el-Cevzî (ö. 751/1350), *Zâdü'l-meâd fî hedyi hayri'l-'ibâd*

Ebû Muhammed el-Hanefî ez-Zeylaî (ö. 762/1360), *Nasbü'r-râye*

İbni Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethü'l-bârî şerhü Sahîhi'l-Buhârî*

⁴⁷⁵ TH, c. I, s. 496; TH, c. II, s. 599; TH, c. IV, s. 592.

⁴⁷⁶ TH, c. I, s. 473.

⁴⁷⁷ TH, c. I, s. 541; TH, c. III, s. 13, 413; TH, c. V, s. 72.

⁴⁷⁸ TH, c. VI, s. 203.

⁴⁷⁹ TH, c. I, s. 12, 290, 473; TH, c. V, s. 72.

⁴⁸⁰ TH, c. I, s. 291, 304, 329, 379; TH, c. II, s. 154; TH, c. IV, s. 149; TH, c. VI, s. 30, 408, 520.

⁴⁸¹ TH, c. I, s. 15, 385, 411; TH, c. V, s. 72; TH, c. VI, s. 408.

⁴⁸² TH, c. I, s. 495.

⁴⁸³ TH, c. IV, s. 174; TH, c. V, s. 511; TH, c. VI, s. 3.

⁴⁸⁴ TH, c. I, s. 227.

⁴⁸⁵ TH, c. I, s. 139, 142, 305, 473, 536, 544, 563, 564, 587, 599, 619; TH, c. II, s. 546; TH, c. III, s. 213, 222, 421, 465, 525; TH, c. IV, s. 86, 177, 625; TH, c. V, s. 525, 555, 571, 638; TH, c. VI, s. 44, 84, 86, 172, 218, 222, 412, 521.

Bedrüddin el-‘Aynî (ö. 855/1451), *‘Umdetü’l-kârî şerhü Sahîhi’l-Buhârî*⁴⁸⁶

Celâleddin Suyûtî (ö. 911/1505), *Tenvîrü’l-hevâlik şerhün ‘alâ Muvattâi Mâlik*

Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî (ö. 1014/1605), *Mirkâtu’l-mefâtiḥ şerhu mişkâti’l-mesâbih, Şerhu müsnedi Ebî Hanîfe*

Muhammed San‘ânî (ö. 1182/1768), *Sübülü’s-selâm şerhu bulûği’l-merâm*

Muhammed eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), *Neylu’l-evtâr şerhu münteka’l-ahbâr*

Muhammed Şemsü’l-Hakk el-Azimâbâdî (ö. 1329/1911), *‘Avnu’l-Ma‘bûd*

Muhammed Yusuf el-Benurî (ö. 1352/1933), *Me‘ârifü’s-sünen şerhi süneni’t-*

Tirmizî

Muhammed Abdurrahman el-Mübarekfürî (ö. 1353/1935), *Tuhfatu’l-ahvezi bi şerhi câmi‘u’t-Tirmizî*

Said Havvâ (ö. 1409/1989), *el-Esâsu fi’s-sünne*

Musa Şahin Lâşîn (ö. 1430/2009), *Minhalü’l-hadîs fi şerhi’l-hadîs*

Sıddık Beşîr Nâsır, *Devâbitü’r-rivâyeti ‘inde’l-muhaddisîn*⁴⁸⁷

3.2.3. Tefsir Kaynakları

Muhammed Sadık *Tefsiri Hilâl*’de İslam kültürünün tefsir geleneğine büyük oranda bağlı kalmış, muteber klasik ve çağdaş eserlerden çok iyi yararlanmıştı. O tefsir ilminin oluşum ve gelişim evrelerini -geleneksel taksime bağlı olarak- et-tefsîr bi’l-me’sûr, et-tefsîr bi’r-re’y ve tefsîri işarî şeklinde kategoriye ayırmıştır. Tefsir kaynaklarından en çok atıfta bulunduğu tefsirlerin kullanım yoğunluğuna göre sıralamada İbn Kesîr, Taberî, Kurtubî, Nesefî, Râzî, Âlûsî, Zemahşerî ve diğerleri şeklinde bir tablo ortaya çıkar.⁴⁸⁸ Onlar için büyük müfessir, meşhur müfessir, allame, İmam, Hafız, muteber, güvenilir,

⁴⁸⁶ TH, c. IV, s. 622

⁴⁸⁷ TH, c. VI, s. 633-634.

⁴⁸⁸ TH, c. I, s. 20, 51, 76, 159, 192, 408, 411, 510, 511, 529, 651; TH, c. II, s. 463, 468, 476, 489, 610; TH, c. III, s. 382; TH, c. IV, s. 39, 181, 307, 354, 381, 551, 611; TH, c. V, s. 47, 78, 166; TH, c. VI, s. 317, 506, 511, 569.

meşhur sıfatlarını kullanmış, hiçbir yerde tahkir edici bir sıfat kullanmamıştır. *Tefsiri*

Hilâl'de başvurduğu tefsirleri kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

Ebü Cafer et-Taberî (ö. 310/923), *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*⁴⁸⁹

Ebü Mansûr el-Mâturidî (ö. 333/944), *Te'vilâtu Ehli's-sünne*⁴⁹⁰

Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*

Ebü İshâk es-Sa'lebî (ö. 427/1037), *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*

Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Letâifu'l-işârât*

Ebü Muhammed el-Bağavî (ö. 516/1122), *Me'âlimü't-Tenzîl*

Mahmud ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), *el-Keşşâf*⁴⁹¹

İbni Atiyye (ö. 541/1147), *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*⁴⁹²

Fahredden er-Râzî (ö. 606/1209), *Mefâtihü'l-gayb*⁴⁹³

Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), *Îcâzü'l-beyân fî tercümeti 'ani'l-Kur'ân*

Kadî el-Beyzâvî (ö. 685/1286), *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*⁴⁹⁴

Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*⁴⁹⁵

Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî (ö. 741/1340), *Tefsîru'l-hâzin ve Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*

İmameddin İsmail b. Kesîr (ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*⁴⁹⁶

el-Mahallî (ö. 864/1460) ve es-Suyûtî (ö. 911/1505), *Tefsîru'l-Celâleyn*

Ebü Zeyd İshak es-Se'âlibî (ö. 875/1470), *Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*

Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505), *ed-Durru'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr*⁴⁹⁷

⁴⁸⁹ TH, c. I, s. 188, 196, 261, 328, 441, 459, 535, 554, 576, 591, 596, 616, 642; TH, c. II, s. 75, 111, 131, 337, 389, 560; TH, c. IV, s. 160, 229, 449, 467, 595; TH, c. V, s. 100; TH, c. VI, s. 293, 390, 426, 547.

⁴⁹⁰ TH, c. II, s. 336.

⁴⁹¹ TH, c. II, s. 512; TH, c. III, s. 581; TH, c. IV, s. 597; TH, c. V, s. 593.

⁴⁹² TH, c. III, s. 532.

⁴⁹³ TH, c. I, s. 195, 196, 461; TH, c. III, s. 483; TH, c. IV, s. 80; TH, c. V, s. 164, 170.

⁴⁹⁴ TH, c. III, s. 557; TH, c. V, s. 170.

⁴⁹⁵ TH, c. I, s. 89, 188, 191, 409; TH, c. V, s. 170; TH, c. VI, s. 22, 267.

⁴⁹⁶ TH, c. I, s. 20, 51, 76, 159, 192, 408, 411, 510, 511, 529, 651; TH, c. II, s. 463, 468, 476, 489, 610; TH, c. III, s. 382; TH, c. IV, s. 39, 181, 307, 354, 381, 551, 611; TH, c. V, s. 47, 78, 166; TH, c. VI, s. 317, 506, 511, 569.

⁴⁹⁷ TH, c. IV, s. 430.

Ebüs-suûd el-‘Îmâdî (ö. 982/1574), *Îrşâdu’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâyey’l-Kitâbi’l-Kerîm*

İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), *Rûhu’l-beyân*

Süleyman b. Ömer el-Âcîlî (ö. 1204/1790), *el-Futuhâtü’l-Îlâhiyye bi-tevdîhi tefsîri’l-Celâleyni li’d-dakâiki’l-hafîyye*

Ahmet Sâvî el-Mâlikî (ö. 1241/1825), *Hâşiyetü Sâvî ‘alâ tefsîri’l-Celâleyn*⁴⁹⁸

Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), *Fethu’l-kadîr*

Ebü’l-Fadl Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî (1270/1854), *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur‘ânî’l-‘Azîm ve’s-seb‘u’l-mesânî*⁴⁹⁹

Muhammed Mâzî Ebü’l-Azâim (ö. 1356/1937), *Esrâru’l-Kur‘ân*

Afîf Abdulfettâh Tabbâre (ö. 1400/1980), *Rûhu’l-Kur‘ân*

Muhammed Mahlûf (ö. 1410/1990), *Safvetü’l-beyân li-me‘ânî’l-Kur‘ân*

Muhammed Ali es-Sâbûnî (ö. 1442/2021), *Tefsîru’l-vâzihu’l-müeyesser, Muhtasar tefsîru İbni Kesîr*

Tefsîru İbni Mes‘ûd, Haz. Muhammed Ahmed İsevî

Muhammed Sadık, *Kur‘an İlimleri* eserinin dördüncü bölümünde “Yeni Tefsirler” başlığı altında çağdaş bazı müfessirler ve onların telif ettikleri tefsirin özellikleri hakkında bilgilendirmede bulunmuş ve kendi tefsirinde de onlardan yararlanmış. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Muhammed Cemaleddin el-Kâsımî (ö. 1332/1914), *Mehâsinü’t-te’vîl*

Ahmed Mustafa el-Merağî (ö. 1371/1952), *Tefsîru’l-Merâğî*

Abdurrahman b. Nasır es-Sadî (ö. 1376/1956), *Teysîru’l-Kerîmi’r-Rahmân fî tefsîri kelâmi’l-Mennân*

Seyyid Kutub (ö. 1387/1967), *Fî zılâli’l-Kur‘ân*

Muhammed Muhammed el-Hicâzî (ö. 1392/1972), *et-Tefsîru’l-vâdih*

⁴⁹⁸ TH, c. VI, s. 386.

⁴⁹⁹ TH, c. I, s. 181; TH, c. IV, s. 360; TH, c. V, s. 360; TH, c. VI, s. 84, 270.

Muhammed Emin eş-Şenkîti (ö. 1392/1973), *Edvâu'l-beyân fî izâhi'l-Kur'âni bi'l-*

Kur'ân

Şeyh Muhammed Tahir b. Âşûr (ö. 1393/1973), *et-Tahrîr ve't-tenvîr*

Muhammed Cevad Muğniye (ö. 1400/1980), *et-Tefsîru'l-kâşif*

Şeyh İbrahim Kattân (ö. 1405/1985), *Teysîrü't-tefsîr*

Said Havva (ö. 1409/1989), *el-Esâsu fî't-tefsîri*

Abdulhamid Keşk (ö. 1416/1996), *fî Rihâbi't-tefsîr*

Vehbe ez-Zuhaylî (ö. 1436/2015), *et-Tefsîru'l-münîr fî'l-akîdeti ve's-şerîati ve'l-*

minhec

Muhammed Ali es-Sâbûnî (ö. 1442/2021), *Safvetü't-tefâsîr*

Râşid Abdullah Ahmed Ferhân (d. 1348/1930), *Hidâyetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*

Muhammed Sadık, *Kur'an İlimleri* eserinde Şeyh Muhammed Tahir b. Âşûr'un tefsiri hakkında bilgi verirken, bu tefsirden *Tefsiri Hilâl*'in Rusça tercümesinde ana kaynak olarak istifade ettiğini söylemiştir.⁵⁰⁰ Müfessirin fıkhi konuların tefsirinde istifade ettiği *Ahkâmu'l-Kur'ân* tefsirleri şunlardır:

İmam Şâfîi (ö. 204/819), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

İmâdüddîn Alî b. Muhammed el-Herrâsî et-Taberî (ö. 504/1110), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

İbn Arabî (ö. 543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*⁵⁰¹

Ebû Abdullah el-Kurtûbî (ö. 671/1272), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*⁵⁰²

Şeyh Muhammed Ali es-Sâyis (ö. 1396/1976), *Tefsîru âyeti'l-ahkâm*

es-Sâbûnî (ö. 1442/2021), *Revâi'u'l-beyân tesfîru âyeti'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*

Buların dışında tefsir usûlü ve Kur'an ilimleriyle ilgili kaynaklar da şunlardır:

Katâde (ö. 118/736), *en-Nâsîh ve'l-mensuh fî Kitâbillâhi Teâlâ*

İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*

⁵⁰⁰ *Kİ*, s. 481.

⁵⁰¹ *TH*, c. I, s. 180.

⁵⁰² *TH*, c. I, s. 173, 196; *TH*, c. II, s. 108, 508; *TH*, c. VI, s. 252, 418, 555.

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî (ö. 468/1076), *Esbâbü'n-nüzûl*⁵⁰³

Nizamuddin en-Nisâbü'rî (ö. 730/1329), *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*

Ahmed b. Yusuf el-Halebî (ö. 756/1355), *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrafi'l-elfâz*

Bedruddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1394), *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*

Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân; Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*

Şemsüddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî (ö. 945/1539), *Tabakâtu'l-müfessirîn*

Muhammed ez-Zerkânî (ö. 1367/1948), *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*

Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1397/1977), *et-Tefsîru ve'l-müfessirîn*⁵⁰⁴

Abdul Fettah el-Kâdî (ö. 1403/1982), *Esbâbü'n-nüzûl 'ani's-sahâbeti ve'l-müfessirîn*

Subhi Sâlih (ö. 1406/1986), *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*

Yukarıda zikrettiğimiz tefsir kaynakları dışında, bibliyografyasında kaydedilmeyen ve tefsir sırasında atıfta bulunduğu bazı âlimler ve eser adları bulunmaktadır. Bunlar içerisinde 34 yerde açıkça müfessirin ismine atıfta bulunarak nakillerde bulunduğu İbn Ebi Hâtim'in (ö. 327/939) tefsiri ilk sırada gelmektedir.⁵⁰⁵ Aynı şekilde Şah Nimetullah-ı Veli el-Kirmanî'ye (ö. 834/1431) eseri zikredilmeden atıf bulunmaktadır.⁵⁰⁶ Yine tefsirde, kaynakçada kaydedilmeyen *el-Medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân*⁵⁰⁷ ve *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*⁵⁰⁸ eserlerine, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-muhît*'ine⁵⁰⁹ ve Muhammed el-Fâdıl b. Âşûr'un (ö. 1390/1970) *et-Tesfîr ve ricâlüh*'üne⁵¹⁰ atıflar bulunmaktadır. Oğlu İsmail Muhammed Yusuf'un beyanına göre Elmalılı Hamdi

⁵⁰³ TH, c. I, s. 426.

⁵⁰⁴ TH, c. I, s. 529.

⁵⁰⁵ TH, c. I, s. 18, 168, 193, 247, 278, 279, 283, 323, 473, 504, 535, 545, 548, 554, 556, 558, 563, 603, 643; TH, c. II, s. 192; TH, c. III, s. 329; TH, c. IV, s. 290, 551, 591, 604, 627, 628; TH, c. V, s. 151, 451, 481, 500, 665; TH, c. VI, s. 56.

⁵⁰⁶ TH, c. VI, s. 92.

⁵⁰⁷ TH, c. I, s. 99; TH, c. III, s. 52. Bu eser Ebü'l-Hasan en-Nedvî'ye (ö. 1420/1999) aittir.

⁵⁰⁸ TH, c. VI, s. 469. Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed El-Kelbi'ye (ö. 741/1340) ait eserdir.

⁵⁰⁹ TH, c. V, s. 164; TH, c. VI, s. 308, 397.

⁵¹⁰ TH, c. VI, s. 620.

Yazar'ın tefsiri zikredilmeyen kaynaklar arasındadır.⁵¹¹ Nitekim *Tefsiri Hilâl*'in meal ve yorumlarında *Hak Dini Kuran Dili*'ne bire bir veya benzer ifadeler çokça bulunmaktadır.

3.2.4. Fıkıh Kaynakları

Muhammed Sadık fikhi meselelerde genelde mezhepler arası tartışmalara girmeden Hanefi fikhî üzerinden meseleyi izah eder. Çoğu kez referans olarak isim zikretmeden “cumhur ulema”, “bazı fukaha”, “Hanefi mezhebine göre” gibi genel ifadeler kullanır ve kaynakları açıkça zikretmez.⁵¹² Yer yer kaynağa işaret etmeden doğrudan Ebû Hanife'den nakilde bulunmuştur.⁵¹³ Ehl-i sünnet dışındaki görüşleri ifade için “bazı taifeler”, “Şii mezhebindeki kişiler”, “mesihi taifeleri” gibi tabirler kullanılmıştır.⁵¹⁴ Tefsirinde istifade ettiği ve kaynakçada kaydedilen fikhi kaynakları şunlardır:

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/806), *el-Câmi' es-sağîr, es-Siyerü'l-kebîr, Kitâbu'l-âsâr*

Muhammed b. Nasır el-Mervezî (ö. 294/906), *Ta'zîmu kadri's-salâh*

Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî el-Hanefî (ö. 321/933), *Şerhu me'âni'l-âsâr*

Muhammed b. Ebi Sehl es-Serahsî (ö. 483/1090), *el-Mebsût*

Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 539/1144), *Tuhfetu'l-fukahâ*

Alâuddin b. Muhammed el-Kâsânî (ö. 587/1191), *Bedâi'u's-sanâi fî tertîbi 'ş-şerâi'*

Burhaneddin el-Marginânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye*

Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî (ö. 666/1268), *Tuhfetü'l-mülûk fî fikhi mezhebi Ebi Hanîfeti'n-Nu'mân*

Ahmed b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 862/1283), *Muhtasarü minhâci'l-kasidîn*

Abdullah b. Muhammed el-Mevsilî (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*

Mahmud b. Ahmed Bedreddîn el-'Aynî (ö. 855/1451), *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*

⁵¹¹ Abduraimov, *a.g.e.*, s. 35.

⁵¹² *TH*, c. I, s. 107, 185, 189, 219, 223, 550, 607, 608; *TH*, c. II, s. 437, 573; *TH*, c. IV, s. 29, 109, 115, 117, 161, 298.

⁵¹³ *TH*, c. I, s. 224, 408; *TH*, c. III, s. 128; *TH*, c. IV, s. 110, 115, 116.

⁵¹⁴ *TH*, c. I, s. 192, 582; *TH*, c. II, s. 21, 430; *TH*, c. VI, s. 277.

- Muhammed b. Abdulvahid es-Sivâsî (ö. 861/1457), *Şerhu fethi 'l-kadîr*
- Zeynüddin b. İbrahim (ö. 970/1563), *el-Bahrü'r-rekâik şerhu kenzü'd-dekâik*
- Ali b. Sultan el-Kârî (ö. 1014/1605), *en-Nikâye şerhu muhtasari 'l-vikâye*
- Hasan eş-Şürünbülâlî el-Vefâî (ö. 1069/1659), *Kitâbu nûrû'l-îzâh ve necâtü'l-ervâh*
- Abdurrahman el-Kelibulî (ö. 1078/1668), *Mecmeu 'l-enhür fî şerhi mülteka 'l-ebhur*
- Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1088/1677), *ed-Dürrü'l-muhtâr*
- Muhammed el-Yemenî (ö. 1182/1768), *Sübülü's-selâm şerhu bulûğu 'l-merâm*
- Ahmed b. Muhammed et-Tahtavî (ö. 1231/1816), *Hâşiye 'alâ merâkı 'l-felâh*
- Muhammed Emin b. Âbidîn (ö. 1252/1836), *Reddü'l-Muhtârî 'alâ durri 'l-muhtâr*
- Abdurrahman el-Cezirî (ö. 1360/1941), *Kitâbu 'l-fikhi 'ala 'l-mezâhibi 'l-erba'a*
- Mustafa es-Sibâ'î (ö. 1383/1964), *Min ravâi 'i hadâratinâ*
- Hamid Mirza Ferganî Namanganî (ö. 1393/1974), *el-Fethu'r-Rahmân*
- Zafer Ahmed Osmanî et-Tehanevî (ö. 1394/1974), *Î'laü's-sünen*
- As'ad Muhammed es-Sağurçî (ö. 1436/2015), *el-Fıkhu'l-Hanefiyyu ve edilletuh*
- Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî (ö. 1436/2015), *el-Fıkhu'l-İslâmi ve edilletuh*
- Yusuf el-Karadâvî (ö. 1442/2021), *el-Fetâvâ el-mu'âsira*
- el-Mevsû'a 'l-fikhiyye*, Kuveyt Vakıf ve İslami İşler Bakanlığı
- Heyet, *el-Fetâvâ el-hindiyye*

3.2.5. Kelam Kaynakları

Diğer konularda olduğu gibi kelimî konularda da Muhammed Sadık bir takım görüşlere işaret ederken, şahıs ismi vermeden “İlmi Kelam ulemaları” gibi genel bir ifade veya “Ehl-i sünnet ve'l-cemaat âlimleri” gibi ekole işaret eden ifade kullanmıştır.⁵¹⁵ Tefsirinde itikadi meseleleri Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebi, daha doğrusu Matürîdî mezhebi çizgisinde yorumlamıştır. Tefsirde Eş'arî mezhebine ait görüşlere yer

⁵¹⁵ TH, c. I, s. 87, 348; TH, c. IV, s. 584; TH, c. VI, s. 213, 318.

vermemiştir. Yer yer katılmadığı bazı görüş, fikir ve akidelere reddiyede bulunmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kelami konularda yararlandığı kaynakları şöyle sıralayabiliriz:

İbn Batta el-Ukberî (ö. 387/997), eş-Şerhu ve'l-ibâne 'alâ usûli's-sünneti ve'd-
diyâne

Ebû Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066), el-İ'tikadu 'ala mezhebi's-selefi Ehli's-sünneti
ve'l-cemâ'a

Necmeddin en-Neseî (ö. 537/1142), el- 'Akâidu'n-Neseî

el-Amidî (ö. 631/1233), Gâyetü'l-merâmi fî 'ilmi'l-keâm

Sadreddin Muhammed Ebü'l-İzz (ö. 792/1390), Şerhu 'akâdetü't-Tahâviyye⁵¹⁶

Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî (ö. 1014/1605), Şerhu kitâbi'l-fikhi'l-ekber

Veliyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), Hüccetullâhi'l-bâliğa

el-Adevî (ö. 1189/1775), eş-Şerhu'l-cedîd li cevhereti't-tevhîd

Abdülhamid İbn Badis (ö. 1359/1940), el- 'Akâidü'l-İslâmiyye mine'l-âyeti'l-
Kur'âniyye

Ahmed el-Hâkim (ö. 1377/1957), İ'lâmu's-sünneti'l-menşûre li'l-i'tikâdi't-
tâifeti'n-nâciye

Muhammed Ebû Zehra (ö. 1394/1974), el- 'Akâdetü'l-İslâmiyye

Said Havvâ (ö. 1409/1989), Allâhu Celle Celâluh

Muhammed el-Gazalî (ö. 1416/1996), 'Akâdetü'l-müslim

Abdülhamid Saih (ö. 1421/2001), 'Akâidü'l-müslim vemâ yettesilu bih

Abdurrahman el-Meydânî (ö. 1425/2004), 'Akâdetü'l-İslâmiyye ve usûluhâ

Ramazan el-Bûtî (ö. 1434/2015), Kübra'l-yekîniyyeti'l-kevniyye ve kitâbü's-selefiyye

Abdülmeccid ez-Zindânî (d. 1361/1942), el-İmân ve tevhîdu'l-Hâlik

Enver Bedehşanî (d. 1363/1944), Şerhu 'akâdetü't-Tahâviyye.

⁵¹⁶ TH, c. II, s. 334.

3.2.6. Diğer Kaynakları

Muhammed Sadık tefsirinde bazı tarihi olaylara yer vermiştir. Bunları, kullandığı kaynaklardan genelde özetleyerek almıştır. İstifade ettiği kaynağını zikretmediği zaman “tarihçiler”, “Müslüman tarihçileri”, “Yahudi ve Hristiyan tarihçileri”, “ecnebi tarihçiler” gibi genel ifadeleri kullanmıştır.⁵¹⁷ Tefsirin birçok yerinde İbn İshâk’ın (ö. 151/768) *es-Sîre en-nebeviyye* eserine atıflar bulunmaktadır.⁵¹⁸ Bunun dışında kaynakçada kaydedilmeyen İbn Cerîr et-Taberî’nin (ö. 310/923) *Târihu ’l-ümem ve ’l-mülûk*⁵¹⁹ eserine bir yerde atıf yapılmıştır. Tevbe 9/35 ayeti tefsirinde İslami fetihlerin sömürgecilerin istilasını tarzında olmadığı konusunda ecnebi tarihçilerden Thomas Orlando’nun *İslam’a Davet* adlı eserine müracaat edilebileceğini söylemiştir.⁵²⁰

Tefsirin kaynakları arasında dille ilgili Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî’nin (ö. 666/1268) *Muhtârü’s-sihâh*’ı ve Muhammed Fuad Abdalbâkî’nin (ö. 1387/1968) *Mu’cemü’l-mefehris li’l-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eserleri yer almaktadır.

Yine kaynaklar içerisinde Ebü’l-Hasan en-Nedvî’in (ö. 1999) *Ricâlü’l-fikri ve ’d-da’veti fi’l-İslâm* adlı eseri mevcuttur.⁵²¹ Müfessir, İslam’dan önceki âlemin durumunu tasvir ederken, en-Nedvî’nin kaynakta bulunmayan *Mâzâ hasere’l-âlem bi inhitâti’l-müslimîn* adlı eserine işarete bulunmuştur.⁵²² Tefsirin bir yerinde Kur’an’ın ilmi mucizelerinden acı ve tatlı denizlerin karışmaması konusunda Muhammed Mütevellî eş-Şaravî’ye (ö. 1998) atıfta bulunmaktadır.⁵²³

⁵¹⁷ TH, c. I, s. 321; TH, c. II, s. 31, 79, 89, 378, 550, 625; TH, c. IV, s. 270.

⁵¹⁸ TH, c. I, s. 211, 325, 353, 452; TH, c. II, s. 108; TH, c. III, s. 379, 424; TH, c. IV, s. 205, 395, 554; TH, c. V, s. 155, 298.

⁵¹⁹ TH, c. I, s. 441.

⁵²⁰ TH, c. II, s. 550.

⁵²¹ TH, c. I, s. 99.

⁵²² TH, c. I, s. 445.

⁵²³ TH, c. VI, s. 11.

3.2.7. Kaynakların Değerlendirilmesi

Muhammed Sadık'ın genelde kaynakları açıkça belirtmeden müphem ve genel ifadeleri kullanması kaynaklara inme konusunda birtakım zorlukları beraberinde getirmiştir. Başta da belirttiğimiz gibi *Tefsiri Hilâl*'de yer alan tefsir rivâyetleri, görüş ve düşüncelerin kimlere ait olduğu, hangi eser ve kitaplarda geçtiğine dair bilgi çoğu yerde verilmemektedir. Müfessir kaynaklara yöneliminde Hanefi mezhebini ve Ehl-i sünnetin akidesini esas alarak, çoğu zaman sadece tercih ettiği görüşü izah etmekle yetinmiş veya ilgili rivâyetlerle görüşünü desteklemeye çalışmıştır.

Tefsiri Hilâl'de geçen tefsir ve hadis rivâyetleriyle ilgili daha çok o sahalarda temayüz etmiş muhaddis ve müfessirlere aittir. Onun fıkıhla ilgili görüşlerinde Ebû Hanife veya Hanefi mezhebi âlimleri görüşlerini tercih ettiği, kelami konularda ise Maturidi mezhebinde otorite olan kişileri referans aldığı görülmektedir. Müfessir bazen konu ile ilgili farklı görüşleri sadece nakletmekle yetindiği gibi gerekli gördüğü yerlerde de onlar üzerinde değerlendirmeler yaparak kendi tercihini ortaya koymaktadır.⁵²⁴ Ayrıca kaynakçada zikredilmediği halde tefsir kısmında ismi veya eserine atıflar bulunan âlimler bulunmaktadır.

Fikir ve düşüncenin asıl sahibine nisbet edilmesi ilim ahlakının baş ilkelerindedir. Ancak tüm tefsirlerde kendinden önceki müfessirlerden doğrudan ya da mana olarak yaptıkları alıntılara atıfta bulunmazlar. Müfessirlerin amacı, daha ziyade konuyu iyi bir şekilde açıklamak olduğundan böyle bir yola başvurmuşlar ve ilmi çalışmalardan beklenen ilmi kaygı ön plana çıkarılmamıştır. Bu bağlamda Muhammed Sadık'ın alıntılarının kaynaklarına yerinde işaret etmemesi tutumunda dahi benzer sebeplerin yanı sıra muhatap kitlesinin ilmi seviyesinin gözetildiği düşünülebilir. Bu ifadeler eserin bilimsel değerinin olmadığı anlamına gelmez, belki ilmi bir eser olsun diye yazılmadığını gösterir.

⁵²⁴ TH, c. III, s. 556; TH, c. IV, s. 236, 288; TH, c. VI, s. 236.

3.3. *TEFSİRİ HİLÂL*’DE YORUM YÖNTEMİ

3.3.1. Zihniyet ve Düşünce Yapısı

Muhammed Sadık’ın düşünce yapısını anlamak için ilk önce onun zihniyet gelişimini öğrenmek gerekir. Zira ferdin veya sosyal bir grubun düşüncesini yönlendiren şey onun zihniyet yapısıdır.⁵²⁵ Onun yaşadığı dönem ve mekân, bulunduğu çevreler, üstlendiği görevler ve diğer hayat koşulları kişiliğinin, zihniyetinin ve fikir yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Zihniyet gelişiminde ilk olarak Müslüman dindar bir ailede dünyaya gelmesi dikkati çekmektedir. Bu onun iyi bir dini muhitte yetişmesini sağlamıştır. Komünist rejim döneminde okullarda dayatılan ateizm düşünceleri, aileden öğrendiği dini bilgilerle mukayese etmesi ve sorgulaması onun daha gençken düşünme ve hakkı arama hislerinin gelişmesine tetikçi olmuştur. Medrese, üniversite ve yurt dışında aldığı dini eğitim, daha sonra uzun süre Arap toplumu içerisinde yaşaması, sıklıkla farklı ülkelere ziyarette bulunması, Arapça, Rusça ve İngilizce dillerine hâkim olması, günde yüz sayfa kitap okuma alışkanlığı sonucunda aşına olduğu ilmi eserler onun İslami düşüncelerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Onun, üniversite yıllarında ve daha sonra *Sovyet Şarki Müslümanları* dergisinde çalışırken, dönemin güncel konularına ait makaleler yazdığını, ayrıca İslam Enstitüsü’nde müderris, daha sonra müdür, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar İdaresi Müftüsü, SSCB Halk Temsilciler Meclisi’nde milletvekili gibi resmi görevlerde bulunduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu gibi etkenler onun geleneksel görüşlere meylini arttırmakla beraber, akli kullanma biçimi, eleştiri zihniyeti, bireysel ve toplumsal problemleri tespit etme, olayların farkına varma ve onları yorumlama yeteneğini pekiştirmiştir.

Onun Hanefî mezhebine bağlı aile ve toplum içerisinde büyümesi, hocaları ve bölge Müslümanları zihniyetinin farklı mezhep ve fırka görüşlerinden hali olması geleneksel

⁵²⁵ Öner, Necati, “Zihniyet Farklılıkları ve Kültür”, *Erdem*, Cilt 1, Sayı 1, Ankara 1985, s. 83.

İslami düşüncelerinin oluşumunda etkili olmuştur. Kullandığı kavramların tamamını İslam düşüncesi havuzundan almıştır. Dolayısıyla onun aidiyeti İslam medeniyeti ve düşüncesidir. Fikriyatı mahiyet ve biçim olarak tamamen dini karakterlidir. Siyasi ve sosyolojik konulara da dini açıdan bakmaktadır. Görüşlerini sürekli Kur'an, sünnet veya selefi salihine dayandırmıştır. Eserlerinde özellikle tefsirinde Kütüb-ü Sitte sahipleri, İbn Kesîr ve Taberî'nin yeri ayrıdır. Ona göre, alimler arasındaki farklı görüşler, genelde hakikatin bir parçası ve meseleye farklı açıdan bakmaları yönünden çok önemlidir.⁵²⁶

3.3.2. Vahiy, Kur'an ve Tefsir Anlayışı

İnsanın Allah ile vasıtasız konuşma imkânı yoktur. Allah ile beşer arasındaki alaka araç/vasıtayla olur. Vasıta ile konuşmaya da her insan kadir değildir. Vasıtanın bir tarafında insanlar arasından seçilmiş peygamberler olabilir.⁵²⁷

Muhammed Sadık'a göre vahiy, Allah Teâlâ'nın kendisinin seçmiş olduğu bazı kullarına, kendisinin irade ettiği hidayeti hızlı ve gizli bir şekilde bildirmesidir.⁵²⁸ Ona göre Allah'ın bir Peygamber'e vahiy göndermesi gizli ve hızlı bir şekilde olur ve vahiy alan peygamber de bunu hemen anlar. Vahyin diğer bir şekli ise Hz. Mûsâ ile konuştuğu gibi perde arkasından konuşur yahut bir melek aracılığıyla vahiy gönderir. Allah'ın Hz. Peygamber'e melek aracılığıyla vahiy göndermesi de dört şekilde olmuştur. 1. Melek gizlice gelir ve vahiy Peygamberimizin (s.a.v.) kalbine yerleştirir. 2. Melek, Peygamber'e (s.a.v.) insan suretinde gelir. 3. Melek görünmeden çingirak sesine benzeyen bir sesle vahiy getirir. 4. Melek, Peygamber'e (s.a.v.) kendinin aslî suretinde gelir.⁵²⁹ Diğer bir şekli de Miraç gecesinde olduğu gibi doğrudan vasıtasız konuşması tarzında cereyan eden vahiydir.⁵³⁰

⁵²⁶ TH, c. III, s. 641.

⁵²⁷ TH, c. V, s. 362.

⁵²⁸ KI, s. 15; TH, c. VI, s. 603.

⁵²⁹ TH, c. V, s. 363-364; TH, c. VI, s. 603.

⁵³⁰ TH, c. VI, s. 603.

Muhammed Sadık Kur'an'ın hiçbir ayetinin rüyada nazil olmadığını, bazı müfessirlerin ilk vahiy anında Hirâ mağarasında Hz. Peygamber'in uykuda olduğuna dair tasavvurlarının yanlış olduğu kanaatindedir.⁵³¹ Müfessir vahiy kavramının Kur'an-ı Kerim'de insandaki tabii ilham⁵³² veya hayvanlardaki garizi ilham (içgüdü),⁵³³ hızlı bir şekilde ima veya işaret etmek,⁵³⁴ şeytanın vesvese vermesi ve kötülüğü güzel göstermesi,⁵³⁵ Allah'ın meleklerle emretmesi⁵³⁶ gibi çeşitli anlamlarda yer aldığını belirtmektedir. Meselakelimesini "vahiy" ayetinde geçen ⁵³⁷ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ mealde lafzan çevirmiştir. Tefsirinde ise onun "ilham" manasında olduğunu, Hz. Mûsâ'nın annesinin peygamber olmadığını Kur'an-ı Kerim'de "vahiy" kelimesinin farklı anlamlarda kullanılması ile temellendirmiştir.⁵³⁸

Hz. Muhammed'in Allah tarafından peygamber olarak gönderilmesi bir yenilik değildir. O insanlara vahiy adı altında hitap edilen ilk nebi de değildir. Hz. Nuh'tan başlayarak tüm peygamberler Allah'ın sözünü iletmiş, hevasından konuşmamışlardır.⁵³⁹ Allah Hz. Âdem'den itibaren kullarının bir ümmet olması için gönderdiği peygamberler silsilesini Hz. Muhammed'de tamamlamıştır. Allah insaniyet kemale yettiği bir zamanda Hz. Muhammed'i mükemmel İslam/Kur'an'la göndermiştir. Onun getirdiği din, Kur'an tüm âleme rahmettir.⁵⁴⁰ Kur'an-ı Kerim'i Allah'tan vahyin emini, yani güvenilen Hz. Cebrail, Muhammedü'l-Emîn'e (s.a.v.) nakletmiştir. Vahyin geliş sürecine birçok sahabe bizzat şahit olmuşlardır. Hz. Peygamber her seferinde vahiy sonrası kâtipleri çağırır, onlara ayetleri Hz. Cebrail'den kabul ettiği gibi okurdu. Kâtipler ayetlerin her bir harfini ihtimamla yazmışlar ve diğer sahabiler de aynı ihtimamla hıfzetmişlerdir. Hz. Peygamber

⁵³¹ *Kİ*, s. 81.

⁵³² Kasas 28/7 (*TH*, c. IV, s. 366; *Kİ*, s. 15-16).

⁵³³ Nahl 16/68-69 (*TH*, c. III, s. 354-355; *Kİ*, s. 16).

⁵³⁴ Meryem 19/11 (*TH*, c. III, s. 531; *Kİ*, s. 16).

⁵³⁵ En'âm 6/112 (*TH*, c. II, s. 247-248; *Kİ*, s. 17).

⁵³⁶ Enfâl 8/12 (*TH*, c. II, s. 464; *Kİ*, s. 18).

⁵³⁷ Kasas 28/7.

⁵³⁸ *TH*, c. IV, s. 366.

⁵³⁹ *Kİ*, s. 49.

⁵⁴⁰ *TH*, c. III, s. 667; Muhammed Yusuf, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi*, s. III-IV.

Kur'an'ın her bir ayeti, her bir kelimesi, her bir harfini kabulünde, ezberinde, yazılışı ve amel edilmesinde benzersiz bir ihtimam sergilemiştir. Hz. Peygamber'den Kur'an ayetlerini kabul eden sahabiler de şakirtlerine ayetleri harfi harfine aktarmışlardır. Kur'an, o zamandan şimdiye kadar aynı tarzda sayısız kişiler tarafından güvenilir şekilde tevatürle nakledilmeye devam etmektedir.⁵⁴¹

Muhammed Sadık'a göre, ilk vahyi emir kipinde "Oku" anlamında olan bu ilahi düsturun adı, *okumak* ve *kıraat etmek* anlamındaki mastar olan *Kur'ân* olarak kalmıştır. Bazı dilcilere göre Kur'an lafzı "cem etmek" anlamındadır. Buna göre, Allah'ın son kelimayı kendinden önce nazil olan tüm ilahi kitapların mana, hikmet ve hükümlerini kendinde topladığına işaret vardır.⁵⁴² Kur'an tek harfi bile değişmeyen, Allah'ın kıyamete kadar saf olarak korumayı taahhüt ettiği yegâne mukaddes kitaptır. Dünyada onun dışında saf, değişime uğramayan hiçbir ilahi, semavi kitap yoktur. İlahi kitaplık nisbeti verilen bazı kitaplar ise aslı değişmiş, onlara türlü bencil fikir, kelime ve cümleler eklenmiştir. Ola ki, onlar değişmemiş olsalar da Kur'an nazil olduktan sonra hükümleri mensuhtur.⁵⁴³

Müfessire göre, Kur'an-ı Kerim Hz. Peygamber'in baş mucizesidir. Geçmişteki peygamberlerin mucizeleri maddi mucize olup, o Peygamber'in hayatta bulunduğu süreye bağlıydı. Onların bu dünyadan irtihal etmeleriyle onlara verilen mucizeler de gücünü kaybetmiştir. O peygamberlerin şeriatları geçici olduğundan dolayı mucizeleri de geçici kılınmıştır. Ancak Hz. Muhammed'in en büyük mucizesi olan Kur'an o zatın hayatı ve şahsına bağlı değildir. Onun şeriatı kıyamete kadar baki olduğundan, ona verilen Kur'an ebedi mucize olarak kalacaktır.⁵⁴⁴

⁵⁴¹ TH, c. VI, s. 602-603; Kİ, s. 34; Muhammed Yusuf, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi*, s. VI, X.

⁵⁴² Muhammed Yusuf, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi*, s. V.

⁵⁴³ TH, c. III, s. 287 (Hicr 15/9); TH, c. VI, s. 573; Muhammed Yusuf, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi*, s. VII, X.

⁵⁴⁴ TH, c. III, s. 433 (İsrâ 17/59); TH, c. V, s. 649; Muhammed Yusuf, Muhammad Sadik, *Hadis va Hayot, Kur'on Fazilatları*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2013, c. 30, s. 11; Muhammed Yusuf, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi*, s. VII.

Allah, en zengin ve kelamının ebedi mucize olarak kalmasına kabil/müsait olan dili – Arap dilini seçmiş ve Kur’an’ı o dilde nazil etmiştir.⁵⁴⁵ Kur’an-ı Kerim’in her bir ayeti ve her bir suresi, hem lafız olarak hem mana cihetinden kişileri aciz bırakır. Yani, insanlar her ne kadar çabalasalar da ona benzer şeyi icat edemezler. Allah Kur’an’da insanları Kur’an’a benzeyen bir şey getirmelerine çağırır. İnsanlar ne kadar çabalasalar da bu işi beceremediler ve beceremeyeceklerdir.⁵⁴⁶

Kur’an toplumların iyilik ve kötülük, hak ve batıl, iman ve küfür vs. ihtilaf ettikleri meselelerini açığa kavuşturmak için gönderilen ilahi bir hitaptır.⁵⁴⁷ Kur’an insaniyet için kıyamete kadar baki hidayet feneri, herkesi aciz bırakan beyanı, kulların iki dünya saadetine götüren amel düsturu ve ilahi hidayettir. Bu büyük hidayeti bildiği halde, hidayeti başkasında aramak akıl dışıdır. Kur’an’la amel edenin iki ecri vardır. Onun bu dünyadaki ecir ve ücreti barış, sağlık, huzur, tüm iyiliklerle dolu müreffeh ve mutlu bir hayattır. Ahiretteki gerçek ecri ise Firdevs cennetidir. O kimse orada sonsuza denk nimetler içerisinde bulunacak ve Allah’ın rızasına kavuşacaktır. Kur’an’la amel etmenin ecri olduğu gibi amel etmemenin de günahı ve azabı vardır. Kur’an’a uyararak tüm dünyada söz sahibi olan Müslüman ümmetinin gerileme ve tevakkufla kendi mevkiinin kaybetmesinin en önemli bir sebebi, onların Kur’an evamirinden uzaklaşmasıdır. İslam ümmetini yeniden ayağa kaldıracak olan yine yalnız Kur’an’dır.⁵⁴⁸

Muhammed Sadık Hz. Peygamber’e Kur’an dışında bir vahyin olup olmaması meselesinde, böyle bir vahyin bulunduğu kanaatindedir. Hz. Peygamber’in ayetlerde bahsi geçmeyen bazı uygulama ve konulardaki sergilediği tutumlarda kendi içtihat ve

⁵⁴⁵ TH, c. III, s. 252-253 (İbrâhîm 14/4); Muhammed Yusuf, *Kur’oni Karim va Özbek Tilidagi Ma’nolar Tarcimasi*, s. V.

⁵⁴⁶ Muhammed Yusuf, *Hadis va Hayot*, c. 30, s. 10; *Kİ*, s. 37-38; Muhammed Yusuf, *Kur’oni Karim va Özbek Tilidagi Ma’nolar Tarcimasi*, s. VII.

⁵⁴⁷ TH, c. III, s. 352.

⁵⁴⁸ TH, c. VI, s. 580, 584.

tasarrufu ile değil vahye ittiba ettiği kanaatindedir. Hicret sonrası namazlarda Beytü'l-Makdis'e yönelmesi buna bir örnektir.⁵⁴⁹

Buraya kadar anlattığımız vahiy ve Kur'an anlayışı ve Kur'an'ın bize kadar intikali konusunda, Muhammed Sadık'ın geleneksel bilgi ve anlayışı olduğu gibi benimsediği anlaşılmaktadır. Onun tefsir anlayışı da geleneksel çizgiyi takip etmektedir. Ona göre, tefsir kelimesi sözlükte “beyan etme, açma ve açıklama” anlamlarına gelir. İstılahta ise insanın gücü yettiği kadar Kur'an-ı Kerim'den Allah'ın muradını öğrenen ilimdir.⁵⁵⁰

Muhammed Sadık'a göre, tefsir ilmi Kur'an'ın hidayeti, sırları, talimat ve hükümlerini öğrenmesi yönünden önemlidir. Ona göre, tefsir ilmi Hz. Peygamber'in zamanında başlamış, ilk müfessir ve tüm müfessirlerin imamı Hz. Peygamberdir.⁵⁵¹ Peygamber'in (a.s.) tefsiri, ya insanlara Kur'an'ın manalarını sünnetiyle beyan etmesi, ya da sahabilerin ayetlerin manasıyla ilgili sorularına cevap şeklinde tezahür etmiştir.⁵⁵² Burada Muhammed Sadık'ın Hz. Peygamber'e “müfessir” olarak bakması, onun Kur'an ayetlerine ilişkin yapmış olduğu açıklamaya “tefsir” kavramını kullanması bizce tartışmaya açıktır. Zira *وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ* “Sana Zikri (Kur'an'ı) indirdik ki, insanlara indirilene beyan edesin”⁵⁵³ ayetinden Hz. Peygamber'in vazifeleri içerisinde Kur'an'ı beyan etmek olduğu anlaşılıyor. Onun Kur'an ile ilgili yapmış olduğu açıklamalar beyandır ve onun bu görüşleri tartışılmaz. Tefsir ise Mâtürîdî'nin ifadesiyle “İlâhî kelâmın mana ve maksadı hakkında kesin ifade kullanma”⁵⁵⁴ anlamına gelir ve bunu nüzul sebeplerini bilen ve hadiselerle vâkıf olan ashap tarafından yapılabilir.

⁵⁴⁹ TH, c. I, s. 120.

⁵⁵⁰ Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Hadis va Hayot, Tafsir Kitobi*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2013, c. 28, s. 3.

⁵⁵¹ Kİ, s. 455; Muhammed Yusuf, *Hadis va Hayot*, c. 28, s. 3.

⁵⁵² TH, c. VI, s. 620; Kİ, s. 454.

⁵⁵³ Nahl, 16/44. Ayrıca bk. İbrâhîm, 14/4; Nahl, 16/64. Kıyâme, 75/19 ayetindeki “Sonra şüphen olmasın ki onu açıklamak da bize aittir” ifadesinden Kur'an'ı yorumlama işinin Hz. Peygambere Allah tarafından öğretildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr. Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul 2005, c. 1, s. 3; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr. Mehmet Boynukalın, c. 3, s. 269-273.

Müfessir kelimesi sahabe, tabiin ve daha sonraki dönemlerde Kur'an'ı açıklayan kişiler için kullanılmıştır.⁵⁵⁵

Muhammed Sadık, sahabenin tefsir ilmindeki dereceleri farklı olduğunu, bundan dolayı sahabenin ayetlerin manasını anlama konusunda kendinden daha âlim olan başka bir sahabeye müracaat ettiklerini söylemiştir. Tabiin de tefsiri sahabeden öğrenmiştir. Ona göre, bu dönemlerde tefsir ilmi rivâyet ve nakil şeklinde şifahi olmuştur. Müfessir, Kur'an'ın indiği dönemde Kur'an'ı yeteri kadar anlayan kişilerin çok olduğu kanaatindedir. Zira sahabe ve tabiin saf Arap tabiatı ve dilinin önderleri idiler. O zamanda her tarafta söz ve hitabete rağbet bulunuyor, söz ustaları ve şairler için yarışmalar düzenleniyordu. Bununla beraber sahabe anlayamadığı ayetin manasını Hz. Peygamber'den ya da diğer sahabeden sorarak öğrenirlerdi.⁵⁵⁶ Ona göre, lafzı, kıraati ve hattı sabit olan Kur'an'ın manası insanlara nisbetle kat'î değildir. Yani, insanlar ilmi, kavrayışı, kabiliyeti ve Allah'ın ilhamı ettiği kadar anlarlar. Bu Kur'an'ın sırlı, gizemli, anlaşılması zor bir şey anlamına gelmez. Kur'an-ı Kerim açık üslupta, tafsille beyan edilen, mübin bir kitaptır. Bununla beraber Kur'an Arap belâğlerini ve tüm mevcudatı kıyamete kadar kendisinin benzerini getirmekten aciz bırakan ebedi, ilahi bir mucizedir. Şüphesiz böyle bir kelamın kendine özgü bir seviyesi vardır. Bu seviyeye ulaşan kişiler için Kur'an'ı anlamak kolaydır. Diğer kişiler ise kendi seviyesine göre özümserler.⁵⁵⁷ Görüldüğü üzere, Muhammed Sadık'ın tefsir ve müfessir anlayışı da tefsir ilmi kaynaklarındaki anlayışlara yakındır.

3.3.3. Kur'an'ı Anlama ve Tefsir Etmede Temel Prensipler

Kur'an tefsiri alelade bir iş olmadığından buna teşebbüs eden kimsenin sahip olması gereken bazı şartlar olmalıdır. Muhammed Sadık tefsirin mukaddimesi ve bazı

⁵⁵⁵ Kaynaklarda müfessir yerine “ehlü't-tefsir, ashâbü't-tefsir, ehlü't-te'vîl, ashâbü't-te'vîl” tabirleri de kullanılmıştır (Birişik, Abdulhamit, “Müfessir”, *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, s. 498).

⁵⁵⁶ *Kİ*, s. 455.

⁵⁵⁷ *Kİ*, s. 454.

eserlerinde Kur'an manalarını yanlış yorumlardan korumak için tefsirle iştigal eden kişide olması gereken bazı şartlar olduğunu söyler ve onları şu şekilde sıralar:

1. Saf itikada sahip olmak. "Saf itikat" Ehl-i sünnet ve'l-cemaat itikadıdır. O, geçmişten Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebinden sapan kimsenin Kur'an'ı tefsir etmesine izin verilmediğini, yazılan bu tür tefsirlerin yok edildiğini veya insanları bilgilendirmek için onların yanlış yorumlarına reddiyelerle ilan edildiğini söyler.

2. Heva-i nefse uymaktan uzak durmak. Başka bir deyişle, müfessir ayetlerin tefsirine objektif bakması, tarafgirlik hissine kapılmaması gerekir.

3. Arapçaya yeterince hâkim olmak. Burada Muhammed Sadık'ın Arapçadan kastı Arap diliyle ilgili sarf, nahiv, meâni, beyan, bedi', fesahat gibi ilimlerdir. Yine ona göre, Arap topraklarını görmeyen ve onlarla hemhal olmayan birisi, bedeviler dilinde inen Kur'an'ın anlam ve ruhunu tam hissedemez. Hatırlanacağı üzere Muhammed Sadık, bu tefsirin ilk cüzleri hariç tamamını Kur'an'ın indiği beldelerde kaleme almıştır. Medrese ve İslam Enstitüsü dışında Libya'da aldığı eğitim (1976-80), daha sonra uzun süre Arap ülkelerinde ikamet etmesi (1993-2000) ona Arapçayı kaynağında öğrenme fırsatını sağlamıştır.

4. Ulûmü'l-Kur'ân ile ilgili ilimleri iyi bilmek. Ulûmü'l-Kur'ân Kur'an-ı Kerim tarihi, sebab-i nüzûl, Kur'an'ın cem edilmesi, tertibi, kıraati, ayetler sayısı, resm-i Mushaf, muhkem ve müteşabih, nâsîh ve mensûh, tefsir vb. ilimleri kapsar.⁵⁵⁸

5. Müfessirin keskin zekâ ve fehme sahip olması lazım. Bu sıfat ayetleri yorumlarken bir manayı başkasından ayırt etme ve şeriatın makasasına uygun manaları istimbat etmek için zaruridir.

6. Öncelikle Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etmek. Müfessire göre, geleneksel tefsir yönteminin en öncül unsuru kabul edilen bu ilke, Kur'an bütünlüğünü gözetmeyi sağlar, ayetleri bir birinden ayırarak parçacı yorumlamayı engeller. Ona göre, Kur'an yirmi üç

⁵⁵⁸ KI, s. 9.

yıl zaman diliminde parça parça nazil olmasına rağmen ayetlerin birbirleriyle yakın ilişkisi vardır. Ayetler biri diğerini açıklayan ve tamamlayan anlam bütünlüğüne sahiptir. Nitekim Kur'an hiçbir yönden içinde çelişki bulunmayan bir kitaptır.

7. Kur'an'ı Sünnetle tefsir etmek. Zira Hz. Peygamber'in sünneti Kur'an'ın beyanı, şerh ve uygulamasıdır.

8. Kur'an'ı sahabenin kavli ile tefsir etmek. Çünkü sahabe Hz. Peygamber'in civarında yaşamış, Kur'an'ın nüzulüne şahit olmuş, onu anlayıp kavramışlardır.

9. Eğer yukarıda zikredilen kaynaklarda açıklama bulunmazsa tabiiilerin kavillerine müracaat etmek. Tabiin sahabeden ders almış, dolayısıyla sahabeden sonra Kur'an'ı en iyi anlayan nesil onlardır.⁵⁵⁹

Muhammed Sadık'a göre, müfessirde yukarıda zikredilen niteliklerin bulunmasının yanı sıra, onun bazı ahlaki özelliklere de sahip olması lazımdır. Bunlar, iyi niyetli ve sağlam maksatlı olmak; hüsnü ahlak sahibi olmak; ilmiyle amel etmek; manaları nakletmede sadık ve açık olmak; izzetini bilmek; hakperest olmak; vakur olmak; mütevazı ve halim olmak; ağır ve itidalli olmak ve önder âlimleri kendinden yüksek tutmaktır.⁵⁶⁰ Muhammed Sadık'ın güvenilir bir müfessir için aradığı bütün bu kriter ve vasıflar gösteriyor ki, dini bir metnin tercüme ve tefsirini üstlenen birinin hassas bir kişisel niteliğe sahip olması gerektiği kanaatindedir. Onun belirtmiş olduğu bu tefsir faaliyeti ilkelerinden yola çıkarak bizzat kendisinin tefsirinde ortaya koymuş olduğu yöntemi anlayabiliriz.

3.3.4. Tefsir Yöntemine Genel Bir Bakış

Genelde yazarlar kitaplarının mukaddimesinde eserin yazılış amacı ve izlenen metod hakkında özlü bilgiler verirler. Muhammed Sadık ise eserinin sonunda tefsirine giriş mahiyetinde uzunca bir mukaddime yazmıştır. Orada, tarihte bu topraklarda büyük

⁵⁵⁹ *Kİ*, s. 456-457.

⁵⁶⁰ *Kİ*, s. 458.

müfessirlerin yetiştiği, ancak “yüce hedeflere ulaşma” bahanesiyle ecdat yazısından vaz geçme sonucunda halkın o tükenmez mirastan hala mahrum kaldığı, en son bu bölgede ne zaman bir tefsir kaleme alındığını kimsenin hatırlayamadığını teessüfle dile getirir. Bir zamanlar İslam nuru içinde yaşayan bu toplumun uzun süre zulümat içinde kaldığı, şimdi ise o karanlık zulümatı çekilerek siyah gece derinliklerinden hilalin ışık tutmaya başladığını şükürle yâd eder. Müellif, karanlık dönem olarak tavsif ettiği Sovyetler Birliği'nin parçalanması ve Orta Asya halklarının bağımsızlığına kavuştuğu ilk yıllarda (1991) telife başladığı tefsirini hayırlı işin başlangıcı olması temennisi ile *Tefsiri Hilâl* adını verdiğini hatırlatır.

Hamdele ve salvele sonrası okuyucuya hitaben müfessir, onun başladığı işin alelade bir iş olmadığına, Rabbü'l-Âlemin'in kelamı ve ilahi düstur olan Kur'an'ı anlama çabasının fevkalade bir faaliyet olduğuna, buna bağlı olarak fevkalade hazırlık, gayret, dikkat ve çaba sarf etmek gerektiğine vurgu yapmıştır. Bunun başında da temizlik/taharet gelmektedir. Zira tâhir sıfatlarla muttasıf olan zatın pak kelamı olan, Arş-ı A'la'da saf sayfalara yazılan, oradan dünya semasına pak meleklerle indirilen Kur'an-ı Kerim ile olan her türlü bağ ve ilişki sadece taharet/abdest ile olması vaciptir.⁵⁶¹ Müfessir, Kur'an okuma ve anlamını öğrenmenin fazileti ve önemini sahih rivâyetlerle izah ettikten sonra, Kur'an ve vahiy kavramları; Kur'an'ın nüzülü; cem edilmesi; müteferrik inmesi ve onun hikmetleri; Kur'an'ın mucize olması gibi konuları ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.⁵⁶²

Mukaddimede tefsirinin genel okuyucu kitlesine hitap ettiğini, halkın İslami ilimlerden haberdarlık derecesini göz önünde bulundurarak mümkün mertebe sade dil ve sade üslup kullandığını dile getirir ve takip ettiği üslubu şu şekilde özetler:

“Ayetin manasını mümkün mertebe sade olarak Özbekçe beyan etmeye çalıştım.

Aynı zamanda, Kelamullah'ta geçip de kullanımda yanlış telaffuz edilen birçok

⁵⁶¹ TH, c. VI, s. 572.

⁵⁶² TH, c. VI, s. 574-615

kelimeleri Kur'an-ı Kerim'e uygun şekilde verdik. Bunda "Allah'ın kelamı değişmez"⁵⁶³ sözüne dayandık. Yine her mümin-müslim Allah'ın kelamını ve onunla bağlı olan şeylere saygılı olması lazım olduğu bize bu kanaati verdi. Buna göre, Özbek dilinde huşu', huzu', ruku', men', te'viyl, cenneti na'iyim, İysa, Masiyh, Keriym, Hakiym diye telaffuz edilen kelimeler aslına uygun şekilde yazıldı. Allah Teala'nın ismi olmayan Tanrı, Huda,⁵⁶⁴ Perverdigâr gibi kelimeleri kullanmamaya özen gösterdik. Kur'an-ı Kerim'de geçen Allah, Rabbü'l-Alemin gibi isim ve sıfatların kendilerini yazmanın daha münasip olduğunu düşündük... Edebî dilde daha çok kullanılan bazı kelimeleri, tefsir kısmında Özbekçedeki karşılığını, ayetlerin mealinde ise asıl şeklinde yazdık. Mesela: Cuma – cumu'a, menba – menba' vs."⁵⁶⁵

Tefsiri Hilâl'de kullanılan izahları üç kısma ayırabiliriz. Bunlardan birincisi her sure başında sure tefsirine mukaddime mahiyetinde onun muhtevasıyla alakalı genel hatlarına işaret eden giriştir. İkincisi, meal kısmında ayette bulunmayıp ta kapalı ya da karışıklıklara sebep olabilen ve izaha ihtiyaç duyarak parantez içerisinde eklenen notlar. Üçüncüsü de sırası ile her ayetin tefsiri olup ayetin genel anlamı ve ondaki çıkarım ve yorumlardan ibarettir.

Tefsirdeki birinci izah türü olan ve her sure başında sureye giriş mahiyetindeki açıklama ve değerlendirmelerde şu bilgiler verilmiştir: Surenin ismi; Mekkî veya Medenî olduğu, ayet sayısı; biliniyorsa sure/ayetlerin ne zaman nerede indiği;⁵⁶⁶ bazen nüzul tertibi;⁵⁶⁷ isminin anlamı ve ismini nereden aldığı (birkaç ismi varsa onların da anlam ve

⁵⁶³ Yûnus 10/64.

⁵⁶⁴ TH, c. II, s. 525'de tefsirde bir kere Allah'a nisbeten "Huda" lafzı kullanılmıştır.

⁵⁶⁵ TH, c. VI, s. 625-626. En son belirtilen *Cuma* ve *menba* gibi kelimeler yeni baskılarda edebi dil kurallarına uygun şekilde (' işareti olmadan) yazılmıştır.

⁵⁶⁶ TH, c. II, s. 440, 512; TH, c. III, s. 77, 282; TH, c. IV, s. 100, 465; TH, c. V, s. 501; TH, c. VI, s. 287, 446, 454.

⁵⁶⁷ TH, c. III, s. 77, 149, 282, 565; TH, c. IV, s. 314, 360; TH, c. VI, s. 143, 287.

tesmiye sebepleri);⁵⁶⁸ surenin tek seferde veya parça halinde nazil edildiği;⁵⁶⁹ surenin (diğer surelere göre) özelliği (örneğin, en uzun Mekkî sure),⁵⁷⁰ aynı şekilde varsa ayetlerin özelliği;⁵⁷¹ varsa surenin sebab-i nüzûlü ve onunla ilgili hadiseleri;⁵⁷² nüzul ortamı, devir ruhu ve arka planı;⁵⁷³ surenin fazileti ile ilgili rivâyetleri (bazen surenin sonunda),⁵⁷⁴ surede geçen ana konu ya da konulara işaret edilmiştir. Bu girişlerde bazen suredeki temel kavram ya da ana konu başlı başına bir tefsir mahiyetinde genişçe izah edilmiştir.⁵⁷⁵

Sure girişinden sonra her sure başında besmele hem Arapça hem de Kiril alfabesinde mealsiz yazılmıştır.⁵⁷⁶ Sonra ayetin orijinal metni ayet numarasıyla birlikte yazılmış, ardından⁵⁷⁷ ayetin Özbekçe meali Kiril alfabesinde kalın harflerle verilmiştir. Daha sonra Kiril alfabesinde ince harflerle ayetin tefsirine yer verilmiştir.⁵⁷⁸ Eserde ayet metni hariç hiçbir yerde Arapça alfabe kullanılmamıştır. Tefsir kısmındaki Arapça kelime, ibare, cümle ve hatta iktibas ayetler de çift tırnak içerisinde Kiril alfabesinde verilmiştir.⁵⁷⁹ Tefsir kısmında nakledilen ayet (birkaç ayet hariç) ve hadislerin orijinal Arapça metni verilmeden mealen nakledilmiştir.

⁵⁶⁸ Örnek için bkz.; *TH*, c. II, s. 4, 512; *TH*, c. III, s. 3, 394; *TH*, c. V, s. 38, 72, 238, 470, 537; *TH*, c. VI, s. 71, 97, 118, 207, 321, 345, 513, 557.

⁵⁶⁹ *TH*, c. I, s. 11, 475; *TH*, c. II, s. 154, 440, 512.

⁵⁷⁰ *TH*, c. II, s. 155, 512; *TH*, c. III, s. 149, 214, 466; *TH*, c. IV, s. 315, 361; *TH*, c. V, s. 291; *TH*, c. VI, s. 321, 446, 504, 568.

⁵⁷¹ Son inen ayet, ilk secde ayeti (*TH*, c. II, s. 12, 439).

⁵⁷² *TH*, c. II, s. 440-451; *TH*, c. IV, s. 100-102, 464-466; *TH*, c. V, s. 509; *TH*, c. VI, s. 72-73, 97, 119, 155, 193-194, 276, 287-288, 298, 372-373, 494, 548, 551, 557.

⁵⁷³ *TH*, c. III, s. 77, 149, 248, 282, 394, 466; *TH*, c. IV, s. 100, 251, 419, 464; *TH*, c. V, s. 366, 501-509; *TH*, c. VI, s. 96-97, 119.

⁵⁷⁴ Örneğin, 56/Vâkıa suresinin fazileti ile ilgili rivâyetler surenin sonunda verilmiştir.

⁵⁷⁵ Örnek olarak, Talâk suresi mukaddimesinde İslam ve diğer toplumlardaki boşanma meselesi mukayese edilmiş ve İslami boşanma/talak ile ilgili itirazlara cevap verilmiştir (*TH*, c. VI, s. 177-180).

⁵⁷⁶ Eüzü ve Besmele meali ve tefsiri sadece Fâtiha suresi başında yapılmıştır (*TH*, c. I, s. 6).

⁵⁷⁷ İlk neşredilen 30. cüzde Arapça Kur'an metninden sonra Kiril alfabedeki ayetin okunuşu (transkripti) da verilmiştir. İlk basıldığı dönemde Arapça yazı okuyabilen kişilerin az olduğu düşüncesiyle tercih edilen transkript usulü daha sonraki baskılarda ve cüzlerde kaldırılmıştır.

⁵⁷⁸ İlavelerde örnek olarak tefsirden Âl-i İmrân suresinin ilk iki sayfasının resmi eklenmiştir bkz. Resim 12, s. 294.

⁵⁷⁹ Arapça kelime için bkz. *TH*, c. I, s. 163, 310, 373, 535; *TH*, c. IV, s. 229. İbareler için bkz. *TH*, c. III, s. 138; *TH*, c. VI, s. 352, 358, 368, 395, 426. Cümle için bkz. *TH*, c. I, s. 52; *TH*, c. IV, s. 28, 38, 57; *TH*, c. V, s. 605; *TH*, c. VI, s. 172. İktibas ayetler için bkz. *TH*, c. I, s. 141, 144, 453, 454; *TH*, c. III, s. 660; *TH*, c. IV, s. 38; *TH*, c. V, s. 144; *TH*, c. VI, s. 398, 412.

Mealde takip ettiği yöntem

Tefsiri Hilâl'in en özgün yönlerinden biri de tefsirinden önce verilen mealin müfessir tarafından bizzat yapılmasıdır. Onun Kur'an mealine yukarıda bahsettiğimiz Kur'an anlayışı yön vermiştir. Bu mealin en bariz özelliği metne sadakattir. Mealde harfi tercüme tekniğini esas aldığından müfessir genelde ayette geçen kelimelerle yetinmeye özenmiştir. Bu yöntem bazen tercümede bir kuruluğa neden olmuştur. Her ayetin meali numarasıyla (tam bir cümle olmasa da) ayrı ayrı verilmiştir. Hiçbir yerde ayetleri birleştirerek çevirmemiştir. Örneğin,

نَحْنُ قَدَرْنَا بَيْنَكُمْ الْمَوْتَ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ * عَلَىٰ أَنْ نُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ وَنُنشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ

“60. Aranızda ölümü biz takdir ederiz ve biz aciz değiliz. 61. Sizin yerinize benzerinizi değiştirmekten ve sizleri bilmediğiniz bir şekilde yaratmaktan.”⁵⁸⁰

Özbekçenin dil özellikleri el vermediği yerlerde ayette karşılığı bulunmayan kelimeler eklendiği takdirde mealde parantez içerisinde ince harflerle yazılmıştır. Mealdeki bu tür ek izah medenî surelerde oldukça azdır.⁵⁸¹ Bu tür izahların da esası zamirin (kime işaret ettiği, fiilin faili vs.) tasrihi, mecazın hakikatına işaret etmek için verilmiştir. Örneğin, Zuhuruf 43/61. ayetteki *وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلسَّاعَةِ* ifadesi mealde “Şüphesiz o (İsa), saat (Kıyamet) ilmi (alameti)dir”⁵⁸² şeklinde çevrilmiştir.

Muhammed Sadık kavramların tercümesinde çok dikkatli davranmış, genellikle isabetli anlamlar vermiştir. Ayet mealinde bazı kelimeler Özbekçede hiç kullanılmamasına rağmen çevrilmeden aynen verilmiştir. Tefsir kısmında, bu kelimenin diğer dillere tercümesi mümkün olmadığı,⁵⁸³ tam karşılayamadığı⁵⁸⁴ veya daha genel olduğu⁵⁸⁵ gerekçesiyle mealde aynen bırakıldığı ifade edilmiş ve bu kelimelerin izahı yapılmıştır. Kuru', kelâle, mesâbe, hebete, hamır, 'alak, ğurfe vs. kelimeleri bunlardandır.

⁵⁸⁰ Vâkıa 56/60-61 (TH, c. VI, s. 36).

⁵⁸¹ TH, c. II, s. 496; TH, c. VI, s. 319, 326, 334, 341, 347, 350, 351, 363, 364, 365, 414, 415, 442. 443.

⁵⁸² TH, c. V, s. 395.

⁵⁸³ “Kuru” ve “kelâle” kelimeleri gibi (TH, c. I, s. 224, 503).

⁵⁸⁴ “Mesâbe” ve “hebete” kelimeleri gibi (TH, c. I, s. 107, 210).

⁵⁸⁵ “Hamır” kelimesi raki, vino, uyuşturucu vs.leri de kapsar (TH, c. I, s. 212).

Gerçi tefsir kısmında bu sorunlar giderilmiş ise de yalnız meali okuyan okuyucu için bu zorluklar kaçınılmaz olmuştur. Nitekim tefsirden ayrı basılan *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi* mealinde bu tür kelimelere yönelik (parantez veya dipnotta) hiçbir açıklama getirilmemiştir.⁵⁸⁶

Lafızlara riayet endişesi bazen Özbekçede anlam karışıklığına neden olabilecek tercihlere sebep olmuştur. Örneğin, *رُسُلًا اللَّهُ يَصْنَعُ مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ* ayetindeki *رُسُلًا* kelimesi 'peygamberler' şeklinde çevrilmiştir. "Allah melekler ve insanlardan peygamberleri seçer."⁵⁸⁷ Ortalama seviyedeki bir okuyucu bu mealden meleklerden de peygamber gönderildiğini anlar. Bu tür karışıklığa meydan vermemek için diğer Özbekçe meallerde *resul* kelimesi 'elçiler' şeklinde isabetli tercüme edilmiştir.⁵⁸⁸ "Zira melekler Allah'ın elçileri olarak çeşitli vazifelerle yeryüzüne gönderilirler, peygamber olarak gönderilmezler. İnsanlar ise sadece peygamber olarak gönderilirler."⁵⁸⁹

Ayetlerin tefsirinde takip ettiği yöntemle gelince,

—önce anlaşılması müşkül kelime ve kavramlar var ise tefsire girişmeden onun sözlük ve ıstılah anlamları açıklanmıştır. Tefsirin birkaç yerinde bazı kavramlar ayrı başlık altında uzunca izah edilmiştir.⁵⁹⁰ Kavramlar açıklanırken kelimenin orijinali, Özbekçe karşılığı verilmiş, bazen onun toplum ve örfteki yanlış kullanım ve anlamına işaret edilmiştir.

—ayetin sebebi nüzulüyle ilgili sahih rivâyet varsa genelde tefsir öncesi zikretmiştir. Gazve, İfk gibi hadiselerle ilgili ayetlere geçmeden ayetlerin mefhumu tam anlaşılması için olayı özlü bir şekilde hikaye etmiştir. Bazı konuların tarihi gelişim süreciyle ilgili

⁵⁸⁶ Muhammed Yusuf, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi*, s. 19, 34, 36, 79, 106, 332, 342, 366 vd.

⁵⁸⁷ Hacc 22/75 (TH, c. IV, s. 86).

⁵⁸⁸ Mansur, Abdulaziz, *Kur'oni Karim Manolarining Tarcimasi va Tafhiri*, s. 341; Mansur, Alouddin, *Kur'oni Karim Özbekçe İzohli Tarcima*, s. 378; İnoyatov ve Zikrillaev, *Kur'oni Karim Oyatları Mazmun-Ma'nosining Özbekçe İzohli Tarcimasi*, s. 341; Alimov, Usmonhon, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolari Tarcimasi*, DİB Yay., Ankara 2021, s. 340.

⁵⁸⁹ Çalışkan, İsmail, *Hasan Basri Çantay*, DİB Yay., 2. baskı, Ankara 2018, s. 155.

⁵⁹⁰ Örneğin, A'râf, 7/54 ayeti tefsirinde Arş ve Kürsi Kavramları ayrı başlık altında izah edilmiştir (TH, c. II. s. 334-336). Yine, Cin suresi başında ayrı bir başlıkla cin hakkında bilgi verilmiştir (TH, c. VI. s. 275-276).

detaylı bilgi verilmiştir. Örneğin *لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ* ayetinin⁵⁹¹ tefsirinde Hz. İsa'nın Hristiyanlar tarafından ilah olarak kabul edilmesinin tarihi sürecini anlatmıştır.⁵⁹²

–yeri geldiğinde ayetlere has olan (ilk inen veya en son inen ayet, en kısa veya en uzun ayet, en yüce ayet gibi) özelliklere işaret edilmiştir.⁵⁹³

–ayetler arası ilişki ve anlam bütünlüğü göz önünde bulundurarak tefsir edilmiştir. Ayet ve konu geçişlerinde ayetler arası küçük girişlerle suredeki konu bütünlüğü sağlanmıştır. Bir sonraki ayetlerin daha iyi anlaşılması için önceden akla gelebilecek sorularla okuyucunun dikkati ve merakı uyandırılmaya çalışılmıştır.

–ayetlerin tefsiri rivâyetler ve akıl arasında uyumlu bir paralellik hem de sadelik içinde bir tahlile tabi tutulmuştur. Tefsir hususunda genel olarak teferruat konuları ve tartışmalara girilmeden müfessirin tercih ettiği görüş zikredilmiştir. Daha çok Orta Asya Müslümanlarının ilmi düzeyi ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak okuyucuyu yoracağını düşündüğü akademik tartışmalara girmekten kaçınılmış, sade bir dil kullanılmış ve ayet yorumları kısa tutulmaya çalışılmıştır.

–müfessirler arasında ihtilaf konusu olan mücmel ve gaybi meselelerde “Bunun tafsilatını ve nasıl olduğunu yalnız Allah bilir. Biz ise sadece Kur’an’da zikredilen ile iktifa ederiz”⁵⁹⁴ şeklindeki ifadelerle meselenin derinliğine girmeden mevzu bütünlüğü korunmaya çalışılmıştır.

–ayetin muhtemel olduğu mana ve yönlerini sade üslupla izaha çalışan müfessir, nadiren de olsa bir takım fıkhi meselelerde asli konunun yanında teferruat kabilinden fer’i meselelere giriş yaptığı olmaktadır.⁵⁹⁵

⁵⁹¹ Mâide, 5/17.

⁵⁹² TH, c. II, s. 36.

⁵⁹³ TH, c. I, s. 262, 292, 293; TH, c. II, s. 12; TH, c. IV, s. 29.

⁵⁹⁴ TH, c. I, s. 245; TH, c. II, s. 390, 491, 606; TH, c. III, s. 202, 634, 658; TH, c. IV, s. 16; TH, c. VI, s. 10.

⁵⁹⁵ Örneğin, Nûr 24/2 ayeti tefsirinde zinanın tarifi, türleri, farklı din ve toplumlarda uygulanan cezalar, İslam’da zina için uygulanan ceza, soba veya recm uygulanacak şartlar, vurucu ve vurulacak sopanın özelliği ve uygulama şekli, eşcincelliğin cezası gibi teferruat meselelerle de değinmiştir (TH, c. IV, s.

–ayet yorumu ile ilgili farklı görüşleri zikrettiği yerlerde bazen kendi kanaatini belirtmezken, bazen de son olarak onlardan kendi tercihini belirterek delillerle temellendirmiştir.⁵⁹⁶ Bazen gayrimüslimlerin (ayete bağlı olarak) İslami hükümlerle ilgili düşünce ve görüşlerine yer verilmiş ve itiraz ettiği meselelere cevap vermeye çalışmıştır.⁵⁹⁷

–bazı ayetlerin tefsirinde (nass-olgu-yorum ilişkisi kapsamında) ayetleri nüzul sonrası olaylarla ilişkilendirdiği, ayetin ifade ettiği mananın tarih boyunca örnekleri olduğunu göstermek için İslam tarihine atıfta bulunduğu görülmektedir. Aynı şekilde, ayetlerde geçen bazı kavim ve taifeler hakkındaki hüküm, tehdit veya uyarıları “sebeb-i nüzulün hâs olması ayetin umumuna engel değil” ilkesi doğrultusunda, nüzul sonrası Müslümanlar için de geçerli olduğuna vurgu yapmıştır.⁵⁹⁸

3.3.5. Rivâyet Malzemesini Kullanışı

Her dönemin müfessirleri Kur’an’ın değişik yönlerine ağırlık vererek onu tefsir etmeye çalışmışlardır. Onlardan bazıları Kur’an’ın belâgat ve üslûbuna dikkati yoğunlaşırken, bazıları kıssaları önemsemiş, bir kısmı da ahkâma yönelik ya da inançla ilgili naslara ağırlık vermiştir. “Bunların doğal sonucu olarak tefsirde çeşitli eğilimler kendini göstermiştir. Ancak tefsirde görülen bu eğilimler, nakle dayanma hususunda bir ortak nokta oluşturmuşlar ki, bu da Kur’an ve sünnet nassı ile sahabe kavillerine müracaat etmekten ibarettir. Müfessirler genelde buna uymuşlar, böylece rivayette Kur’an’ı Kur’an’la, hadis ve sahabe sözleriyle tefsire çalışmışlardır.”⁵⁹⁹ Kur’an’ı bu üslupta tefsir

105-117). Aynı şekilde, suredeki kazf, mulaene, kadınların örtünmesi konularında da detay bilgiler ilgili rivâyetlerle izah edilmiştir (TH, c. IV, s. 119-135, 156-170).

⁵⁹⁶ TH, c. II, s. 328; TH, c. IV, s. 236.

⁵⁹⁷ TH, c. I, s. 295 481; TH, c. II, s. 53; TH, c. IV, s. 38, 107, 131, 599, 612; TH, c. V, s. 474; TH, c. VI, s. 177.

⁵⁹⁸ TH, c. II, s. 102. Örneğin, Mâide 5/54 ayetinin tefsirinde İslam ümmetinin başına gelen Moğol, Salib vs. baskınları sonrası tekrar İslam’ı ayakta tutacak kavimleri gönderdiğini tarihi örneklerle izah edilmiştir (TH, c. II, s. 79-81). Benzer bir örnek için bkz. TH, c. IV, s. 10.

⁵⁹⁹ Bayram, Abdullah, “Kurtubî’nin el-Câmi’ li-Âhkâmi’l-Kur’ân Adlı Tefsirinin Rivâyet Metodu Açısından Değerlendirmesi”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, Aralık 2019, sayı: 10, s. 10.

etmeye *rivâyet tefsiri*, *naklî tefsir* veya *me'sûr tefsir* denilir.⁶⁰⁰ Kur'an'da geçen herhangi bir ayet veya kavramı doğru anlamak için bu kaynakları iyi öğrenmeden ve göz önünde bulundurmaktan anlamaya çalışmak isabetli değildir.

Aşağıda Muhammed Sadık'ın tefsirinde rivâyet malzemelerinin kullanım şekli ve değerini incelemeye çalışacağız. Öncelikle, rivâyet tefsirinin ilk aşaması olarak kabul edilen Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi üzerinde duracağız. Kanaatimizce Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesinin rivâyet tefsiri olarak kabul edilmesi çok uygun değildir.⁶⁰¹ Zira birbiriyle ilgili olduğu açıkça anlaşılan ayetleri hesaba katmazsak Kur'an'ı Kur'an ile tefsir eden müfessir, tefsir eden ayetle tefsir edilen ayet arasındaki bağlantıyı kendisi kurmaktadır. Tefsir külliyyatına bakıldığında açıklayıcı konumdaki ayetleri, âlimlerin kendi dirâyetleriyle belirlediğini görmemiz mümkündür. Bu durumda, yapılan iş, sonuç itibarıyla Kur'an'ın Kur'an'ı tefsir etmesi değil, müfessir tarafından Kur'an'ın bir ayetinin diğer bir ayetle irtibatı kurularak tefsir edilmesidir.⁶⁰²

Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri genelde müfessirin rivâyet yönünün başında zikredildiğinden biz de bu ananeyi bozmadık.

3.3.4.1. Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri

Kur'an-ı Kerim'in en sağlam tefsir kaynağı yine Kur'an'ın kendisidir. Kur'an-ı Kerim'de bir mesele bir yerde mücmel veya müphem olarak ifade edilirken, başka bir yerde daha geniş ve daha açık olarak anlatılmıştır. Bunun için Kur'an'dan bir mesele inceleneceği zaman, onunla alakalı bütün ayetler üzerinde durmak gerekir.⁶⁰³ Muhammed

⁶⁰⁰ ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1995, c. 2, s. 12; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Maarif, Riyad 2000, s. 337; ez-Zehabi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Daru'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire 1976, c. 1, s. 152; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usulü*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 228; Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsîre Giriş*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, s. 263.

⁶⁰¹ Konu ile ilgili bkz. Zarzur, Adnan, *Ulûmü'l-Kur'ân Medhal ila Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyâni İ'câzihi*, Beyrut 1991, s. 404; Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul 1996, s. 53-55; Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsîr Faaliyetleri*, Kitabiyat Yay., Ankara 2003, s. 104; Karagöz, Mustafa, "Tefsîrde Rivâyet-Dirâyet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2004/2, cilt: II, sayı: 5, s. 55-56.

⁶⁰² Karagöz, a.g.m., s. 55.

⁶⁰³ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2010, s. 37-38.

Sadık da ayetlerin tefsirinde Kur'an bütünlüğünü göz önünde bulundurarak, bu yönteme sıkça başvurmuştur. Mesela, cihatla ilgili Bakara 2/195. ayetini izah ederken bu konuya şöyle değinmiştir:

“Kur'an-ı Kerim, meseleleri her konu için ayrı bir sure şeklinde ele almamıştır. Belki bir surede farklı konularda ayetler olduğu gibi aynı konudaki ayetler birkaç sureye dağılmış olabilir. Bu Kur'anî, ilahî bir üsluptur. Bu üslup, ancak şeriat hükümlerine, Arap diline ve diğer birçok ilimlere hakim olduğunda ve belli bir seviyeye gelindiğinde tam olarak anlaşılabilir. Bir ayetin anlamından, ayetin yarısından veya tamamından hüküm çıkararak bir konudaki meseleyi çözüme kavuşturmak mümkün değildir. Ancak bu konudaki bütün ayetleri ve sahih hadisleri dikkatle inceledikten sonra bir görüş bildirmek mümkün olur...”⁶⁰⁴

Tefsiri Hilâl dikkatle incelendiğinde Kur'an'ı Kur'an'la tefsir uygulaması onun yorum yönteminin önemli unsuru olduğu görülecektir. Müfessir, bir ayeti başka bir ayetle tefsir ederken ayeti mealen nakletmiş veya Kur'an'daki yerine işaret etmiştir. Pek nadir ayetin Arapça metnini zikretmiştir.⁶⁰⁵ Ayetleri mealen açıklarken “Allah başka bir ayette zikrettiği gibi; Kur'an-ı Kerim ayetinde denildiği gibi; başka/diğer bir yerde (...) olarak zikredilmiştir” gibi ifadeler kullanılmıştır.⁶⁰⁶

Bazı yerlerde ayetlere açıkça atıfta bulunurken, çoğu zaman dolaylı atıfta bulunmayı tercih etmiştir. Müfessirin bu usulü ihtiyar etmesi okuyucular için tefsiri daha akıcı hale getirmiştir. Bunda ilgili ayet zikredilmeden Kur'an-ı Kerim'deki yerine işaret edilmiş ya da tekrardan kaçınmak ve okuyucuyu sıkmamak için “Bu mesele Kur'an-ı Kerim'in birçok suresinde çeşitli yönlerden çözülmüştür” gibi genel ifadeler kullanılmıştır.⁶⁰⁷ Özellikle Kur'an'ın farklı yerlerinde tekrarlanan Kur'an kıssaları

⁶⁰⁴ TH, c. I, s. 182.

⁶⁰⁵ TH, c. I, s. 38. Yukarıda belirttiğimiz gibi tefsir kısmında aktarılan Arapça ibare ve ayetler parantez içerisinde Kiril alfabe ile yazılmıştır.

⁶⁰⁶ TH, c. I, s. 36, 38, 386, 634; TH, c. II, s. 81, 172; TH, c. VI, s. 450.

⁶⁰⁷ TH, c. I, s. 57, 216, 346. “Bu mana şu surenin tefsirinde genişçe beyan edilmiştir” (TH, c. II, s. 22); “Kur'an-ı Kerim'de işbu mesele hakkında birkaç ayet gelmiştir” (TH, c. I, s. 215, 286, 525, 540; TH, c.

tefsirinde bu kıssaların başka yerlerde tafsilen beyan edildiği söylenmiştir.⁶⁰⁸ Yine bazı mübhem ayetlerin tefsirinde, “Bunun nasıl olduğu başka ayetlerde beyan edilmiştir” denmiş, tefsir mahiyetinde olan ayetlerin hangisi olduğu açıkça belirtilmemiştir.⁶⁰⁹

Muhammed Sadık, her cümle ve düşünceye farklı yönlerden bakılarak çeşitli şekillerde anlam yüklenebileceğinin farkındadır. O, belli şartlar ve sebeplere bağlı ifade edilen bir cümleyi doğru anlamak için iyi düşünmek ve insaf dairesinde fikir yürütmekle asıl maksada ulaşılabileceğini, yoksa çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Kur’an ayetlerini anlamada da bu gibi durumlar söz konusudur.⁶¹⁰

Müfessir Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri tekniği çerçevesinde, ayetleri mutlak ve mukayyed, umum ve husus, mücmel ve mübeyyen açılarından değerlendirmek, müphemlik ve garabet gibi hususları açıklığa kavuşturmanın yanında, aralarında çelişki izlenimi olan ayetlerin arasını uzlaştırmak, ayetin hükmünü izah etmek, nasih ve mensuh ayetleri belirlemek, tercihte bulunduğu görüşü temellendirmek gibi amaçlarla bu yola başvurmuştur.

Örneklere gelince, Ra’d 13/22. ayetinde akıl sahiplerinin sıfatları sırasında en son *وَيَذُرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ* “kötülüğü iyilikle savarlar” sıfatı zikredilmiştir. Müfessir, kötülüğe iyilikle mukabele etmek umumi ve zorunlu bir kaide olmadığını, belki mahsus durumda belli bir amaçla yapılan bir kural olduğunu söylemiştir. Bahis mevzusu olan ayeti *وَجَزَاءُ* *فَمَنْ اعْتَدَىٰ* “Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür/davranıştır.”⁶¹¹ ve *عَلَيْكُمْ فَاَعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ* “kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın.”⁶¹² ayetleri ile tahsis edildiğini ileri sürmüştür.⁶¹³

III, s. 460). Çok nadir hem sure ve hem de ayet numarasını zikretmiştir (TH, c. II, s. 96, 119; TH, c. IV, s. 241, 524).

⁶⁰⁸ “Bu hadise Mekkî ayetlerde/diğer surelerde tafsilen beyan edilmiştir” (TH, c. I, s. 47, 51, 57, 86); “Bu kıssa şu surede tafsilatıyla beyan edilmiştir” (TH, c. I, s. 48, 185; TH, c. III, s. 659); “Bu kıssa da yeri geldikçe tafsilen zikredilecek” (TH, c. I, s. 50).

⁶⁰⁹ TH, c. I, s. 38.

⁶¹⁰ TH, c. V, s. 474.

⁶¹¹ Şûrâ 42/40.

⁶¹² Bakara 2/194.

⁶¹³ TH, c. III, s. 233.

Müfessirin ayetteki kelimeye anlam verirken Kur'anî kavramlara başvurduğuna bir misal şudur: Birkaç ayette geçen “Namazı ikame edenler” ibaresindeki “ikame etmek” tabirini *إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ* “Muhakkak ki namaz fahiş ve münker işlerden alıkoyar.”⁶¹⁴ ayetiyle açıklayarak “kimin namazı onu kötü işlerden alıkoymazsa, demek namazı ikame etmemiştir” şeklinde izah etmiştir.⁶¹⁵ Yine *إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ خُذْ بِكَوْنِكَ وَارْفَعْكَ* “Ey İsa! Seni vefat ettireceğim ve kendi yanıma yükselteceğim.”⁶¹⁶ ayetindeki *مُتَوَفِّي* kelimesi Kur'an'da, hadis ve Arapçada “vefat ettirmek” anlamı dışında “uyutmak” manasında kullanılmıştır. Muhammed Sadık, bu kelimenin Kur'an'da geçen uyumak manasını *وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ* “O, geceleyin sizi öldüren (uyutan) Zattır.”⁶¹⁷ ayetiyle örneklendirmiştir.⁶¹⁸

وَأَنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا “Sizden cehenneme yaklaşmayan hiç kimse yoktur. Bu, Rabbinin katında kesinleşmiş bir hükmüdür.”⁶¹⁹ Arapçada “verede” fiili “girmek” ve “uğramak, yaklaşmak” anlamlarını ifade eder. Buna bağlı meal ve tefsirlerde işbu ayet iki türlü izah edilmiştir. Birinci manaya göre, “Sizden cehenneme girmeyecek hiç kimse yoktur.” yani, herkes cehenneme girecektir manası anlaşılır. Diğerisi ise mealde verdiğimiz gibi “Sizden cehenneme uğramayacak hiç kimse yoktur.” Muhammed Sadık bunlardan ikincisi olan “yaklaşmak” manasını tercihte bulunmuştur. Bu kanaatine delil olarak *لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَتَهَا وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ* “Bunlar onun (cehennem) hışırtısını bile duymayacak, canlarının çektiği nimetler içinde ebedî kalacaklardır.”⁶²⁰ ayetini zikretmiştir.⁶²¹

⁶¹⁴ Ankabût 29/45.

⁶¹⁵ TH, c. II, s. 29, 81-82,

⁶¹⁶ Âl-i İmrân 2/55.

⁶¹⁷ En‘âm 6/60.

⁶¹⁸ TH, c. II, s. 348. Benzer örnek için bkz. TH, c. I, s. 4; TH, c. II, s. 171-172, 411; TH, c. IV, s. 366.

⁶¹⁹ Meryem 19/71.

⁶²⁰ Enbiyâ 21/102.

⁶²¹ TH, c. III, s. 556.

3.3.4.2. Kur'an'ın Sünnetle Tefsiri

Kaynaklarda Kur'an tefsirine dair Hz. Peygamber'den mervi rivâyetler nakledilmiştir. Kur'an ayetleri dilin doğası gereği farklı şekillerde anlaşılmaya müsaittir. Bu itibarla herhangi bir ayette yer alan ifadeden gerçek maksadın ne olduğunu anlamak ilave bir beyanı gerektirir. Elbette bu beyanı ortaya koyma vazifesi Hz. Peygamber'in görevlerinden biridir. İbadet, ceza, ahlak vs. ile ilgili çoğu ayetlerin mücmel ifadelerini beyan eden şüphesiz bu tür hadis-i şeriflerdir. Peygamber'in (a.s.) hayatı Kur'an ile doğrudan bağlı bulunduğundan sahabiler Kur'an'la ilgili tüm sorularını onunla halletmişlerdir. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı açıklaması bazen sahabeden birinin sorusu üzerine olduğu gibi,⁶²² bazen ilahi tebliği iletirken izahta bulunmuş,⁶²³ bazen de yaptıkları davranışı/fiillerini ya da sözlerini ayetle teyit etmiştir.⁶²⁴

Muhammed Sadık, Sünneti hadis ve fıkıh kaynaklarındaki gibi Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve başkaları tarafından söylenen veya yapılan eylemin onaylaması (takriri) şeklinde tarif etmiştir. Ona göre, Sünnet Müslüman için Kur'an'dan sonraki ikinci temel kaynak sayılır. Dinimizin birçok ahkâmı ve hayatımızdaki temel doktrin/öğretiler Peygamber'in (a.s.) sünnet ve hadislerinden alınmıştır. Hz. Peygamber'in sünnetlerinde Kur'an'daki genel hükümler tafsilatlı açıklandığı gibi Kur'an'da zikredilmeyen bazı meseleler de sünnette beyan edilmiştir.⁶²⁵

Kur'an'ı sünnetle tefsir etme yöntemi Muhammed Sadık'ın tefsir usulünde başvurduğu usullerdendir. Yeri gelmişken, Muhammed Sadık'ın eserlerinde hadislerin ayrı bir yeri olduğunu, bu konuda ciddi bir emek sarf ettiğini ve alana özel eser yazdığını hatırlatalım.⁶²⁶ Hadislere olan bu hassasiyetini tefsirinde de görebiliriz. Burada önemli

⁶²² TH, c. I, s. 122, 159, 236, 385, 655.

⁶²³ TH, c. III, s. 26.

⁶²⁴ TH, c. I, s. 141; TH, c. II, s. 289; TH, c. IV, s. 24.

⁶²⁵ TH, c. IV, s. 614; TH, c. VI, s. 145.

⁶²⁶ Muhammed Sadık, Mansur Ali Nasıf Hüseyinî'nin İslam'ın genel konuları ile ilgili hadisleri içeren *et-Tâcü'l-câmi' li'l-usûl fi ehâdîsi'r-Resûl* ve İmam Buharî'nin ahlaka dair hadisleri topladığı *el-Edebü'l-müfred* adlı eserlere Özbekçe şerh yazmıştır. Bununla beraber, yaklaşık 50 cilt şeklinde neşredilmesi

husus, onun hadis-Kur'an ilişkisine dair görüşüdür.⁶²⁷ Asıl tefsirin rivâyete bağlı olan açıklama olduğunu ifade eden Muhammed Sadık, rivâyetlerin sıhhati hususunda oldukça titiz davranmış ve her bulduğu rivâyeti nakletmemiştir. Bu anlayış Mâtürîdî tefsirinin mukaddimesinde açıkça beyan edilmiştir. Eserde en çok Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd gibi hadis rivâyetinde meşhur âlimlerden gelen rivâyetler kullanılmıştır. "Güvenilir hadis kitaplarında" şeklindeki tabirlerle rivâyet kaynağının sağlam olduğuna işaret ettiği gibi bazen hadis ve rivâyetlerin sahih, meşhur veya zayıf olduklarını açıkça belirtmiştir.⁶²⁸ İsrailiyât'tan olan rivâyetlere itibar etmediği gibi, yeri geldikçe bazı ayetlerle ilgili yaygın haberlerin İsrailiyât'tan olduğuna özellikle işaret etmiştir.⁶²⁹

Muhammed Sadık, Hz. Peygamber'in ismi geçtiği her yerde salavat kaydetmiş, hatta dini hassasiyetinden dolayı salavatı kısaltmadan "Sallallâhu 'aleyhi ve sellem" veya "Aleyhisselâm" şeklinde tam zikretmiştir.

Müfessir tefsirinde hadisin Arapça orijinal metnini vermeden mealen istimal etmiştir. Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadisleri senetsiz "İmam Buhârî Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet ediyor ki, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu"⁶³⁰ şeklinde sadece muhaddis ve ravinin ismini zikrederek nakilde bulunmuştur. Nadir olarak hadislerin kaynağı olan eser ismine atıfta bulunmuştur.⁶³¹ Bazen ravi sahabe ismini söylemeden eserinden istifade etmiş olduğu muhaddisin ismini belirtirken⁶³² bazen bunun tam aksini

planlanan "Kutûbu Tis'a" sahih hadisler mecmuasının akademik neşri ve Özbekçe tercümesini hazırlayan "*Altın Silsile*" adlı kapsamlı projeye editörlük yapmıştır.

⁶²⁷ Onun Hz. Muhammed'e ilk müfessir ve tüm müfessirlerin imamı olarak bakması meselesi üzerinde yukarıda durmuştuk.

⁶²⁸ *TH*, c. I, s. 205, 296, 473, 567; *TH*, c. II, s. 119; *TH*, c. IV, s. 354; *TH*, c. VI, s. 38.

⁶²⁹ İsrailiyât Karşısındaki Tavrı kısmında örneklerle açıklanacaktır.

⁶³⁰ *TH*, c. I, s. 52, 169, 285, 291. Örneğin, "İmam Buhari ve İmam Müslim Abdullah b. Mesut'tan rivâyet ettikleri hadiste" (*TH*, c. I, s. 70, 285); "İmam Ahmet b. Hambel Abdullah b. Mesut'tan (r.a) rivâyet ettiği hadiste Peygamberimiz (s.a.v.)" (*TH*, c. I, s. 69).

⁶³¹ Örneğin, "İmam Malik b. Enes kendisinin *el-Muvatta'* adlı kitabında rivâyet ediyor" (*TH*, c. I, s. 227).

⁶³² Örneğin, "İmam Ahmed Peygamber'den (a.s.) rivâyet ettiği hadis-i şerifte" (*TH*, c. I, s. 44, 58,288, 305, 439); "İmam Buhârî'nin (r.a.) rivâyet ettiği hadis-i şerife göre, Peygamber (a.s.)" (*TH*, c. I, s. 44, 47).

hiçbir kaynağa işaret etmeden yalnız hadisi rivâyet eden sahabe ismini zikretmiştir.⁶³³

Bazen de hiçbir ravi ve kaynağı belirtmeden rivâyetleri nakletmiştir.⁶³⁴

Muhammed Sadık tefsirinde ayetleri açıklarken, ondan ameli ya da ahlaki çıkarımlar yaparken yaklaşık dokuz yüz hadis nakletmiştir. Bu hadis rivayetlerinden altı yüzden fazlası Medenî surelerin tefsirinde kullanılmıştır. Bunun dışında bazen hadis olduğunu belirtilmeden hadise muvafık tefsir edilmiş, bazen de konu ile alakalı kaynaklarda birçok hadisin olduğuna işaret etmekle yetinmiştir.⁶³⁵ Muhammed Sadık Kur'an'ı sünnetle tefsir etme prensibini *Tefsiri Hilâl*'de farklı vesilelerle uygulamıştır:

1. Hz. Peygamber'in ayetlerin beyanına dair ortaya koyduğu rivâyetleri nakilde bulunmuş ve ayeti buna bağlı olarak yorumlamıştır. Bu kabil misaller tefsirde çoktur. Onlardan birisi سَيُطَوَّفُونَ مَا بَخَلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ayetinin⁶³⁶ tefsirinde Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet edilen şu hadisi nakletmiştir: “Allah Teâla kime mal verir de o kişi zekâtını ödemezse; kıyamet günü, zekâtı verilmeyen mal, sahibi için çok zehirli bir yılan suretine çevrilir ve boynuna gerdanlık yapılır. Bu yılanın iki gözünün üstünde iki nokta vardır. Sonra yılan ağzıyla sahibinin çenesini iki taraftan yakalar ve sonra der ki: Ben senin malınım, zekâtını vermediğin malınım.”⁶³⁷

2. Kur'an'da geçen bir konuyu sünnetle teyid etmiştir. Tefsirinde naklettiği hadislerin çoğu ayetten anladığı manayı teyid ve tasdik niteliğindedir. Müfessir ayetlerin ana maksadını izah ettikten sonra meseleyi güçlendiren bazı rivâyetleri nakletmiştir.⁶³⁸

⁶³³ Örneğin, “İbn Abbas'tan gelen rivâvette” şeklinde (TH, c. III, s. 378).

⁶³⁴ Mesela, Mücâdele 58/11 ayeti tefsirinde ilim ve âlimin fazileti hakkında birkaç hadisi ardı arda isnatsız nakletmiştir (TH, c. VI, s. 86). Müfessir kaynak ve ravilerini belirtmediği zaman rivâyetleri şu şekilde sunmuştur: “Peygamber (a.s) şöyle buyurdu” (TH, c. I, s. 189, 191, 193, 218, 231, 511, 543, 591; TH, c. VI Vâkıa, 56/79); “Peygamber'den (a.s.v.) rivâvet edilen hadiste/hadislerin birinde” (TH, c. I, s. 136, 144, 178, 282, 543, 544, 563, 573); “Başka/diğer bir rivâvette/hadis-i şerifte Peygamber (a.s) şöyle buyurdu” (TH, c. I, s. 139, 305, 325, 473, 536, 564, 587); “Peygamber (a.s.v.) dediği gibi” (TH, c. I, s. 126, 169); “Hadis-i şerife göre” (TH, c. I, s. 26, 92, 564); “Hadis-i şerifin birinde” (TH, c. I, s. 374); “Günün birinde Peygamber (a.s.v.)” (TH, c. I, s. 221); “Hadis kitaplarındaki rivâvete göre” (TH, c. I, s. 536) vd.

⁶³⁵ TH, c. IV, s. 245, 248, 354, 426, 521.

⁶³⁶ Âl-i İmrân 3/180.

⁶³⁷ TH, c. I, s. 459.

⁶³⁸ TH, c. I, s. 134, 135, 138, 139, 142, 168, 177, 178, 185, 205, 206, 214, 219, 221, 238, 282, 288, 320, 369, 370, 377, 379, 381, 385, 410, 411, 438, 439, 473, 490, 495, 511, 517, 531, 535, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 549, 556, 573, 605; TH, c. III, s. 239, 242, 243, 25649 vd.

Mesela *وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ* ayeti⁶³⁹ tefsirinde “Peygamber (a.s.) ne zaman başına bir zorluk gelirse namaza acele ederdi” rivâyetini nakletmekte, bu hadisi ayetin ameli beyanı olarak bakmaktadır.⁶⁴⁰ Yine *يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيهِ الصَّدَقَاتِ* ayetindeki⁶⁴¹ sadakanın bereketlenmesini Ebû Hüreyre’den rivâyet edilen şu hadisle açıklar: “Kim, helal kazancından bir hurma kadar sadaka verirse –ki Allah, helâlden başkasını kabul etmez– Allah o sadakayı sağı ile kabul eder. Sonra herhangi birinizin tayını büyüttüğü gibi onu Uhud dağı gibi oluncaya kadar ihtimamla büyütür.”⁶⁴²

3. Malum kişilere veya topluma yönelik inen ayetin hükmünü hadisle tamim (genelleme) etmiştir. Örneğin, ehli kitap hakkında nazil olan *اتَّامِرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ* “Siz Kitab’ı okuyup durduğunuz hâlde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz? Düşünmez misiniz?”⁶⁴³ hitabının sadece İsrail oğullarına has olmadığını, belki herkesi kapsadığını vurgulamıştır. Buna delil olarak ilmiyle amel etmeyen âlimlerin kıyamet ve cehennemdeki durumuyla ilgili hadisleri nakletmiştir.⁶⁴⁴

4. Ayetlerdeki kapalılığı (mücmel ve mübeyyen bağlamında) hadislerle açıklamıştır.⁶⁴⁵ Örneğin, *وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا* ayetinde⁶⁴⁶ Müslümanların insanlara ne zaman nasıl şahit olmasıyla ilgili üç rivâyeti (biri dünyadaki şahitlik, ikisi ahiretteki şahitlik) zikretmiştir.⁶⁴⁷

5. Ayetle ilgili farklı yaklaşımları sıraladıktan sonra yaptığı tercihi ortaya koyup hadisle desteklemiştir.⁶⁴⁸

⁶³⁹ Bakara 2/45.

⁶⁴⁰ TH, c. I, s. 45.

⁶⁴¹ Bakara 2/276.

⁶⁴² TH, c. I, s. 288.

⁶⁴³ Bakara 2/44.

⁶⁴⁴ TH, c. I, s. 43-44.

⁶⁴⁵ TH, c. I, s. 69, 122, 141, 162, 173, 176, 177, 189, 191, 205, 218, 231, 285, 373, 374, 412, 494, 504; TH, c. IV, s. 532 vd.

⁶⁴⁶ Bakara 2/143.

⁶⁴⁷ TH, c. I, s. 122.

⁶⁴⁸ TH, c. I, s. 242.

6. Ayete ilişkin görüşleri ele alıp onları hadislerle değerlendirmiş ve ayetleri bu doğrultuda açıklamıştır. Mesela, kadınlara ziynetlerini gizlemesi hakkındaki Nûr 24/31. ayetinde istisnalar arasında *أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ* dan kasıt kim olduğu konusunda iki görüş olduğunu ifade etmiştir. Bir grup âlimlere göre bunlar cariye kadınlar, başkalarına göre ise cariye ve kölelerdir. Müfessir önce ikinci görüşü teyit eden Enes b. Malik'in (r.a.) rivâyet ettiği şu hadisi nakletmiştir. Peygamber (a.s.), kızı Fatıma'ya (r.a.) bir köle hediye eder. Tek elbisesi bulunan Hz. Fatıma başını kapatmak istediğinde ayağı, ayağını kapatmak istediğinde başı açılır. Bunu gören babası "Sana bir şey olmaz. Bunlar senin baban ve kölen" der. Ardından Ümmü Seleme'den (r.a.) rivâyet edilen "Eğer sizden birinizde mukatibiniz (hürriyetini anlaşılmayla almış köle) varsa ve o onu yapabilecek imkânı varsa onun yanında örtünsün" hadisini zikretmekle yukarıdaki hadisi kayıtlamıştır.⁶⁴⁹

7. Ahkâm ayetlerindeki hükümleri belirlemede hadisleri delil olarak kullanmıştır. Müfessir, emir ve yasakların, haram ve helallerin tayin edildiği ayetlerin mahiyetini anlatırken de rivâyetlerden yararlanmaktadır. Bakara 2/180. ayetinde bahsi geçen vasiyetin, Miras ayetiyle yakın akrabaya yapılamayacağını, diğer kişilere yapılacak vasiyetin miktarının en fazla 1/3 olduğunu hadisle beyan etmiştir.⁶⁵⁰

8. Kur'an'da zikredilmeyen hükümleri sünnetle beyan etmiştir. Kur'an'ın sükut ettiği hükmü sünnetin açığa kavuşturması ile ilgili örnek pek çoktur. Mesela, kişinin evlenmesi yasaklanan kimseleri açıklayan Nisâ 3/23'te "iki kız kardeşi birden almak" *وَأَنْ* *تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ* ifadesiyle haram kılınmıştır. Müfessir ayette zikredilmeyen bir kadının halası ve teyzesi ile de aynı nikâh altında bulundurulamayacağını hadisle açıklamıştır.⁶⁵¹

9. Ayetteki lügavi açıklamaları hadiste yer alan kelimelerle izah etmiştir.⁶⁵² Bakara 2/238'de geçen "orta namaz"ın ikinci namazı olduğunu, Ahzab savaşında Peygamber'in

⁶⁴⁹ TH, c. IV, s. 165-166. Benzer örnek için bkz. TH, c. I, s. 548-549.

⁶⁵⁰ TH, c. I, s. 162, 494.

⁶⁵¹ TH, c. I, s. 519.

⁶⁵² TH, c. I, s. 171, 181, 242, 261, 379, 499, 563, 602, 642; TH, c. IV, s. 24, 499; TH, c. VI, s. 29, 30, 492.

düşmana yönelik yaptığı bedduasına istinaden açıklamıştır.⁶⁵³ Yine متوفى kelimesinin “ölmek” manası dışında “uyumak” anlamında kullanıldığını açıklarken bir ayete ve Peygamber’in (a.s.) uykudan uyanınca “Bizi öldürdükten sonra dirilten Allah’a hamd olsun” hadisine yer verilmiştir.⁶⁵⁴

10. Sebeb-i nüzulleri tayin etme⁶⁵⁵ ve ayetin kimler hakkında nazil olduğunu tespit etmede⁶⁵⁶ rivâyetlerden yararlanılmaktadır. Bunun da çok miktarda örneği vardır. Onlardan bir tanesi قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ ayetinde⁶⁵⁷ Cebrail’e düşman olanlardan bahsedilmektedir. Bu ayetin sebebi nüzulünü açıklarken Yahudilerle Hz. Peygamber arasındaki bir tartışmada Yahudilerin Cebrail’e düşmanlıklarını itiraf etmeleri üzerine bu ayetin nazil olduğu rivâyet edilmiştir.⁶⁵⁸

11. Bazı sure ve ayetlerin faziletine işaret etmek maksadıyla rivâyetleri kullanmıştır. Fâtiha, Bakara, Yâsîn gibi bazı sure ve ayetlerin faziletiyle ilgili hadisler buna misal olabilir.⁶⁵⁹ O, bu tür hadislerin sıhhati hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır.

12. Bazen de yaptığı yorumu hadisle temellendirmiştir.⁶⁶⁰ Örneğin, وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا “Evlere arkalarından girmeniz iyilik değildir. Asıl iyilik, Allah’a karşı gelmekten sakınandır.”⁶⁶¹ ayetinin tefsirinde iyiliğin bazı işleri kendince çeşitli sıfatlarla yapmak olmadığını, bilakis takva esasında, yani Allah’ın emirlerine uymak ve yasaklarından sakınmakla hasıl olduğunu, bu ayetten şeriatta zikredilmeyen bir işle Allah’a kurbet hasıl olmayacağını anlaşıldığını beyan eder. Ardından İbn Abbas’tan

⁶⁵³ TH, c. I, s. 242.

⁶⁵⁴ TH, c. I, s. 348.

⁶⁵⁵ TH, c. I, s. 168, 171, 188, 197, 209, 215, 219, 226, 232, 300, 379, 426, 460, 461, 465, 492, 496, 531 vd.

⁶⁵⁶ TH, c. I, s. 197, 472.

⁶⁵⁷ Bakara 2/97.

⁶⁵⁸ TH, c. I, s. 82.

⁶⁵⁹ TH, c. I, s. 4, 262, 304, 473.

⁶⁶⁰ TH, c. I, s. 374, 483, 500, 536; TH, c. IV, s. 40. Bkz: En’âm 6/152.

⁶⁶¹ Bakara 2/189.

(r.a.) rivâyet edilen şu hadisi nakleder. Peygamber (a.s.) hutbe esnasında güneşte ayakta duran bir sahabeyi görür. Onu sorunca, Ebû İsmail olduğu, güneşte ayakta durmayı, oturmama, gölgelenmeme ve oruç tutmayı nezir ettiği söylenir. Buna karşı “Ona söyleyin konuşsun, gölgelensin, otursun ve orucunu tamamlasın” buyurur. Böylece Hz. Peygamber’in Şeriatta ibadet sayılan orucu devam ettirmeyi, diğer işleri durdurmayı emretmekte olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁶²

3.3.4.3. Kur’an’ın Sahabe, Tabiin ve Müfessirlerin Sözüyle Tefsiri

Muhammed Sadık’a göre, Kur’an’ın lafzı, kıraati, resmi/hattı sabitliği kati olmakla beraber, onun manası insanlara nisbetle kat’i değildir. Başka bir deyişle, insanlar ilmi, kabiliyeti nisbetinde ve Allah’ın nasip ettiği kadar bilebilirler. Muhammed Sadık, sahabilerin Kur’an-ı Kerim’in tamamını anladığı kanaatindedir. Bazı ayetlerle ilgili onlardan bir rivâyet gelmemesinin sebebi, bu ayetlerin onlar için anlaşılır olması ve bahis mevzu yapmaya gerek görmemelerindedir. Şöyle der:

“Sahabe-i kiramın adeti, sadece bilmediği şeyleri sormak idi. Onlar büyük zatlar olup, omuzlarında İslam dinini bütün dünyaya yayma gibi ağır mesuliyetin varlığını tam anlamış idiler ve tüm itibarlarını ona yöneltmişlerdir. Onların bildiği şeyler hakkında münazara yapmaya gücü ve zamanı yoktu.”⁶⁶³

Muhammed Sadık’ın tefsirinde sahabeden en çok İbn Abbas (ö. 68/687),⁶⁶⁴ İbn Mes‘ud (ö. 32/652),⁶⁶⁵ Ömer b. Hattâb (ö. 23//644),⁶⁶⁶ Ali b. Ebi Talib (ö. 40/661)⁶⁶⁷ ve İbn Ömer’in (ö. 73/692)⁶⁶⁸ yorumlarından yararlandığı görülmektedir. Rivâyet ve

⁶⁶² TH, c. I, s. 176.

⁶⁶³ TH, c. I, s. 14.

⁶⁶⁴ TH, c. I, s. 26, 28, 57, 92, 109, 155, 173, 187, 188, 191, 193, 215, 220, 261, 281, 405, 425, 453, 460, 461, 472, 490, 495, 496, 616, 626; TH, c. III, s. 378, 565, 641; TH, c. IV, s. 181, 202, 360, 370, 551; TH, c. V, s. 291; TH, c. VI, s. 316, 549.

⁶⁶⁵ TH, c. I, s. 104, 545; TH, c. II, s. 486; TH, c. III, s. 369; TH, c. V, s. 291; TH, c. VI, s. 55, 56, 185.

⁶⁶⁶ TH, c. I, s. 188, 223, 228, 421, 504, 511, 512, 561; TH, c. II, s. 12, 54, 55; TH, c. IV, 20, 116.

⁶⁶⁷ TH, c. I, s. 189, 405; TH, c. IV, 116; TH, c. V, s. 585; TH, c. VI, s. 201, 450.

⁶⁶⁸ TH, c. I, s. 188, 319, 561; TH, c. IV, s. 510.

yorumlarından istifade ettiği sahabeler hakkında “büyük sahabi”, “İslam ümmetinin ilim denizi”, “Kur’an tercümanı (İbn Abbas hakkında)” gibi vasıfları sarf etmiştir.

Tefsirde başvurduğu diğer sahabelerin bazıları şunlardır: Muaz b. Cebel (ö. 17/638),⁶⁶⁹ Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654),⁶⁷⁰ Osmân b. Affân (ö. 35/656),⁶⁷¹ Selman Farisî (ö. 36/656 [?]),⁶⁷² Talha b. Ubeydullâh (ö. 36/656),⁶⁷³ Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656),⁶⁷⁴ Ebû Musa el-Eş‘arî (ö. 42/663),⁶⁷⁵ Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64),⁶⁷⁶ Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)⁶⁷⁷ Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669),⁶⁷⁸ Sa‘d b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675),⁶⁷⁹ Aişe (ö. 58/678),⁶⁸⁰ Ümmü Seleme (ö. 62/681),⁶⁸¹ Abdurrahman b. Zeyd (ö. 71/690),⁶⁸² Bera b. Azib (ö. 71/690 [?]),⁶⁸³ Câbir b. Abdullâh (ö. ö. 78/697),⁶⁸⁴ Ebû Bekir es-Sıddîk (ö. 78/697),⁶⁸⁵ Enes b. Mâlik (ö. 93/712).⁶⁸⁶

Muhammed Sadık tefsirinde sahabelerin yanlarında yetişen meşhur tabiînin kavillerinden de istifade etmiştir. Özellikle Mekke, Medine ve Kûfe medreselerinde yetişen Ebû Vâil (ö. 82/701),⁶⁸⁷ Ebü’l-Âliye (ö. 90/708),⁶⁸⁸ Nevf el-Bikâlî (ö. 90/708),⁶⁸⁹ Said b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]),⁶⁹⁰ Urve b. Zübeyr (ö. 94/713),⁶⁹¹ Mücâhid b. Cebr (ö.

⁶⁶⁹ TH, c. I, s. 561.

⁶⁷⁰ TH, c. II, s. 453.

⁶⁷¹ TH, c. IV, 116.

⁶⁷² TH, c. I, s. 20.

⁶⁷³ TH, c. I, s. 430.

⁶⁷⁴ TH, c. IV, s. 551.

⁶⁷⁵ TH, c. V, s. 100.

⁶⁷⁶ TH, c. I, s. 130.

⁶⁷⁷ TH, c. II, s. 134.

⁶⁷⁸ TH, c. II, s. 457.

⁶⁷⁹ TH, c. II, s. 550.

⁶⁸⁰ TH, c. I, s. 480; TH, c. IV, s. 162.

⁶⁸¹ TH, c. IV, s. 628.

⁶⁸² TH, c. I, s. 510.

⁶⁸³ TH, c. I, s. 92.

⁶⁸⁴ TH, c. VI, s. 615.

⁶⁸⁵ TH, c. I, s. 421, 503.

⁶⁸⁶ TH, c. I, s. 193.

⁶⁸⁷ TH, c. II, s. 269.

⁶⁸⁸ TH, c. I s. 15; TH, c. IV, s. 196; TH, c. V, s. 47; TH, c. VI, s. 546.

⁶⁸⁹ TH, c. I, s. 196.

⁶⁹⁰ TH, c. I, s. 576; TH, c. II, s. 383; TH, c. V, s. 344; 496.

⁶⁹¹ TH, c. V, s. 105.

103/721),⁶⁹² Şa‘bî (ö. 104/722),⁶⁹³ İkrime el-Berberî (ö. 105/723),⁶⁹⁴ Hasan el-Basrî (ö. 110/642),⁶⁹⁵ Atıyye el-Avfî (ö. 111/729-30),⁶⁹⁶ Katâde b. Di‘âme (ö. 117/735),⁶⁹⁷ Suddî el-Kebîr (ö. 127/745),⁶⁹⁸ Zeyd b. Eslem (ö. 136/754)⁶⁹⁹ ve Rebî‘ b. Enes (ö. 139/757[?])⁷⁰⁰ gibi tâbiûndan nakillerde bulunduğu gibi İbn Cüreyc (ö. 150/767),⁷⁰¹ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778),⁷⁰² İmam Mâlik (ö. 179/795),⁷⁰³ Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)⁷⁰⁴ gibi büyük tebeüttâbiîn âlimlerinin yorumlarını da ihmal etmemiştir. Tâbiûnun isimlerini ise kendisiyle meşhur olan kısa ismi veya künyesiyle yazmıştır. Tabiin kavlini çoğunlukla hadis ve sahabe kavlinden sonra zikretmektedir.

Muhammed Sadık tefsir ilminin oluşum ve gelişim evrelerini belirlemede geleneksel görüşü benimsemiştir. Ona göre, sahabe ve tabiin döneminde tefsir şifahi rivâyet ve nakil şeklinde olmuştur. İlk tefsiri kaleme alan Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc’ten (ö. 150/767) başlayarak tefsir ilmi yeni bir döneme adım artmıştır.⁷⁰⁵ Muhammed Sadık günümüze ulaşan en eski tefsir sahibi ve ilk müfessirlerden olan Mukatil b. Süleymân tefsirinden yararlanmadığı gibi kendisi hakkında da herhangi bir bahis açmamıştır.

Mâverâünnehir tefsir geleneğine büyük oranda bağlı kalan Muhammed Sadık, muteber klasik ve çağdaş tefsir kaynaklarından önemli ölçüde istifade etmiştir. Tefsir rivâyetlerini aktarırken çoğu yerde “rivâyetlere göre”, “çoğunluk tefsirciler”, “müfessirlerimiz”, “ulemalarımız” gibi genellemeli tabirler kullanmıştır. O okuyucu

⁶⁹² TH, c. I, s. 596, 645; TH, c. II, s. 269; TH, c. III, s. 641; TH, c. IV, s. 611; TH, c. V, s. 47, 105.

⁶⁹³ TH, c. III, s. 641.

⁶⁹⁴ TH, c. I, s. 194, 558; TH, c. III, s. 633, 641; TH, c. V, s. 47, 105, 665.

⁶⁹⁵ TH, c. I, s. 67, 70; TH, c. III, s. 641; TH, c. IV, s. 469; TH, c. V, s. 59, 573; TH, c. VI, s. 313, 379, 426.

⁶⁹⁶ TH, c. I, s. 496; TH, c. III, s. 641.

⁶⁹⁷ TH, c. I, s. 22, 29, 641; TH, c. V, s. 105, 133; TH, c. VI, s. 56.

⁶⁹⁸ TH, c. I, s. 495; TH, c. II, s. 177, 469; TH, c. IV, s. 176, 628; TH, c. V, s. 105.

⁶⁹⁹ TH, c. I, s. 564.

⁷⁰⁰ TH, c. I, s. 513; TH, c. IV, s. 196.

⁷⁰¹ TH, c. I, s. 648; TH, c. II, s. 615.

⁷⁰² TH, c. I, s. 159, 513.

⁷⁰³ TH, c. I, s. 23.

⁷⁰⁴ TH, c. II, s. 512.

⁷⁰⁵ TH, c. VI, s. 620; Kİ, s. 454.

kitlenin seviyesini dikkate alarak tefsirlerde bulunan uzun tartışmaları tefsirine taşımamıştır. Müfessir rivâyetlerdeki farklı görüşlerden sadece kendi tercihini zikretmekle yetinmiş, muhatabın fikrini dağıtmamaya çalışmıştır. Günahların sevaba tebdili, mensek/şeriat, talip-matlup kelimelerinin açıklaması gibi izahlar böyledir.⁷⁰⁶ Çünkü ona göre, bu tartışmalar orta ve alt seviyedeki okuyucu kitlesi için kafa karıştırıcı bilgi yığınının başka bir şey değildir.⁷⁰⁷ Bununla beraber bazen beyan ettiği yorumun (zikretmediği) birçok görüşten sadece birisi olduğuna da işaret etmiştir.⁷⁰⁸

Muhammed Sadık sahabe, tabiîn ve müfessirlerin kavillerini Kur'an tefsirinde muhtelif şekillerde değerlendirmiştir. Bu çerçevede uyguladığı teknikleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Ayeti sahabe, tabiîn ve müfessir kavlini kaynak olarak tefsir etmektedir. Genel olarak ayetleri kendisinden önceki yapılan yorumlar ekseninde tefsir etmektedir. Bu izahları yaparken çoğu zaman kaynağını belirtmemektedir.

2. Ayetin tefsirine dair farklı görüşlerini nakledip hepsinin de mümkün olduğunu belirtmekte ve ayeti bu doğrultuda tefsir etmektedir. Bu görüşlerin makama/yerine göre, her birinin de kullanılması mümkün olduğunu dile getirmektedir.⁷⁰⁹ Mesela, birkaç ayette geçen *جَاءَ الْحَقُّ* ibaresini⁷¹⁰ “İlahi hak geldi! İman geldi! Peygamber-i hak geldi! Kur'an-ı hak geldi! İslam geldi! Hak geldi!” şeklinde müfessirlerin farklı yorumlarını umumlaştırarak tefsir etmiştir.⁷¹¹

3. Ayetin tefsirine dair ileri sürülen farklı kavillerin tümünün de uygun birer açıklama olabileceğini ifade etmektedir. Örneğin *أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا* “Onlar yere bakıp da bizim onu kenarlarından eksilttiğimizi görmüyorlar mı?”⁷¹² ayetinin

⁷⁰⁶ TH, c. IV, s. 48-49, 53, 247. Arâf 7/143 ve Kiyamet 75/23 ayetleri tefsirinde de “Allah’ın görülüp görülmeyeceği” tartışmasına girmez (TH, c. III, s. 391; TH, c. VI, s. 318).

⁷⁰⁷ TH, c. III, s. 501.

⁷⁰⁸ TH, c. III, s. 240.

⁷⁰⁹ TH, c. I, s. 93, 342.

⁷¹⁰ Yûnus 10/108, İsrâ 17/81, Sebe’ 34/49.

⁷¹¹ TH, c. III, s. 76, 448; TH, c. V, s. 34. Benzer örnek için bkz. TH, c. III, s. 510.

⁷¹² Enbiyâ 21/44.

tefsirinde İbn Abbas, Mücahit ve İkrime gibi eski müfessirler ve sonraki dönem müfessirlerin yorumlarını naklederek, her bir müfessirin kendi zamanının gerçeklerinden, kendi düşüncesinden yola çıkarak ayeti yorumladığını ve tümünün de doğru olabileceğini söylemiştir.⁷¹³ Zira müfessire göre ulema arasındaki görüş ayrılıkları hakikatin parçalarıdır.

4. Ayetin tefsirine dair farklı görüşleri nakledip, bunları cem' etmekte ve uzlaştıran bir görüş doğrultusunda tefsir etmektedir. “Aslında, bu görüşlerin hepsi biri birini tamamlar”⁷¹⁴ şeklindeki tabirlerle bu görüşleri uzlaştırır veya kabullenir. Örneklere gelince, Âl-i İmrân 3/48’de geçen الكتاب kelimesini bazı müfessirler ‘yazma’, bazıları ‘İlahi kitap’ olarak yorumlamışlardır. Muhammed Sadık bu görüşleri naklettikten sonra mezkûr iki anlamdan birini seçmek zorunlu olmadığına, belki ikisinin de alınabileceği, bunların biri birini tamamladığına dikkati çekmektedir. “Gerçekten, İsa’ya (a.s.) Allah Teâlâ hem yazıyı hem de İlahi kitabı verdi.” şeklinde izah etmektedir.⁷¹⁵ Yine وَإِذَا النُّفُوسُ رُجِّتْ ayeti⁷¹⁶ tefsirlerde iki şekilde, biri ruhun bedenle birleşmesi, diğeri iyilerin iyilerle, kötülerin kötülerle bir araya toplanması şeklinde yorumlanmıştır. Müfessir bunları önce ruhun bedenle birleşmesi ve sonra iyilerin iyilerle beraber cennete, kötülerin kötülerle beraber cehenneme gönderilmesi şeklinde tefsir etmekle birleştirmiştir.⁷¹⁷

5. Ayetlerin tefsirine dair farklı görüşleri herhangi bir değerlendirmeye ve tenkide tabi tutmaksızın ve tercihte bulunmaksızın nakletmektedir. Ress halkının kimliği, dünyanın altı günde yaratılışı, “Allah göklerin ve yerin nuru” ayeti tefsirinde müfessirlerin farklı yorumlarını zikretmiş, onları değerlendirme veya tercihte bulunmamıştır.⁷¹⁸

⁷¹³ TH, c. III, s. 641.

⁷¹⁴ TH, c. I, s. 493; TH, c. IV, s. 206, 250, 553; TH, c. V, s. 20, 667; TH, c. VI, s. 390, 483.

⁷¹⁵ TH, c. I, s. 342

⁷¹⁶ “Nefisler birleştirildiğinde/eşleştirildiğinde” Tekvîr, 81/7.

⁷¹⁷ TH, c. VI, s. 390. Benzer örnekler için bkz. TH, c. IV, s. 32-33, 82

⁷¹⁸ TH, c. I, s. 235, 261, 653; TH, c. III, s. 202, 262; TH, c. IV, s. 165, 179, 229, 241, 381, 524, 534; TH, c. V, s. 570; TH, c. VI, s. 560.

6. Ayetin tefsiriyle ilgili farklı yaklaşımlarını inceleyip bunlardan tercih ettiklerini nakli veya akli delillerle desteklemektedir. Örneğin “وَلَقَدْ صَرَّفْنَا هُ بَيْنَهُمْ لِيَذَّكَّرُوا” “Andolsun, biz onu, insanların öğüt almaları için çeşitli şekillerde anlatmışızdır.”⁷¹⁹ ayetindeki صَرَّفْنَا zamirin neye işaret olduğu meselesinde iki görüşü zikretmiştir. Bazıları (ayetin sibakına muvafık) yağmur veya rüzgar, diğerleri Kur’an demişlerdir. Muhammed Sadık ayetin siyakının gereği ikinci görüşü tercih etmiştir. Bunda müfessir sonraki ayetlerde Peygamber’e yönelik كَبِيرًا جِهَادًا كَبِيرًا “Kafirlere itaat etme, onlara karşı onunla (Kur’an ile) büyük bir mücadele ver” ayetindeki zamirin Kur’an’a ait olduğundan hareketle böyle bir tercihte bulunmuştur.⁷²⁰

7. Ayetin tefsiriyle ilgili farklı yaklaşımlarını aktardıktan sonra onları tamamlayıcı yeni yorumlar eklemektedir. Örneğin, وَتُخْرَجُ مِنَ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرَجُ مِنَ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ayetinde⁷²¹ müfessirlerin farklı yorumlarını naklettikten sonra kendisi şöyle tefsir eder:

“Ancak ayeti daha da geniş ve derin tefekkür edecek olursak, her bir canlıda ölüme doğru bir hareket vardır. Daha doğrusu, pek yavaş olsa da ölüm ona gelecektir. Canlılık hücrelerinden bazıları her lahzada ölmektedir. Demek canlı mevcudun bir tarafını ölüm yontuyor. Tam tersine başka bir yerde yeni hücreler vücuda gelir. Oraya hayat yavaş yavaş girer. Bunu da Allah’tan başka kimse yapamaz.”⁷²²

3.3.4.4. Diğer Semavi Kitaplara Yapılan Atıflar

Muhammed Sadık semavi kitaplar hakkındaki ayetleri tefsir ederken Kur’an’ın beyan ettiği hakikatlerin mukaddes kitaplarda da bulunduğu işaret etmiştir. Müfessir, Tevrat ve İncil’de ahir zaman Peygamberi hakkında açıkça haberler olduğu; Hz. Musa ve İsa’nın kendi ümmetinden, Muhammed (a.s.) peygamber olarak gönderildiğinde ona

⁷¹⁹ Furkân 25/50.

⁷²⁰ TH, c. IV, s. 236.

⁷²¹ Âl-i İmrân 3/27.

⁷²² TH, c. I, s. 329.

iman etmeleri ve ona yardım etme hususunda ahit aldığını ilgili ayetlerin tefsirinde beyan etmiştir.⁷²³

وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ
يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ “Hatırla ki, Meryem oğlu İsa: Ey İsrailoğulları! Ben size Allah’ın
elçisiyim, benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında
bir Peygamber’i de müjdeleyici olarak geldim, demişti.”⁷²⁴ ayetinin tefsirinde İsa (a.s)’ın
Beni İsraille olan hitabını Yuhanna İncilindeki şu ayetini naklederek teyit etmiştir. “Eğer
beni seviyorsanız vasiyetimi yerine getirin. Ben Babadan sizinle ebedi kalması için
Faraklit’i talep ederim.” Ardından çağdaş âlimlerden Ahmed Neccâr ve Batılı bilim
adamı Dr. Karl Nilinu arasındaki İncil’de geçen “Faraklit”in manası konusundaki
müzakereyi nakletmekle ayette geçen ‘Ahmet’ ile İncil’deki ‘Faraklit’in aynı anlamı ifade
ettiğini belirtmiştir.⁷²⁵

3.3.4.5. İsrailiyât Karşısındaki Tavrı

İsrailiyye kelimesinin çoğulu olan *İsrailiyât*, Yahudi, Hristiyan ve diğer
kültürlerden İslamiyete giren rivâyetlerdir. İslamiyete ilk defa sahabe devrinde girmeye
başlayan bu rivâyetler, tabiin ve daha sonraki dönemlerde Ehl-i Kitaptan bazı kimselerin
Müslüman olmasıyla daha da artmıştır.⁷²⁶ Muhammed Sadık tefsirinde İsrailiyât
bilgilerinden mümkün merteye uzak durmuştur. Güvenilir olmayan, esassız rivâyetlere
dayanarak sözü uzatmaya ihtiyaç olmadığını, imkân kadar bunlardan uzak durmanın
makul olduğunu vurgulamıştır. Hakkında kesin delil bulunmayan ayetleri yorumlamaktan
kaçınan müfessir, Kur’an-ı Kerim hidayet kitabı olduğundan her zaman asıl dikkati ibrete
yöneltiğini, bundan dolayı Kur’an’da zikredilenlerin hidayet için kâfi olduğunu

⁷²³ TH, c. I, s. 128-130, 365, 375; TH, c. II, s. 34, 40, 95, 402; TH, c. III, s. 464; TH, c. V, s. 511, 535
(Bakara 2/144, 146, Âl-i İmrân 3/81, 99, Mâide 5/15, 19, 68, A’râf 7/157, İsrâ 17/108, Fetih
48/mukaddime, 29).

⁷²⁴ Saff 61/6.

⁷²⁵ TH, c. VI, s. 137.

⁷²⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 95.

söylemiştir.⁷²⁷ Bu tutumuyla o, çağdaş tefsirin en hassas baktığı konulardan birini göz ardı etmeden tefsirinde uyguladığını ispat etmiştir.

Eski tefsir kitaplarında İsrailiyât bilgilerinin fazlaca nakillerde bulduklarını muhtemelen o zamanın veya medeni muhitin gereği olabileceğini söyler ve der ki:

“... Aslında Kur’an-ı Kerim hidayet kitabı, ondaki kıssalar ise kişilerin hidayetine hissedar olur. Bu işte şahısların ismi, olay yerinin adı, dönemi gibi sınır ve rakamlarla ilgili bilgiler önemsizdir. Son zamanlarda yapılan ilmi araştırmalar, özellikle Kur’an-ı Kerim’i diğer semavi kitaplarla kıyaslamalar da işbu fikri tasdik ediyor. Onun için, çağdaş tefsircilerimiz mezkûr ek bilgilere dalmadan, Kur’an-ı Kerim’de zikredilen hadiselerin mahiyetine odaklanmayı tavsiye ediyorlar.”⁷²⁸

Yeri geldikçe bazı tefsirlere İsrailiyât rivâyetleri girdiğini teessüfle dile getiren Muhammed Sadık, eski tefsirlerin çoğunda Kur’an kıssaları tefsirinde detay ve teferruat bilgileri bulma çabasını eleştirmiştir. Müfessir, kıssalardaki ayrıntılara takılıp kalmanın baş nedeninin Kur’an’daki kıssaların amacını anlamamak ve ondan uzaklaşmak olarak nitelemiştir.⁷²⁹ O, Kur’an’ın genelde şahıs, zaman ve mekânı belirtmediği, kıssalarda bunların önemli olmadığı kanaatindedir. Nitekim Yûsuf suresinde şahıs isimlerinden Yakûb ve Yûsuf’un, mekân konusunda sadece Mısır’ın zikredildiğine, diğer şahıslara ise kardeşi, Aziz, Aziz’in karısı, padişah gibi mübhem ifadeler kullanılmasına dikkati çekmiştir. Ancak eski tefsirlerde bunların her birine isim verme gayretinden yakınlık şöyle demiştir:

“Mesela Yusuf’u satın alan Mısır Azizi, yani baş bakanının adı Kıtfir b. Ruhayb veya Litfir, onun karısının adı Rail veya Züleyha, Mısır kralının adı Reyyan b. el-Velid denilmiştir. Doğal olarak ismin iki farklı rivâyeti de bilgilerin doğru olmadığını gösteriyor. Üstelik isimleri belirlemeye çalışan kendi fikrini

⁷²⁷ TH, c. II, s. 390, 491; TH, c. III, s. 101; TH, c. IV, s. 354.

⁷²⁸ TH, c. II, s. 45.

⁷²⁹ TH, c. III, s. 101, 210; TH, c. V, s. 170.

temellendirmeye çalışırken başkalarını eleştirir. Ancak Yûsuf'un (a.s) zamanında Mısır'da Arapça isimlerin olup olmadığını kimse düşünmez. İhtimalki eski âlimlerimiz kendi zamanlarının gerçeğinden yola çıkarak Kuran'da zikredilen her şeyi açıklamaya çalışmışlardır. Eğer bu isimlerin bilinmesi dine bir fayda sağlayacak olsaydı, Allah'ın kendisi onları zikrederdi. Bir diğer husus da Kur'an-ı Kerim'de bahsi geçen olayları İsrailiyat hikâyeleri ile doldurmaya çalışmaktır. Bir örnek verelim. Aziz'in karısı ile Yusuf (a.s) arasındaki çekişme Kur'an-ı Kerim'de anlatılmakta ve kadının suçunu itiraf edip onun temiz olduğunu söylemesi ile son bulmaktadır. Fakat eski tefsirlerimize göre Yûsuf ismi Züleyha olduğu iddia edilen bu kadınla evlenecektir. Kadının bunca yıl kocasıyla birlikte yaşamasına rağmen bâkire kaldığından bahsedilir. Bazılarında, Allah'ın ona gençliğini ve bekâretini geri verdiği de söylenir. Bu ek ayrıntılarda bir fayda olsaydı, Allah bizzat bize söylemez miydi?"⁷³⁰

Müfessirin tefsirlere yönelttiği eleştirilerden biri de Kur'an kıssalarının manasını tam olarak anlamak için Kur'an-ı Kerim'in kendisine veya Allah'ın Hz. Peygamber'den varit olan rivâyetlere değil, başka kaynaklara başvurulmasıdır. Örneğin, Yusuf'un (a.s.) güzelliğini tasvir etmek hususunda Kur'an-ı Kerim'deki فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ (Şaşkınlıklarından) ellerini kestiler ve dediler ki: Hâşâ Rabbimiz! Bu bir beşer değil... Bu ancak şerefli bir melektir!"⁷³¹ tasviri veya Yusuf'a (a.s.) güzelliğin yarısı verildiğine dair Hz. Peygamber'in sahih hadisi yetmiyormuş gibi bu konuda başka kaynaklara başvurmayı anlamsız bulmaktadır. Diğer bir örnek, aynı surede Yusuf'un (a.s.) küçük kardeşinin yükünden bir su kabı çıkınca, kardeşlerinin إِنْ يَسْرُقْ فَعَدُّ سَرَقٍ أَحْ لَهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَسْرُقَ "Eğer o

⁷³⁰ TH, c. III, s. 211.

⁷³¹ Yûsuf 12/31.

çalmışsa, daha önce onun bir kardeşi de çalmıştı.”⁷³² sözlerini ispatlamak için tefsirlerde farklı rivâyetler verildiğini dile getirerek der ki;

“Bazılarında Yusuf’un (a.s.) çocukken dedesinden (annesinin babası) bir put çalıp kırdığı söylenir. Başkaları farklı bir rivâyeti naklederler. Hepsi çok iyi bilirler ki, Yusuf (a.s.) gibi bir kimse hırsızlık yapamaz, bu yüzden rivâyetlerde onun gerçek bir hırsız olmadığı anlatılır. Ancak kimse Yusuf’u kuyuda bırakıp babasına onu kurt yediği yalanını söyleyen kardeşlerin yine yalan söyleyebileceklerini düşünmez. Benzer uzun tartışma ve rivâyet silsilesi, anne baba ve kardeşlerin Yusuf’a (a.s.) secde etmesi; Yusuf (a.s.) Rabbinin burhanını görmemiş olsaydı kadına meyledebileceği ve diğer konularda pek çok şey vardır. Bütün bunlar, daha önce de söylediğimiz gibi, zihni yalnızca ana hedeften saptırır.”⁷³³

Muhammed Sadık, Kur’an’daki mübhemât konularında tefsirlerdeki İsrailiyât bilgilerini önemsememiş, müfessirlerin bu konudaki tartışmalarını fuzuli olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Kur’an’da mübhem bırakılan bir bilgiyi öğrenmek kişiye bir fayda veya hidayet sağlamadığı gibi, bilmemenin de hiçbir zararı yoktur. Eğer onu bilmenin bir faydası olsaydı, Allah Kur’an’da veya Resulullah (s.a.v.) hadislerinde söylemiş olacaktı.⁷³⁴ Muhammed Sadık Kur’an’da açıkça zikredilmeyen ve sahih rivâyetlerde izahı bulunmayan konularda, eski tefsir eserlerinde nakledilen konu ile ilgili ihtilafli rivâyetlerin sadece râvilerin düşünce ve yorumundan başka bir şey olmadığını söyler ve kendisi ayette geçen vasfı genel tasvir etmekle yetinir. Mesela, Bedir’de Şeytanın müşriklere hitaben dediği وَقَالَ إِنِّي بريءٌ مِّنْكُمْ إِنِّي أَرَى مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ ayeti⁷³⁵ tefsirinde şöyle der:

“İşbu ayet hakkında eski tefsircilerimiz çokça rivâyetler nakletmişler. Onlar Şeytanın nasıl bir halde geldiği, müşriklere amellerini nasıl güzel gösterdiği, neyi

⁷³² Yûsuf 12/77.

⁷³³ TH, c. III, s. 212.

⁷³⁴ TH, c. I, s. 37, 63.

⁷³⁵ Enfâl 8/48.

görerek kaçtığı hakkında çeşitli bilgiler zikredilmiştir. Ancak bu bilgiler, rivâyet kimden alınmış ise sadece o kimsenin fikrini ve düşüncesini ifade eder. Biz Kur'an'ı Kerim'deki vasfa umumi tasvir vermekle iktifa ederiz. Bu işlerin nasıl olduğunu Allah kendisi bilir. İşbu ayeti kerimeye ek olarak Peygamber'den (a.s) varit olan bir hadisi şerif de bu konudaki düşüncelerimizi doyurur...⁷³⁶

Açıklamasının ardından İmam Malikin *Muvatta* adlı eserinde geçen hadisi nakletmiştir.

3.3.4.6. Muhammed Sadık'ın Rivâyet Anlayışının Tahlili

Müfessir, Kur'an tefsirinde Kur'an'ı, sünnet'i, sahabe ve tabiin neslini ve bu çizgiyi takip eden selef-i salihin âlimlerini örnek almıştır. Bu ilmi mirası rivâyet ve dirâyet yöntemleriyle birbirini destekler biçimde kullanan Muhammed Sadık, ayetleri akıl-nakil bütünlüğü içinde tahlil etmektedir. Kur'an tefsirinde hadisler başta olmak üzere rivâyetleri kullanmada geri durmamıştır. Müfessir, rivâyetlere genellikle ayetlerin tefsir ve izahı maksadıyla başvurmuştur. Genelde ayetin ana maksadını izah ederken örnek veya şâhit olarak rivayetleri kullandığını görüyoruz. Sahih hadisleri kullanmaya özen gösteren müfessir, kaynak aldığı hadis kitaplarına son derece itimat etmekte, ayetlerin anlaşılmasında mevcut güvenilir rivâyetleri yeterli görmekte ve israiliyât rivâyetlerine karşı çok ihtiyatlı hareket etmektedir. Az da olsa ayetleri teyit eden diğer semavi kitaplara ayeti teyit amacıyla atıfta bulunmaktadır.

Muhammed Sadık tefsir rivâyetlerinin naklinde “bazı müfessirler, âlimlerimiz” gibi genellemeli tabirler kullanmakta, görüşü ortaya koyanı veya kaynağını açıkça belirtmemektedir. Genel olarak okuyucu kitlenin ilmi seviyesini dikkate aldığından tefsirlerdeki ilmi tartışmalara girmemektedir. Muhatabın fikrini dağıtmamak için ayetleri tercihte bulunduğu yorum üzerine tefsir etmektedir. Tartışmaların detayına girmeden

⁷³⁶ TH, c. II, s. 491.

çoğunluğun kanaatini özet bir şekilde hulasa etmektedir. Bazen ayetin yorumuyla ilgili farklı görüşleri nakletmekle yetinirken bazen bunları cem etme ve uzlaştırmaya çalışmakta veya tamamının doğru olma ihtimalini belirterek tercihi okuyuca bırakmaktadır. Bazen de bu görüşleri uzlaştırmakta veya kabullenmektedir. Yeri geldiğinde farklı görüşler içerisinde kendi tercihini belirtmekte ve onu akli ya da nakli delilleriyle birlikte ortaya koymaktadır. Tercihinde bulunduğu görüşlere “daha esaslı, gerekçelendirilmiş” gibi ifadeler kullanmaktadır.⁷³⁷ Bazen onların yorumlarına dair getirdikleri delilleri nakletmeyi de ihmal etmemiştir.

Muhammed Sadık Kur’an’da açıkça zikredilmeyen ve sahih rivâyetlerde izahı bulunmayan konularda, eski tefsir eserlerinde nakledilen ihtilafli rivâyetlerin sadece ravilerin düşünce ve yorumundan başka bir şey olmadığını söylemekte ve kendisi ayette geçen tabirleri genel tasvir etmekle yetinmektedir. Tefsirlere geçen kabul edilemez bazı rivâyetler için “tahmin, zaif, güçsüz, lüzumsuz, esassız, uydurma, yanlış, güvenilir olmayan rivâyet” tabirini kullanmıştır.⁷³⁸

Kısaca Muhammed Sadık, bütün kaynakları bir bütün olarak kabul ederek onlardan istifade etmiştir. Yorumlarında kendinden önceki müfessirlerden yardım almış, tercihlerinde Ehl-i sünnetin racih görüşlerini benimsemiştir. Bu bakımdan onun tefsiri geleneğin bir devamı sayılabilir.

3.3.6. Dirâyet Yönü

Her dönemde müfessirler ilk adımda Kur’an’ı Kur’an’la, sünnet ve sahabe sözleriyle tefsire çalışmışlardır. Ancak bunun yanında elbette ki müfessirlerin bilgi birikimi ve dirâyetlerinin de Kur’an’ı anlama ve yorumlamada çok önemli bir fonksiyonu olmuştur. Müfessirlerin zekâ seviyeleri, ilmî kapasiteleri, algılamaları, kültürlerini

⁷³⁷ TH, c. VI, s. 202, 288.

⁷³⁸ TH, c. I, s. 87; TH, c. III, s. 513; TH, c. IV, s. 38, 39, 354, 381; TH, c. V, s. 170.

etkileyecek ortamlar farklı olduğundan, onların naslara yaklaşımları da farklı olmuştur.⁷³⁹ Muhammed Sadık da her ne kadar rivâyet malzemesine bağlı kalsa da onların seçimi, onları ayetlerle ilişkilendirilmesinde dâhil olmak üzere asıl müfessirlik gücünü ve öznelliğini dirâyet yönünde sergilemektedir.

3.3.6.1. Ayetlerin Tefsirinde Aklın Yeri

Tefsir tarihinde akli hareket ilk önce Kur'an ayetlerini kişisel anlama ve birtakım görüşler arasında tercih yapma gayretleri şeklinde başlamıştır. Bu, akıl yönünün lügat ve Kur'an kelimelerinin delalet ettikleri manalar çerçevesinde kaldığı sürece makbul bir husustu. Ancak, İslam fütuhâtının gelişmesi ve tercümelemlerin çoğalmasıyla akli ilimler de gelişti ve bu kişisel anlama çabasına dayanan tefsir hareketi değişik bilgi ve ilimlerle, farklı ve zıt görüş ve inançlardan etkilenecek büyük boyutlara ulaştı. Bunun neticesinde tefsirle ancak çok uzaktan alakası olan birçok hususu içeren tefsir kitapları ortaya çıktı.⁷⁴⁰

İslam'ın akıl dini olduğunu savunan Muhammed Sadık, onun insanı akli kullanarak, Allah'ın kudretini mülâhaza ederek imana davet ettiğini, aklını doğru kullanan insanın imana gelmesinde hiç şüphe olmadığını vurgulamıştır.⁷⁴¹ Bu bağlamda o, rey ile yapılan tefsirleri caiz ve caiz olmayan olarak ikiye ayırmıştır. Ona göre, caiz olan rey ile tefsirde müfessir güvenilir kaynaklara dayanarak cehalet ve dalaletten uzak durarak tefsir eder. Caiz olmayan kısımda ise müfessir cehalet, bidat ve dalaletle tefsir eder. Müfessire göre rey ile yapılan tefsirin makbul olabilmesi için kendisinde şu şartları bulundurması gerekmektedir:

1. Müfessirin tefsirinde hevâ-i nefsine tabi olmaması, kendi mezhep ve akidesine uyarlamaya çalışmadan tarafsız yaklaşımda bulunması;
2. Tefsirin Arapça dil kurallarına zıt olmaması;

⁷³⁹ Bayram, *a.g.m.*, s. 10.

⁷⁴⁰ Güneş, Abdulkâki, "İslâm'da Akılcılığın Ortaya Çıkışı ve Tefsire Girişi", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 1998, cilt: I, sayı: 3, s. 145.

⁷⁴¹ *TH*, c. VI, s. 189.

3. Yapılan yorum, tefsir ayetin siyak ve sibakına muvafık olması;
4. Hz. Peygamber'den nakledilen sahih rivâyetlere muhalif olmaması lazımdır.⁷⁴²

3.3.6.2. Dilbilimden İstifade Etmesi

Kur'an meali ve tefsirini yapmak dile dayalı bir iş olduğundan hem Arapçaya (kaynak dil) hem de ayetlerin tercüme ve izah edileceği dile (hedef dil) hâkim olmak gerektir.⁷⁴³ Muhammed Sadık'ın 1976-80'de Libya'da eğitim aldığı, 1993-2000 yılları arasında Arap ülkelerinde ikamet ettiği ve o dönemlerde din, siyaset ve iş adamları ile ilişkilerde bulunma imkânı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Arap dili ve kültürünü kaynağından öğrendiğini söylemek mümkündür. Bu da Kur'an dilini iyi kavramasında ve Kur'an'ın maksadını anlamasında büyük katkı sağlamıştır. Yine onun öğrencilik döneminden itibaren eline kalem alarak dini konularda yazı yazma alışkanlığı, dolayısıyla Özbekçeye hâkimiyeti, Kur'an'dan anladığı manaları sade bir şekilde okuyucusuna aktarmasında yardımcı olmuştur. Eserlerinde, kelime ve kavramları açıklarken onların kökeni, türevlerine göre anlam değişimleri, Özbekçe mukabili, bazen bunların tercümelerde yanlış ifade edilmesi, bazı dini kavramların örfte ve günlük dilde yanlış kullanımı gibi hususlarda sergilediği açıklamalar, onun dil alanındaki birikim ve yeteneğini gözler önüne koymaktadır.

Lügat-Kavram Tahlili

Muhammed Sadık genelde ayet tefsirine girişmeden önce ayetteki önemli ve kilit kavramları, garib ve müşkül kelimeleri izah ve tahlile tabi tutmuştur. Bu tür kelime ve kavramların lügat ve ıstılah manalarını açıklamakta; varsa kelimenin eş ve zıt anlamlarına işarette bulunmakta; bazen kelimenin ayet bağlamında ifade ettiği manaya şahitler getirmekte; lüzumu halinde bu lafzın kök ve vezinlerine işaret etmekte; eşsesli/homofon lafızların farklı anlamlarını zikretmekte; nadiren olsa da nahvi tahlillere yer vermektedir.

⁷⁴² *Kİ*, s. 463.

⁷⁴³ Çalışkan, İsmail, *M. Esed'in Kur'an Mesajı'nın Tahlil ve Tenkidi*, Ankara 2009, s. 149.

Muhammed Sadık kelime ve kavram tahlili sırasında kullandığı kaynakları hiç belirtmemiş, bazen “sözlük ilmi âlimleri bu kelimeyi şu şekilde izah ederler” şeklinde genel ifade kullanmıştır.⁷⁴⁴

Müfessir, kelimenin ifade ettiği manayı belirlemede Kur’an’daki kullanım biçiminin yanı sıra Arapçadaki anlamları çerçevesinde incelemiştir. Çok manalı kelimeler, meal kısmında genelde Özbekçe mukabili yerine kelimenin orijinali verilmiş, tefsir kısmında kelimenin farklı anlamları üzerinde durulmuştur. Buna göre bazen ayetten anlaşılacak manaları belirlemede bunların bir kısmı veya tamamının da maksut olabileceği ihtimali yönünde görüş sergilemiştir. Tefsirde bunun örnekleri çoktur.⁷⁴⁵ Hatta ilk sure olan Fâtiha’nın tefsirine başlamadan önce “âyet” ve “sûre” kelimeleri üzerinde durmuştur. *Âyet* kelimesinin sözlük anlamıyla ilgili şu bilgileri vermiştir:

“Âyet kelimesi sözlükte birkaç anlamı ifade eder:

1. Mucize. Allah Teâla Bakara suresinde “İsrail oğullarına sor, biz kendilerine nice apaçık ayet/mucizeler verdik.” buyurmuştur.
2. İşaret-alamet. Allah Teâla Bakara suresinde şöyle buyurmuştur “Onun hükümdarlığının ayeti/alâmeti, Tabut’un size gelmesidir.”
3. İbret. Allah Teâla Bakara suresinde “Şüphesiz bunda sizin için ayet/ibret vardır.” buyurmuştur.
4. Harika iş. Allah Teâla Mü’minûn suresinde “Biz Meryem’in oğlunu ve anasını bir ayet/harika iş kıldık” buyurmuştur.

⁷⁴⁴ TH, c. I, s. 542; TH, c. III, s. 128.

⁷⁴⁵ Tahlilde bulunduğu kelimelerin bazıları şunlardır: ahkâf, Arafât, A’râf, ayet, ‘adn, ‘arş, sûre, bekke, Bârî’, Cebrâil, cihâd, cin, dâmmatu’l-kubrâ, da’vet, du’a, fâhiş, fetih, fetre, fisk, Furkân, hacc, hacr, hâkka, hamm, haşır, hedy, helâl, hulm/ehlâm, ibâdet, ilâh, isrâ, istiğfâr, itikâf, istit’ab, istivâ, kard, kısas, kursî, mâ’ûn, menâsik, mi’râc, muhkem, mükâtebe, müşâkele, müteşâbih, müzzemmil, nesih, nesi’, nûr, sâibe, savm, semûm, siccil, sinâ, Süheyl, şe’âir, şükür, talâk, teğâbun, temenni, temettü, teyemmüm, te’vîl, tövbe, umre, vesîle, zulüm, vd.

5. Burhan, delil. Allah Teâla Rûm suresinde “Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması, Onun ayet/delillerindedir.” buyurmuştur.

6. Cemaat, topluluk. Araplarda “Kavim ayeti/cemaası ile çıktı”⁷⁴⁶ ibaresi bulunuyor.

7. Kur’an ayeti.

Ulema ıstılahında ise *âyet* Kur’an suresine giren, başlangıcı ve sonu bulunan kelimeler grubudur. Bununla beraber, Kur’an’ın her bir ayeti yukarıda zikredilen manaları kapsamış bulunuyor. Yani Kur’an-ı Kerim’in her bir ayeti mucize, ibret, harika iş, alamet, harf ve kelimeler topluluğu ve Allah’ın kudret delilidir.”⁷⁴⁷

Kur’an’ın her bir ayeti, onun evveli ve sonu hakkındaki ilmin tevkihi olduğunu söyleyen müfessir, Kur’an’da çok tekrar edilen *âyet* kelimesinin bazı yerlerde yukarıda zikredilen manaların tamamını ifade ederken bazen de bir kısmını ifade edebileceğini beyan etmiştir.⁷⁴⁸

Yine, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا وَاعْبُدُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَاعْبُدُوا رَبَّنَا* ayetindeki⁷⁴⁹ “fitne” kelimesinin sınav, azap, sapma, küfür gibi manalara geldiğini, bu manada ayetin de birçok yönden anlaşılabilceğini belirterek, bazı farklı manaları sıralamıştır.

“1. Ey Rabbimiz! Bizi o küfredenlerin yoldan sapmalarına sebep kılma. Yani, bizi kötü işlerden korusun, ta onlar dine girmek istediklerinde bize bakarak fikirleri değişmesin.

2. Ey Rabbimiz! Bize o küfredenlerin elinde acı çektirme.

3. Ey Rabbimiz! O küfredenleri bizim üzerimize hakim eyleme ki bizi dinden çıkarmasınlar ve hakeza.”⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ خرج القوم بأيتهم أي بجماعتهم (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dârü'l-Ma‘ârif, Kahire ts. s. 185).

⁷⁴⁷ *TH*, c. I, s. 4-5.

⁷⁴⁸ *Âyet* kelimesinin 4. “harika iş” manasına Mü’minûn 23/50. ayeti örnek olarak zikredilmiştir. Tefsirindeki yerinde aynı kelimeyi mealde “alamet”, tefsirinde ise “mucize” olarak açıklamıştır (*TH*, c. V, s. 77).

⁷⁴⁹ Mümtetine 60/5.

⁷⁵⁰ *TH*, c. VI, s. 124.

Genellikle anlamca birbirlerine yakın olan müradif kelimeler arasındaki farkları da ince bir bakış açısıyla ortaya koyan müfessir, Kur'an'ın kelime seçimindeki gayelere ve ondan çıkan sonuçlara dikkatleri çekmektedir. Örneğin, batıl amelin hiçbir faydası olmamakla beraber bilakis zararı olduğunu ifade etmek için Kur'an'da "hebete"⁷⁵¹ kelimesini kullanılmasına dikkat çeken müfessir, "Bir hayvan çok yemek yer ve karnı şişerek ölünce, 'hebete/boşa gitti' denir. Yediği şey ona azık olmadan tam tersine karnı yarılarak ölmesine sebep olur. Aynı şekilde batıl amel işleyen kişiye de yaptığı ameli başına afet getirir." der.⁷⁵²

Müfessir, kötü maksatlarla ayetlerdeki kelimeleri farklı manalara çekerek itiraz ve bahis konusu yapmak isteyen muterizlere karşı yanıtlarında kelime tahlilleri ile cevap vermeye çalışmıştır. Mesela, وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْفَى الشَّيْطَانَ فِي أُمْنِيَّتِهِ, "Biz senden önce hiçbir elçi ve hiçbir peygamber göndermedik ki o bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun arzusuna şüphe karıştırmassın."⁷⁵³ ayetini yanlış yorumlayan bazı İslam düşmanları, uydurma rivâyetlerle Hz. Peygamber'in aldığı vahye şeytanın şüphesini karıştırdığı iddiasında bulunmuşlardır.⁷⁵⁴ Müfessir bu rivâyetlerin esassız ve İslam itikadına zıt olduğunu açıklarken, ayetten bu manayı çıkarmanın mümkün olmadığını öne sürmüş ve "temenni" kelimesinin ifade ettiği anlama dikkati çekmiştir:

"Sözlük bakımından *temenni* kelimesi hiçbir zaman *kırâat* veya *tilâvet* manasında kullanılmamıştır. Temenni kelimesi Arapçada *yüksek arzu* (ecnebi dilde *ideal*) manasını ifade eder. Bundan dolayı ayetin mealinde bu kelimenin aynen (orjinali) kalmasını uygun bulduk."⁷⁵⁵

Müfessir, ilahi sıfatla ilgili kavramları tahlil ederken öncelikle kelimenin sözlük anlamı, insan ya da diğer varlığa nisbeten kullanıldığında ifade ettiği manaları açıklamış,

⁷⁵¹ Bakara 2/517, Âl-i İmrân 3 /22, Mâide 5/5, 53, A'râf 7/147, Tevbe 9/17, 69, Kehf 18/105.

⁷⁵² TH, c. I, 210-211; TH, c. II, s. 20.

⁷⁵³ Hac 22/52.

⁷⁵⁴ İddia edilen rivâvete göre, Necm suresi nazil olduktan sonra Hz. Peygamber onun tilavet ederken 20. ayetten sonra şeytanın diline attığı şu kelimeleri tilavet etmiştir. "تلك الغرائيق العلى وإن شفاعتهن لترجى"

⁷⁵⁵ TH, c. IV, s. 39.

daha sonra bu manaları Allah'a nisbet edilen vasıflarda da olduğu gibi anlamının doğru olmadığını beyan etmiştir. Mesela, Nûr 24/35. ayetinin tefsirinde Allah'ın Nûr ismi konusunda müfessir ve feylesofların yorumlarını izahta *nûr* kelimesinin sözlük anlamına başvurmuştur. Kendisi zahir olup, diğer şeylerin de zahir edici vücuda nisbeten *nûr* kelimesinin kullanıldığını, bundan dolayı güneş, ay ve yıldızlardan bir saniyede 186000 mil hızla hareket ederek göze ve beyindeki görüş merkezine tesir eden ışığın dahi *nûr* olduğunu söylemiştir. Nûr kelimesinin çok anlamlarda kullanılmasına vurgu yapan müfessir, ilim, iman, Kur'an'a nisbeten ve gözün görme kabiliyetine *nûr* sözü kullanıldığı gibi, evlada nisbeten de 'gözümün nuru' deyimini kullanıldığını belirtmiştir. Yüce Allah kendine 'nûr' demektir. Ancak bu *nûr* bizim bildiğimiz nurun olmadığını, Allah'ın bütün sıfatlarının bizim düşündüğümüzden farklı olduğunu, Allah'ın zatında, sıfatında ve fiillerinde benzeri olmadığını, bunu insanın aklının idrak edemeyeceğini ve bu nedenle de ayette Allah'ın sadece kıyas yoluyla anlatmakta olduğunu belirtmektedir. "Allah göklerin ve yerin nurudur" ayetiyle ilgili tefsir kitaplarında beyan edilen "Allah gökleri ve yeri aydınlatmıştır", "Allah gökleri ve yeri yaratmıştır", "Allah gökleri ve yeri, yani varlığı nurundan yaratmıştır", "Allah varlığı bildirendir" vs. açıklamalar Arapçada *nûr* kelimesinin ifade ettiği manalardan istihraç edildiğini söylemiştir.⁷⁵⁶

Muhammed Sadık, müfessirler ve dilbilimciler arasında görüş birliği bulunmayan bazı kavramlarla ilgili uzun tartışmalara tefsirinde yer vermemiştir. Onların Kur'an'da bahsedilmesindeki amacı yardım edecek kadar anlaşılması için kelimeyi racih görüşe göre açıklamış, o kelime üzerinde fazla durmadan fikirleri ayetin vermek istediği mesaja yöneltmiştir. Örneğin *مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَجِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ مَا كَانُوا لَا يَفْعَلُونَ* ayetinde⁷⁵⁷ İslam'dan önce Arapların belirli özellikleri taşıyan evcil hayvanları putlar adına serbest bırakıp bunların kesilmesi ve kullanılmasını kendilerine

⁷⁵⁶ TH, c. IV, s. 179.

⁷⁵⁷ Mâide 5/103.

haram kılma adetleri hakkında söz edilmektedir. Müfessir ayet tefsirinde *bahîre*, *sâibe*, *vasîle* ve *hâm* kelimelerini açıkladıktan sonra rivâyetlerde bunların farklı izahları olmasını, ihtimal kabile ve yerlere göre bu tür ıstılahların farklı manada kullanılmış olabileceği şeklinde izah etmiştir. Ancak tüm bu tasarruf ve tasavvurun cahiliye batıl adet ve inançları olarak (hangi manada kullanılmış olmasından kat-ı nazar) Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla gelen dinde mevcut olmayan şeyleri Allah'ın isteğiymiş gibi amel etmenin bir iftira olduğunu ve ne kadar yaygın olursa olsun hiçbir değerinin olmadığını hatırlatmıştır.⁷⁵⁸

Örfi Kavramları Tashih Etmesi

Kur'an Arap dilini hem kelime dizisi bakımından zenginletmiş hem de ona yeni ıstılahlar ve edebi ifadeler katarak kullanım alanını genişleterek dili geliştirmiştir. Aynı zamanda bu ıstılahlarla da bazı yanlış mefhum ve inançları ortadan kaldırmıştır.⁷⁵⁹ Çeşitli millet ve toplumlar İslam'ı kabul etmekle birlikte, onların dillerine birçok kelime ve kavramları Arapçadan girmiştir. Bu kavramların geçiş sırasında veya zaman içerisinde bazı anlam değişikliklerine uğramış olması gayet doğaldır.

Muhammed Sadık kavram tahlillerinde güzel sınav, iyi borç, vahiy vs. kavramları Kur'anî ıstılah olarak adlandırmış ve mana inceliklerine işaret etmiştir.⁷⁶⁰ Bununla beraber bazı kelimelerin örfteki manası, yanlış kullanımı, mana daralması, genişlemesi ve kayması gibi hususlara da işarette bulunmuştur. Örneğin, *فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ* “Kesin karar verince, artık Allah'a tevekkül et. Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.”⁷⁶¹ ayetini tefsirinde, *tevekkül* kelimesini örfte “düşünmeden, ihtiyat tedbiri bırakarak, sebepleri aramadan körü körüne hareket” olarak anlaşıldığına işaret eden müfessir, Hz. Peygamber'in Uhut savaşında, müşriklerin savaş için harekete

⁷⁵⁸ TH, c. II, s. 136.

⁷⁵⁹ Çelik, Ahmet, *Kur'an-ı Kerim ile Yeni Mana Kazanan İstılahların Cahiliyye Dönemindeki Kullanılışları*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, s. 1.

⁷⁶⁰ Mâide 5/12, 94, 111, Enfâl 8/17,

⁷⁶¹ Âl-i İmrân 3/159.

geçmeleri haberini almasıyla Müslümanları bir araya getirip istişarede bulunması; üzerine iki kat zırh giymesi; insanları cihada terğib etmesi; Uhut'a kolay ve hızlı ulaşması için yolu iyi bilen kişiyi bulup işi ona teslim etmesi; oraya ulaştınca düşmanın durumu ile ilgili bilgi edinmesi... gibi tüm önlem ve tedbirleri sıralayarak bunların Allah'a tevekkülden ayrı bir şey olmadığına vurgu yapmıştır. Ona göre gerçek tevekkül, her işte Allah'ı vekil diye itikat etmektir. Ona tevekkül tüm sebepleri bağlayan bir ip ve onları harekete geçiren bir güçtür.⁷⁶²

Bazı kelimelerin örfteki manasının daralmaya gittiğini, ayetlerde geçen lafızların daha da geniş manaya delalet ettiğini özellikle belirtmiştir. Mesela, وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ayeti⁷⁶³ tefsirinde “ibadet” kavramı üzerinde durmuş ve şöyle açıklamıştır:

“*İbâdet* kelimesi Arapçada boyun eğmek, kendini hakir görmek (ўзини паст тутиш), itaat etmek, emre uymak anlamlarına gelir. Demek, her işte Allah'a boyun eğmek, itaat etmek, Allah'ın emirlerini yerine getirmek, huzurunda kendini hakir görmek, Allah'a ibadet etmek demektir. Ulema ıstılahında ise Allah'a kurbet için yapılan tüm işler ibadettir. Unutulmaması lazımdır ki namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetler İslam'ın özünü teşkil eden büyük ibadetlerdir. Bunlar olmadan insanın Müslüman olması zordur. Buradaki yanlış 'ibadet' kavramının sadece mezkûr amellere bağlanmasıdır. Bundan dolayı insan namaz kılarken kendini Allah'ın huzurunda hisseder. Ancak bir meslekle uğraşırken Allah'a karşı nahoş bir şey yapıyormuş gibi hisseder kendini. Eğer ibadetin manasını doğru anlarsak şimdiki anladığımızdan daha da geniş ve mükemmel anlayış olduğu anlaşılır. Her işimizi şeriata uygun, Allah'ın emrine, Peygamber'in sünnetine muvafık yaparsak her amelimiz ibadet olur, sevaba dönüşür. Bunun için iki önemli şarta uymak gerekir. Birisi, her iş Kur'an ya da sünnete muvafık olması lazım. Diğeri her işi yapma veya

⁷⁶² TH, c. I, s. 436.

⁷⁶³ Zâriyât 51/56.

terk etmede Allah'ın rızasını talep etmek gerekir. O zaman her yaptığımız amel ibadet olur. Demek ki niyeti düzeltmek lazımdır.”⁷⁶⁴

Yine, Maide 5/1’de geçen العقود kelimesini “ahitnameler” diye çevirir ve bu kavramın örfte kullanılan “iki tarafın kendi arasında anlaştığı ve imzaladığı belge” olarak anlamamak gerektiğini, burada bu kelimenin anlamının daha geniş olduğunu şöyle ifade eder:

“Evvvela, bu ahitnameler insanın kul olarak Allah Teâlâ huzurundaki ahitnameleridir. Buna iman ahitnamesi denir. O, Allah'ın tek İlah olduğu, Rabb ve Hâkim olduğunu itiraf etme, ona kul olma, itaat etme ve teslim olmayı içerir. Bu ahitnameyi Allah ilk insan Âdem'den başlayarak almıştır. Yine, onun zürriyetinden de alınmıştır. Bu genel ahitnamelere, insanın kendi kendine yapmış olduğu şahsi ahitler de girer. Nezir yapma, herhangi bir işi Allah yolunda yapmaya ahit yapma vs. tümü dâhildir. Bununla beraber, insanın dost veya düşmanlarla türlü cemaat ve gruplarla yapmış olduğu ahitnameler, aldı-sattı, borç, vekillik, kefillik vb. işler de işbu düşünce şumulüne dâhildir. Şüphesiz, diğer devletler ve halklarla yapılan şartnameler de işbu ayette zikredilen ahitnamelere dâhildir. Allah Teâlâ müminlere hitaben tüm ahitleri yerine getirmeyi emrediyor. Zaten, ahdi yerine getirmek İslamiyetin en yüce hasletlerindedir. Bununla beraber, ahde riayet etmemek büyük günahdır. Allah'a verilen iman ahdinde, helal ve haramın hükmünü yalnız Allah Teâlâ'dan alma şartı da mevcut. İşbu ahde muvafık Allah neyin helal, neyin haram olmasını kendi belirler.”⁷⁶⁵

Müfessir aynı şekilde *âyet, ceyb, emânet, eyyim, fâhiş, fisk, infâk/nafaka, latîf, menâsik, şefaât, şehvet, takvâ, vasiyet* vd. kavramların örfte yanlış veya eksik anlamda kullanılmasına işaret etmiştir.⁷⁶⁶

⁷⁶⁴ TH, c. V, s. 606. Aynı şekilde, Fatiha 1/5. ayet tefsirinde ‘ibadet’ kavramı üzerinde durmuş ve “İyyeke na‘budu” ayetini “Sadece senin dediğini yaparız” şeklinde yorumlamıştır (TH, c. I, s. 7).

⁷⁶⁵ TH, c. II, s. 5.

⁷⁶⁶ TH, c. I, s. 316, 436, 563, 590; TH, c. II, s. 284, 411; TH, c. IV, s. 170, 586; TH, c. VI, s. 113, 467, 586.

rüyayı birkaç kez gördüğü sonucuna varmıştır.⁷⁷⁴ Başka bir misal, قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ ayetinde⁷⁷⁵ fiilin “necata erecekler” şeklinde muzari sığasıyla olması gerekirken, bunun yerine mazi sigasında gelmesini önemli bulan müfessir, bunun kesinliği ifade etmekte olduğunu belirtmiştir.⁷⁷⁶

Muhammed Sadık, muhatabın ilmi seviyesini dikkate alarak Kur’an ayetlerini açıklarken gramer tahlillere her yerde temas etmemiştir. Temas ettiği yerlerde de özellikle ayetin cümle yapısı, soru cümlesi türleri (taaccüp, inkâr, takrir) ve emir cümlesi çeşitleri,⁷⁷⁷ bazı cer ve atif harflerin fonksiyonu, fiillerin harf-i cerlere göre mana değişimi, kasev cevabının hazfi,⁷⁷⁸ cümledeki vurgu ve tekit⁷⁷⁹ gibi meseleleri izah ederek Kur’an’ın fesâhati ve ayetlerin içerdiği ince manalarına işaret etmiştir.

Örneklere gelince وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُثَلِّي عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ الَّتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْعَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا “Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar. De ki, onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor. Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras)ı vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair, size okunmakta olan ayetler de bunu açıklıyor. Ne hayır yaparsanız, şüphesiz Allah onu bilir.”⁷⁸⁰ ayetindeki تَرْعَبُونَ fiili hakkında şu bilgileri vermiştir.

“Arapçada *rağbet* kelimesi sonrasından gelen harf-i cere göre, birbirine zıt anlam içerir. Eğer *rağbet* kelimesi *fi* harfiyle gelirse *istek* manasını ifade eder. Eğer ‘*an* harfiyle gelirse *reddetmek, istememek* anlamına gelir. İşbu ayette iki harften hiçbirisi gelmemiştir. Çünkü genel olarak ayette mezkûr iki manada da vardır. Yani, duruma göre yetim kızın sorumluluğunu üzerine alan kimse, eğer kız güzel ise nikâhına

⁷⁷⁴ TH, c. III, s. 175.

⁷⁷⁵ Mü’minûn 23/1.

⁷⁷⁶ TH, c. IV, s. 58.

⁷⁷⁷ TH c. I, s. 324, 625; TH, c. II, s. 300; TH, c. III, s. 260, 554, 645; TH, c. IV, s. 50, 349, 483, 540; TH, c. V, s. 103; TH, c. VI, s. 73, 230, 370, 406, 464, 477.

⁷⁷⁸ TH, c. VI, s. 464.

⁷⁷⁹ TH, c. III, s. 261.

⁷⁸⁰ Nisâ 4/127.

almak isteyebilir. Eğer güzel değilse evlenmek istemeyebilir. Bundan dolayı ayette iki anlamın da anlaşılacağı sigada gelmiştir. Bu da Kur'an'ın mucizelerindedir.”⁷⁸¹

Müfessir yer yer harflerin/edatların özelliklerine de değinmiştir. Cer harfinin özelliği ile ilgili bir misal, defterleri sağdan verilenlerin cennetteki durumunu beyan eden ayetlerde şöyle bir tasvir bulunuyor: فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ وَطَلْحٍ مَّنْضُودٍ وَظِلِّ مَمْدُودٍ وَمَاءٍ مَّسْكُوبٍ وَفَاكِهَةٍ “(Onlar), dikensiz sidir ağaçları ve meyveleri küme küme dizili muz ağaçları altında, yayılmış sürekli bir gölgede, çağlayan bir subaşında, tükenmeyen ve yasaklanmayan çok çeşitli meyveler içindedirler.”⁷⁸² Müfessir, ayetlerin başındaki *fi* harfi cerrinin ifade ettiği “bir şeyin içinde” manasına dikkati çekmiştir. Bir şeyin bol olduğunu ifade etmek için hatta Özbekçede de “filan kimse filan şeyin içerisinde” yani, o şeyin tam ortasında tabiri kullanıldığını söylemiştir.⁷⁸³

Başka bir örnek, Nisâ 4/34-35. ayetlerde aile ilişkilerinde aile düzeni ve korumak için naşizeliklerinden endişe edilen kadınlara karşı yapılacak tedbirler “öğüt verin; yataklarda yalnız bırakın; vurun; hakem gönderin” şeklinde emir kipiyle gelmiştir. Müfessir, bir sonraki “Ve Allah’a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın...”⁷⁸⁴ ayeti başındaki ‘vâv’ harfine dikkati çekerek bunun bir bağlaç/atıf harfi olup önceki ayette geçen emirlere bağlı olduğu sonucuna vararak şu kanaate ulaşmıştır:

“Demek bu ayetin manası önceki geçen manalara, bu ayetteki emirler önceki emirlere bağlanmaktadır. Bu bağlılık, İslam’da ibadetle şahsi, ailevi, içtimai hayatın ayrı olmadığının bir kanıtıdır. Bunların tamamı bir araya gelince İslami hayatı oluşturur. İslam’da din ve dünya ayrılmamıştır. İnsan camiye girince Müslüman, dışarıda başkalarının yolunu tutmaz. Cenazesini Müslümanlarca toprağa

⁷⁸¹ TH, c. I, s. 626.

⁷⁸² Vâkıa 56/28-33.

⁷⁸³ TH, c. VI, s. 29-30.

⁷⁸⁴ Nisâ 4/36.

gömerek/defnederek bayramını Hristiyanlar gibi kutlamaz. Çocuğuna Müslümanca isim takarak gayrimüslimlerce terbiye etmez...”⁷⁸⁵

Örneklerden de anlaşıldığı üzere, Muhammed Sadık ayetlerdeki gramer konularına temastan maksadı ayetin manasının iyice anlaşılmasından ziyade Kur’an’ın beyanı güzelliği, üslubi inceliklerine işaret etmektir.

3.3.6.3. *Tefsiri Hilâl*’de Ahkâm Ayetlerinin Yorumu

Kur’an’ın bazı ayetleri kulların dünya ve ahiretteki maslahatlarına yönelik birtakım fıkhi hükümleri içermektedir. Ahkâm ayetleri olarak adlandırılan bu ayetlerde kişinin Allah ve diğer insanlarla olan ilişkilerine yönelik hükümler ele alınmıştır.

Ahkâm ayetleri sadedinde genel olarak tefsirinde fıkhi hükümlere özlü yer veren Muhammed Sadık, bazen konuyu tafsilatlı ele alırken⁷⁸⁶ bazen de ahkâma hiç değinmeksizin geçmiştir. Muhammed Sadık, tefsirinde ahkâm ayetlerini Hanefi mezhebinin görüşleri çerçevesinde işlemiştir. Mezhepler arasında farklılık var ise “İmam Ebû Hanife’ye (r.a) göre”,⁷⁸⁷ “Hanefî mezhebine göre”⁷⁸⁸ ve benzeri ifadeleri⁷⁸⁹ kullanmış ve meseleyi sadece Hanefi mezhebi görüşleri doğrultusunda açıklamıştır. İttifaklı meselelerde mezheplerin ittifakını vurguyla belirtirken,⁷⁹⁰ ihtilafli meselelerde diğer mezhep görüşlerine pek nadir işaret etmiştir.⁷⁹¹ Ehl-i sünnet dışındaki bazı fırkaların ahkâm ayetiyle ilgili yaptıkları yanlış yorumlarına işaret ettiği de olmuştur.⁷⁹² Müfessirin ahkâm tartışmalarına taraf olarak müdahil olduğu, konuları tartıştığı ve hükmün

⁷⁸⁵ TH, c. I, s. 539. Bağlaçlarla ilgili başka bir misal, genelde ‘sonra’ manasında tertibi ifade eder ^ك bağlacı Furkân 25/59 ayetinde mertebeyi/dereceyi ifade etmekte olduğuna işaret etmiştir (TH, c. IV, s. 241).

⁷⁸⁶ Mâide 5/38 ayetindeki hırsızın elinin kesilmesi meselesi (TH, c. II, s. 53); Nûr suresi tefsirinde zina, kazf, mülâane ve mahremiyet ile ilgili fıkhi meseleler tafsilli izah edilmiştir (TH, c. IV, s. 109-130).

⁷⁸⁷ TH, c. I, s. 224; TH, c. IV, s. 110, 116.

⁷⁸⁸ TH, c. I, s. 185, 189, 219, 223, 550, 608; TH, c. IV, s. 29.

⁷⁸⁹ “Hanefî mezhebi âlimleri” (TH, I, s. 107, 219, 550, 607; TH, c. II, s. 573; TH, c. IV, s. 109, 117, 161). “Fıkıh ilmi ulamalarımız” (TH, c. I, s. 566; TH, c. IV, s. 109, 117). “Ulamalarımıza göre” (TH, c. II, s. 18). “müçtehit ulamalarımız” (TH, c. II, s. 50).

⁷⁹⁰ TH, c. I, s. 504; TH, c. II, s. 50.

⁷⁹¹ TH, c. I, s. 224, 550.

⁷⁹² TH, c. II, s. 21.

hikmetine değindiği de görölmektedir. Ahkâm ayetinden alınacak farz,⁷⁹³ vacip,⁷⁹⁴ mendub,⁷⁹⁵ caiz,⁷⁹⁶ haram,⁷⁹⁷ günah⁷⁹⁸ gibi şer'i hükümleri de belirtmiştir.

Muhammed Sadık'a göre, ahkâm ayetlerinin tefsirinde sünnetin yeri ayrıdır. Çünkü sünnet Kur'an ayetlerinin şerh ve beyanıdır. Kur'an'da namaz kılmaya yönelik emir bulunuyor. Ancak günde kaç kere, rekât sayısı ve nasıl yapılacağı açıklanmamıştır. Namazla ilgili tüm meseleleri sünnet beyan etmiştir. Aynı şey diğer ibadetler için de söz konusudur. Müfessir, bu konuyu وَمَا آتَيْكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا "Peygamber size ne verdiyse onu alınız, size ne yasakladıysa ondan da sakının"⁷⁹⁹ ayetini tefsiri ederken ele almıştır. Orada sünnetin tarifi, şeriatın asıl membainin Kur'an ve sünnet olduğunu dile getirmiştir. Kur'an ve sünnette bulunmayan meselede ise Müslümanların ulema ve müçtehitlerin bir ağızdan verdikleri hüküm, yani icmaya bakılacaktır. İcmada bulunmayan konularda ise müçtehit alimler tarafından önceki hükümlere kıyasla hüküm çıkarılacaktır.⁸⁰⁰

Şer'i Hükümlerin Geçerliliği

Muhammed Sadık şer'i hükümlerin her zaman ve mekân için geçerli olduğunu savunmuştur. Ona göre, günümüzde bazı şer'i hükümlerin yerine konmak istenen alternatifler onun boşluğunu dolduramaz. Örneğin, vefat eden kişinin iki adil kişiye vasiyet etmesi konusunda, bu zamanda iki şahit yerine daha gelişmiş olan kağıda yazarak imzalama, sesli veya görsel kayıt altına alınma gibi önerileri şu şekilde reddetmiştir:

“Öncelikle, Allah'ın emrine uymak ibadettir. Müslümanın şeriat hükmünü sorgulamadan uygulaması lazımdır...

⁷⁹³ TH, c. I, 158, 160, 162, 165; TH, c. II, s. 21, 435, 526; TH, c. VI, s. 150.

⁷⁹⁴ TH, c. I, s. 140; TH, c. II, s. 439; TH, c. III, s. 463; TH, c. IV, s. 16, 29; TH, c. V, s. 312, 646; TH, c. VI, s. 41, 427, 509.

⁷⁹⁵ TH, c. I, s. 297.

⁷⁹⁶ TH, c. I, s. 127.

⁷⁹⁷ TH, c. II, s. 118; TH, c. IV, s. 118, 547; TH, c. VI, s. 151.

⁷⁹⁸ TH, c. I, s. 297, 634; TH, c. IV, s. 547; TH, c. VI, s. 427.

⁷⁹⁹ Haşır 59/7.

⁸⁰⁰ TH, c. VI, s. 104-105.

İkincisi, şeriat hükümlerindeki hikmeti insanlar kendi akılları derecesinde idrak ederler. Çoğu hallerde bugün bilinmeyen hikmetler zaman geçtikçe ortaya çıkıyor. Üçüncüsü, kağıda yazılanı, ses ve görüntü kayıtlarını değiştirme ve dolandırıcılık çabası çok rastlanıldığından bunların da çok güvenilir olmadığı anlaşılmaktadır. Sonuçta Allah'ın emrine uyarak iki canlı şahidi getirmek en doğru yoldur.”⁸⁰¹

Muhammed Sadık'ın bu anlayışı fıkihta usulcülerin “Hükümlerin var veya yok olması hikmetlere değil illetlere bağlıdır.” kuralına dayanmıştır. Kişinin niyet ve eylemlerinde Allah'ın emir ve yasaklarını gözeterek hareket etmesini ibadet olarak tanımlayan müfessir, birçok ahkam ayetinin hikmetlerinden ziyade ibadet yönünden tahlil etmiş, konuları geleneksel Ehl-i sünnet çerçevesinde açıklamış ve savunmuştur.

Ceza ile İlgili Ayetler

Çağımızda Kur'an'a yapılan itirazlar ve eleştiriler daha çok ahkâm, özellikle de ceza hükümleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Müslüman alimler konu hassasiyetine binaen meseleyi izah etmişler ve savunmuşlardır. Sovyetler döneminde Kur'an ve İslam'ı değersizleştirme çabası, aleyhte çok fazla propaganda yapılıyordu. Bağımsızlık sonrası Kur'an ahkâmını reddeden tavırlar sergileyen eski zihniyetteki kişiler de bulunuyordu. Bu konularda duyarlı olan Muhammed Sadık, Kur'anî hükümlerin insanı ve onun hürriyetini çiğnemek olarak niteleyen İslam düşmanlarının tam aksine, insaniyet için en uygun ve adaletli hüküm olduğunu ilgili ayetlerin tefsirinde savunmuştur.

Örneğin, *الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ* “Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun...”⁸⁰² ayetinin tefsirinde, İslam'da zina için uygulanan ceza ve çağdaş dönemde bu hükme yönelik yapılan eleştiriler ele alınmıştır. Müfessir, öncelikle zinanın şer'i tarifini verdikten sonra türlü millet ve toplumların zinayla olan münasebetleri ve ona karşı verilen cezalar üzerinde durmuştur. Daha sonra İslam'da

⁸⁰¹ TH, c. II s. 142.

⁸⁰² Nûr 24/2.

zinanın büyük cinayet olduğunu, ona verilecek cezanın da Kur'an'ın hükmüyle hadd veya Resulünün sünnetiyle recim olduğunu belirtmiştir. Hadd ve recim cezalarının insan özgürlüğünü kısıtlama olarak görenlere itiraz eden müfessir, İslam insanın özgürlüğünü ihlal değil, aksine takdir ettiğinden dolayı şahsi, ahlaki, nesli, içtimai açıdan tam manasıyla 'bozgunculuk' olan şeyi 'özgürlük' olarak görmediğini söylemiştir. Şeriatın nikâha terğibi, onu kolaylaştırmaya olan emri, kadınlara tesettürü emretmesi, namahrem kadın ve erkeğin yalnız aynı evde kalmasını yasaklaması gibi hükümlerin, zinaya karşı önlemler olduğuna vurgu yapmıştır. Müfessir, recim ve haddin şartları ve uygulamasıyla ilgili Hanefî mezhebine ait detaylı bilgileri izah ettikten sonra, konu ile ilgili Hz. Peygamber zamanındaki hadiseler ve diğer nakli delillerle meseleyi temellendirmeye çalışmıştır.⁸⁰³

En çok mevzubahis olan konulardan biri de hırsızın elinin kesilmesidir. Konuyla ilgili hükmü beyan eden ayet şudur: *وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ* "Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık Allah'tan bir ceza olarak ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir."⁸⁰⁴ Muhammed Sadık hırsızın elinin kesilmesiyle ilgili yapılan itirazlara şöyle cevap vermiştir:

"Bu zamanda İslam şeriatını hayata geçirme konusu açılırsa bazıları eli kesik adamlarla dolu bir toplum hayal eder. Çünkü herkes kendi karısı ile ölçer... Ancak İslam şeriatı tatbiki meselesi bahsedildiği zaman, başlı başına tüm İslamî sistemi anlamak gerekir. Allah cahiliye adetleriyle amel eden toplumdaki hırsızın elini kesmeyi emretmemiştir. Belki iman eden, Allah'ın emrettiği ahkâm üzere yaşayan bir topluma emretmiştir. İslam şeriatı parçalanmaz bir bütün sistemdir. İslam toplumu kendi yönetimi altında yaşayan insanlara, kim olursa olsun, iyi bir yaşam hakkı tanır. Önce onları doğru bir şekilde terbiye eder, sosyal hayatta adaleti

⁸⁰³ TH, c. IV, s. 104-117.

⁸⁰⁴ Mâide, 5/38.

yerleştirir, helal yolla kazanılan özel mülkiyetin gelişmesine kapıyı sonuna kadar açar, toplumun sosyal güvenliğini de düzenler; kısaca insanları hırsızlığa iten etkenlerin önüne geçer. Ancak o zaman hırsızın elini kesme hükmünü verir...”⁸⁰⁵

Müfessir, her insanın iyi bir yaşama sahip olması konusunda hukuki ve ekonomik yönden önünü açan İslam’da suçu önlemeye, onu yok etme ve toplumdaki köküyle koparmaya yönelik tedbirler alındığına vurgu yapmıştır. Ona göre, İslam’da belirlenen cezalar sadece bedensel değil, aynı zamanda ruhi, manevi ve terbiyeye yönelik bir cezadır. Bu manada İslam’da gözetilen cezalarda suçlu hangi maksatla suçunu işlediyse, öncelikle onu ondan mahrum etmeye yönelik hüküm çıkarılmıştır. Örneğin, mirası çabuk elde etmek için miras bırakanın ölümüne sebep olan varis, önce mirastan mahrum edilir, ardından diğer cezai işlem uygulanır. Hırsız, kolayca mülk edinmek için bu işe el koyar. Ona mal bulmasını zorlaştırmak için eli kesilir. Diğer cezalarda olduğu gibi el kesme cezasının de terbiye yönünden büyük bir önemi vardır. Çünkü bu ceza halkın çoğunluğunun gözü önünde infaz edilir. Herkesin önünde mahcup ve vücudunda suçluluk belirtisi olan kişi bunu ikinci kez yapmaz. En önemlisi, hükmün infazı sırasında hazır bulunanlar da aynı şekilde mahcup olmamak için hırsızlıktan kaçınır. Bu cezayı uygulamaktan ziyade onun vecaheti (heybeti) birçok kişiyi suç işlemekten alıkoymasını dikkat çekicidir.⁸⁰⁶

3.3.6.4. Tefsiri Hilâl’de İtikadî Konuların İşlenişi

Her müfessirin yetiştiği ve içinde bulunduğu inanç ve düşünce yapısının etkilerini, az veya çok, tefsirine yansıtması doğal bir durumdur. Üzerinde durulması gereken müfessirin fikri yapısının tefsirine ne derece etki ettiği de Ehl-i sünnet âlimi olan Muhammed Sadık, tefsirinde itikadi konuları ele alırken Ehl-i sünnetin görüşlerini tercih etmiştir, onun dışındaki görüşleri doğrudan tenkit ettiği hususlar fazla değildir. Her

⁸⁰⁵ TH, c. II, s. 53-57.

⁸⁰⁶ TH, c. II, s. 57.

zaman olduğu gibi fikir ve düşüncelerin kaynağına açıkça atıfta bulunmadan “bu meselede Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebi şöyle itikat eder” gibi genel tabir kullanmıştır.⁸⁰⁷

Allah’a İman

Muhammed Sadık, bütün görüşlerinde sünnete bağlı selefin yolunu takip etmiştir. O, Bakara 2/285. ayetin tefsirinde Allah’a imanı şöyle açıklamıştır:

“Allah’a iman İslam düşüncesinin esasıdır. O hayat yolunun temelidir. Edep, ahlak, iktisat, siyaset, kısaca kulun her eylem hatta aldığı nefesinin de esasıdır. Allah’a imanın manası, onun ilahlıkta, rububiyette (тарбиякунундалик) ve ibadette yalnız kendisi haklı olduğunu itiraf etmektir. İnsanın kalbi, vicdanı, hayatındaki her işine müdahil olmak yalnız Allah’a hastır. Bu işlerde Allah’ın hiçbir ortağı yoktur. Yani, onun yaratıcılığında ortağı yoktur, her şeyi bizzat kendisi yaratmıştır. Tasarrufunda da onun ortağı yoktur, tüm işleri bizzat kendisi tasarruf eder. Rızık vermede onun ortağı yoktur, herkese yalnız kendisi rızık verir. Fayda vermede onun ortağı yoktur, herkese faydayı yalnız kendisi verir. Zararlı şeyleri yaratmasında onun ortağı yoktur, tüm zararlı şeyleri yaratan yalnız kendisidir. Kainattaki büyük küçük her şey Allah’ın izin ve iradesi ile olur. Onun ibadete haklı olmasında ortağı yoktur, tüm ibadetler yalnız Allah’a hastır... Şamil iman, Allah’a iman bunu iktiza eder.”⁸⁰⁸

Ona göre, Allah’ın benzeri yoktur, aynı şekilde onun zatının, sıfatlarının, fiillerinin de bir benzeri olmaz ve onu bir şeye benzetmeye çalışan kimse de kâfir olur. Allah cisimden münezzehtir. Kendi ilim ve kudreti ile her yerde hazır ve nazırdır.⁸⁰⁹ Bundan dolayı, ayetlerde geçen ve Allah’a nisbet edilen hadiseleri ayette geçtiği gibi, sadece Allah’a has bir şekilde olmuştur diye, onları bir şeye benzetmeye çalışmamak, niye veya niçin sorularını sormamak gerektiğini belirtmektedir.⁸¹⁰

⁸⁰⁷ TH, c. I, s. 348.

⁸⁰⁸ TH, c. I, s. 301.

⁸⁰⁹ TH, c. II, s. 422; TH, c. V, s. 333; TH, c. VI, s. 49.

⁸¹⁰ TH, c. II, s. 333.

Allah'ın sonsuz ilmi her şeyi içine alır, ondan hiçbir şey gizli kalmaz. O kulların geçmişte yaptıklarını, şimdi ve gelecekte olacakları da bilir. Bundan dolayı, *لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ* “Allah gaibane kendisinden kimin korktuğunu bilmek için...”,⁸¹¹ *وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ* “Allah, görmedikleri halde kendisine ve peygamberlerine yardım edenleri bilmek için...”⁸¹² ayetlerinde geçen “ya’leme” kelimesini “bildirmek” manasında anlamak lazımdır. Yani, Allah kullarını sınavsız da çok iyi bilir. Bu tür sınavlar, kulların kendilerini kendilerine ve birbirlerine gerçek kimliklerini göstermek içindir.⁸¹³

Muhammed Sadık’a göre, göklerin ve yerin altı günde yaratılması ve Allah’ın Arş’a istivâ etmesi de aynı şekilde sorgulanmayacaktır. Bunları insanın akli idrak edemediği için ayette nasıl geldiyse öyle kabul edilmelidir. Herkesçe bilinmesi gereken şey, ayette söylenenlerin hepsinin doğru ve hak olduğudur.⁸¹⁴

Allah’a iman diğer iman esaslarının de temelidir. Başka bir ifadeyle melekler, peygamberler, kitaplar, ahiret gibi iman esasları Allah’a imandan beslenir ve onun zorunlu sonucudur. Zira bunlara iman etmeyi Allah bizzat emretmiştir.⁸¹⁵

Gaybî Konular

Müfessire göre gayb, insanın duyularıyla hissedilemeyen, öğrenme araçlarıyla idrak edemediği hâdiselerdir. İnsan azıcık bilgisinden dolayı kibirlenmemeli, zira insanın bilmedikleri bildiklerinden daha çoktur. Gaybî şeyleri öğrenmede insanın tek bir vasıtası vardır. O da İlahi vahiydir. Gaybî konularda vahiy dışında söylenenler tahmin ve şüphelerden başka bir şey değildir.⁸¹⁶ Gaybı Allah’tan başka kimse bilemez. Peygamberler de Allah bildirmezse bilmezler. Hz. Peygamber’in bazı olay veya sorular karşısında vahiy gelmeden konuşmaması ve susması bunun tasdikidir. Örneğin Nûr,

⁸¹¹ Mâide 5/94.

⁸¹² Hadîd 57/25.

⁸¹³ TH, c: II, s. 124; TH, c. VI, s. 66.

⁸¹⁴ TH, c. VI, s. 49.

⁸¹⁵ TH, c. I, s. 301-302.

⁸¹⁶ TH, c. II, s. 204; Muhammed Yusuf, *İymon*, s. 145.

24/11-21. ayetlerinde anlatılan “İfk hâdisesi” karşısındaki Allah Resulünün tutumu, onun gaybı bilmediğini gösterir.⁸¹⁷

Ona göre, gayba iman, insanı hayvandan ayıran temel yönlerden biridir. Çünkü duyular ve azalarla maddi etkileyici eşyayı idrak etme hayvanda da mevcuttur. Gayba imanla insan kendini kuşatmış hissi dünyadan sonsuz ufuklu geniş âleme çıkmıştır. Mümin akide babında temelde gayba, yani gözüyle görüp eliyle tutmadığı şeye iman eder. Bu manada Allah’a iman da gayba imandır. Melekler, ilahi kitaplar, peygamberler, ahiret günü, cennet, cehennem, iyilik ve kötülüğün Allah’tan olmasına iman da gayba imandır.⁸¹⁸

Müfessir, Kur’an’ın beyanı ve sahih rivâyetlerin izahı dışında gaybi konularda derinleşmenin tehlikeli ve fuzuli uğraş olduğunu sürekli dile getirmiştir. وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ayetinin⁸¹⁹ tefsirinde de bunu görmekteyiz. Ona göre, bu ayetten Allah’ın arşının var olduğunu ve Allah’ın sema ve yeri yarattığı zaman onun arşının su üzerinde olduğunu bilmek yeterlidir. Bu gibi gaybi konular etrafında dolaşıp, zaman, akıl ve zekâsını boşa sarf etmektense, daha çok salih ameller yaparak sınavı kazanmaya çalışmak makuldür.⁸²⁰ “Onun kürsüsü, gökleri ve yeri kuşatmıştır.”⁸²¹ ayetinin tefsirinde arş ve kürsü ile ilgili farklı yorumları dile getirdikten sonra kelimelerin bu husustaki kanaatini şu şekilde özetlemiştir:

“Biz Allah’ın arş’ı ve kürsî’si olduğuna iman ettik. Bunun ikisi de insanların tahtı ve kürsüsüne benzemez. İkisinin de şeklini ve sıfatını sadece Allah bilir. Bizim bunları bilmeye bir ihtiyacımız yoktur. Eğer olsaydı Allah’ın kendisi açıklamış olacaktı.”⁸²²

⁸¹⁷ TH, c. IV, s. 142.

⁸¹⁸ TH, c. I, s. 15-16; TH, c. II, s. 204-205; Muhammed Yusuf, *İymon*, s. 146.

⁸¹⁹ Hûd 11/7.

⁸²⁰ TH, c. III, s. 82.

⁸²¹ Bakara 2/255.

⁸²² TH, c. I, s. 262; TH, c. VI, s. 49.

Müfessir A'râf 7/54. ayetinin tefsirinde Arş, kursî ve istivâ kavramlarını ayrı bir başlık altında ele almıştır. Konu ile alakalı *Şerhu'l-Akideti't-Tahâviyye* kitabından ayet ve hadisleri aynen nakletmiştir. Arş kelimesinin sözlükte taht anlamına geldiğini Neml, 27/23 ayetindeki Saba melikesinin tahtı ile ilgili ayetle izah ettikten sonra, Arş'ın feylesofların dediği gibi felek olmadığını (onlar arşa dokuzuncu felek veya atlas feleği demişler), Araplar bu kelimeyi hiçbir zaman bu manada kullanmadığını, Kur'an ise Arapça indirildiğini vurgulamıştır. Ona göre, arş ayakları olan taht olup, onu melekler taşır. O alem için sanki kubbe gibidir. Mahlûkatın tavanıdır.⁸²³ O Allah tarafından halk edilen şeylerin en yücesidir. Arş yedi semadan da büyüktür.⁸²⁴

A'râf Ehli (A'râf, 7/46)

وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ ayetinde⁸²⁵ geçen a'râf ehlinin kim olduğu meselesinde müfessir, kendi kavmine peygamberlerin hak davetlerini ulaştırarak onları iyiliğe çağıran davetçiler, ulema ve şüheda olduğunu ifade eder. Bazı rivâyetlere göre, o duvar üzerinde bağlar olup, nehirler akan yüksek ve geniş yerdir. Onun için a'râf, yüksek makam yeri ve cennetten de üstündür. Onun üzerinde olan kimseler herkesi yüksekte gözetliyorlar. Onlar, iyi kimseleri alkışlayarak iyi münasebette bulunurlar, kötülerini ise azarlarlar. Muhammed Sadık bu görüşlerine A'râf 7/46. ayette yer verir. Ayete şöyle meal verir: “Arasında bir engel vardır. O duvarlar üzerindeki kimseler, herkesi simasından tanırlar. Tamah ederek girmeyi uman, fakat henüz girmemiş cennet ehline: ‘Size selam olsun!’ diye seslenirler.” Eserde, bazı alimler a'râf ehlinin, iyilik ve günahı eşit olup da ne cennete ve ne de cehenneme mahkûm edilemeyen kimseler görüşünde olduğu da kaydedilmiştir. Müfessir “tamah ederek girmeyi uman, fakat henüz girmemiş” olan kimseleri, cennete girmek isteğinde bulunan cennet ehlinin, oraya girmeden önceki haleti olarak yorumlar.

⁸²³ TH, c. II, s. 334.

⁸²⁴ TH, c. VI, s. 437.

⁸²⁵ A'râf 7/46.

Melekler

Muhammed Sadık'a göre, meleklerle iman Allah'a iman etmenin bir kısmıdır. Zira meleklerle iman etmeyi Allah emrediyor. Bu nedenle, diğer iman esaslarından önce kişinin Allah'a olan inancının sağlam olması lazımdır. Meleklerle iman aynı zamanda duyu organlarının tesiri dışında kalan gayba inanmanın bir parçasıdır. İnsanı yaratan Allah, onun fitratan gaybi şeylere merakını bildiğinden ona gayba, meleklerle inanmasını emretmiştir. Her zaman yanında olan, işlediği her iyilik ve kötülüğü kaydeden meleklerin bulunduğu inanan birey, ancak iyilik yapar ve kötülükten kaçınır. Bu da her insanoğlunda olması gereken bir duygudur. Böyle bir imana sahip olan insan duyu organlarının sınırları içinde dar bir alana hapsedilmeden hayal gücünün sonsuz kapsamına geçecektir.⁸²⁶

Ona göre, melekler Allah'ın yaratmış olduğu mahlûklar olup,⁸²⁷ o derece edepli, muti ve Allah'ı yüceltirler ki, onun yanında bir kelime bile söylemeye cüret etmezler. Allah neyi emrederse sözsüz yerine getirirler.⁸²⁸

Peygamberlik (Nebi ve Resül)

Allah tarafından seçilen ve kullarına ulaştırmak üzere talimatlar alan şahıslara örfte *peygamber* kelimesi kullanıldığını dile getiren müfessir, Kur'an'ın kavramsal sisteminde *resûl* ve *nebî* ayrımı bulunduğu dikkat çekmiştir. Ona göre, resul, kendine vahiy gelmiş ve daveti herkese yönelik, o vahyi diğer kimselere ulaştırmayla sorumlu kişidir. Nebi ise kendine vahiy gelmiş, ancak kitap verilmemiş, daveti umuma olmadan yalnız kendileri için kifayet eden (onu başkalarına ulaştırmakla sorumlu olmayan) kişidir.⁸²⁹ Muhammed Sadık meal ve tefsirinde bu anlam nüansını ifade etmek için "resul" kelimesi geçen

⁸²⁶ TH, c. I, s. 301-302.

⁸²⁷ TH, c. V, s. 395 (Zuhuf 43/60).

⁸²⁸ TH, c. III, s. 632 (Enbiyâ 21/27); TH, c. VI, s. 201 (Tahrim 66/6). Cebrail (a.s.) hakkında TH, c. V, s. 40 (Fâtır 35/1); İsrâfil (a.s.) hakkında TH, c. V, s. 581 (Kâf 50/41).

⁸²⁹ TH, c. III, s. 547; TH, c. IV, s. 38; Muhammed Yusuf, *Sunniy Akidalar*, s. 265.

yerlerde “peygamber” kelimesini kullanırken, “nebi” kelimesini tercümede de aynen kendini kullanmıştır.

Peygamberlik ya da peygamberlerin aslı ve amacı bir, vazifeleri müşterektir.⁸³⁰ Peygamberin vazifesi Allah’tan aldığı emirleri tebliğ ve tebyin etmek; iman edip ibadet ve salih amel işleyenleri (İslam yolunu tutanları) cennetle tebşir etmek; küfür, isyan ve günah sahiplerinin akibeti olan cehennem azabına karşı uyarmaktır.⁸³¹ Mucize getirmek peygamberin elinde değildir.⁸³²

Ona göre, peygamberlerin tamamı şehir halkından olup bedevilerden değildi. Çünkü şehir halkı ahlaklı, insanlarla ilişki konusunda becerikli, devlet işlerini yürütmede sabırlı ve benzeri sıfatlara sahip olurlar. Yine, tüm peygamberler kadın veya melek cinsinden değil erkek cinsinden gelmişlerdir. Çünkü kadınların tabiatı ve cismani yapısı peygamberlik gibi ağır vazifeye uygun değildir. Meleklerin de insanlara peygamber olarak gönderilmeleri maksada muvafık değildir.⁸³³

Tüm peygamberler masumdur. Yani, yanlış ve günah işlemekten Allah peygamberleri korumuştur. Yoksa peygamber olmaları mümkün değildir. Kur’an’da tüm peygamberlerin (Allah’tan gelmeyen şeytanın ilka ettiği şeyi tilavet etme gibi) yanlışlardan uzak oldukları beyan edilmiştir. Özellikle Hz. Muhammed hakkında bu mana sağlam bir şekilde sabittir. Onun heva-i nefsinden konuşmaması, yalnız Allah’tan gelen vahyi söylemesi teyit edilmiştir. Hz. Peygamber’in sünnetinde de aynı bu mana sabittir.⁸³⁴ Peygamberler manevi ayıplardan hali oldukları gibi fiziksel noksanlardan da halidirler.⁸³⁵

⁸³⁰ TH, c. III, s. 112, 527, 619; TH, c. V, s. 625, 639.

⁸³¹ TH, c. I, s. 584; TH, c. II, s. 121-122, 194, 343; TH, c. III, s. 220, 250, 462, 527; TH, c. IV, s. 232, 239, 284, 604; TH, c. V, s. 384, 518-519, 605.

⁸³² TH, c. III, s. 21, 220.

⁸³³ TH, c. III, s. 207; Muhammed Yusuf, *Sunniy Akidalar*, s. 279-80.

⁸³⁴ TH, c. I, s. 621; TH, c. IV, s. 38-41.

⁸³⁵ Müfessir, Âl-i İmrân 3/38 ayeti tefsirinde Hz. Yahya ile ilgili geçen *حصور iffetli, nefsine hakim* kelimesini bazıları “erkekliği olmayan” manasında anladıklarını dile getirmiştir. Bunun yanlış olduğunu, erkeklik özelliği olmamak büyük ayıp olduğu, peygamberlerinse böylesi ayıplardan hali olmasıyla izah etmiştir (TH, c. I, s. 336).

Peygamberlik sadece bir vaaz ve nasihat kürsüsü değil, belki insan hayatını kuşatan mükemmel bir yaşam biçimi, gerçek yaşamı yöneten bir sistemdir. Bunları gün yüzüne çıkarmak için hâkimiyet lazımdır. Hâkimiyet de itaat gerektirir. Demek ki Allah, her zaman peygamberlerini gönderdiğinde insanların onlara itaat etmelerini istemiştir. Ayetlerde Allah'a itaat, Peygamber'e itaat, yöneticilere itaat, ihtilâfa düştüğü meseleyi Allah'a ve resulüne götürme gibi emirler bu anlama gelmektedir.⁸³⁶ Allah'ın bir peygamberini yalanlamak tüm peygamberleri yalanlamaya denktir.⁸³⁷

Kader Meselesi

Allah'ın yaratıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere literatürde kader ve kazâ kelimeleri kullanılır.⁸³⁸ Muhammed Sadık *Sünni Akideler* kitabında bu kavramları şöyle tanımlar: “Kazâ Allah'ın her şeyin gelecekte nasıl olmasını ezelden bilmesidir. Kader o eşyanın Allah'ın ezeli ilmine muvafık vücuda gelmesidir.”⁸³⁹ Kazâ ve kadere ait Eş'arî kelamcılarının ekserisi ve İslam filozoflarının benimsediği bu tanım, selefi, matürîdî ve şîî kelamcılarının tanımlarının tam tersidir. Bu konuda Muhammed Sadık'ın az rastlanan Eş'ari görüşü benimsediğini görüyoruz.

Ona göre, her şey Allah'ın izni, irade ve takdiri ile olur. Bu takdir de yeryüzündeki insanların fiilleri ile ortaya çıkar. Allah her işi kendi sebebiyle yaratmıştır. Sebep vücuda gelirse sonuç elde edilir. Bu hal sürekli tekrarlandığından insan sonucu elde etmek için esas amilin sebebi vücuda getirmek olduğunu düşünür. Oysa kendilerinin de sebeplerin de yaratıcısı Allah'tır ve her şey onun irade ve isteği ile olur.⁸⁴⁰ Muhammed Sadık sebeplerin de Allah'ın izniyle tesir ettiğini kanıtlamak için kelam ilminde bahis mevzu olan ateş örneğini zikreder: “Ateşi pamuğa dokundurursan pamuk yanar. Peki, pamuk

⁸³⁶ TH, c. I, s. 571-572.

⁸³⁷ TH, c. VI, s. 229.

⁸³⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, “Kader”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2001, c. 24, s. 58.

⁸³⁹ Muhammed Yusuf, *Sünni Akidalar*, s. 145.

⁸⁴⁰ TH, c. I, s. 87-88, 437.

ateşteki yandırıcı özelliği sebebiyle mi yanar yoksa kendisinde bulunan yanma özelliğinden dolayı mı? Çünkü ateşte yanmayan şeyler de vardır...⁸⁴¹

Ona göre, Allah kendi iradesi dairesinde kullarına ihtiyarı vermiştir. وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ “Hak rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin”,⁸⁴² قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّٰ فَإِنَّمَا يَضِلُّ⁸⁴³ “Ey insanlar! İşte size rabbinizden hak gelmiştir. Artık kim hidayet yolunu tutarsa kendi lehine bu yolu seçmiş, kim de dalalete giderse kendi aleyhine sapmış olur”⁸⁴⁴ gibi ayetler ameldeki hürriyeti ifade etmektedir.⁸⁴⁴ Muhammed Sadık bunu şöyle açıklar: İnsanın fiillerinin vücuda gelmesi iki şeye bağlıdır. Biri onun vücuda gelmesi için zorunlu olan amiller. Diğeri insanın o işi yapmak için olan meyli/yönlenmesidir. İnsanın elinde olan bu ikincisi, yani ameli yapmak için yönlenmesi sebepli irade ve ihtiyar sahibi sayılır. İşte bu irade ve ihtiyarından dolayı yaptıklarından sorumlu olur.⁸⁴⁵ Allah kullarını kendi ilmine göre değil, belki onlar tarafından gerçekleştirilen amellerine göre muhasebe edecektir.⁸⁴⁶

Muhammed Sadık, insanın başına gelecek musibet veya iyiliklerin Allah’ın kaza ve kaderi ve ilmi dâhilinde olduğu ve önceden Levh-i Mahfuz’da yazıldığı kanaatindedir.⁸⁴⁷ Ona göre, ilmin yazılarak kaydedilmesi kulun ihtiyarı amellerini kısıtlamaz. Çünkü ilim icbar eden kudret değil, eşyayı keşfeden nurdur.⁸⁴⁸ İnsanın bu dünyada yapmış olduğu amellerinin sonucu hem bu dünya hem de ahiret hayatını etkiler.⁸⁴⁹ Bu anlamda geçmiş kavimlerin başlarına gelen helakin asıl sebebi, savaş ve doğal afetler gibi şeyler değil, belki işledikleri günahlar olduğunu Kur’anî tefsir (açıklama) olarak yorumlamıştır.

⁸⁴¹ TH, c. I, s. 87.

⁸⁴² Kehf 18/29.

⁸⁴³ Yûnus 10/108.

⁸⁴⁴ Muhammed Yusuf, *Sunniy Akidalar*, s. 191-193.

⁸⁴⁵ Muhammed Yusuf, *Sunniy Akidalar*, s. 197-198.

⁸⁴⁶ TH, c. I, s. 416.

⁸⁴⁷ TH, c. VI, s. 64-65, 172.

⁸⁴⁸ Muhammed Yusuf, *Sunniy Akidalar*, s. 161-162.

⁸⁴⁹ Nisâ 4/79 (TH, c. I, s. 583-584).

Geçmiş kavimlerin helakine sebep doğal afetler veya zayıflık olamayacağını, diğer toplulukların, hatta daha da güçsüz olanların bu afetlerden selamet kalmasıyla izah etmiştir. Böylece tarihsel materyalizm esasında anlatmaya çalışanların getirdikleri delillerin tamamının asılsız şeyler olduğunu savunmuştur.⁸⁵⁰

Hidayet ve Dalalet Meselesi

Allah insanı iyilik ve kötülük, hidayet ve dalalete gidebilecek bir kabiliyette yaratmıştır. O veya bu yolu seçme ihtiyarını da vermiştir. Yani, ona kendini terbiye eden birinin olduğunu anlayacak ve o yöne mail saf tabiatı; hidayet ve dalaleti ayırt edebilen akılı vermiştir. Saf tabiat bozulursa düzeltmek, akıl yoldan çıkarsa doğru yola irşad etmek için peygamberleri hüccet ve delillerle göndermiş ve kitap indirmiştir. Aynı zamanda bunların tamamı Allah'ın iradesi dışına çıkmaz. Çünkü varlıktaki tüm realite ancak Allah'ın iradesi ile gerçekleşir ve onun iradesine bağlıdır.⁸⁵¹ Buna göre hidayet de Allah'ın iradesine bağlıdır. Bütün sebepler mevcut ise de Allah'ın iradesi olmadan kimse hidayet bulamaz.⁸⁵² Bunu şu şekilde açıklar: Allah dünyadaki tüm işler gibi hidayet ve dalalet meselesini de çeşitli sebeplere bağlamıştır. O sebepleri kullananlar hidayete erişirler. Mesela, Allah insana akıl, düşünme, kabiliyet vermiş, peygamber göndermiş, İlahi kitap indirmiştir. Onları doğru bir şekilde kullanan insan hidayeti bulur. Ancak hidayetin en önemli sebebi o sebepler değil Allah'tır. Allah'ın iradesi hidayeti isteyene hidayeti vermektir. Aynı zamanda onun iradesi, kendi vermiş olduğu akıl, duyu ve kabiliyetlerini yerinde kullanmayanları dalalete atmayı da iktiza eder.⁸⁵³

Muhammed Sadık tefsirinde itikadî konularda Ehl-i sünnetin görüşlerini savunurken, zaman zaman bazı fırkaların düşüncelerini de eleştirmektedir. O, *veh*, *yedullâh* gibi Allah'ın haberi sıfatları konusunda tartışmalara girmeden *Allah'ın rızası*,

⁸⁵⁰ TH, c. II, s. 159.

⁸⁵¹ TH, c. I, s. 87-88, 258; TH, c. II, s. 187; TH, c. III, s. 71, 535; TH, c. IV, s. 418; TH, c. V, s. 493; TH, c. VI, s. 311, 312.

⁸⁵² TH, c. III, s. 253; TH, c. IV s.14; TH, c. VI, s. 332.

⁸⁵³ TH, c. II, s. 421; TH, c. III, s. 71, 336; TH, c. IV, s. 14.

iradesi, kudreti gibi yorumlarla halef akidesine bağlı olduğunu göstermiştir. *İstivâ* meselesinde de kelimenin sözlük anlamlarını zikretmiş, Allah'a nisbeten bunların bizim anladığımız şekliyle kullanılmadığını söyleyerek “her şeyi yarattıktan sonra Allah onları kendi tasarrufuna aldı” şeklinde yorumlamıştır. Müfessir, rü’yetullah, halku’l-Kur’an, zât-sıfat, kader, günah-ı kebireyi işleyen kişinin imanı gibi çokça tartışılan kelami konuları tefsirine taşımamıştır. Bu konularla ilgili ayetleri Ehl-i sünnetin görüşü çerçevesinde izah etmekle yetinmiştir.

3.3.6.5. İşârî/Tasavvufi Açıdan Tefsiri Hilâl

Bir cismi gösterme, bir anlamı üstü kapalı bir şekilde ifade etme, dolaylı ve kinayeli bir sözle anlatımda bulunma gibi anlamları ifade eden *işaret* kelimesi, tefsir literatüründe tefsir çeşitlerinden biri için *İşârî tefsir* şeklinde kullanılmıştır. İşârî tefsir, derin ve ince bir tefekkürle ayetin zahir manasıyla bağdaştırılabilen, sülûk erbabının kalbine doğan manalarından hareketle yapılan tefsir şeklidir.⁸⁵⁴

Muhammed Sadık tefsirinde ayetleri zahiri anlamının yanı sıra çok az da olsa işârî yorumlara yer vermektedir. Müfessir, bu yorumları yaparken bazı tasavvufî ıstılahlar da kullanmaktadır. Tefsirinde rastladığımız bazı işâri yorumlara örnekler verelim. Müfessir, ayetteki *وَتِيَابَكَ فَطِّوْرُ* “Elbiseni temizle!”⁸⁵⁵ emrini Arapçada deyimsel anlamda genel temizlik, cümlede kalp temizliği manasında kullanılmasına işaret ederek şöyle der: “Kişileri hidayete davet etmek için hazırlanan kişiye temizlik, özellikle kalp temizliği olmazsa olmaz olduğundan, bu ilahi ferman gelmiştir.”⁸⁵⁶

Allah yolunda hakkıyla cihad edilmesini emreden *وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ* ayetinin⁸⁵⁷ tefsirinde, cihadın sözlükte “bir şeyi en iyi bir şekilde yapmak” anlamına geldiğini söylemiştir. Ayetten müslümanın hayatı boyunca Allah yolunda tüm gücünü sarf etmesi

⁸⁵⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 435; Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, BİLAY, Ankara 2019, s. 176.

⁸⁵⁵ Müddessir 74/4.

⁸⁵⁶ TH, c. VI, s. 299.

⁸⁵⁷ Hac 22/78.

gerektiğini anlayan müfessir, düşmana karşı savaşma, hevâ-i nefesine karşı savaşma, adaletsizlik, zulm ve diğer kötülöklere karşı durmayı cihat olarak saymıştır.⁸⁵⁸

3.3.6.6. Bilimsel Açıklamalar/İlmi Tefsir Yönü

Kur'an ayetleri ile bilimsel veriler arasında irtibat kuran ve bazı ayetleri bu veriler ışığında yorumlayan, Kur'an'ın mucize olduğunu pozitif bilimlerden açısından ispatlamaya çalışan çağdaş tefsir türüne bilimsel/ilmî tefsir denmektedir.

Muhammed Sadık, tefsirin mukaddimesinde okuyucunun dikkatini Kur'an-ı Kerim metninden uzaklaştıracak bilgileri vermemeye çalıştığını, özellikle ilmi bilgileri diğer membalardan okuyabilir düşüncesiyle, fazla izah etmemeye çalıştığını söylemiştir.⁸⁵⁹ Çünkü tarih, coğrafya gibi ilimlere ait meselelerde ihtihat değil kesin bilgiler lazımdır. O, Kur'an-ı Kerim hidayet kitabı olduğundan asıl itibarı ibrete yönelttiğine vurgu yapmıştır.⁸⁶⁰ Bununla beraber *Tefsiri Hilâl*'in farklı yerlerinde bilimsel tefsir alanında mütalaa edilebilecek bazı açıklamalar yapılmıştır. Bu yaklaşımların çoğu farklı eserlerden iktibas edilerek nakledilen görüşlerdir. Örneğin, *أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا* ayetinin⁸⁶¹ tefsirinde selef ve çağdaş müfessirlerin farklı görüşlerini aktardıktan sonra şöyle der:

“Bunların hepsi fikir ve teorilerdir. Tümü de ayet-i kerimenin manasını anlama çabasıdır. Ayetin gerçek anlamını Allah bilir. Biz sadece ayetin anlamını aklımız güç getirebildiği kadar anlamaya çalışırız. Kur'an gerçek ilahi kitap olmasından, hem de zaman geçtikçe insanların değişen ilminden üstün olmasından seviniriz. İmanımız daha da güçlenir. İlmi keşifler, özellikle teorik ilimler bugün bir şey söylese, yarın başka bir şey söyler. Ancak Kur'an mağrur ve sabit durur. İlmi teoriler değişir, Kur'an değişmezdir. Bununla beraber Kur'an ilmi teoriler

⁸⁵⁸ TH, c. IV, s. 55.

⁸⁵⁹ TH, c. VI, s. 627.

⁸⁶⁰ TH, c. III, s. 101.

⁸⁶¹ Enbiyâ 21/30.

mecmuası da değildir. Bazen ilmi bilgilere müracaatta bulunsa da onları imana davet yolunda kullanır. O zaman gerçek ilim ehli hidayeti bulur. Yeri geldiğinde, çağdaş ilimlerin astronomi teorisi Kur'an-ı Kerim bundan on dört asır önce bir ayetin yarısında söylediği bilgiyi tekrar ediyor olduğunu da hatırlatmak istiyoruz. Sadece ilmi delile güvенеceğiz diyenler, Kur'an'ın ilahi kitap olduğunu şimdi tasdik etmesi lazım. Yoksa yaptıkları davalar haksız çıkar. İşbu ayetin ikinci kısmındaki "...sudan her canlıyı yarattığımızı" ayetinin anlamını Kur'an'dan bin dört yüzyıl sonra tekrar eden bazı kişiler yüce sayılıyorlar. İnsanlar onları alkışlıyorlar. Ama niçin bu gerçeği bin dört yüzyıl önce vurgulayan kitabın ilahi olduğunu itiraf etmiyorlar? Eğer insanlar gerçek ilim ehli iseler ve ilmi delile inanıyorlarsa, bu gerçeği bin dört yüz yıl önce söyleyen Kur'an'a iman etmezler mi?"⁸⁶²

Bu ifadelerden Muhammed Sadık'ın bilimsel bulgular ve teorilere bakışını anladığımız gibi, ona göre bilimsel tefsirin kabul edilebilir/sağlıklı olabilmesi için bazı kriterlerin göz önünde bulundurulması gerektiği anlaşılmaktadır. Bunlar,

-Kur'an'ın bilimsel kitap değil, bir din kitabı olduğu;

-Kur'an'ın ilmi bilgilere yönelik ifadelerin bilimsel açıklama değil, belki kişileri imana davet olduğu;

-İlmi teoriler zaman geçtikçe değişebilirken Kur'an kıyamete kadar değişmeyecektir. Zira acelecilikle Kur'an ayetlerini doğruluğu kesinleşmemiş bu teorilerle yorumlamaya kalkışmak, Kur'an hakkında şüphe ve itirazlara sebebiyet verebilmektedir.

Müfessir, Kur'an metninden uzaklaştıracak bilgileri vermemeye çalıştığını söylese de özellikle yaratılış ve kâinatla ilgili ayetlerin tefsirinde, bu Kur'anî bilgilerin doğruluğunu çağdaş ilmi araştırmaların da tasdik ettiğini/kanıtladığını sıkça

⁸⁶² TH, c. III, s. 634.

vurgulamıştır.⁸⁶³ Bazı ayetleri bilimsel verilerin ışığı altında izah ettiği gibi, istikbaldeki bilimsel keşiflere işaret edildiğini de belirtmiştir. Keza hakiki veçhesi ancak zamanımızdaki bilimsel gelişmeler sonucu anlaşılabilen bazı kevnî hakikatlerin Kur'an'da haber verilmiş olmasından hareketle, i'caz-ı ilmiye atıfta bulunarak, bu durumun Kur'an'ın ilahî bir kelâm olduğunun şahitleri saymıştır. Şimdi örneklerle bu konuyu detaylandıralım.

Semanın önceleri duman (gaz) halinde olduğu, Adem'in topraktan yaratıldığı, insanın yaratılış aşamaları ve çocuğa süt emzirme müddetinin iki sene olarak emredilmesi gibi meselelerde çağdaş ilmi verilerin Kur'an'a muvafakat ettiğini söylemiştir.⁸⁶⁴ Aynı şekilde yeri geldikçe ilahî emirlerin hikmet ve faydalarını çağdaş tıbbın da tasdik ettiğine işaret etmiştir.⁸⁶⁵ “Size ölü hayvan, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı.”⁸⁶⁶ ayetinin tefsirinde bunların haram ediliş hikmetleri ve her birinin insana zararlarını tek tek izah etmiş ve bunu şimdiki tıbbın da tasdik ettiğine vurgu yapmıştır.⁸⁶⁷ Müellif, insanların bu tür ilmi bilgilerin fenler sayesinde yeni farkına vardığına, ancak on dört asır önce bunların ayetlerde beyanı geçtiğine vurgu yapmış, bunların Kur'an'ın ilahî kaynaklı ve mu'ciz olduğunun bir kanıtı olduğunu belirtmiştir. Mekke'nin yer küresindeki karanın merkezinde olduğu,⁸⁶⁸ insan yukarıya doğru yükseldikçe basınç azalarak nefes almasının zorlaşması, insanın feza gemisi ile semaya çıkmasına işareti, her şeyin çift yaratılması, parmak izlerinin benzersizliği, yıldızlardaki patlama, yıldızların yürümesi, yıldızların gaz katmanlarını delerek geçmesi vs. fenni ve tıbbî bulguların Kur'an'ın yüzyıllarca

⁸⁶³ TH, c. II, s. 258, TH, c. IV, s. 7, 63; TH, c. VI, s. 9, 11, 613-615.

⁸⁶⁴ TH, c. V, s. 296; TH, c. VI, s. 613; TH, c. VI, s. 9, 35 (Rahmân 55/14, Vâkıa); TH, c. IV, s. 7 (Hac 22/5), 63 (Mü'minûn 23/14); TH, c. VI, s. 35 (Vâkıa 56/58-59); TH, c. I, s. 234 (Bakara 2/233).

⁸⁶⁵ Ölü hayvan, kan ve domuz etinin haram kılınması (TH, c. I, s. 152); orucun faydası (TH, c. I, s. 167); boğularak ölen hayvanın eti (TH, c. II, s. 10).

⁸⁶⁶ Bakara 2/173.

⁸⁶⁷ Ölü hayvan, kan ve domuz etinin haram kılınması (TH, c. I, s. 152).

⁸⁶⁸ TH, c. I, s. 122 (Baraka 2/143); TH, c. II, s. 229 (En'âm 6/92); Muhammed Yusuf, *Hadis va Hayot*, c. 30, s. 5.

öncesinden haber verdiğini, bütün bunların Kur'an'ın ilmi mucizeleri olduğunu belirtmeye özen göstermiştir.⁸⁶⁹

Müfessir bazen bilimsel verileri ayetlerdeki haberin doğruluğunun kanıtı olarak da kullanmıştır. Şakk-ı Kamer hadisesiyle ilgili Kamer 54/1. ayetinin tefsirinde, bu hadisenin o gece gerçekten vuku bulduğuna bir delil olarak Hindistan'da tarihi anıtların araştırma sırasında bir ibadethanenin kuruluş tarihine ait bir belgede “Bu ibadethane, ayarılan gecenin ertesi yapılmaya başlanmıştır” yazısı bulunduğunu söylemiştir.⁸⁷⁰

Mesela, *إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ* ayeti⁸⁷¹ tefsirinde şöyle der: “... İnsan ilmi şimdiki gibi olmadığı dönemlerde bu ayeti insanlar kendilerine göre anlamışlardır. Amma ilim ve fennin gelişmesiyle, yeni yeni keşifler yapılmasıyla, bu ayetin manası daha da netleşiyor. Bu keşifleri yakından inşafı tanıyan insanlar İslam'a boyun eğmemeye çare bulamıyor.”⁸⁷² Ardından okuyucuyu ikna etmek için kainatta miktar/ölçünün mevcut olduğu ve buna delil olarak havadaki oksijen miktarı, ağaç ve bitkilerin havayı temizlemek için oksijen üretmesi, güneşten gelen sıcaklığın dengeli olması, hayvanatın yumurtlama ve çoğalmasındaki denge, anne sütü içeriği gibi ilmi somut bilgileri zikretmiştir.⁸⁷³

Müfessirin ayetleri bilimsel veriler ışığında anlama faaliyeti az da olsa meallerine de yansımıştır. Örneğin, *وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا* ayeti meallerde “Bundan sonra da yeryüzünü döşedi.”⁸⁷⁴ şeklinde tercüme edilmiştir. Coğrafya ilmi verilerine göre, dünya kutuplardan hafifçe basık, ekvatorдан şişkin kendine özgü bir (elips, fen dilinde geoit) şekle sahip olduğu söylenmektedir. Muhammed Sadık mealinde bu ilmi bilgiyi ifade etmek için “Ondan sonra yeri yumurta şeklinde yaptık.”⁸⁷⁵ şeklinde tercüme etmiştir.

⁸⁶⁹ TH, c. II, s. 258; TH, c. V, s. 426, 602, 626; TH, c. VI, s. 40, 269, 314, 441, 442, 443.

⁸⁷⁰ TH, c. V, s. 649.

⁸⁷¹ Kamer 54/49.

⁸⁷² TH, c. V, s. 667.

⁸⁷³ TH, c. V, s.

⁸⁷⁴ Nâziât 79/30.

⁸⁷⁵ Muhammed Yusuf, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi*, s. 583; TH, c. VI, s. 368.

Bilimsel tefsir anlayışını ortaya koyan örneklerden hareketle denilebilir ki Muhammed Sadık için tefsirinde istifade ettiği bilimsel bilgiler, amaç değil sadece birer vasıttadır. Zira bilimsel tefsiri doğrudan konu edinen birçok ayet klasik yorum çerçevesinde tefsir edilmiştir. Mesela, birçok müfessirin hakkında bilimsel yorumlar yaptığı “yedi kat gök” ifadesinin geçtiği çok sayıdaki ayetler bilimsel tefsir yöntemi ile yorumlanmamıştır. Muhammed Sadık, bilimsel gerçekler ile ayetler arasındaki uyum Kur’an’ın i‘câz yönlerinden biri olarak bakmaktadır.

3.3.6.7. Bazı Konular Üzerinde Müellifin Yönteminin Yorumlarda

Uygulanışının Anlatımı

Bu başlık altında Muhammed Sadık’ın tefsirinin orijinalliğini yansıttığını düşündüğümüz ve önemli bulduğumuz bazı konular üzerinde durulacaktır.

-Mucizelere Bakışı

Mucize kelimesi Arapçada *aciz bırakan* manasına gelmekte olup, ıstılahta peygamberlik davasını ileri süren kimsenin doğruluğunun Allah tarafından kanıtlanmasına delalet eden harikulade olaydır.⁸⁷⁶ Müfessir, peygamberliği ispat etmek için muhatapları hayrete düşüren, âdetin dışında, Allah’ın dışında kimsenin güç getiremeyeceği olayları mucize olarak tanımladığı gibi,⁸⁷⁷ *Adetullâh* veya doğa yasaları denilen evrende sürekli tekrarlanan, Allah tarafından cari edilen ve kimsenin değiştiremediği intizama da büyük mucize ve Allah’ın kudretine delil olarak bakıyor.⁸⁷⁸

Muhammed Sadık mucizevi olayları Kur’an’da anlatılan çerçevede değerlendirmiş, tefsirlerde nakledilen tafsili rivâyetlere fazla önem vermemiştir. Bu çerçevede kıssalarda ve hadislerde geçen olağanüstü hadiselerin gerçekliğini aynıyla kabul eder, akli yorum yapmaz. Ayetleri lafzan çevirir, onların mahiyetleri üzerinde durmaz. Hz. Musa’nın

⁸⁷⁶ *Kİ*, s. 183.

⁸⁷⁷ *TH*, c. I. s. 251, 343.

⁸⁷⁸ *TH*, c. I. s. 268.

asasının yılan olması, elinin beyazlaşması, ineğin bir parçasıyla ölüyü diriltmesi, kavmiyle denizi geçmesi, Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi, hastaları iyileştirmesi, gayptan haber vermesi, Hz. İbrahim'in ateşten ve Hz. Yunus'un balık karnından sağ salim çıkmaları⁸⁷⁹ vs. bunlardandır. Anlaşıldığı üzere, onun mucize anlayışı de Ehl-i sünnetin görüşüyle paralellik arz etmektedir.

-Çağdaş Konulara Yaklaşımı

Tefsiri Hilâl'in çağdaş yönünü oluşturan yönlerinden biri de yaşadığı dönemde gündemdeki bazı meselelere değinmiş olmasıdır. Bu yön onun Kur'an'la çağı okuma gayretinin bir ürünüdür. Bazı ayetlerin yorumunda, bu zamanda öne çıkarılan çevre temizliği, doğayı koruma, insan hakları gibi güncel konularla ayetleri doğrudan ilişkilendirmeye çalıştığı görülmektedir.⁸⁸⁰ Örneğin, *أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُنْتَلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ* "İhramlı iken avlanmayı helal saymamanız kaydıyla, okunacak (bildirilecek) olanlardan başka sağlamal hayvanlar (чорва хайвонлари), size helâl kılındı..."⁸⁸¹ ayetinin tefsirinde, hac ve umre ibadetinde ihramda bulunan kişinin birçok yönden, cümleden malla, bedeni meşakkatle, şehvet ve fahişten uzak durmakla, avlamayı yasaklamakla sınındığını ayetin nüzul sebebiyle izah etmiştir. Müfessir, ayetin bu hükmünü aynı zamanda doğayı korumanın İslam'ın görünüşü olduğunu söylemiştir. On dört asır önce belli bir yer ve zamanda av yaşağını uygulamaya geçiren İslam'ın, doğayı korumayı ibadet derecesine çıkardığını, ta o zamandan yabani hayvanları yersiz avlamayı ve bitki dünyasını vahşice yok etmeyi yasakladığını dile getirmiştir. İhramda bulunan kişiye sadece avlama değil belki onları ürkütme ve avcıya işaret etmek de haram kılındığı, bu sınırları aşanlara uygulanacak cezalar izah edilmiş, hayvanları yersiz avlayandan Allah'ın bizzat intikam alacağı ifade edilerek doğa muhafazasına olan itibarın bundan daha fazlası olmayacağı vurgusu yapılmıştır.⁸⁸²

⁸⁷⁹ TH, c. I. s. 47, 53, 343-344.

⁸⁸⁰ TH, c. IV, s. 314.

⁸⁸¹ Mâide 5/1.

⁸⁸² TH, c. II, s. 125.

-Erkeğin Kadına Üstünlüğü

وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

ayetinde⁸⁸³ erkeklerin kadınlardan bir derece üstün olduklarından bahsedilmektedir. Muhammed Sadık bu üstünlüğün boşama yetkisiyle ilgili olduğunu söylemiştir. Yani, talaktan sonra geri alma veya almama konusunda erkeğin isteği esastır. Kadın ise kocasının isteğine uymak zorundadır. Ancak kadın kadıya (mahkemeye) başvurarak, hulu' yoluyla boşanma isteyebilir.⁸⁸⁴

-Kur'an'ın Mesajı

Muhammed Sadık ayetlerde vermek istenen mesajı her zaman almaya çalışmıştır. Örneğin, Kur'an ayetlerine müekkel (sorumlu) meleklerin sıfatını tarif eden بِأَيْدِي سَفَرَةٍ * ayetinin tefsirinde, Kur'an-ı Kerim hizmetine layık görülen meleklerin sahip oldukları şeref, saygınlık ve makamlarının yükseldiği beyan edilmiştir. Ardından insanlar içerisinde bu sıfatlara sahip seçilmiş kişilerin (Hz. Peygamber, sahabe, hafızu'l-Kur'an) şeref ve makamlarını Kur'an'la yücelttiğini, ayetin başındaki Hz. Peygamber'in âmâyâ olan münasebeti bağlamında açıklamıştır.

“Allah Teala Kur'an-ı Kerim ile istediği kullarının şan-u şerefini yüceltmıştır. İlk başta, Kur'an ayetlerini âli, semavi makamdan Rûhu'l-Emîn Cebrail'den (a.s.) kabul etmek için beşeriyetin en efdali olan Muhammed Mustafa'yı (s.a.v.) seçmiştir. O zattan ilahi kelamı, kıyamete kadar insaniyete iki dünya saadet yolu gösteren düsturu kabul eden sahabiler cemaati ise insaniyet tarihindeki en seçkin, en takvalı, en ehl-i salih ve en güvenilir evlattırlar. Onlardan sonraki evlatlardan da en iyi kişiler Kur'an'ı ezberleme, onu muhafaza etme, onun hizmetinde bulunma bahtına müyesser olmaktadır. Bu yüce makama müyesser olmaksızın kişinin mal

⁸⁸³ Bakara 2/228.

⁸⁸⁴ TH, c. I. s. 225.

⁸⁸⁵ Abese 80/15-16.

mülk, makam ve nesline göre değil, belki iman, itikat ve Kur'an hizmetine olan istek ve iştihakı nisbetinde olmaktadır... Allah'ın Peygamber'i (a.s.) Kureyş büyüklerini önemseyip âmâ Abdullah b. Ümmi Mektûm'un davranışından hoşnutsuzluğunu yüz ifadeleriyle açığa vurmasını ayetin itap etmesi de bundandır."⁸⁸⁶

-Psikolojik Yorumlar

Kur'an'da insanı konu alan pek çok ayette, onun yaratılış sürecinden, psikolojik hallerinden, insan fitratının değişen ve değişmeyen yönlerinden bahsedilir. Muhammed Sadık, tefsirinde az da olsa insanın psikolojik haletiyle ilgili yorumlarda bulunmuştur. "Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendinizde birçok alametler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?"⁸⁸⁷ ayeti insanı kendi nefsi hakkında fikir yürütmeye davet etmektedir. Ayetten hareketle kendi nefesine bakmakla psikoloji bilimine ulaşıldığını düşünen müfessir,⁸⁸⁸ insanın dünyadaki en büyük ilahi mucize olduğunu, ancak gafil insan kendisinde bulunan sırlardan habersiz olduğuna işaret etmiştir. İnsanın bedeni gibi ruh hali, iç ve dış dünyası, ruhunun mutlu veya hüznü hali sayısız mucizelerden oluşur. Arap şairlerinden biri şöyle demiştir: "Sen kendini küçük bir beden sanıyorsun. Ancak kendinde büyük âlemin toplandığını bilmiyorsun."⁸⁸⁹

فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعْدُ فِي السَّمَاءِ
 isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır."⁸⁹⁰ ayetinin tefsirinde, hidayette bulunan müminin geniş kalpli olduğu, her şey ona gülümsüyormuş gibi asan ve kolay görüldüğü; dalalet ve küfürde bulananın kalbinin ise dar ve gergin olduğu söylenmiştir. Kafirlerin iman ve İslam hakkında bir söz dinlediği veya bir Müslümanın dinine göre

⁸⁸⁶ TH, c. VI, s. 377.

⁸⁸⁷ Zâriyât 51/20-21.

⁸⁸⁸ Muhammed Yusuf, *İymon*, s. 39-40.

⁸⁸⁹ TH, c. V, s. 591-592. أَتَزَعُمُ أَنَّكَ جُرْمٌ صَغِيرٌ * وَفِيكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ. (Bazı kaynaklarda bu beyt Ali b. Ebî Tâlib'a isnad edilmiştir. <https://www.aldiwan.net/poem31063.html>)

⁸⁹⁰ En'âm 6/125.

amel etmesini (mesela namaz kıldığını) gördüğünde hissettikleri ruhi darlık ve sıkıntılar tasvir edilmiştir.⁸⁹¹

فَقُرُوا إِلَى اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ “O hâlde Allah’a koşun. Şüphesiz ben, size O’nun katından gönderilmiş açık bir uyarıcıyım.”⁸⁹² ayetinin tefsirinde şöyle der:

“Allah’a kaçmakta insan için büyük bir saadet ve şeref vardır. İnsan zor zamanlarında birisine dayanmak, zorluklarda yanına kaçmak, acısını ona dökmek ister. Bu durumda, farklı uluslar farklı yöntemler kullanırlar. Mesela, Avrupa halklarının içkiye rücu etmelerinin temel nedeni, bu şekilde hayat zorluklarını en azından bir nebze olsun unutmak istiyorlar. Yine kimileri böyle zamanlarda bir insana veya kendileri gibi başka bir yaratığa iltica ederler. Müslüman ise tüm güzelliklerin sahibi Hak Sübhanehü ve Teâlâ’ya kaçır ve sadece ona dua eder.”⁸⁹³

İslam’ın barış ve huzur dini olduğunu savunan Muhammed Sadık, insan kalbinin gerçek huzura yalnız İslam ve Kur’an’la kavuşacağı gibi, aile, toplum, devlet ve hatta tüm dünyanın da ancak onunla huzura kavuşacağına inanıyor. Hatta İslam’ın uyguladığı cezaların sadece mali ve bedeni olmadığı, belki manevi, ruhi ve terbiyevi yönden de etkili olduğunu savunmuştur.⁸⁹⁴

-Kur’an’a Yapılan İtirazlara Verdiği Cevaplar

Muhammed Sadık özellikle Batı dünyasından gelen felsefi düşüncelerin Kur’an’ın ruhuyla bağdaşmayan bazı fikirlerini ele alarak onların tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bir erkek ve iki kadın şehadeti, çok kadınlık, cariye, miras, Müslümanlar fakir ve çaresiz kâfirler ise rahatlık ve ayşu-işret içinde yaşam sebepleri, hırsızın elinin kesilmesi, İslam’da kadın meselesi gibi konulardaki itirazlara akli muhakemeye cevap vermeye çalışmıştır.⁸⁹⁵ Bazen gayrimüslimlerin (ayete bağlı olarak) İslami hükümlerle

⁸⁹¹ TH, c. II, s. 258.

⁸⁹² Zâriyât 51/50.

⁸⁹³ TH, c. VI, s. 603.

⁸⁹⁴ TH, c. II, s. 57.

⁸⁹⁵ TH, c. I, s. 295-296 (Bakara 2/282), 481-484 (Nisâ 4/3), 484-485, 498-499 (Nisâ 4/11), TH, c. II, s. 53-57 (Mâide 5/38); 364; TH, c. IV, s. 586-588.

ilgili düşünce ve görüşlerine yer verilmiş ve itiraz ettiği meselelere cevap vermeye çalışmıştır.

وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَادْخُلْنَا لَهُمُ الْجَنَّةَ النَّعِيمَ * وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ
وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ⁸⁹⁶

Müfessir bu iki ayetten büyük bir İslami kural çıktığını şöyle ifade etmiştir:

“İnsan hayatı laik ve dini bölümlere ayrılmamalıdır. İnsan hayatı bölünmez tek bir yaşamdır. Hayatının her alanında İlahi kural ve öğretilere uymalıdır. Kim inanır, takva sahibi olur ve Allah’ın indirdiği semavi kitaba göre yaşarsa, günahları bağışlanır, cennete girer ve ayaklarının altından ve üstünden rızkını yer. Yani, dindar olmak iki cihan saadetinin sebebidir. Bu, şu anda dünya çapında yaygın olan, dinin yalnızca ahiret işi için gerekli olan kişisel-manevi bir iş şeklindeki yanlış düşünceye tamamen aykırıdır. Bu sakıncalı felsefenin kökeni Hristiyanlardan olup, ancak daha sonra dine karşı olanlar tarafından yayılmıştır... İslam’da din ile dünya, devlet ile şeriat, okul ile cami arasında fark yoktur. Hepsi tek vücut sayılır. İslam’da camide tesbih çeken kimse nafile ibadet kılmış kabul edilirken, tarlada veya fabrikada çalışarak helal rızık kazanan kimse farz ibadetini yerine getirmiş olur. İslam’da devlet, elinde sigara aklı havalarda olan bir grup insanın hazırladığı kanunlarla değil insanların Rabbinin gökten indirdiği bir programla yönetilir. İslam’da haftada bir veya yılda bir camiye giderek kendini Müslüman olarak gören, geri kalan zamanda okulda ve akademik kurumlarda başka felsefe ve ideolojilerin hükmüne boyun eğmek yoktur. Cami aynı zamanda bir ilim merkezidir ve ilim merkezi de camidir.”⁸⁹⁷

-Siyasi Açıklamalar

⁸⁹⁶ Mâide 5/65-66.

⁸⁹⁷ TH, c. II, s. 90-92.

“Allah size emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor”⁸⁹⁸ ayetini tefsirinde kim olursa olsun bütün insanlar arasında adaletle hükmetmek Müslümanların görevi olduğuna ve Müslümanlardan başka hiç kimse, hiçbir sistem ve toplumun bunu başaramadıklarına dikkat çekilmiştir. Müfessir, hükümün ve devletin devamı için asıl olan iman değil adalet olduğunu ve bunun İslam’ın hüküm konusundaki temel ilkesi olduğunu dile getirmiştir.⁸⁹⁹

Muhammed Sadık’a göre, Allah’ın emrine itaat farz-ı ‘ayndır. Ancak ‘ülü’l-emr’e itaat için birkaç şartlar bulunuyor. Ayetteki ‘ülü’l-emr’i sadece vali olarak anlamak yanlıştır. Yine her valinin (hâkimin) emrine itaat edilmez. Emrine itaat vacip olan valinin, öncelikle İslam’a itikat ve ameli bulunması, İslam şeriatıyla hükmetmesi lazımdır. Kur’an’daki “kendinizden olan” kaydı bu şartı ifade eder. Onların hükmü Kur’an ve sünnete muvafık olmalıdır. Günah ve Allah’a itaatsizlik sayılan emre itaat edilmez.⁹⁰⁰

-Kur’an’ın Özgün Öğretileri

İslam dini insanın haysiyet ve özgürlüğüne önem verir. Bunun en bariz göstergelerinden biri tarihte ilk defa köleliği kaldırmayı hedeflemesidir. İslam, köleliğin tüm kapılarını kapatmıştır. Çeşitli yollarla Müslümanları köle azat etmeye davet etmiş, hatta köle azat etmeyi ibadet ve Allah’a kurbet hâsıl etmenin en semereli vesilesi kabul etmiştir. Hür insanı köleleştirmeyi ise büyük günah saymıştır.⁹⁰¹ Kölelik nüzul dönemi ve öncesi yaygın ve had safhada idi. İslam insanların kötü alışkanlıklarından içki, zina, riba gibi sosyal hastalıkları tedrici tedavi ettiği gibi, kölelik ile ilgili münasebetleri de zaman içerisinde düzeltmiştir. Çünkü bu gibi konularda acelecilik fayda vermeyeceği kesindir. İslam köleliğe karşı planlı ve tedrici savaş açmıştır. Önce insanlara birbirlerini köle yapmalarının iyi olmadığı anlatıldı. Sonra kul azat etmenin sevaplı bir iş olduğu, ahirette

⁸⁹⁸ Nisâ 4/58.

⁸⁹⁹ TH, c. I, s. 564.

⁹⁰⁰ TH, c. I, s. 566-567.

⁹⁰¹ TH, c. I, s. 484; TH, c. II, s. 114, 573; TH, c. IV, s. 174-177; TH, c. VI, s. 477.

necata, günahların affına sebep olduğu ayet ve hadislerle beyan edildi. Daha sonra zekât ve keffaret gibi ibadetlerde kul azat etme emri getirildi. En önemlisi bu işler sadece sözde kalmadan amelde karar buldu.⁹⁰²

İslam hoşgörü dinidir. O diğer dindeki kişilerin hak ve hukuklarını da korur. Müslümanla evlenen ehli kitap bir kadın isteği üzerine dininde kalabilir ve gereği ile amel edebilir. Böyle bir hoşgörü, tüm insanlığın saadet ve mutluluğunun kefilidir ve yalnız mükemmel din olan İslam'a hasır. Bunu anlamak için diğer dinlere bakmak yeterlidir. Mesela, Nasranî dinindeki Katolik mezhebinde bulunan bir kişi Protestan veya Marunî mezhebindeki kızla evlenemez.⁹⁰³

İslam evrenseldir.⁹⁰⁴ Tarihsel bağlamda Kur'an'ın ilk muhatapları konumundaki putperest Arapları uyaran bu ayetler, evrensel planda her devirde İslamî inanç ve değerler karşısında benzer düşmanlıkları sergileyenleri ilgilendiren umumi bir ikaz anlamı da taşımaktadır. Müfessir, helak olmuş kavimlerin kıssalarının sonunda "Allah Teâla ibret almak için Mekke ehline ve tüm insanlığa geçmiş ümmetlerin kıssalarını tilavet etmesini Peygamber'e (s.a.v.) emretti." gibi ifadelerle bu mesajların evrensel olduğuna işaret etmiştir.⁹⁰⁵

İslam'ın diğer temel prensipleri: İslam insanın malını, canını, ırzını korur;⁹⁰⁶ insanlara kolaylık yolunu seçer;⁹⁰⁷ emir ve yasaklar insanın takati dairesinde olup ona göre mükâfatı ve mücazâtı verilir;⁹⁰⁸ yalnız Allah'a ibadet etmek;⁹⁰⁹ her şey onun iradesine bağlıdır;⁹¹⁰ tüm semavi dinlerin aslı birdir;⁹¹¹ diğer dindeki kişilere de iyilik ve

⁹⁰² TH, c. IV, s. 174-176.

⁹⁰³ TH, c. II, s. 19-20.

⁹⁰⁴ TH, c. I, s. 43, 68, 574; TH, c. II, s. 558; TH, c. III, s. 273; TH, c. V, s. 142.

⁹⁰⁵ TH, c. VI, s. 303.

⁹⁰⁶ TH, c. I, s. 644-645; TH, c. II, s. 285-286.

⁹⁰⁷ TH, c. I, s. 90, 161, 167, 525, 550; TH, c. VI, s. 449.

⁹⁰⁸ TH, c. I, s. 303, 574; TH, c. II, s. 286, 325, 598; TH, c. IV, s. 55, 81; TH, c. VI, s. 175, 449.

⁹⁰⁹ TH, c. I, s. 70, 660; TH, c. III, s. 345-346, 631; TH, c. IV, s. 347, 405; TH, c. V, s. 190.

⁹¹⁰ TH, c. II, s. 187, 421; TH, c. III, s. 535; TH, c. VI, s. 311, 332.

⁹¹¹ TH, c. I, s. 647; TH, c. II, s. 33; TH, c. V, s. 639.

yardım etmeye teşvik eder;⁹¹² iyilik ve kötülük Allah'ın emir ve nehyine bağlıdır. Allah'ın iyi dediği şey iyidir.⁹¹³

En son inen “bugün sizin için dininizi kemale erdirdim”⁹¹⁴ ayetinin helal ve haram meselesiyle ilgili ayetin içinde zikredilmesini çok manidar bulan müfessir, bunun dinin insan hayatının tüm alanlarını kapsayıcı olduğuna bir örnek olabileceğini söyler. Ona göre, din şimdiki bazı yolsuzların dediği gibi “her insanın kalbinde olması gereken düşünce, hayal ve fikirdir” değildir. Belki insanın hayatının tüm alanlarını kapsayan şamil bir sistem ve nizamdır. Din kendinde itikadi konuların yanı sıra ahlak, muamelat, maneviyat, talim, terbiye, ekonomi, siyaset, sosyal meseleler, ibadetler, helal ve haram vd. meseleleri de içine alır. Bütün bu hususlarda şeriatın hükümlerine uyanlar, Allah'ın emrine itaat etmiş olduğu gibi uymayanlar da Allah'ın emrine isyan etmiş olur. Çünkü kusursuzluğu Allah tarafından ilan edilen bir şeriattan sapma onu itiraf etmemek demektir. Bu da inançsızlığa götürür. İslam şeriatını hayatına uygulayan kişi ilahi programı, mükemmel programı almış olur. Onun inancı, manevi hayatı, eğitimi, ahlakı, ekonomisi, sosyal hayatı, siyaseti, çeşitli ilişkileri, sistemleri, hâsılı iki dünyada da mutluluğu mükemmel olacaktır.⁹¹⁵

-Antropolojik Yaklaşımlar

Her müfessir içinde bulunduğu şartların oluşturduğu zihin dünyası ve bilinç ile tefsirini yazar. Bilinçler farklılaştıkça Kur'an yorumları da farklılaşır. Bu farklılıklar iklim şartları, coğrafi özellikler, ilim, sanat, felsefe, teknoloji gibi birçok unsurun sonucudur. Dolayısıyla tefsir metinlerini okurken onların yazarlarını ve yazılma dönemindeki koşulları göz önüne almak gerekir.⁹¹⁶

⁹¹² TH, c. I, s. 282-283; TH, c. VI, s. 125-126.

⁹¹³ TH, c. I, s. 157.

⁹¹⁴ Mâide 5/3.

⁹¹⁵ TH, c. I, s. 198, 293; TH, c. II, s. 13, 113, 485; TH, c. VI, s. 144-145.

⁹¹⁶ Avcı, Hatice, “Tefsir Eserlerini Kültürel Antropolojik Yaklaşımla Okumak”, *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science*, 2019, cilt: VI, sayı: 34, s. 518.

Muhammed Sadık'ın kaleme aldığı *Tefsiri Hilâl*, son bir asırda Orta Asya'daki siyasi, sosyal ve kültürel hayatın tümünden değiştirilmesi, özellikle ateizm baskısı altında dininden uzaklaştırılan ve bağımsızlık sonrası dine susamış bölge Müslümanlarına dinini Kur'an ayetleriyle basit ve sade üslupla yeniden anlatma çabasıdır. Sovyetler Birliği'nin son yılları, bir taraftan siyasi yıpranmayla dini baskının azalması, diğer taraftan farklı dini grupların bölgeye sızma çabalarının revaç bulduğu bir dönemdi. Muhammed Sadık o zamanda telife başladığı tefsiriyle Orta Asya'da Ehl-i sünnet din anlayışını yerleştirme, toplumda yaygın yanlış adet ve hurafeleri ıslah etmeye çalışmıştır. Bazı ayetlerin tefsirinde bölgede yaşayan farklı kesimlerin hayat anlayışı ve dine karşı tutumlarını görebiliriz. Zira müfessirin kendi çağının meselelerini tefsire taşıması, onlara çözüm sunması ya da değerlendirmesi tefsir ilminin karakterlerinden biridir ve müfessirlerin öznelliklerinden kopamamalarının göstergelerindedir. Mesela, قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرِيكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ayetindeki⁹¹⁷ Hz. Nuh'a hitaben söylenen bu sözlerin, Hz. Peygamber zamanında, daha sonraki devirlerde hatta günümüzde de bulunduğu söylenmiştir. “Asi kavimlerin ileri gelenleri: “Biz seni apaçık bir sapkınlık içinde görüyoruz” derken, o ileri gidenlerin zatına mensup kişiler bir ara; “Din afyondur, dindarlık gericiliktir, irticadır” dediler. Şimdi ise kaba üsluplarını değiştirerek, münafıkça: “Din iyidir, ancak o kişinin kalbinde olmalı, dindar kimseler de dinini kalbinde saklasın” diyorlar.”⁹¹⁸ diyerek din karşıtı kişilerin kullandıkları ifadelerin değişmesiyle kimliklerinin değişmediğine dikkat çekerken sözü kendi zamanına getirmiştir.

Ahirette Allah ayetlerini yalanlayan topluluklara أَكْذَبْتُمْ بآيَاتِي وَلَمْ تُحِيطُوا بِهَا عِلْمًا أَمَّادًا كُنْتُمْ “Demek siz, ne olduğunu iyice dinleyip anlamadan benim ayetlerimi yalanladınız, öyle mi? Değilse, bu yaptığınız neydi?”⁹¹⁹ diyecektir. Müfessir, Allah'ın ayetlerini yalanlamaya cesaret eden, Kur'an ayetlerine dil uzatan hudasızlar/tanrısızların aslında

⁹¹⁷ A'râf 7/60.

⁹¹⁸ TH, c. II, s. 342.

⁹¹⁹ Nahl 16/84.

ayetleri hiç anlamadıklarını; bir Arapça kelime bile bilmeyen kişilerin Kur'an'da bulunmayan bazı sözleri "ayet" diye tenkit ettiklerini, Kıyamet günü onların tamamının ayette tavsif edildiği gibi sorguya çekilecekleri haberini vermiştir.⁹²⁰ Müslüman toplumları arasında fitne çıkartma amacıyla sorular soran kişilere Hz. Ömer'in fitnecilere uyguladığı cezayı uygulamanın muvafık olduğunu söylemiştir.⁹²¹ Dinden habersiz kişilerin Kur'an ve İslam'a karşı dil uzattığı ve ortalığı karıştırma çabaları yaşandığı bir zamanda yazılan bir tefsirde onlara bir tepki olarak bu tür açıklamaların bulunması gayet tabiidir.

Muhammed Sadık'a göre, Kur'an sadece belli durumlara yönelik birtakım tarihsel bilgiler içeren bir metin değil, aynı zamanda, bir konunun esaslarına değinerek, sonradan gelecek okuyuculara yorum kapısını aralayan bir kitaptır. Bu nedenle, Kur'an'a tarihin belli bir döneminde nazil olmuş, o dönemin sonunda işlevini kaybetmiş bir metin olarak bakmaz. O ayetlerde geçen hadise, olay ya da tavsifleri bu zamana da taşıyarak, bu olayların ve bu tarz kişilerin hala var olduğuna dikkati çeker. "Bu halet özellikle günümüzde çok yaygın", "bugünlerde/şimdilerde aynı bu tipteki kişiler çoğalmıştır" vb. tabirlerle onları bu ayetin şümulüne dâhil eder.⁹²²

Muhammed Sadık, ayetlerin tarihsel delaletini inkar etmeden, ayetin arka planı ve geleneksel yorumları (*mantûk*) aktarırken ayetteki söylenmeyen (*mefhûm*) ya da bugüne bakan cihetini tespit etme ve aktarmada kendi dönemi ve toplumu üzerinden örneklendirmiştir. Mesela, cahiliye döneminde insanların bazı hayvanları kendilerince ilahlaştırdığını izah ederken, kendi döneminde okullarda çocukların yemekten sonra bazı şahıs ve partiye teşekkür etmelerinden başlayarak, onun heykeli altına alev yakarak önünde baş eğme ve saygı duruşu yapma gibi hareketlerin ateizm rejiminin dayattığı

⁹²⁰ TH, c. IV, s. 356.

⁹²¹ TH, c. V, s. 586.

⁹²² TH, c. I, s. 21, 50, 388; TH, c. II, s. 61, 62, 69, 87, 98, 172, 376, 414, 544; TH, c. III, s. 251; TH, c. IV, s. 303; TH, c. V, s. 562.

adetler olduğuna, halkın üzerindeki tağutların kendine ait remizleri kutsallaştırdığına dikkati çekmiştir.⁹²³

“İnsanlardan bazıları Allah’tan başkasını ona denk tutarlar da onları Allah’ı sever gibi severler.”⁹²⁴ ayetini tefsir ederken “ayetin nüzülü döneminde Allah’a denk/şirk tutulan şeyler putlar, taş, ağaç, hayvan vb. basit şeylerdi. Bu zamana gelince bunlara şahıslar, cemiyetler veya fırkalar da eklendi.” diyerek Sovyetler döneminde toplumda yüceltilen Lenin, Komünistler, hudasızlar topluluğuna işaret etmektedir.⁹²⁵

Muhammed Sadık, tefsirinde bazen ayetin bağlamı dışında genellemelerle her dönemde o vasıflara sahip kişilerin ayetin şümûlü dahilinde aynı hükmü aldıklarını vurgulamıştır. Tevhid ve hakikati takip eden zümreye karşı çıkan ve onları yoldan caydırmaya çalışan tağutlarla ilgili bazı yorumlarında din düşmanları, bozguncular, zalimler, hudasız topluluklar gibi ibarelerle Rus dönemi ve o günkü din karşıtı söylem ve eylemde bulunan kişilerin bu ayetin şümûlünde olduğu, onların kısa zamanda (bu dünyada) hüsrana uğradığını hatırlatmıştır.

Mesela, ثَانِي عَطْفِهِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَنُذِيغُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَذَابَ الْحَرِيقِ “İnsanları Allah’ın yolundan saptırmak için böbürlenip haktan yüz çevirerek tartışmasını sürdürür. Onun için dünyada bir rezillik vardır. Kıyamet gününde ise ona yakıcı azabı tattıracağız.”⁹²⁶ ayetinin tefsirinde “bu hakikatin uzak ve yakın tarihimizde de günümüzde de görebiliriz ve bundan sonra da göreceğiz”⁹²⁷ diye Rus döneminde bölgedeki İslam karşıtı hareketlerin akıbetinin hüsrana ve rezalet olduğuna işaret etmektedir. Yine, “Firavun halkları gruplara ayırdı.”⁹²⁸ ayetinin tefsirinde, tarihte tüm Firavunların hakimiyetini elde tutmak için kullandıkları uygulamanın benzer olduğunu, halkı

⁹²³ TH, c. II, s. 136.

⁹²⁴ Bakara 2/165.

⁹²⁵ TH, c. I, s. 147.

⁹²⁶ Hac 22/9.

⁹²⁷ TH, c. IV, s. 10.

⁹²⁸ Kasas 28/4.

parçalayıp bir birine düşman yaparak onları kendileriyle uğraştırdıklarını⁹²⁹ dile getirmiştir. Bununla Rusların Müslüman toplumları parçalamak için üzerinde uyguladıkları sınır, yazı ve dil ayrımı yaparak aralarına milliyetçilik düşüncesini serptiği ve birbirlerine düşman yaparak kolayca kontrol ettiklerine imada bulunmuştur.

Diğer yandan müfessir, Hz. Peygamber ve ashabına teselli veren kıssa ve bazı ayetlerde, din karşıtı baskılara, iftira ve zulme uğrayan Müslümanlara umut ışığı olmaya çalışmıştır.⁹³⁰ Bakara 2/13 ayetindeki münafıkların hallerine izah ederken şöyle demiştir:

“Aslında insanlığın çiçeği iman getirir. Müminler insanların en hayırlısıdır. İmansız insan hayvandan beterdir. Münafıkların kalpleri kin ve kibirle dolu olduğundan, kendilerini yüksek tutarlar ve “biz o süfahanın iman ettikleri gibi mi iman ederiz?” derler. Son zamanlarda münafıklık sıfatı bulunan kişiler çoğaldı. Onlar dindarlığı akli zayıflık olarak biliyorlar. Alimlere, iman yolunda hayatını bağışlayan kişilere çeşitli ayıplar takarlar ve hakaret ederler. Ancak Allah her şeyi gören ve bilen zattır. Kimin kim olduğunu kendisi iyi bilir, adaletli ve gerçek kıymeti de kendi verir...”⁹³¹

Çeşitli ithamlarla vatanından ayrılan Muhammed Sadık’ın yurtdışında kaleme aldığı bu tefsirinde kendisi gibi kısıtlama ve iftiraya maruz dindar kesime teselli vermeye çalıştığı barizdir. “وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ” “Andolsun ki, biz onlardan öncekileri de imtihandan geçirmiştir. Elbette Allah, doğruları ortaya çıkaracak, yalancıları da mutlaka ortaya koyacaktır.”⁹³² ayetinin tefsirinde de ayetlerin indiği Mekke döneminde imanı sebepli zorluk çeken sahabilere işaretten sonra, bu dönemde de bazı Müslümanların bu tür sınavları tekrar tekrar yaşadıkları, sabırla imanın

⁹²⁹ TH, c. IV, s. 363.

⁹³⁰ TH, c. IV, s. 337-339.

⁹³¹ TH, c. I s. 20-21.

⁹³² Ankabût 29/3.

cilalandığı vurgusu yapılmıştır. Ardından insanlar içinde en ziyade zahmet ve meşakkatle imtihan olunanın enbiyâ-i izam olduğunu ifade eden hadisi nakletmiştir.⁹³³

Toplumun bir diğer kesimi olan lakayt zümresine yönelik eleştiriyi de ihmal etmemiştir. Özellikle, ibadetler konusunda ihmalkâr davranan Müslümanlarla ilgili ayetler tefsirinde sert uyarılarda bulunmuştur. Mesela, A'râf 7/11-13. ayetlerinin tefsirinde İblis'in Allah'ı bildiği ve iman ettiği halde Âdem'e secde etme emrine itaat etmediğinden Allah'ın dergâhından kovulduğu ve lanetine uğradığını beyan etmiştir. Ardından;

“Ayetin ifadesine dikkat edersek, bu zamanda kendinin Müslüman olduğunu iddia eden, ancak Allah'ın emirleri/ibadet konusunda türlü bahaneleri öne süren kimselerin aynı İblis'in işini yaptıkları ortaya çıkar. Çünkü onlar da İblis gibi ‘Allah'a iman getirdik, dine itikadım var’ derler. Ancak onlara “itikadın varsa, iman davasında bulunuyorsan namaz kıl, oruç tut, Allah'ın emirlerine uy” dersin, türlü bahaneleri bulurlar. “İtikat kalbin işidir. Din kişinin şahsi işidir. Madem Allah'ın var olduğunu biliyorum ve dine itikat ediyorum, o zaman ben Müslümanım ve necat bulurum” derler. Ancak ayetten anlaşılıyor ki, İblis Allah'ın varlığını onlardan daha iyi biliyordu, itikatta onlardan daha güçlü idi. Ancak amel etmediği için Allah'ın lanetine uğradı, cennetten kovuldu, rezil olacağı haberi verildi.”⁹³⁴

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ ارْكَعُوا لَا يَرْكَعُونَ “Onlara, “Ruku edin!” denildiğinde ruku yapmazlar”⁹³⁵

ayeti hakkında da şöyle der:

“Bu ayet sizin ve bizim yaşadığımız toplumdaki gerçek durumu önceden haber veriyor. Bu da Allah'ın ilmine has bir haslettir. Komşularınıza ya da akrabalarınıza “Namazı bırakmayın. Allah'a ibadet edin” deyin bakalım. Önce suçlanacaksınız. Sizi

⁹³³ TH, c. IV, s. 422-423.

⁹³⁴ TH, c. II, s. 303-304.

⁹³⁵ Mürselât 77/48.

gerici sayarlar. Ne kadar konuşursan konuş bildiklerinden geri kalmazlar ve namaz kılmazlar. Yani, onlara namaz kılın denilse kılmazlar.”⁹³⁶

Yukarıdaki misallerde görüldüğü üzere, Muhammed Sadık’ın tefsirinin dirâyet yönü birçok noktada Ehl-i sünnet çizgisini takip etmiş ve bunu kendisi de net olarak ifade etmiştir. Ayrıca kendi çağının sorunlarını yer yer tefsirine taşımış ve onlara yönelik açık yorumlar veya göndermeler yapmaktan çekinmemiştir.

3.4. *TEFSİRİ HİLÂL’DE ULÛMÜ’L-KUR’ÂN*

Bir müfessirin tefsir anlayışını tespit etmek için onun Kur’an ve Ulûmü’l-Kur’an’la ilgili görüş ve düşüncelerin bilinmesi son derece önemlidir. Çünkü müfessirin Kur’an ayetlerini nasıl değerlendirdiğini, buna bağlı olarak ilahi hitabı nasıl algıladığı gibi hususları bilmek onun tefsir sahasına bulunduğu katkıyı belli ölçüde vuzuha kavuşturmak demektir.⁹³⁷ Bu mülahazadan hareketle çalışmamızın bu bölümünde Muhammed Sadık’ın Kur’an ilimlerine ilişkin düşünce ve kanaatleri ele alınacaktır.

Muhammed Sadık’ın *Kur’an İlimleri* adlı kitabının bu konuda Özbekçede ilk kaleme alınan eser olduğundan bahsetmiştik. Müellif kitabında Ulûmü’l-Kur’ân’ı şöyle açıklamıştır: “Ulûm kelimesi ilim kelimesinin çoğulu olup, Kur’an kelimesiyle birlikte *Kur’an İlimleri* manasını ifade eder. Yani, Ulûmü’l-Kur’ân Kur’an-ı Kerim ile ilgili ilimleri içine almaktadır.”⁹³⁸ Ona göre, bu ilmin kapsamı çok geniş olup Kur’an-ı Kerim’in tarihi, nüzûl sebepleri, toplanması, tertibi, kıraati, ayetlerinin sayısı, i’câzı, muhkem ve müteşâbihi, nâsîh ve mensûhu gibi ilimleri ihtiva eder. Bu ilim Kur’an ile ilgili olduğundan dolayı en önemli ilimlerden biridir. Kur’an İslam dininin temel kaynağı olması hasebiyle İslam düşmanlarının ilk başta saldıracağı hedef haline gelmiştir.

⁹³⁶ TH, c. VI, s. 344.

⁹³⁷ Maşalı, a.g.e., s. 87.

⁹³⁸ KI, s. 4.

Kur'an'da noksanlık bulmaya çalışırlarsa reddiyede bulunmak ve yanılıklarına düşmemek için Kur'an ilimlerine vâkıf olmak gerekmektedir.⁹³⁹

3.4.1. Esbâb-ı Nüzûl ve Yorumlarda Tarihsel Bağlamın Yeri

“Kur'an ilimlerinden biri olarak esbab-ı nüzûl ilmi, İslamiyetin ilk asrından bu yana Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında önemli bir ilim olarak mütalaa edilmiştir.”⁹⁴⁰ Bir ayet veya surenin ne zaman, nerede, hangi şartlarda ve hangi olaya dair nazil olduğunu bilmek hem o ayet ve surenin ilahi maksada uygun şekilde tefsir edilmesine yardımcı olur, hem de hükümlerin konulmalarına sebep olan hikmetlerin kavranmasını sağlar,⁹⁴¹ ayetler arasında var olduğu zannedilen müşküllerin halli, mübhem ayetlerin beyanı, ayet ve sureler arası münasebet gibi konuların anlaşılmasına yardımcı olur.⁹⁴²

Muhammed Sadık, sure girişlerinde genel olarak nüzul tarihi, sebebi ve ortamı hakkında açıklamada bulunmuştur. Bazen ayetler sadedinde ayetin yorumundan önce veya sonra ayetin nüzul sebebi hakkındaki rivâyetleri aktarmıştır. Ona göre, ayetin sebep-i nüzulünü bilmek surenin ve Kur'an'ın bütünlüğünü kavrama ve ondan şer'î hükümlerin istinbatı açısından çok önemlidir. Yine sebep-i nüzul rivâyetleriyle Kur'an-ı Kerim'de nazil olan şeyin muayyen hikmetini bilmek Müminin imanını takviye eder ve Allah'ın kitabına amel etmeye rağbeti artırır.⁹⁴³ Bunun dışında, sebep-i nüzul rivâyetleri ayetin manasını anlamaya, ayetleri anlamada çıkabilecek güçlükleri gidermeye; ayetlerdeki karışıklığı gidermeye yardım ettiği gibi onu ezberlemeyi, anlamayı ve ilahi kelamı kalbine yerleştirmeyi kolaylaştırır.⁹⁴⁴

⁹³⁹ *Kİ*, s. 6.

⁹⁴⁰ Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an ve Bağlam*, Şûle Yay., İstanbul 2008, s. 48.

⁹⁴¹ es-Suyûtî, Celâlidîn, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-riâle Nâşirûn, Dimeşk 2008, c. I, s. 38; Mennâu'l-Kattân, *el-Mebâhîs*, s. 79.

⁹⁴² ez-Zerkeşî, Bedriddîn, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır 1957, c. I, s. 23; Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, s.38; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 117; Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İfav Yay., İstanbul 1998, s. 109-110.

⁹⁴³ *Kİ*, s. 164.

⁹⁴⁴ *Kİ*, s. 164-172.

İlk surelerde konulara bağılı olarak sebep-i nüzul rivâyetlerini yeri geldikçe aktarıırken Enfâl, Nûr, Rûm, Fetih, Mücâdele, Haşr, Mümtetine, Münâfikûn, Tahrîm, Cin, Müzzemmil gibi surelerde sure girişinde sebep-i nüzul ve tarihsel bağlamla ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. Çünkü bu surelerde sebep-i nüzule bağılı olarak Kur'an'ın genel konuları dışında tek bir konu üzerinde durulmuştur. Bununla beraber çoğu sure ve ayet tefsirinde sebep-i nüzul ile ilgili hiçbir bahis bulunmuyor. Zira müfessirin de belirttiği gibi Kur'an ayetleri iki türdür. Biri hiçbir sebebe bağılı olmadan doğrudan doğruya inen ayetler ki, Kur'an'ın ekser ayetleri bu türdendir. İşbu ayetler insanlara hidayeti göstermek için sebepsiz nazil olmuşlardır. Diğeri bahsinde bulunduğumuz bir sebebe bağılı olarak inen sure ve ayetlerdir.⁹⁴⁵ Kısaca her ayetin iniş sebebi hakkında bir rivâyet yoktur. Ancak öyle ayetler vardır ki, ancak bu rivâyetler ışığında anlaşılabilir ve ondan bir hüküm çıkarılabilir.

Müfessir, sure ve ayetlerin sebep-i nüzulünü öğrenmenin sadece sahih nakillerle gerçekleşebileceği kanaatindedir. Bu nedenle bir ayetin iniş sebebiyle ilgili rivâyetler ancak o ayetin inişine şahit olan, iniş sebeplerini bilen ve onun ilmine vâkıf olan sahabe tarafından doğru yolla nakledilebilir. Ona göre, sahabeden nakledilen sebep-i nüzul başka bir rivâyetle tasdik edilmezse de kabul edilir. Çünkü sahabeden rivâyet edilen haber Hz. Peygamber'den nakledilen şeyin hükmünü alır. Zira sahabe bu gibi meselelerde çok hassastırlar ve yalnız duyduğu, gördüğü, Hz. Peygamber'in hazır bulunduğu serada onun onayladığı (takrir) şeyleri nakletmişlerdir. Eğer ayetin nüzulü ile ilgili nakledilen haber mürsel ise onun ancak başka bir mürsel olan haberle desteklenmesi ve bu haberin Mücahid, İkrime ve Said b. Cübeyr gibi büyük âlim ve müfessir tabiun tarafından rivâyet edilmesi durumunda kabul edilebilir.⁹⁴⁶ Buradan anlaşılacağı üzere Muhammed Sadık,

⁹⁴⁵ *Kİ*, s. 160.

⁹⁴⁶ *Kİ*, s. 173-174.

esbab-ı nüzule dair nakledilen bilgilerin kabulü konusunda ihtiyatlı davranarak sika ravilerin rivâyetlerini kabul etmektedir.

Müfessir bir sure veya ayetin birden fazla sebebi nüzulü varsa diğer rivâyetleri de aktarmıştır.⁹⁴⁷ Onun nüzul sebeplerini tespiti, bir tek ayetin nüzulüne ilişkin birden fazla rivâyetin bulunması sorununun çözümüne ilişkin ulûmü'l-Kur'an kitaplarında da bulunan, önerileri şunlardır:

-Rivayetlerden biri sahih, diğeri sahih değil ise sahihi kabul edilir, diğeri reddedilir;

-Rivâyetlerin ikisi de sahih olup onlardan birini diğerinden güçlü yapan amil varsa güçlü yapan amili olan rivâyet alınır diğeri terkedilir;

-İki rivâyet de sahih, onlardan birini diğerinden güçlü yapan amil de yok, ikisini de kabul etme imkânı varsa ikisi de kabul edilir;

-Rivâyetlerin ikisi de sahih olup onlardan birini diğerinden güçlü yapan amil de yok, ancak ikisinin kabulü mümkün değilse ayetin nüzulü tekrarlanmış denilir.⁹⁴⁸

Muhammed Sadık ayetleri kavrama ve yorumlamada sebab-i nüzul rivâyetlerini çok önemsemesinin yanı sıra, ayetleri o özel iniş sebebi ile sınırlandırmamış, evrensel ve umumi hitap bağlamında değerlendirmiştir. Ona göre, Kur'an bütün zaman ve mekânlardaki insanlara hitap eden ve tüm zamanlarda hükmü geçerli bir kitaptır. Ayetin nüzul sebebi belli kişilere has olsa dahi onun hükmü umumidir. O, vahyin doğrudan muhatabı olan şahıslara olan hitabını inkâr etmemekle beraber, bu hitapların tüm zamanlardaki insanlığı karşısına alan ve onların sorunlarını cevaplayan bir kelam olarak bakmaktadır. Müfessir, sebebi nüzule bağlı rivâyetleri izahtan sonra yeri geldikçe ayetteki hükmün umumi olduğu, her zaman ve her şahıs için de geçerli olduğu vurgusunda bulunmuştur. Böylece klasik tefsirde ve fıkhıta daha çok ahkâm ayetleri için uygulanan '*sebebin hususiliği hükmün umumiliğine engel değildir*', '*özel bir sebeple inmiş olsa da*

⁹⁴⁷ TH, c. I, s. 498 (Nisâ 4/11); TH, c. II, s. 131(Mâide 5/101); TH, c. III, s. 450 (İsrâ 17/85); TH, c. VI, s. 193-194 (Tahrîm suresi).

⁹⁴⁸ Kİ, s. 176-183.

ayetin umumiliğine itibar olunur' kuralını anlama ve yorumlamada mümkün olan ayetlerde uygulamıştır. Mesela, kendi mal ve menfaatlerini korumak için hicret etmeden Mekke'de kalan ve imanını gizleyen Müslümanlar hakkında nazil olan ayette, onları *ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ* "kendilerine zulmeden kişiler"⁹⁴⁹ olarak tanımlar. Müfessir bu hükmü tarihsel olay ve şahısların ötesine taşımış, her zaman ve her yerde dini yaşama imkânı olmayan kâfir cemiyetten hicret etmeden onlarla yaşayan kimseleri de 'kendilerine zulmeden kişiler' olarak vasıflamış ve ayetin şümulüne dâhil kılmıştır.⁹⁵⁰ Ayetleri umumlaştırma meselesi aşağıdaki başlıkta da incelenecektir.

3.4.2. Umûm ve Husûs Meselesi

Son yüzyılın Kur'an anlayışında belirgin ayırım noktalarından olan tarihsellik-evrensellik konusunda Muhammed Sadık, ahkâmın zamanla kayıtlı olmadığı, tüm zamanlar için geçerli olduğunu ifade ederek tarihselliği reddetmiştir.⁹⁵¹ Ona göre, tarih boyunca peygamberlere gelen din birdir, yani İslam'dır.⁹⁵² Zira İslam fitrat dinidir.⁹⁵³ Peygamberlerin tebliğde buldukları temel hakikatler aynı olmakla beraber, kendi zaman ve buldukları topluma özel şeriat verilmiştir. Onların peygamberlikleri ve şeriatı kendi kavmi ve belli bir süre için gönderilmiştir. İnsaniyet kemale erdiği bir zamanda peygamberlerin sonuncusu Muhammed'e (a.s) semavi kitapların sonuncusu Kur'an-ı Kerim nazil olmuştur. Onunla tüm insanlar için, her zaman ve mekâna salâhiyetli olan İslam şeriatı cari kılınmıştır.⁹⁵⁴ Onun için "bu hitap evrenseldir (хаммага тегишли – herkesi bağlar),⁹⁵⁵ tüm zaman ve mekâna bakıyor (барча замон ва барча маконларга қаратилгандир)."⁹⁵⁶

⁹⁴⁹ Nisâ 4/97.

⁹⁵⁰ TH, c. I, s. 466, 603; TH, c. II, s. 613; TH, c. V, s. 461; TH, c. VI, s. 159, 493.

⁹⁵¹ Kİ, s. 162,

⁹⁵² TH, c. I, s. 114, 119, 355-356; TH, c. II, s. 12-13; TH, c. IV, s. 443; TH, c. V, s. 645.

⁹⁵³ TH, c. IV, s. 481; TH, c. V, s. 222.

⁹⁵⁴ TH, c. II, s. 12-13; TH, c. III, s. 252.

⁹⁵⁵ TH, c. I, s. 43, 68, 574; TH, c. II, s. 558; TH, c. III, s. 273.

⁹⁵⁶ TH, c. I, s. 574; TH, c. V, s. 142.

Müfessir ayetlerin nüzul ortamı ve ayetin doğrudan kastedilen kişiler hakkında bilgi vermesi yanı sıra çoğu yerde herkesin bu ayetlerin muhatabı olduğuna dikkati yöneltmiştir. Ona göre, ayetteki hitap belli bir topluma veya nüzule sebep olan belli şahıslara yöneltilmiş olsa da hükmü herkes için aynıdır (хукми ҳаммага баробардир,⁹⁵⁷ ҳаммага тегишлидир)⁹⁵⁸. Yani, bazı ayetlerdeki has ifadeler, mesela Hz. Peygamber’e ya da belli bir topluma (kâfirler, ehli kitap, münafıklar vs.) yapılan hitap ve emirler umumidir ve bazı kişiler hakkında nazil olan hüküm aynı sıfatlara sahip olan tüm kişiler için de geçerlidir.⁹⁵⁹ Bu bağlamda o, En‘âm 6/107, Şuarâ 26/213, Neml 27/59, Ankebût 29/45, Ahzâb 33/1, 38, Müzzemmil 73/4, A‘lâ 87/1 ve benzeri ayetlerde hitabın doğrudan Hz. Peygamber’e yapıldığı anlaşılıyor ise de tüm Müslümanların hitabın şümulüne dâhil olduğunu özellikle vurgulamıştır.⁹⁶⁰ Örneğin, فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا “Sen hakka mail (hanîf) olarak dine yönel”⁹⁶¹ ayetinde hitap Hz. Peygamber’e yönelik olsa da tüm Müslümanların gözetildiğini bir sonraki ayette hitabın umumi şekle dönüşmesiyle izah etmiştir.⁹⁶² Yine, ehli kitapla ilgili bazı ayetlerin tefsirinde, örneğin اتَّامُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ نَتْلُونَ “Kitabı okuyup durduğunuz halde kendinizi unutur da başkalarına mı iyilikle emredersiniz?”⁹⁶³ veya مَثَلُ الَّذِينَ حُمِلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا “Kitap yüklenmiş eşeğe”⁹⁶⁴ benzetilen Yahudiler hakkındaki ayetin Müslümanlar için de geçerli olduğunu ayrıca belirterek onlara benzememe konusunda uyarıda bulunmuştur.⁹⁶⁵

Muhammed Sadık bazı ifade ve kelimeleri tahlil ederken örfteki kullanımda anlam daralması, genişlemesi veya değişmesine dikkati çekmiş ve yanlış kullanımları tashih etmiştir. Örneğin, “O’nun dışında dua ettikleri şeyler”⁹⁶⁶ örfte ve ilk akla gelen sadece

⁹⁵⁷

⁹⁵⁸ TH, c. II, s. 558, 615; TH, c. V, s. 461; TH, c. VI, s. 159, 493.

⁹⁵⁹ TH, c. I, s. 466, 603; TH, c. II, s. 33, 613; TH, c. V, s. 461; TH, c. VI, s. 159, 493.

⁹⁶⁰ TH, c. I, s. 131; TH, c. II, s. 106, 244, 298; TH, c. III, s. 618; TH, c. IV, s. 309, 342, 449, 482, 540, 597; TH, c. V, s. 270, 559; TH, c. VI, s. 446, 565.

⁹⁶¹ Rûm 30/30.

⁹⁶² TH, c. IV, s. 482.

⁹⁶³ Bakara 2/44.

⁹⁶⁴ Cuma 62/5.

⁹⁶⁵ TH, c. VI, s. 148. Benzer yorumlar için bkz. TH, c. I, s. 43, 68.

⁹⁶⁶ Ra‘d 13/14.

putlar olmayıp, ayette umum ifade kullanıldığından Allah dışındaki her şeyi -güneş, ay, yıldız, hayvan, insan hatta kabirdeki ölülere yapılan duaların da- ayetin şumulüne dâhil olduğunu söyler.⁹⁶⁷ Aynı şekilde ayette geçen *imâm*, *zâlim*, *iyilik*, *hamr*, *nafaka*, *Peygamber'e itaat*, *ahid ve misâk* gibi umumu ifade eden kavramların örfteki anlamından ve ilk akla gelen anlamdan daha da geniş manayı içerdiği tefsirde belirtilmiştir.⁹⁶⁸ Mesela, “Onlar, Allah’a verdikleri ahidini yerine getirirler ve verdikleri sözü bozmazlar”⁹⁶⁹ ayetindeki ahit ve misakın A’râf 7/172’de geçen (Kâlû Belâ) misakı ifade etmekle beraber tüm ahit ve misakları da kapsadığına işaret edilmiştir.⁹⁷⁰

Müfessir, bazı ayetlerdeki hükümlerin umumi olmadan belli kişilere has olduğunu yeri geldikçe belirtmiştir. Örneğin, fitne amaçlı soru sormaya gelen Yahudiler hakkında inen *فَإِنْ جَاؤُكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرَضْ عَنْهُمْ* emrindeki⁹⁷¹ hükmün, yalnız onlara has olduğunu söylemiştir. Bu tahsisini, İslam cemiyetinde yaşayan gayrı dinler için de (onların dini akideleri ve hükümleri dikkate alınarak) şeriat hükümleri cari olmasına dayandırmıştır.⁹⁷² Yine, *وَيَذَرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ*, “Kötülüğü iyilikle savarlar”⁹⁷³ ayetindeki hükmün umumi kaide olmadığını, *وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا*, “Kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür”⁹⁷⁴ ve *فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ* “Kim size saldırıyorsa, siz de ona yaptığı saldırının aynıyla saldırın”⁹⁷⁵ ayetleri ile beraber değerlendirerek has durumda belli bir amaçla yapılacak bir kural olduğunu söylemiştir.⁹⁷⁶

⁹⁶⁷ TH, c. III, s. 225.

⁹⁶⁸ Ayette geçenler sırasıyla Bakara 2/124, 201, 229, 270, Nisâ 4/59, Ra’d 13/20.

⁹⁶⁹ Ra’d 13/20.

⁹⁷⁰ TH, c. III, s. 231.

⁹⁷¹ Mâide 5/42.

⁹⁷² TH, c. II, s. 63.

⁹⁷³ Ra’d 13/22.

⁹⁷⁴ Şûrâ 42/40.

⁹⁷⁵ Bakara 2/194.

⁹⁷⁶ TH, c. III, s. 233.

3.4.3. Nesh Meselesi

Muhammed Sadık nesh meselesini teorik olarak *Kur'an İlimleri* eserinde incelemiştir. Ona göre, *nesh* kelimesi sözlükte “bir şeyin asıl halini saklamakla beraber onun nüshasını bir yerden başka bir yere geçirmek” veya “bir şeyi ortadan kaldırmak, silmek ve değiştirmek” anlamına gelmektedir. İkinci anlamdaki nesh iki şekilde olur: Neshedilen şey tamamen yok edilir (iptal etmek) ya da neshedilen şeyin yerine başka biri getirilir (değiştirmek). Neshin ıstılahî anlamı ise şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î delil ile kaldırılmasıdır.⁹⁷⁷ Buna göre, zamanı gelince Kur'an'daki bazı ayetlerin belli sebeplerle hükmünün kaldırılıp, onun yerine başka bir ayetle yeni bir hükmün cari edilmesidir.⁹⁷⁸

Müfessire göre nesh, şeriatın yalnız emir ve nehiyelerini içeren cüz'î ve fer'î hükümlerinde olur. Allah'a, peygamberlere, ahirete iman gibi itikadi, namaz ve orucun farz olması gibi dinin rükünlerinde nesih olamaz. Ayrıca vaat ve vaîd içeren ayetlerde, geçmiş ümmetlerle ilgili haberlerde de nesh olamaz. Çünkü bu tür metinlerin tabiatı neshi kaldırmaz.⁹⁷⁹

Muhammed Sadık İslam'daki nesh ve onun hikmetini, bir doktorun ağır hastalığı kendine özgü bir üslupla tedavi etmesine benzeterek şöyle der: Doktor ana hastalığın tedavisinden önce, etraftaki küçük hastalıklara karşı geçici ilaçları verir, daha sonra esas tedaviyi uygular. Allah cahiliyeden kalan adetlerini insanları ıslah ederken başta geçici bir hükmü cari kılmış, zamanı gelince onu yürürlükten kaldırarak onun yerine esas hükmü cari kılmıştır. Allah'ın Müslüman ümmetine olan lütuf ve keremi, onlara saadet ve kolaylığı irade ettiği nesihle anlaşılır.⁹⁸⁰

⁹⁷⁷ *Kİ*, s. 312-313; *TH*, c. I, s. 91.

⁹⁷⁸ *TH*, c. III, s. 377 (Nehil 16/101).

⁹⁷⁹ *Kİ*, s. 316.

⁹⁸⁰ *TH*, c. I, s. 90; *Kİ*, s. 316.

Muhammed Sadık *Kur'an İlimleri* kitabında, Kur'an'ın Kur'an ile neshi, sünnetin sünnet ile neshi, Kur'an'ın mütevatir hadis ile neshi ve sünnetin Kur'an ile neshi konularını ayrı başlıklar altında ele almıştır. Müfessir, Kur'an'ın Kur'an ile neshi meselesini cumhur ulemanın “hem lafzın ve hem de hükmün nesh edilmesi”; “hükmün bâkî kalıp lafzın nesh edilmesi”; “lafzın bâkî olup hükmün nesh edilmesi” başlıkları altında inceledikleri konuları örnekleriyle beraber açıklamıştır. Bunlardan ilk ikisi olan “hem lafzın ve hem de hükmün nesh edilmesi” ve “hükmün bâkî kalıp lafzın nesh edilmesi” meselelerinin teori ve esassız iddiadan başka bir şey olmadığını söylemiştir.⁹⁸¹

Kur'an'ın sünnet ile nesh edilmesi meselesine yalnız lafzi ve akli bahis olarak bakan Muhammed Sadık, uygulamada hiçbir ayetin sünnetle neshedilmediği kanaatindedir. *“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذُوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ*” Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adalet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin...⁹⁸² ayetinin “vârise vasiyet yoktur.” hadisiyle neshedildiği görüşüne itiraz eden müfessir, bu ayetin miras ayetiyle neshedildiğini, mezkur hadisin miras ayetini beyan ve teyit ettiğini ileri sürmüştür. Üstelik bu hadisin âhâd olduğunu, âhâd hadisin mütevatir Kur'an'ı neshedemediği vurgusunu yapmıştır. Aynı şekilde, zina eden evlilerin recmedilmesi ile ilgili hadislerin *الرَّانِيَةُ وَالرَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ* “Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun.”⁹⁸³ ayetini nesh değil tahsis ettiğini, ayrıca bu hadislerin de âhâd olduğuna işarete bulunmuştur.⁹⁸⁴

O, nesh meselesinde ulemayı üçe ayırmıştır: Neshi reddedenler, nesh meselesinde mübalağa edenler ve bu meselede mutedil olanlar. Ona göre, nesh meselesinde mübalağa edenler, tahsis ve istisna konusuna, cahiliye adetlerini batıl kılan ayetlere nesh olarak baktıkları gibi cem'i mümkün olan bazı ayetlere müşkül olarak bakmışlardır.⁹⁸⁵ Ona göre,

⁹⁸¹ *Kİ*, s. 331-336.

⁹⁸² *Mâide* 5/106.

⁹⁸³ *Nûr* 24/2.

⁹⁸⁴ *Kİ*, s. 327-328.

⁹⁸⁵ *Kİ*, s. 336-339.

bir ayetin nesh olduğunu bilmek için Hz. Peygamber veya sahabeden nakledilen açıkça “filan ayet filan ayetle neshedilmiştir” şeklindeki sahih haber olması lazımdır. Bu konuda müfessirlerin sözü ya da müçtehidlerin içtihadı hüccet olamaz.⁹⁸⁶

Müfessir, hakkında nesh yargısında bulunulan kimi ayetlerde neshin mevcudiyetinden bahsetmek mümkün olmadığını dile getirmiştir. Söz gelimi لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ ayetinin⁹⁸⁷ cihadı emreden ayetlerle neshedildiğini ileri sürenlere karşı itiraz ederek şöyle der:

“Cihat Allah’ın dinine davet etmek için olan bir harekettir. Mücahitler karşılarındaki insanlar imana gelirse sevinirler ve onları kendi kardeşleri olarak görürler. Müslüman olmadan kendi dininde kalmak isteyen kişi İslam dinine davet edenlerin yoluna da engel olmaz ise dine zorlama yoktur. Ancak kendisi İslam’ı kabul etmemekle beraber mücahitlere karşı çıkarsa savaştan başka yol kalmaz. “Dinde zorlama yok” ibaresiyle alakalı yaygın olan ikinci bir yanlış anlama da bulunuyor. Kendine Müslüman diyen bazı kişiler Müslümanlığın gerektirdiği vazifeleri yapması konusunda uyarılırsalar “Dinde zorlama yok” derler. Bu delilden yersiz yararlanırlar. Doğru, sen eğer Yahudi veya Nasrani isen seni İslam’a zorlama yoktur. Ancak sen Müslümanlık davasını yapıp da onun gereğini yerine getirmezsen olmaz. Müslümanlık vazifesini yerine getirmeyen kişiye nisbeten cezai tedbirler uygulanacaktır... Demek bu ayeti “dini kabul etmede zorlama yok” diye anlamak lazım.”⁹⁸⁸

Muhakkik alimlerden naklen nâsîh ve mensûh ayetlerin sayısı yediyi geçmediğini söyleyen Muhammed Sadık, *Kur’an İlimleri* eserinde bu yedi mensuh ayetlerle ilgili rivâyetleri nakletmiştir.⁹⁸⁹ Ancak *Tefsiri Hilâl*’de Mücadele 58/12 ve Müzzemmil 73/1-

⁹⁸⁶ *Kİ*, s. 340.

⁹⁸⁷ Bakara 2/256.

⁹⁸⁸ *TH*, c. I, s. 264.

⁹⁸⁹ Bakara 2/180, 184, 240, Enfâl 8/65, Nûr 24/3, Mücâdele 58/12, Müzzemmil 73/1-4 (*Kİ*, s. 340-350).

4⁹⁹⁰ hariç diğer ayetlerin tefsirinde nesihten bahsetmemektedir.⁹⁹¹ Bizce, müfessir okuyucu kitlesinin seviye ve kapasitesini dikkate alarak, diğer bahisli konularda olduğu gibi, ayetten alınacak genel mesajlara dikkati çekmiş, fikri dağıtacak meselelerin kapısını açmamaya çalışmıştır.

3.4.4. Muhkem ve Müteşâbih

Muhammed Sadık, Âl-i İmrân 3/7. ayetinin tefsirinde muhkem ve müteşâbih ayetler hakkında bazı genel bilgileri vermektedir. Ona göre, *muhkem* kelimesi oluşumu sağlam, delâleti açık, her taraftan birbirine uyumlu ve eksikliği olmayan gibi manalara gelmektedir.⁹⁹² Kur'an-ı Kerim'in muhkem ayetleri denildiğinde ise manası açık ve muhatabı tarafından tevil ve açıklama olmadan da anlaşılabilen ayetler kabul edilmektedir.⁹⁹³ *Müteşâbih* kelimesi ise benzeşen, birbirinden ayırt edilmesi zor olan, birden fazla manalara gelen gibi anlamları taşımaktadır. Ulûmü'l-Kur'ân'da ayrı bir ilim olarak ele alınan Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerin muhkem ve müteşâbih olması meselesini Muhammed Sadık şöyle izah etmiştir:

“Kur'an'ın geneli muhkem ayetlerden oluşmaktadır. Ancak, hikmetini Allah'ın kendisinin bildiği, anlaşılması zor, birbirine benzeşen, farklı anlamlara götürülebilen müteşâbih ayetler de bulunmaktadır. Bunların sayısı az olsa da insanların imanını sınamaya hizmet eder. İmanı zayıf ve kalplerinde hastalık olanlar şeriatın ince meselelerini aydınlatan açık muhkem ayetler durduğu halde müteşâbih ayetleri tevil edip yeni bir şey çıkarmaya çalışırlar. Sonra da müteşâbih ayetleri kendi iddialarına delil edinirler. Oysaki müteşâbih ayetlerin tevilini herkes bilemez.

⁹⁹⁰ TH, c. VI, s. 88, 295.

⁹⁹¹ TH, c. I, s. 162, 165, 243; TH, c. II, s. 502; TH, c. IV, s. 117-119. Bakara 2/180. ayete göre vasiyetin farz olduğu ve takvanın şartı olduğunu söyleyen müfessir, bu ayetin miras ayetinden önce indiği, miras ayetiyle kime ne kadar miras verileceği beyan edildiğini söyler. Ayetin neshi ile ilgili bir şey söylemez. Yine, Nûr 24/3 ayetinden zinakar kadının müşrikle evlenmesi mümkün olduğu sonucuna varılmayacağını, ayet zinanın kötü bir iş olduğunu ifade etmek için bu üslubu seçtiğini söylemiş, hesih konusunu açmamıştır.

⁹⁹² KI, s. 350.

⁹⁹³ KI, s. 347.

“Onun gerçek manasını ancak Allah bilir.”⁹⁹⁴ Bu sebepten dolayı Müslümanların müteşâbih ayetlerin teviliyle meşgul olmadan, bu işi Allah’a bırakmaları gerekmektedir.”⁹⁹⁵

Kur’an İlimleri eserinde ise müteşâbihin tarifi konusunda İslam âlimlerinin genelde ikiye ayrıldıklarını söylemektedir. Bir grup alimler: “Müteşâbih ilmi, Allah’ın kendine has kıldığı ve bunu insanlardan kimseye belli etmediği ayetleri inceleyen ilimdir.” demişler.⁹⁹⁶ Onlar, buna örnek olarak ahiret ilmi, kıyametin kopması, Deccalın ortaya çıkması gibi konuları dâhil etmişler. Diğer âlimlere göre, müteşâbih, geniş manaları içermiş olup, idrak edilmesi zor, anlaşılmasında teville ve başka unsurlara ihtiyaç duyulan, delaleti güçlü olmayan ayetlerdir.⁹⁹⁷ Muhammed Sadık *Kur’an İlimleri* kitabında müteşâbihi –lafızda müteşâbih, manada müteşâbih, hem lafız hem manada müteşâbih olarak– üçe ayırarak izah etmiştir.⁹⁹⁸

Müfessir çoğu yerde müteşâbih kabilinden olan ayetlerin zahiri manalarını açıklar, onların keyfiyetini Allah bilir diyerek konuyu kapatır. Münafıkların iki kere azaplanması, Hz. Yûsuf’a kardeşlerinin secde etmesi, Hz. Eyyub’un hastalığının türü, cinlerin ateşten yaratılması, sema ve yerdeki her şeyin Allah’a secde etmesi, altı gün (semalar ve yerin yaratılışı), Arş ve istivânın keyfiyeti gibi konularda tartışmalara girmeden, ayetteki ibarelerin el verdiği zahiri manayı kabul etmiş, “bunların hakikatini yalnız Allah bilir” diyerek tafsilata girmemiştir.⁹⁹⁹

3.4.5. Hurûf-u Mukattaa

Muhammed Sadık Bakara suresinin ilk ayetinin tefsirinde hurûf-u mukattaa’nın çeşitli adları, onların manaları ve onlar hakkında alimlerin farklı görüşlerini özetle

⁹⁹⁴ Âl-i İmrân 3/7.

⁹⁹⁵ *TH*, c. I, s. 310-311; *Kİ*, s. 348.

⁹⁹⁶ *Kİ*, s. 349.

⁹⁹⁷ *Kİ*, s. 350.

⁹⁹⁸ *Kİ*, s. 356.

⁹⁹⁹ *TH*, c. II, s. 606; *TH*, c. III, s. 6, 202; *TH*, c. IV, s. 16, 241; *TH*, c. VI, s. 49; 242.

aktarmıştır. İhtilafın sebebi olarak da Hz. Peygamber ve sahabeden hiçbir rivâyetin bulunmamasını öne sürmüştür. Ona göre, sahabiler onların manalarını biliyorlardı. Çünkü bilmediği her şeyi Hz. Peygamber’den sormak onların adetleri idi. Bildiği şeyler hakkında ise münazara yapmazlardı.¹⁰⁰⁰ Hurûf-u mukattaa’yı belagatle övünen Araplara bir meydan okuma olarak değerlendiren müfessir, sonraki surelerde bazı yorumları hesaba katmazsak “daha önceki/başka surelerde tafsilatlı bilgi verildi” gibi ifadelerle tekrardan kaçınmış ya da “bunun gerçek anlamını Allah bilir” diyerek izah ve yorum yapmamıştır.¹⁰⁰¹

Örneklere gelince, müfessir Sâd suresinin ilk ayetinin yorumunda, Kur’an’da geçen hurûf-i mukattaa’nın hikmetini şöyle açıklamaktadır:

“Allah’ın mukattaa harfleriyle yemin etmesi, o harflerle ilahi kitap nazil kıldığı içindir. İnsanların dünya ve ahiret saadetine ulaşmaları için gönderdiği Kur’an-ı Kerim’deki ayet ve kelimeler bu harflerle yazılmıştır. Ancak aynı harflerle Kur’an’a benzer başka bir kitap hiç kimse tarafından yazılamamıştır ve yazılamayacaktır. Bu ise Kur’an’ın büyük bir mucize olduğunu gösterir.”¹⁰⁰²

Mukattaa harfleri hakkında birkaç farklı yorum getirirken, sonunda kendi tercihini bazen belirtir bazen de belirtmez. Mesela, Tâhâ suresinin ismi ve onun ilk ayeti olarak sayılan “Tâhâ” lafzı hakkında İslam âlimlerinin görüşlerini şöyle aktarmaktadır: “Âlimlerin bazıları, “Tâhâ, hece harflerindedir. Onun manasını sadece Allah bilir” der; bazıları da “Tâhâ, Allah’ın güzel isimlerinden biridir” der. Diğer gruplar da “Tâhâ, Hz. Peygamber’in (s.a.v) isimlerindedir” der veya ‘Tâhâ’ lafzına “Ey insan” manasını verirler.” Muhammed Sadık, yorumların sonunda kendi görüşünü belirtmeden “Tâhâ lafzından ne murat edildiğini sadece Allah’ın kendisi bilir” diye genel tutumunu sergilemiştir.¹⁰⁰³

¹⁰⁰⁰ TH, c. I, s. 14.

¹⁰⁰¹ TH, c. II, s. 4; TH, c. IV, s. 361; TH, c. V, s. 239, 565.

¹⁰⁰² TH, c. V, s. 153. Benzer ifadeler için bkz. TH, c. IV, s. 497; TH, c. V, s. 325, 439.

¹⁰⁰³ TH, c. III, s. 565.

3.4.6. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Mübhem kelimesi sözlükte “karışık gelmesi nedeniyle işin aslına nüfuz edememe, anlamaya imkânı olmaması nedeniyle sözün kapalı olması” anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁰⁴

Mübhemâtın terim anlamını, Kur'an-ı Kerim'de sarîh olarak isimleri zikredilmeyip, ismi mevsuller, işaretler, zamirler ve cins isimlerle ifade edilen erkek, kadın, melek, cin, topluluk, kabileler, mekân, zaman, yıldızlar ve sayılar olarak tarif edebiliriz.¹⁰⁰⁵

Muhammed Sadık mübhemât ile ilgili açıklamalarını daha ziyade kıssaların zikredildiği ayetlerde yoğunlaştırmıştır. Sahih ve güvenilir bir rivâyet bulunmadıkça mübhemleri tayinden uzak durulması gerektiğini genel bir ilke olarak savunmuştur. Sağlam rivâyet bulunmadığında yorum ve detaydan kaçınmıştır. Ona göre, kıssalarda esas itibariyle kişiler, zaman ve mekânlar değil, kıssaların sevk ediliş nedeni önemlidir. O, kıssalarla verilmek istenen mesaj anlaşıldıktan sonra diğer tali unsurların bilinmesine ihtiyaç olmadığını düşünür. Eskiden bu zamana kadar mübhemât konusundaki alimlerin faydasız tartışmalarını ömür, zekâ, zaman ve fırsatı boşa harcamak olarak görmektedir.¹⁰⁰⁶ Kur'an-ı Kerim'de bazı isimlerin açık zikir edilmemesinin sebebi olarak, ibret onların isminde olmayıp, belki onların tasarrufunda olduğuna dikkati çekmiştir.¹⁰⁰⁷ Müfessire göre, Kur'an şahıs, yer, zamanı müphem bırakma üslubunu seçmesiyle onun umumiliğini, her zaman ve mekâna, her topluma geçerliğini arttırmıştır.¹⁰⁰⁸

Müfessir Kur'an'daki müphem hususları ele alırken, bazen farklı görüşleri zikrettikten sonra, kendi fikrini veya tercihini belirterek bunun Kur'an'a has üslup olduğunu, herkesin kendi fikir ve idrakine göre anlayacağını söylemiştir.¹⁰⁰⁹ Bazen farklı

¹⁰⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire ts. c. 12 s. 56-57.

¹⁰⁰⁵ Albayrak, Halis, *Tefsir Usûlü*, Şule Yay., 5. Baskı, İstanbul 2016, s. 149; Yüksel, Muhammed Bahaeddin, “Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtü'l-Kur'an”, *Dini Araştırmalar*, Ocak – Haziran 2018, Cilt: 21, Sayı: 53, s. 59.

¹⁰⁰⁶ *TH*, c. I, s. 245; *TH*, c. II, s. 310.

¹⁰⁰⁷ *TH*, c. I, s. 266.

¹⁰⁰⁸ *TH*, c. IV, s. 599.

¹⁰⁰⁹ *TH*, c. I, s. 530. *Tesir-i Hilâl*'de açıklanan mübhemâtlardan bazıları şunlardır: Öz – İsa (a.s.); büyük ecir, ecir – cennet; iyilik – cennet; ruh – üfleme; nur, kendi kulu – Muhammed (a.s.); nur – İslam dini; zulûmat – İslam dışındaki toplum ve dinler; gün – kıyamet günü; zalimler – müşrik ve kâfirler; zulüm

görüşleri tevfik ederken,¹⁰¹⁰ bazen ayrıntıya girmeden görüşleri aktarmakla yetinmiştir. Mesela, *“وَإِذْ عَلَّمْنَا نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْعَاوِينَ*, “Kendisine ayetlerimizi verdiğimiz, fakat onlardan kendini bir kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine taktığı, nihayet azgınlardan olan kişi”¹⁰¹¹ hakkında muteber tefsirlerde çok sayıda farklı rivâyetlerinin bulunduğunu dile getiren müfessir, bu rivâyetlerin ayetin muayyen bir şahsa has olmayıp belli bir grup kişilere has olduğunun anlaşıldığını söylemiştir.¹⁰¹²

رَسَّ ayeti¹⁰¹³ tefsirinde ise “Ress” kelimesini Arapçada içi sabitlenmemiş, yıkılmaya yüz tutmuş kuyuyu ifade etmek için kullanıldığını söyleyen müfessir, suç işleyen bu kavmin adamları kuyu etrafında oturduklarında, kuyu aniden düşüvermiş ve etrafındaki adamlar da içine düşerek helak olduklarına dair rivâyeti nakletmiştir. Bazı müfessirler bu kavmin Sâlih (a.s) kavmi, bazıları Şuayb (a.s) kavmi ve İbn Cerir Taberî'nin ise Uhdûd sahipleri olarak yorumladığını nakletmiş, ancak kendi tercihini belirtmemiştir.¹⁰¹⁴

3.4.7. Mücmel ve Mübeyyen

İcmâl masterından türeyen mücmel kelimesi, “tefsiri (beyanı) yapılmıyaya dek kendisinden muradın anlaşılmadığı söz”, “delaleti açık olmayan ifade”, “vaz‘ veya örf itibariyle aralarında tercih yapılamayacak derecede iki veya ikiden çok manaya muhtemel lafız” şeklinde tanımlanır.¹⁰¹⁵ Kur’an’da, sözcük ve metin düzeyinde çokanlamlılık,

– şirk; şerikler – ins ve cin şeytanlar; Allah’ın rahmeti – yağmur; hor görülen kavim – beni İsrail; şahitler – melekler, Peygamber (a.s.) ve müminler; yedi tekerlenen – Fâtiha suresi; yeryüzü – Filistin toprakları; zikir – Kur’an; kitap – Kur’an, Levh-ı Mahfuz; Resul, ruh – Cebrail (a.s.); evler – mescitler; yük – günah vd.

¹⁰¹⁰ “Gerçekten onlar, kendilerine Hak geldiğinde onu yalanlamışlardı” En’âm 6/5. ayetindeki ‘Hak’tan murat hak din, hak kitap, hak Peygamber ve hak şeriat olarak yorumlamıştır (TH, c. II, s. 158). Yine, Rahmân 55/17’de iki maşrik ve iki mağrip hakkındaki üç görüşün tamamı beraber tam manayı ifade ettiğini söylemiştir (TH, c. VI, s. 10).

¹⁰¹¹ A’râf 7/175.

¹⁰¹² TH, c. II, s. 418.

¹⁰¹³ Furkân 25/38.

¹⁰¹⁴ TH, c. IV, s. 229.

¹⁰¹⁵ Yüksel, Muhammed İsa, “Mücmelin Beyanı Bağlamında Kur’an’ın Kur’an’la Tefsirinin Bilgi Değeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 39, 2019, s. 180.

ihtimaller ve anlam kapalılıkları bulunmakta ve müfessir genelde bu ihtimal ve çokanlamlılık arasında tercih yapan kişidir.¹⁰¹⁶

Mücmelliğin ya tek kelimedede ya da cümlede olduğunu belirttik. Kelimedeki çokanlamlılık, eş seslilik, zıt anlamlılık, mananın umumi/kapalı olması gibi özellikler, kelimeyi muhtemel yorumlara açık bir hale getirmektedir. Kelimelerdeki kapalılık ve çokanlamlılık bazen genel muhteva içerisinde netleştirilebilir. Yani, lafız boyutundaki muhtemellikler, siyak dikkate alınarak ve konu bakımından bütünlük gözetilerek manalar arasında tercih yapılabilir. Müfessir, Hadîd 57/19. ayetindeki “şühedâ” kelimesindeki mücmelliği bu yöntemle gidermeye çalışmıştır.¹⁰¹⁷ Mücmel kelimeleri mealde bazen kelimenin orijinalliğini (tercüme etmeden) koruma ve daha sonra kelimeyi izah etme yöntemine başvurmuştur. Örneğin, إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا¹⁰¹⁸ geçen هَلُوعًا kelimesini mealde tırnak arasında aynen “helû‘a” şeklinde veren müfessir, tefsirinde hırs, zecir, dayanaksız, sabırsız gibi anlamları taşıdığını ve kelimenin kendinden sonraki ayetlerle tefsir edildiğini belirtmiştir.¹⁰¹⁹ Aynı şekilde *kuru’*, *âyet*, *nesiy*, *hebeta*, *mesna’*, *veyl* vs. kelimeleri de mealde orijinali tercüme edilmeden verilmiş ve kelimenin izahı tefsir kısmında açıklanmıştır.¹⁰²⁰ Bazen farklı yorumlanabilen mücmel kelimeyi mealde Özbekçe karşılığıyla tercüme etmiş, tefsirde “Bizim (...) diye tercüme ettiğimiz kelime, ayette (...) olarak zikredilmiştir”¹⁰²¹ diye kelimenin orijinali, ardından tafsilatlı izahına geçilmiştir.

Bazen müfessir, mücmel ifadeleri izah ederken birkaç görüşleri genelleme ile birleştirmiştir. Mesela, Şuayb Peygamber’in kavmine yönelik söylediği وَأَذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا

¹⁰¹⁶ Yüksek, *a.g.m.*, s. 176.

¹⁰¹⁷ TH, c. VI, s. 62.

¹⁰¹⁸ Meâric 70/19.

¹⁰¹⁹ TH, c. VI, s. 255.

¹⁰²⁰ TH, c. I, s. 200, 208, 223; TH, c. II, s. 157, 174, 555; TH, c. III, s. 522; TH, c. IV, s. 288; TH, c. V, s. 287, 611; TH, c. VI, s. 337, 546.

¹⁰²¹ TH, c. I, s. 49, 110, 121, 184, 265, 417, 438, 473, 487, 510, 512, 535, 542, 550, 557, 618; TH, c. II, s. 5, 6, 7, 39, 74, 75; TH, c. III, s. 434; TH, c. IV, s. 20, 25.

فَكَرَّرَكُمْ “Siz az iken onun sizi çoğalttığını hatırlayın.”¹⁰²² ayetindeki azlığı müfessir, “Sayınız az idi, Allah onu ziyade eyledi, malınız azdı bol eyledi, iyiliğiniz azıcıkta çoğalttı ve hakeza” şeklinde farklı yorumları cem etmiştir.¹⁰²³ Aynı izah tarzını وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَفًّا مَحْفُوظًا “Gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık”¹⁰²⁴ ayetinde yer alan “korunmuş tavan” benzetmesini tefsirinde de sergilemiştir:

“O korunmuş tavandır. Korunmuş olmasında da tam manada korunmuştur. O eksik ve noksandan korunmuştur. O gökyüzünün yere dökülerek düşmesinden korunmuştur. Ondaki ince nizamın bozulmasından korunmuştur. Ondaki ruhanilik ve temizliğin ihlalinden korunmuştur. Ona şeytan ve cinlerin yetişmesinden korunmuştur...”¹⁰²⁵

3.4.9. Kısasu’l-Kur’ân

Kur’an kıssaları son yüzyılda üzerinde en çok tartışılan konulardan biridir. Kıssaların anlaşılmasının önemli şartlarından biri, kıssalarda ne söylendiğinin kıssalarla ne söylendiğinden ayrılmasıdır. Birçok tefsirlerde genellikle kıssalarda ne söylendiği üzerinde durulmuş, ancak kıssalarla ne söylendiği veya kıssaların söylenmesiyle neyin hedeflendiği sorusu ihmal edilmiştir.¹⁰²⁶

Yeri geldikçe kıssaların önemine değinen Muhammed Sadık, Mushaf sırasına göre ilk Kur’an kıssası tefsiri öncesi Kur’an kıssalarına genel bir bakış açısını gösteren şu ifadeleri sarf etmiştir:

“Kıssalar Kur’an’ın farklı yerlerinde ve çeşitli münasebetlerle gelmiştir. Kur’an’daki yeri ve konuya göre, kısasa da değişir. Bazılarına tekrar gibi gözükken kıssalar, aslında her yerde özel, farklı mana ifade eder ve çeşitli gayeler için

¹⁰²² A’râf 7/86.

¹⁰²³ TH, c. II, s. 357.

¹⁰²⁴ Enbiyâ 21/32.

¹⁰²⁵ TH, c. III, s. 635.

¹⁰²⁶ Görgün, Tahsin, “Kur’an Kıssaları’nın Neliği (Mahiyeti) Üzerine”, *Kur’an Kıssalarının Anlam ve Değeri (IV. Kur’an Haftası Kur’an Sempozyumu)*, 17-18 Ocak 1998, 1998, s. 27.

kullanılır. Peygamberler kıssası iman yolundaki devamlı mücadelenin uzun yolunu aks ettiren beyanattır. Geçmiştekilerin hayatında iman için olan mücadelelerin nasıl geçtiğini, akıbetinin ne olduğunu bilmek, gelecek evlat için ibret olması bakımından gayet önemlidir. Bu nedenle, Allah Teâlâ peygamberler kıssalarına önem verir ve Kur'an-ı Kerim'de onlardan yirmi beşinin kıssasını zikreder."¹⁰²⁷

Muhammed Sadık'a göre, Kur'an kıssaları, kurgu ve hayal ürünü değil belki geçmiş ilahi kitaplarda geçenlerin tasdikidir. Onlar geçmişi anma veya yalnız teselli için değil, ondan ibret alma ve hayata uygulama içindir. Kur'an ve kıssaları hidayet rehberidir.¹⁰²⁸

Muhammed Sadık, kıssayla ilgili ayetlerin tefsirine geçmeden önce, o kıssa hakkında genel giriş babında bilgi vermiş, varsa sahih rivâyetleri nakletmiştir.¹⁰²⁹ Bazen bir kıssayı müstakil bir başlık altında ele aldığı de olmuştur.¹⁰³⁰ Müfessir, kıssalarla ilgili aslı esası olmayan, İsrailiyât ya da diğer inançlardan gelen yanlış bilgi ve aşırı yorumlardan kaçınmış ve bu hususta uyarılarda bulunmuştur. Bazen kavimlerin adlarını nereden aldığı, onların yaşadığı yer, kıssada geçen şahısların isimleri ve ilgili bazı bilgileri zikretse de bu gibi bilgileri aktarmada kaynakların sahih ve güvenilir olmasına, teferruat ve detayda aşırı gitmemeye özen göstermiştir.¹⁰³¹

Müfessir, ayetlerde mübhem bırakılan bilgileri açıklama yerine kıssaların Kur'an'da yer alış sebep ve amaçlarını tespite yönelmiştir.¹⁰³² Örneğin, Kehf suresindeki Zülkarneyn kıssası tefsirinde Allah'ın Zülkarneyn'e mağrib ve maşrik krallığını, oradaki insanları yargılama hakkını vermiş olduğu halde, Zülkarneyn'in hevasına tabi olmadan adaletle hükmetmesi, işlerinin Allah'ın lütfuyla yapıldığını anladığından yurdundaki

¹⁰²⁷ TH, c. I, s. 33; TH, c. II, s. 344; TH, c. IV, s. 67, 389; TH, c. V, s. 77.

¹⁰²⁸ TH, c. II, s. 44, 477; TH, c. III, s. 209, 619; TH, c. IV, s. 215.

¹⁰²⁹ TH, c. III, s. 509-513.

¹⁰³⁰ TH, c. VI, s. 233-234, 238-239, 262-264.

¹⁰³¹ TH, c. III, s. 652; TH, c. V, s. 598, 658. Örneğin, Firavun'un kibrinden ve halkına yaptığı zulümlerden bahseden Kasas 28/4. ayetini tefsir ederken, Firavun kelimesinin bir insan ismi olmadığını, Mısır krallarının unvanı olduğunu söylemektedir. Ona göre, Mûsâ (a.s) döneminde Mısır kralı olarak tahtta bulunan şahıs II. Ramses olmuştur. Bu Firavun'un zulmettiği İsrâiloğulları da daha önce Yûsuf (a.s) döneminde öz vatanlarından Mısır'a hicret edip gelmişlerdir (TH, c. IV, s. 363).

¹⁰³² TH, c. III, s. 209-213; TH, c. VI, s. 363.

kişileri kötülüklerden korumaya çalıştığından bahsetmiştir. Kehf suresindeki kıssalardan bir çıkarımda bulunarak der ki;

“İnsan bu dünyada Kehf sahipleri gibi siyasi istibdat, iman yolunda zorluk ve takip fitnesiyle; iki bağ sahibi gibi mal-mülk ve ziynet fitnesiyle; Musa (a.s.) gibi ilim ve marifet fitnesiyle karşı karşıya gelebildiği gibi, hüküm ve hükümranlık, maddi ve manevi üstünlük fırsatı fitnesiyle de baş başa kalabilir. Bu gibi sınav zamanında mümin kulun kendine Zülkarneyn’i örnek alması gerektiği Kur’an’ın talimatıdır...”¹⁰³³

Tefsiri Hilâl’de geçen kıssaların Kur’an’da zikredilmesinin amaçlarıyla ilgili tespitlerden bazıları:

- Muhammed’in (s.a.v.) Allah’ın peygamberi ve Kur’an-ı Kerim’in ilahi kitap olduğunu ispat etmek. Çünkü okuma yazma bilmeyen birisinin geçmişteki kıssaları böyle açık ve kesinlikle beyan etmesi mümkün değildir. Bu ancak ilahi vahiyle olabilir;

- Hz. Peygamber ve onun ümmetini teselli ve kalplerini sağlamlaştırmak. Bu sebepten kıssalar tüm teferruatıyla değil de Hz. Peygamber’in karşı karşıya maruz kaldığı yön merkezli zikredilmiştir;¹⁰³⁴

- Kişileri ilahi vahye terhib/teşvik etmek;

- Akıbet/en son olarak Allah peygamberlere ve müminlere nusret vereceğini ve kafir ve zalimleri helak edeceğini beyan etmek;

- Yahudiler tarafından tahrif edilen tarihi düzeltmek;¹⁰³⁵

- Farklı ümmet ve halkların muvaffakiyet veya helak sebebini açığa çıkarmak;

- Peygamberlerin insanları yalnız iyiliğe davet ettiğini beyan etmek;

- İman ve İslam yolunun saadet yolu olduğu, küfür ve zulüm yolu helaket yolu olduğunu anlatmak.¹⁰³⁶

¹⁰³³ TH, c. III, s. 520.

¹⁰³⁴ TH, c. VI, s. 273.

¹⁰³⁵ TH, c. VI, s. 363.

¹⁰³⁶ TH, c. III, s. 210.

Zikredilen maksatları göz önünde bulundurmadan değişik anlamları çıkarma çabasının asıl maksattan uzaklaştırdığına dikkat çeken Muhammed Sadık, geçmişteki tefsirlerin çoğunun bu yanlışlara düştüklerini teessüfle dile getirmiştir.

3.4.10. Fedâilü'l-Kur'ân

Fedâil, fazilet kelimesinin çoğulu olup üstünlük, meziyet ve şeref anlamındadır. “Fedâilu'l-Kur'ân, Kur'an-ı Kerim'in üstünlüklerini, onun tamamını veya bazı sure ya da ayetlerini öğrenip okuyan, öğreten, dinleyen, ezberleyenlerle hükümlerine göre amel edenlerin kazanacağı sevapları, bazı sure ya da ayetlerinin şifalı oluşuna dair ayet ve hadislerde verilen bilgileri ifade etmektedir.”¹⁰³⁷ *Tefsiri Hilâl*'de surelerin faziletiyle ilgili rivâyetler surelerin giriş veya son kısmında; ayetlerin fazileti ise ilgili ayetin tefsirinde beyan edilmiştir. Bu tür bilgilere genelde “surenin fazlı” lafzıyla, “bu ayet hakkında birçok rivâyet bulunuyor” ifadelerini kullanmıştır. Tefsirdeki Fedâilü'l-Kur'ânla ilgili rivayetleri, Kur'an'ın bütünü, surelerin ve ayetlerin faziletleri olarak üçe ayırabiliriz.

Kur'an'ın fazileti, “*Tefsiri Hilâl Okuyucularına*” başlığı altında yazılan mukaddimede uzunca ele alınmıştır. Önce, Kur'an'ın diğer kelimelerden fazlını beyan eden “Kalamullah'ın diğer kelimelerden fazlı, Allah Teala'nın mahlukatından fazlı kadardır.”¹⁰³⁸ hadisi, ardından Kur'an tilavetinin sevabıyla ilgili “Kim Allah'ın kelimelerinden bir harf okusa, ona bunun için iyilik yazılır. Bir iyilik ise on misliyle verilir. Elif, lâm, mîm bir harftir demiyorum. ‘Elif’ bir harftir, ‘lâm’ bir harftir, ‘mîm’ bir harftir.” hadisi izah edilmiştir.¹⁰³⁹ Müfessir, Kur'an öğrenen kişiye sekine nazil olacağı; içinde Kur'an'dan bir şey olmayanın harabe eve benzemesi; öğrenmede zorlanan kişiye iki kat sevap verileceği; talibi ilme cennet yolunun kolaylaşacağı vs. Kur'an'ı öğrenme ve tilavet

¹⁰³⁷ Aydemir, Abdullah, “Fezâilü'l-Kur'an”, *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, s. 532.

¹⁰³⁸ *TH*, c. VI, s. 573.

¹⁰³⁹ *TH*, c. VI, s. 574.

etmenin fazileti, ona verilecek ecirler ve onunla amel etmenin faziletiyle ilgili rivâyetlere de burada yer vermiştir.¹⁰⁴⁰

Tefsiri Hilâl'de surelerin faziletiyle ilgili rivâyetler ya her surenin başında (sureye giriş kabilinde bulunan açıklamalarda) ya da surenin sonunda zikredilmiştir. Müfessir, genelde surenin fazileti ile ilgili rivâyetlerde (Kur'an'ın bütünüyle ilgili rivâyetlerde yaptığı izahın aksine) uzun açıklamalara girişmemiştir. Tefsirde Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân, En'âm, Kehf, Secde, Yâsîn, Tûr, Kamer, Rahmân, Vâkıa, Cum'a, Mülk, Burûc, Târik, A'lâ, Gâşiye, Tîn, Zilzâl, Tekâsür, Asr, Kureyş, Kevser, Kâfirûn, Nasr, İhlâs, Felâk ve Nâs surelerinin fazileti hakkındaki rivâyetleri nakletmiştir.¹⁰⁴¹ Fâtiha suresinin sonunda, bu surenin ayetlerinin az olmasına rağmen, büyük anlamlar içerdiğini; "Ümmü'l-Kur'ân" olarak adlandırıldığı; surede Allah Teâla'ya övgü, sıfatları, ibadet, ihlas, dua, iyi ümmetleri anma ve yanlış yola sapanların akıbetinin zikredildiğinden bahsetmiştir. Namazın her rekâtında Fâtiha suresinin okunmasının emredildiğini vurgulayan müfessir, surenin fazileti ile ilgili "Namazı benimle kulum arasına yarı yarıya taksim ettim." mealindeki bir hadisi kutsîyi zikretmiştir.¹⁰⁴²

Muhammed Sadık, bazı surelerin faziletine işareten veya sebep ve sonuçlarıyla ilişkili farklı isimler aldığını da beyan etmiştir. Mesela o, Mülk suresinin başında, kendisini okumaya devam eden kimseyi kabir azabından kurtaracağı için Mülk suresine "Koruyucu" ve "Necat veren" isimlerinin de ad olarak verildiğini belirtmektedir.¹⁰⁴³ Aynı şekilde Fâtiha suresine "Kur'an'ın annesi", Yâsîn suresine "Kur'an'ın kalbi", Rahmân suresine "Kur'an'ın gelini" isimleri verilmiştir.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴⁰ TH, c. VI, s. 574-601.

¹⁰⁴¹ TH, c. I, s. 10, 12-13, 307; TH, c. II, s. 154; TH, c. III, s. 525-526; TH, c. IV, s. 537; TH, c. V, s. 624, 670; TH, c. VI, s. 3, 45, 152, 218, 439, 453, 461, 503, 519, 532, 533, 544, 548, 553, 556, 561, 563, 564, 570.

¹⁰⁴² TH, c. I, s. 10.

¹⁰⁴³ TH, c. VI, s. 207.

¹⁰⁴⁴ TH, c. I, s. 10; TH, c. V, s. 72

Tefsiri Hilâl'de لَيْسَ الْبِرَّ (Bakara 2/177), اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ (Bakara 2/255), آمَنَ (Âl-i İmrân 3/26, 27), قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ (Bakara 2/285-286), الرَّسُولُ (Âl-i İmrân 3/173), فَذَافَلَحَ الْمُؤْمِنُونَ (Enbiyâ 21/87), لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ (Enbiyâ 21/87), هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ (Haşır 59/22-24) ile başlayan ayetlerin tefsirinde onların faziletleri hakkındaki rivâyetler zikredilmiştir.¹⁰⁴⁵

Müfessir, Ayetü'l-Kürsî'nin (Bakara 2/255) tefsirinde ayetin faziletiyle ilgili birkaç hadisi aktarmıştır. O rivâyetlerden biri Ebû Umame'den (r.a) nakledilir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kim farz olan namazın peşinden Ayetü'l-Kürsî'yi okursa, onun cennete girmesine ölümden başka bir engel yoktur.”¹⁰⁴⁶ Enbiyâ 21/87. ayetinde geçen لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ duasının fazileti ile ilgili rivâyette, Hz. Peygamber sıkıntıya düşen bir adamın bu duayı okursa kurtulacağını söylemiştir.¹⁰⁴⁷ Haşr suresinin sonunda, son üç ayetin faziletiyle ilgili Ma'kıl b. Yesâr'dan (r.a.) rivâyet edilen şu hadisi zikretmiştir: “Kim sabah kalkarken üç kere “Eûzü billâhi's-Semî'ıl-Alîmi mine'ş-Şeytâni'r-racîm” der ve Haşr suresinden üç ayet okursa, Allah onun için yetmiş bin meleği vekil tayin eder. Şayet o gün ölecek olsa şehit olarak ölür. Akşam vaktinde aynı şekilde okuyacak olsa, keza sabaha kadar aynı şeyler söz konusudur.”¹⁰⁴⁸

3.4.11. Münâsebetü'l-Kur'ân

Ulûmü'l-Kur'ân'da “Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver” veya “et-Tenâsüb Beyne'l-Âyât ve's-Süver” olarak adlandırılan bu ilim, Kur'an-ı Kerim'deki ayetler ve surelerin arasındaki münasebeti veya anlam ilişkisini inceler.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁵ TH, c. I, s. 159, 262-263, 304-305, 329, 453; TH, c. III, s. 660; TH, c. IV, s. 61-62; TH, c. VI, s. 117.

¹⁰⁴⁶ TH, c. I, s. 262.

¹⁰⁴⁷ TH, c. III, s. 660; TH, c. V, s. 144.

¹⁰⁴⁸ TH, c. VI, s. 117.

¹⁰⁴⁹ Konu hakkında bkz. Yıldız, Sakıb, “Ayet ve sureler Arasındaki Münasebet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7. Sayı, İstanbul 1986, s. 57-76; Çetin, Mustafa, “Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet ve İncicam”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı VI, İzmir 1989, s. 505-543; Demirci, Sabri, “Kur'an'ın Ayetler ve Sureler Arasındaki Tenasüb” *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 62 (Bahar 2015) s. 147-172.

Muhammed Sadık'ın tefsir anlayışında ayetlerin öncesi ve sonrasıyla ilişkisinin dikkate alınmasının önemli yer tuttuğu fark edilmektedir. Sureler arasındaki münasebete surelerin giriş kısmında veya sonunda işaret etmiştir.¹⁰⁵⁰ Müfessir çoğunlukla ayetleri ayrı ayrı ele alarak yorumlasa da ayetler arasındaki uyumu korumaya özen göstermektedir. Belli bir konuyla ilgili ayetlerin tefsirini yaptıktan sonra, hemen sonraki ayetlerin tefsirine geçmeden ayetlerin arasındaki münasebet bağlarını kurmaya çalışmıştır. Müfessir bazen ihtilafli meselelerde surenin bütünü veya ayetin siyak ve sibakına göre kendi tercihini yapmış ve bu münasebet üzerine görüşünü temellendirmiştir.¹⁰⁵¹

Bu münasebet bağları manevi karine, tanzir (iki ve daha çok benzer hususu arka arkaya getirerek bir meseleyi açıklamaya çalışmak), mudâdde (iki zıddın peş peşe gelmesi), tehallus (bir konuyu değiştirip bir başka konuya geçme), istitrâd (belli bir konuyu anlatırken bir yakınlık bulup, başka bir konuya geçmek, sonunda tekrar ilk konuya dönme), üslûbu'l-hakim (konuşan veya soru soran kişiye, söylediği ve sorduğu şeyde, önemli olanı terk ettiğini anlatmak ve soru sormasını öğretmek üzere kendisine gerekli olanı bildirmek) gibi edebi sanatların yardımıyla ortaya konur.¹⁰⁵²

Örneğin, Bakara suresinin ilk beş ayeti tefsirinden sonra, “Yukarıdaki ayetlerde Kur'an'ın hidayetine nail olmak için sebep olan muttakilerin sıfatları beyan edildi. Bundan sonraki ayetlerde onların zıddı olan hidayetten fayda almayan asilerin sıfatları zikredildi.”¹⁰⁵³ diye manaca zıtlık üzere münasebet kurmuştur. Yine, kâfirlerin cehennemdeki durumunu beyan eden Nisâ 4/56. ayetinin tefsiri sonunda, “Her şeyin değeri/kadri zıddına kıyasla bariz bilinir” kaidesince cehennemde kâfirlerin çekecekleri azap vafından sonra gelecek ayetlerde cennet ehlinin durumunun tasviri zıddiyet münasebeti ile bağlanmıştır.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵⁰ TH, c. V, s. 554.

¹⁰⁵¹ TH, c. VI, s. 62.

¹⁰⁵² Örnekler için bakınız: TH, c. I, s. 168; TH, c. II, s. 582; TH, c. IV, s. 19; TH, c. V, s. 180; TH, c. VI, s. 355, 413, 456, 479.

¹⁰⁵³ TH, c. I, s. 17.

¹⁰⁵⁴ TH, c. IV, s. 561.

Yine Nûr 24/27. ayetinin tefsirine başlamadan, buraya kadar toplumda ortaya çıkabilecek kötülükler; zina, zinayla suçlamak, iftira atmak, bu suçların cezası ve akıbeti hakkında söz edildiğini özetlemiştir. Bundan sonraki ayetlerde ise bu kötülüklerin önlemine alma ve İslam toplumunda onların ortaya çıkmasına karşı tedbir alma yollarının beyan edileceğine işaret ederek ayetler arası münasebete dikkati çekmektedir.¹⁰⁵⁵

Ayetler arasındaki münasebetin bir yönü de uzun bir surenin ilk ayetleriyle, son ayetleri arasında irtibat kurmak, sureyi bir bütün şeklinde ele almaktır. Örneğin, Bakara suresinin son iki ayetinin tefsirinde, bu iki ayetin bu surenin hulasasını kendinde topladığına işaret etmiştir.¹⁰⁵⁶ Bazen ayetin farklı yorumlarını zikreder ve kendi tercihini siyak-sibak bağlamında yapar. “Bu mana ayetin siyakına göre doğrudur” der.¹⁰⁵⁷

3.4.12. Aksâmu'l-Kur'ân

Kur'an'daki yeminler tefsir literatüründe Aksâmü'l-Kur'ân şeklinde isimlendirilir. Kur'an'ın birçok suresinin yeminle başladığına dikkati çeken Muhammed Sadık, Arap dilinde yeminin birçok çeşitleri olduğuna, açık bir şekilde bizzat yemin lafızlarıyla yemin edildiği gibi yemin harfleri olan واو , باء , و تاء harfleriyle de yemin edildiğine işaret etmiştir.¹⁰⁵⁸

Kur'an'da Allah kendisinin yarattığı şeylerin bazısıyla yemin etmiştir. Müfessire göre, Kur'an'da geçen bu yeminler, Allah'ın kendi kudretinin apaçık delilleri olan (güneş, ay, yer gibi) bazı sanatı üzerine olduğu gibi, vermiş olduğu bazı nimetlere (gece, gündüz) dikkati celp etmek; yemin edilen şeyin (Mekke, on geceler, melekler) şerefini arttırmak; yeminden sonra gelen mesele ve hadisenin önemini ve büyüklüğünü teyit için gelmiştir.¹⁰⁵⁹ Dolayısıyla Kur'an'ın muhataplarının yemine konu olan şeylere (muksem bihler) dikkatli bakmaları ve üzerinde fikir yürütmeleri gerekir.

¹⁰⁵⁵ TH, c. IV, s. 150.

¹⁰⁵⁶ TH, c. I, s. 300.

¹⁰⁵⁷ TH, c. IV, s. 13.

¹⁰⁵⁸ TH, c. VI, s. 359.

¹⁰⁵⁹ TH, c. V, s. 73; TH, c. VI, s. 360.

هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِذِي حُجْرٍ “Şüphesiz bunlarda, akıl sahibi için (tatmin edici) yemin vardır?!”¹⁰⁶⁰ ayeti ile ilgili müfessir şöyle der:

“Bu ayetteki soru, yukarıdaki ayetlerde yemin edilen şeylerin büyük, dikkate değer şeyler olduğunu daha da vurgulamak için sorulan bir sorudur. Yani bunlar, aklını kullananlar için büyük bir olaydır. Aklı olan herkes, Allah’ın üzerine yemin ettiği şeylerde Allah’ın sonsuz kudretine dair mucizeler, deliller olduğunu anlar. Diğer surelerde olduğu gibi, burada da yeminlerin niçin yapıldığı açıkça belirtilmemiştir. Arap dilinin yüksek üsluplarında böyle bir üslup vardır. Aşağıdaki ayetlerin anlamı, yeminin neden yapıldığını açıklayacaktır. Burada Yüce Allah’ın, önceki kâfir kavimleri azaba duçar ettiğinden bahsedilir. Buna göre yukarıdaki yeminlerin cevabı takdiren şu olacaktır: “Bunların Rabbi, kâfirleri muhakkak cezalandıracaktır.”¹⁰⁶¹

Muhammed Sadık, Kur’an’ın farklı surelerinde tekrar gibi görünen bazı yeminlerin yerine ve makamına göre kendine has özellikleri olduğunu belirtmiştir. Kur’an’da Allah’ın zatı dışında diğer varlıklar ile de yemin ettiğine dikkati çeken müfessir, Allah’ın istediği şey ile yemin edebileceğini, ancak kulun Allah’tan başka şeyler ile yemin etmesinin caiz olmadığını belirtmiştir. Ona göre, bir şeyi yapıp veya yapmayacağına dair yemin eden kişiye onu yerine getirmesi vaciptir.¹⁰⁶² Ancak yapmış olduğu yemin iyilik yapmaya engel ise yeminin kefareтини ödeyerek iyi işleri yapmaya devam etmesi lazımdır.¹⁰⁶³

3.4.13. Mekkî ve Medenî

Muhammed Sadık, *Tefsiri Hilâl*’in sonunda Kur’an İlimleriyle ilgili bazı konulardan genel olarak bahsetmektedir. “Kur’an Nüzulünün Başlaması” başlığı altında

¹⁰⁶⁰ Fecri 89/5.

¹⁰⁶¹ TH, c. VI, s. 464.

¹⁰⁶² TH, c. VI, s. 360.

¹⁰⁶³ TH, c. I, s. 221.

surelerin Mekkî ve Medenî ayrımını yapmış, Hz. Peygamber'in hicretinden önce nazil olan surelere Mekkî, hicretinden sonra nazil olan surelere de Medenî sureler şeklindeki tanımı zikretmiştir.¹⁰⁶⁴ Aynı şekilde *Kur'an İlimleri* kitabında da diğer âlimlerden gelen bazı tanımları zikretse de sonunda bu tarifi zikrederek, üzerinde tüm âlimlerin ittifak ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁶⁵

Müfessire göre, Mekkî ayetler genel olarak Allah'ın tek olduğu ve sıfatları, Kur'an ve Peygamber'in hak olduğu, nebiler ve geçmiş kavimlerin kıssaları (Bakara suresi müstesna), Müslüman ahlakının nasıl olması gerektiği, ahiret ve inanç gibi konulardan bahseder. Mekkî sureler genellikle kısadır ve içinde كَلَّا ve يَا أَيُّهَا النَّاسُ gibi kelimeler yer almaktadır. İçinde secde ayeti bulunan, Âdem (a.s.) ve şeytan kıssası bulunan, hurûf-u mukattaa ile başlayan (Bakara ve Âl-i İmrân sureleri müstesna), genel olarak ayetleri kısa olan sureler de Mekkî surelerdir.¹⁰⁶⁶ Genelde uzun olan Medenî sureler ise şer'î hükümler, ibadetler, cezalar, cihat, savaş, devletlerarası ilişkiler gibi konuları ihtiva eder. Ayrıca münafıklar, ehli kitaptan olan Nasara ve Yahudilere hitabı, muamelat, miras, aile meselelerini içeren sureler de Medenîdir.¹⁰⁶⁷

Muhammed Sadık, her sure başında Mekkî veya Medenî olduğunu da belirtmiştir. Her surede, sure bağlamında Mekkî veya Medenî surelerin özellikleri hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur. Surelerin Mekkî-Medenî ayrımında suredeki ayetlerin tamamının Mekkî veya Medenî olması bakımından tam Mekkî, tam Medenî ve karışık surelere taksim etmiştir. Ona göre, Muddessir suresi tam Mekkî; Âl-i İmrân suresi tam Medenî; A'râf (bir veya birkaç ayeti Medenî, diğerleri Mekkî) ve Hac (dört ayeti Mekkî, kalanı Medenî) sureleri karışık surelerdir.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁴ TH, c. VI, s. 605.

¹⁰⁶⁵ KI, s. 153.

¹⁰⁶⁶ KI, s. 158.

¹⁰⁶⁷ KI, s. 159.

¹⁰⁶⁸ KI, s. 159.

Mekkî veya Medenî olduklarında ittifak edilen ve edilmeyen sureler konusuna değinen Muhammed Sadık, Medenî olduğunda ittifak edilen surelerin sayısının yirmi olduğunu söylemiştir. Bunlar Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, Enfâl, Tevbe, Nûr, Ahzâb, Muhammed, Fetih, Hucurât, Hadîd, Mücâdele, Haşr, Mümtehine, Cuma, Munâfikûn, Talâk, Tahrîm ve Nasr sureleridir. *Tefsiri Hilâl*'de yukarıda sayılan yirmi sure dışında İnsân suresi Medenî olarak zikredilmiştir.¹⁰⁶⁹ Muhammed Sadık, Mekkî veya Medenî olduklarında ihtilaf edilen surelerin sayısının on iki olduğunu belirtmektedir. Onlar Fâtiha, Ra'd, Rahmân, Saff, Tegâbun, Mutaffîfîn, Kadir, Beyyine, Zilzâl, İhlâs, Felak ve Nâs sureleridir. *Tefsiri Hilâl*'de bu surelerden Fâtiha, Ra'd, Rahmân, Mutaffîfîn, Beyyine, İhlâs, Felak ve Nâs surelerini Mekkî olarak zikrederken, Saff, Tegâbun, Kadir ve Zilzâl surelerini Medenî olarak kaydetmiştir. Rahmân suresiyle ilgili alimlerin ihtilaf ettiğini, ancak surede Mekkî surelere has özelliklerin daha bariz olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁷⁰

3.4.15. Kıraatler Meselesi

Sözlükte cem etme ve ekleme manasına gelen kıraat, ıstılahta Kur'an kelimelerini eda etme keyfiyeti hakkındaki ve onların ihtilaflarını nakleden ilimdir.¹⁰⁷¹ Muhammed Sadık'a göre, kıraatlerin membaı vahiydir.¹⁰⁷² Yani, Hz. Peygamber Kur'an'ı kendi istediği gibi kıraat edemez. Belki meleğin getirdiği vahye muvafık kıraat etmiştir. Bu Kur'an'ın bazı ayetlerinde açıkça beyan edildiği gibi,¹⁰⁷³ buna dair hadisler mütevatir derecesine ulaşmıştır.¹⁰⁷⁴ Kıraat farklılıklarının sadece bazı kelime telaffuzu ve buna benzer küçük nüanslarda olduğunu söyleyen Muhammed Sadık, meşhur olan yedi kıraati, birçok fihri mezhepler içerisinde sadece dördünün seçilmesine benzetmektedir.¹⁰⁷⁵ Ona göre, Kur'an'ın telaffuzu ile ilgili yapılan bu denli ince ve kapsamlı ilmi çalışmalar,

¹⁰⁶⁹ TH, c. VI, s. 321.

¹⁰⁷⁰ TH, c. VI, s. 3.

¹⁰⁷¹ Kİ, s. 416.

¹⁰⁷² Kİ, s. 417.

¹⁰⁷³ Yûnus 10/15, Necm 53/3-5, Hâkka 69/44-46 (Kİ, s. 417-418).

¹⁰⁷⁴ Kİ, s. 419.

¹⁰⁷⁵ Kİ, s. 421.

Müslüman ümmetinin Kur'an-ı Kerim'e verdiği önemi gösterir. Bunun benzeri hiçbir kitap için ve hiçbir ümmetin tarihinde rastlanmamıştır.¹⁰⁷⁶

Muhammed Sadık, tefsirinde kıraat farklılıklarına açıkça değinmese de bazı ayet meal ve tefsirinde yaygın kıraatten farklı bir kıraati tercih ettiği anlaşılıyor. Mesela, *قُلْ إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ مَا عِندِي مَا تَسْتَعْتِلُونَ بِهِ إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ يَفْصِلُ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ* ayetindeki¹⁰⁷⁷ *يَفْصِلُ الْحَقَّ* ibaresi İbn Kesîr, Nâfi ve Âsım kıraatinde *يَفْصِلُ الْحَقَّ* olarak kıraat edilirken, diğer kıraatlerde *يَفْضِي الْحَقَّ* şeklinde okunmuştur.¹⁰⁷⁸ Müfessir “O hakkı söyler” anlamına gelen birinci kıraat yerine, diğer kıraati tercih etmiş ve meal kısmında “O hakkı belirler” manasını vermiş ve hak hüküm çıkararak kimin haklı kimin haksız olduğunu belirleyicinin de Allah'ın kendisi olduğu yönünde izahta bulunmuştur.¹⁰⁷⁹

Başka bir örnek,

*قَالَ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُون * وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَىٰ هَارُونَ*¹⁰⁸⁰

Muhammed Sadık 13. ayeti bir önceki ayette geçen *يُكَذِّبُونَ* fiiline atıf yaparak meal vermiştir. Bu durumda muzari fiillerinin irabı (başka bir kıraate göre *يَضِيقُ* ve *يَنْطَلِقُ* la şeklinde) nasb okunacak. Böylece müfessire göre, Musa'nın (a.s.) korkusu kâfirlerin onu yalanlamasından değil, belki onların iftiralarından canı sıkılarak dili tutulmasından korkmuştur.¹⁰⁸¹ Yaygın olan bu fiillerin raf okunması ki bu durumda 13. ayetteki fiiller (*يَضِيقُ* ve *يَنْطَلِقُ*) “inne”nin haberine atıf yapılmıştır. O zaman, “Musa: “Rabbim! Doğrusu beni yalanlamalarından korkuyorum. Göğsüm daralır, dilim tutulur. (Onun için) Harun'a da elçilik ver.” şeklinde meal verilebilir.

Cennet ehline takdim edilen içeceklerin vasıflarından olan *لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزَفُونَ* ayeti¹⁰⁸² iki şekilde okunur. Taberî bu ayetin kıraatiyle ilgili şöyle demiş: “Medine ve

¹⁰⁷⁶ *Kİ*, s. 429.

¹⁰⁷⁷ *En'âm* 6/57.

¹⁰⁷⁸ el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve esrârü't-te'vil*, Dâr ihyâü't-türâsî'l-'Arabî, Beyrut 1998, c. II, s. 165.

¹⁰⁷⁹ *TH*, c. II, s. 203.

¹⁰⁸⁰ *Şuarâ* 26/12-13.

¹⁰⁸¹ *TH*, c. IV, s. 256.

¹⁰⁸² *Vâkıa*, 56/19.

Basra karileri ayetteki يُنْزِفُونَ fiilini “zey” harfini fethalı okurlar. Bu durumda “akılları giderilmez” manasını vermişlerdir. Kûfe karileri ise “şarapları bitmez” manasında لَا يُنْزِفُونَ fiilini “zey” harfini kesreli okurlar.”¹⁰⁸³ Muhammed Sadık genel tefsir ve meallerdeki tercih edilen Medine ve Basra kıraatine muvafık tefsir etmiştir.¹⁰⁸⁴

Bazen ayetle ilgili genel kanaati aktardıktan sonra ek olarak farklı bir kıraat üzere yapılan rivâyeti nakletmektedir. Örneğin, وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُنْزِفِيهَا فَفَسَفُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا “Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin şıarmış elebaşlarına (itaati) emrederiz, buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı darmadağın ederiz.”¹⁰⁸⁵ ayetini bu meal üzere izahını yaptıktan sonra İbn Abbas’tan (r.a.) rivâyet edilen “emerna” fiilini “emmerna” olarak kıraat edilmesine muvafık “o ülkenin şıarmış elebaşlarını başa geçiririz.” şeklinde açıklamada bulunmuştur.¹⁰⁸⁶

Bölüm Değerlendirmesi

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, başta temel tefsir kaynakları olmak üzere fıkıh, hadis, kelâm, tarih ve dil alanlarına ilişkin İslami literatürden geniş ölçüde faydalanarak *Tefsiri Hilâl*’i meydana getirmiştir. Onun en fazla yararlandığı tefsir kaynakları İbn Kesîr’in *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘azîm*’i, Taberî’nin *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*’ı, Kurtubî’nin *el-Câmi’ li-âhkâmi’l-Kur’ân*’ı, Nesefî’nin *Medârikü’t-tenzîl ve hakâiki’t-te’vîl*’i, Râzî’nin, *Mefâtihi’l-gayb*’ı, Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ıdır. Hadis kaynaklarından başta Buhârî ve Müslim olmak üzere *Kütübü tis’a*’dan çokça istifade etmiştir. Konuyla ilgili hadisleri, rivâyetleri aktarmaktan geri durmamış, yeri geldiğinde sahabe ve tabinin görüşlerini aktarmış, kendinden önceki tefsirlerden alıntılar yapmış ve

¹⁰⁸³ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, Daru’l-Hicr, Kahire 2001, c. 22, s. 299.

¹⁰⁸⁴ TH, c. VI, s. 27.

¹⁰⁸⁵ İsrâ 17/16.

¹⁰⁸⁶ TH, c. III, s. 409.

onların görüşlerine değer vermiştir. Muhammed Sadık, İsrâilîyat kaynaklı haberleri nakilde oldukça titizlik gösteren bir müellif olarak karşımıza çıkmaktadır. O, bu tür haberlere itibar etmeyerek tefsirine almamış, yer yer eski tefsirlerin bu konudaki ihmallerini eleştirmiştir.

Ayetlerin tefsirinde nakli rivâyetlere öncelik veren Muhammed Sadık, akıl ve dirâyeti de çalıştırmış, asrındaki ilmi gelişmelere kayıtsız kalmamış, yeri geldiğinde bu tür kaynaklardan istifade ettiği gibi onlara bazı eleştiriler de yöneltmiştir. İtikadda Mârürîdî amelde ise Hanefî mezhebine mensup olan müfessir, fikhî konularda genelde Hanefî kaynaklarıyla yetinmiş diğer mezheplerin kaynaklarına fazla başvurmamıştır. Kelamî meselelerin tefsirinde, konulara aşırı derecede dalmamış, genelde Ehl-i sünnetin görüşlerini benimsemiş, diğer mezheplerin bazı konudaki görüşlerine de reddiyede bulunmuştur. Ele aldığı kelâmî meselelerde Ehl-i sünnet dışına çıktığı yerler oldukça azdır. Çünkü tefsirini yazdığı dönemde Orta Asya Müslümanlarının İslami konulardaki ilmi zayıflıktan dolayı onların akıllarına selefîlik ve farklı görüş ve düşünceleri sızdırma çabası yoğunlaşmıştı. Müellif Müslümanlardaki bu tür düşünceleri düzeltmeyi ve Ehl-i sünnetin görüşünü savunmayı kendisine bir görev addetmiştir. Muhatap kitlesinin dini seviyesini itibara alarak tefsirini mümkün merteye sade dilde ve konuları basit tabirlerle anlatmaya özen göstermiştir.

Müellif tefsir metodu olarak geleneksel Fâtiha-Nâs sıralamasına göre tefsir metodunu kabul etmiştir. Bu yönü itibariyle diğer tefsirlerden pek fazla ayrılmaz. Müfessir zaruret olmadıkça ayetleri zahiri manaları ile tefsir etmiştir. İşari yorumları oldukça azdır. Tefsirinde, ahkâm ayetlerini ve kevnî ayetleri başarıyla tefsir etmiş, bu konulardaki dirâyetini yoğun bir şekilde ortaya koymuştur. Kevnî ve yaratılışla ilgili nasların tefsirinde müsbet ilimlerdeki gelişmelere yer vermiştir. O, ayetleri doğruluğu kesinleşmemiş teorilerle yorumlamaktan kaçınmıştır. Onun bu husustaki temel ilkesi,

ilmi keşiflerin Kur'an'ın muhtevasına aykırı sonuçlar koymadığı sürece makbul olabilir.

Muhammed Sadık'ın tefsirinde takip ettiği yol şöyle özetlenebilir:

- önce izahına ihtiyaç duyduğu kelimenin anlamı ile ilgili açıklamalar yapar;
- ardından ayetin genel manasını aktarır;
- surelerin nüzul ortamı (Mekkî-Medenî, sebab-i nüzûl) hakkında bilgiler verir;
- ayeti açıklayan veya teyit eden hadislere yer verir;
- çoğu yerde 'müfessirlerimiz' gibi genelleme ile kaynak belirtmeden görüşler

aktarır;

-güvenilir bir rivâyet bulunmadıkça mübhemleri tayin etmekten uzak durur, bu konuda yorum ve detaydan kaçınır;

-kelami ve fihhi tartışmalı mevzulara fazla girmez, konulara temas ettiğinde de sözü Ehl-i Sünnetin büyük âlimlerine bırakır veya onların görüşleri doğrultusunda açıklamada bulunur.

Müfessir tefsirinde bu istikamette Kur'an ilimleri başta olmak üzere pek çok yorum yöntem ve araçları kullanmıştır. Onun tefsirine yöntem ve içerik bakımından geleneğin takibi ve özeti olarak bakılabilir.

SONUÇ

Bu çalışma, köklü tefsir geleneğine sahip Mâverâünnehir bölgesindeki tefsir faaliyetinin 20. yüzyıldaki durumu Sovyetler Birliği'nin son yıllarından bu yana Orta Asya alimlerinin hocası olan Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve onun *Tefsiri Hilâl*'ini ele almıştır. Çalışmada öncelikle tabakât ve tefsir tarihi kaynaklarını tarayarak Mâverâünnehir bölgesinde İslam'ın kabul edilmesinden günümüze kadar yapılan Kur'an-ı Kerim'in meal ve tefsir çalışmalarının bir listesini oluşturmaya çalıştık. Bölgedeki on bir asırdan fazla zaman diliminde yapılan çalışmaların nitelik, amaç ve dil bakımından farklılıklarını göz önünde bulundurarak üç döneme ayırarak ele almayı uygun gördük. Rus baskınına kadar olan birinci döneme ait Arapça beş tamamlanmış tefsir, sekiz kısmî tefsir ve dört haşiye ve şerh tarzı çalışma günümüze ulaşmıştır. Literatür taramasında müfessirler sırasında yer alan ve çalışmaları bu zamana kadar gün yüzünü görmeyen otuz iki müfessir tespit edilmiştir. Birçok kaynağa göre Mâverâünnehir uleması tarafından Kur'an'ın mahalli dillerde çeviri ve tefsiri 4/10. yüzyılda başlamıştır. Bu çalışmalardan dördü Farsça tefsir, üçü satır arası Türkçe meal ve beşi Türkçe tefsirlerdir. Farsça ve Türkçe tefsirler daha çok halka yönelik yazıldığından en çok okunan Fâtiha, Yâsîn, Mülk ve Amme cüzlerini içeren kısmî tefsirler olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kur'an'ın bazı satır arası meal el yazma nüshalarının Türkçe ve Farsça olarak iki dilli olması, bölgede bu dillerin yüzyıllar boyunca yaygın olduğunu ve etkileşimini gösterir.

Çarlık Rusya'sının istilası, ardından Sovyetler Birliği döneminde sertleşen din karşıtı siyaset, bölgede Kur'an çalışmalarını sıfıra indirmiştir. Mahdut kişilere ulaşan Mahcûrî'nin çocukları için yazdığı kısmî tefsiri ve Hindistânî'nin Sovyet döneminin son yıllarında yazdığı izahlı meali dışında bir Kur'an çalışması bulunmuyor. Sovyetler rejiminin dini önderleri yok etme faaliyeti sırasında canını kurtaran, uzun ve meşakkatli yolculuklarla Doğu Türkistan, Hindistan veya Hicaz topraklarına hicret eden bazı âlimler

Orta Asya muhacirlerine yönelik Özbekçe meal ve tefsirler kaleme almışlardır. Araştırmamızda bunlardan dördü hakkında kısa bilgiler verdik.

Bağımsızlık sonrası Özbekistan'daki meal ve tefsir faaliyetlerinin yeniden canlandığını söyleyebiliriz. Bu zamana kadar yazılan on mealden sekizi Kur'an'ın tamamını içermektedir. Hasan Tahsin Feyizli ve Mahmud Ustaosmanoğlu'nun mealleri de Türkçeden Özbekçeye kazandırılan mealler sırasındadır. Bu meallerin tamamı Özbekçe olup ikisi nazmi/şiirsel çeviridir. Tefsir çalışmalarının çoğu kısmî tefsir olup şimdilik Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Usmanhan Alimov'un eserleri tamamlanmış tefsirlerdir. Dinsizlik rejimi sonrası yapılan bu çalışmaların Orta Asya'daki diğer dillerde yapılan çalışmalardan farklı olarak doğrudan Arapçadan yapılmış olması ve esas kaynaklarının da Arapça meballar olması önemli husustur. Öte yandan ilerleyen zamanlarda bu alanda yapılan çalışmaların öncekilere göre daha bilimsel bir hüviyete kavuştuğunu söyleyebiliriz.

Mâverâünnehir tefsir geleneğini 20. yüzyılda devam ettiren ve çağdaş Özbek lehçesindeki ilk tam tefsirini telif eden Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, iki farklı dünya görüşünün (Sovyetler Birliği ve Özbekistan Cumhuriyeti) kırılma noktasına tanıklık etmiş bir İslam âlimidir. İlmî birikimi ve çağı okumasıyla tüm konulara Kur'an ve hadis doğrultusunda bakmış ve onları İslami açıdan yorumlamaya çalışmıştır. Eserlerinde çağın insanının düşünce ve seviyesini göz önünde bulundurarak akademik tartışmalara girmemeye çalışmıştır. Üslup olarak halkın anlayabileceği bir dili kullanarak eserinin geniş kitlelerce anlaşılabilmesini hedeflemiştir. Böylece onun hayatı Orta Asya halkı için örnek teşkil eden bir ideal haline geldiği gibi eserleri de yolunu şaşırarlara mürşid, karanlıkta nur arayana ışık ve itimat edilebilen kaynakların ilk sırasında yer almıştır. Onun bütün eserleri Hanefi mezhebi esasında yazıldıysa da kendisi hiçbir zaman mezhebî bir taassubun içine girmemiştir. Hatta dört hak mezhebi, Müslümanları bir araya getiren birleştirici bir unsur olarak görmüştür.

Muhammed Sadık'ın kaleme aldığı *Tefsiri Hilâl*, son bir asırda Orta Asya'daki siyasi, sosyal ve kültürel hayatın tümünden değiştirilmesi, özellikle ateizm baskısı altında dininden uzaklaştırılan ve bağımsızlık sonrası dine susamış bölge Müslümanlarına dinini Kur'an ayetleriyle basit ve sade üslupla yeniden anlatma çabasıdır. Sovyetler Birliği inkırazının son yıllarında bir taraftan siyasi yıpranmayla dini baskının azalması, diğer taraftan farklı dini grupların bölgeye sızma çabalarının revaç bulduğu bir dönemdi. Muhammed Sadık o zamanda telife başladığı tefsiriyle Orta Asya'da Ehl-i sünnet din anlayışını yerleştirme, toplumda yaygın yanlış adet ve hurafeleri ıslah etmeyi hedeflemiştir.

Muhammed Sadık tefsirinde gelenek ve çağdaş tefsir literatüründen istifade etmiştir. Bu çerçevede onun doğrudan etkilendiği müfessirin başında İbn Kesîr olduğu, en çok onun tefsirinden istifade ettiği söylenebilir. Hadis kaynakları içerisinde ise Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'i ilk sırada yer almaktadır. Bu durum onun tefsirinde geleneksel Ehl-i sünnetin düşüncesini savunduğu ve özetlediği anlamına da gelmektedir. Ayetleri akil-nakil bütünlüğü içerisinde tahlil etmeye çalışan müfessir, kendine kadar yapılmış ilmi birikimi rivayet ve dirayet yöntemleriyle birbirini destekler biçimde kullanmıştır. Genelde geçmiş müfessirlerin ve çağdaş alimlerin kanaatlerine katılmış, nadiren onların kabul ettiği meselede farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Bunu ilim ahlakının ve tefsir anlayışının bir gereği olarak yapmıştır. Mesela Kur'an kıssalarının tefsirinde kıssadaki şahıs, yer ve zaman gibi ayrıntılar üzerinde tartışmanın kıssaların amacından uzaklaşma ve anlamama olarak nitelemiştir. Sebeb-i nüzûlün önemini inkâr etmemekle birlikte ayeti onunla sınırlamayı Kur'an'ın her çağa hitap etmesine ve evrenselliğine aykırı görmektedir. İnsan hakları, eşitlik, doğayı koruma vb. konular üzerinde de duran Muhammed Sadık böylece tefsirinin çağa ışık tutma iddiasında olduğunu göstermiştir.

Sonuç olarak Muhammed Sadık tefsirini yazarken tamamen ilmî birikimi doğrultusunda, geçmiş ve günümüz birikiminden yararlanmış, hakkında kesin bilgi

olmayan hususlarda söz söylemekten kaçınmış ve Kur'an ayetlerini bu şekilde tefsir etmiştir. Onun bu tefsirindeki amacı, kendi İslami görüşlerini ortaya koymak veya tefsirlerde bulunmayan yeniliği ortaya koymak değil, belki derin dini eğitimi olmayan halkı irşat etmek için Kur'an ayetlerini kolay anlaşılabilir ve sade üslupla izah etmektir. *Tefsiri Hilâl*'in özgün yönleri olarak şunları sayabiliriz: 20. yüzyılda yazılmış bir tefsir olarak geçiş döneminin bir eseri olması; müellifin Arapçaya hakim olması; uzun süre sonra Rus istilasından kurtulan, dini özgürlüğüne kavuşan bölgedeki Müslümanlara Kur'an'ın evrensel mesajını iletmeyi kendisine bir misyon edinmesi; genel okuyucu kitlesine yönelik yazmış olmasıdır. Tefsirdeki tartışılan konular, derinleme ve tafsile girilmiş meseleler, antropolojik bilgiler gibi hususlar, bölge halkının genel durumu, dini düzeyi, gündem meselelerini tespit ve değerlendirme açısından da önemlidir.

Tefsiri Hilâl birçok yönden başarılı olmasına rağmen ilk Özbekçe tefsir olması hasebiyle –müfessirin de itiraf ettiği gibi- dil ve akademik açıdan bazı eksik yönleri bulunmaktadır. Öncelikle kullanılan kaynaklar dipnotta verilmediği gibi genel olarak yaptığı alıntılarının kaynağı veya müellifi belirtilmeden “müfessirlerimiz, ulema” vb. mevhum ifadeler kullanılmıştır. Zira düşüncenin sahibine nisbet edilmesi ilim ahlakının ilkelerindedir. Diğer bir husus da Muhammed Sadık'ın mealinde harfi tercüme yöntemini esas alması bazen tercümede bir kuruluğa, bazen Özbekçede anlam karışıklığına, bazen de kelimenin tercümesiz aynen bırakılması tefsir olmadan anlamsız kalmasına sebep olmuştur. Tefsirdeki izahlar bu sorunları bir derece gidermiş olsa da Kur'an metniyle sadece mealin yayımlandığı *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolarining Tarcimasi* kitabında bu sorunlarla ilgili herhangi bir önlem alınmamıştır.

Bundan sonraki çalışmalarda -bu tefsirin mealı de dâhil olmak üzere- çağdaş Özbekçe yeni meal ve tefsirlerin ciddi inceleme ve tenkide tabi tutulması, karşılaştırmalı tahlil yapılması, Özbek dili açısından Özbek edebiyatçılarının karşılıklı müzakereler yapmaları lazımdır. Özellikle nazmi çevirilerin dil, metodoloji ve muhteva yönünden dil,

edebiyat, mütercimlik ve İslami ilimler alanındaki uzman kişilerin tahlil ve tenkid süzgecinden geçirilmesini beklemektedir. Başta Özbekistan olmak üzere dünyadaki el yazma kütüphanelerinden ve tefsir kitaplarındaki atıflardan Mâverâünnehir tefsir tarihinin kayıp halkalarının bulunması ve tefsir ilmine katkılarını tespit etmek de çalışmacıların önündeki vazifelerdendir. Sovyetler dönemi Türkistan muhacirlerinin Kur'an çalışmaları da ihmal edilmiş bir araştırma konusudur. Bunun sebebi yurdundan uzak yerlerde yazılan eserlerin çoğu muhacirlere yönelik kendi dillerinde telif edildiğinden buldukları ülke halkları tarafından anlaşılmadığından çoğu basılmamış ve sadece el yazma olarak yakınlarının elinde bulunduğundan tanınmamıştır.

İLAVELER

1. Mâverâünnehir Müfessirleri ve Onların Tefsirlerinin Tabloları

Tablo 1: Arapça Tam Tefsirler

Sıra	Müellif	Eser adı
1	Ebû Mansûr Mâturidî (ö. 333/944)	<i>Te'vilâtü Ehli's-sünne</i>
2	Ebü'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983)	<i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm</i>
3	Ebü Hafs Neseî (ö. 537/1142)	<i>et-Teyisîr fî ('ilmi)'t-Tefsîr, el-Ekmeîü'l-atvel</i>
4	Ebü'l-Kâsım Zemahşerî (ö. 538/1143)	<i>el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl</i>
5	Ebü'l-Berekât Neseî (ö. 710/1310)	<i>Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl</i>

Tablo 2: Arapça Kısmî Tefsirler

Sıra	Müellif	Eser adı
1	Ebü Hafs Büceyrî (ö. 311/923)	<i>et-Tefsîr</i>
2	Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932)	<i>Tefsîru'l-Kurân</i>
3	Ebü Alî b. Sînâ (ö. 428/1037)	<i>Risâle fî Tefsîri sûreti'l-İhlâs, Risâle fî tefsîri sûreti'l-Muavvizeteyn</i>
4	Ebü'l-Abbâs el-Müstağfirî (ö. 432/1041)	<i>Fedâ'ilü'l-Kur'ân</i>
5	Muhammed Bakkâlî (ö. 562/1167)	<i>Tefsîru'l-Bakkâlî</i>
6	Ebü Nasr Attâbî (ö. 586/1190)	<i>Tefsîru Attâbî / Tefsîru'l-Kur'ân</i>
7	Alâeddin Ali Semerkandî (ö. 860/1456)	<i>Bahrü'l-'ulûm</i>
8	Emîr Padşâh Buhârî (ö. 987/1579)	<i>Tefsîru sûreti'l-Feth</i>

Tablo 3: Günümüze Ulaşmayan Tefsirler ve Onların Müfessirleri

Sıra	Müellif	Eser adı
1	Ebü Muhammed Kissî (ö. 249/863)	<i>Tefsîru'l-Kur'ân / Tefsîru 'Abd b. Humeyd</i>
2	Dârimî (ö. 255/869)	<i>et-Tefsîr</i>
3	Buhârî (ö. 256/870)	<i>Tefsîru'l-kebîr</i>

4	Ebû İshâk Neseî (ö. 295/908)	<i>et-Tefsîr</i>
5	Ebû Hafs Buhârî (ö. 316/928)	<i>et-Tefsîru 'l-kebîr</i>
6	İbnü'l-Hayyat (ö. 320/932)	<i>Me'âni-Kur'ân</i>
7	Ebû Bekr Muhammed Fergânî (ö. 320/932[?])	?
8	Kaffâl Şâî (ö. 365/976)	<i>et-Tefsîru 'l-kebîr</i>
9	Ali b. Süleyman Özgendî (ö. 5/11 ilk çey.)	?
10	Ebû Abdullah Nevkedekî (4-5/10-11. yy.)	<i>et-Tefsîr</i>
11	Ebü'l-Usr Pezdevî (ö. 482/1089)	<i>Keşfü'l-estâr</i>
12	Hâveherzâde el-Buhârî (ö. 482/1089)	?
13	Ebû Hamid Semerkandî (ö. 488/1095)	<i>Tefsîru 'l-Kur'ân</i>
14	Ebu'r-Rızâ Neseî (ö. 516/1122)	?
15	Ebü'l-Hasan Ali Hârizmî (ö. 539/1144)	<i>Şemârihu 'd-düer / Tefsîru 'l-Hârezmî</i>
16	Alâeddin Muhammed Buhârî (ö.546/1151)	<i>Tefsîru 'l-'Alâî</i>
17	Ebü'l-Feth Semerkandî (ö. 552/1157)	<i>el-Amâlî fi 't-Tefsîr</i>
18	Ebü'l-Mehâmid Semerkandî (ö. 555/1160)	?
19	Nâsirüddîn Semerkandî (ö. 556/1161)	<i>el-Ahkâm fi 't-Tefsîr</i>
20	Ali b. Muhammed Hârizmî (ö.560/1165)	<i>Tefsîru hücceti 'l-efâdil</i>
21	Necmeddîn Kübrâ Hârizmî (ö. 618/1221)	<i>Te'vilât-ı Necmiyye</i>
22	Muhammed b. Osman Semerkandî (ö. 628/1231[?])	<i>Metla 'u 'l-meânî ve menba 'u 'l-mebânî fi tefsîri 'l-Kur'ân</i>
23	Cemalüddin Hârezmî (ö. 635/1237-8)	<i>Mültekâtü 'l-meâlimi fi 't-tefsîr</i>
24	Ebü'l-Mehâmid Buhârî (ö. 671/1273)	?
25	Tâceddin Buhârî (7/13. yy.)	?
26	Ubeydullâh Semerkandî (ö. 701/1301)	<i>Tefsîru 's-Semerkandî</i>
27	Hemmam b. Ahmed Hârezmî (ö. 819/1416)	?
28	Muhammed Buhârî (ö. 822/1420)	<i>Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-'azîm</i>
29	Alâeddin Ali Kuşçu (ö. 879/1474)	<i>Tefsîru 'z-Zehrâveyn</i>
30	Ebü Bekir Buhârî (ö. 881/1476)	?

31	Muhammed Neseî	?
32	Ebû Şuayb Salih b. Mezîd Buhârî	?

Tablo 4: Arapça Haşîye, Şerh ve Telhisler

Sıra	Müellif	Eser adı
1	Ebû Bekr Alâeddin Semerkandî (ö. 539/1144)	<i>Şerhu te'vilâti'l-Kur'ân</i>
2	Ebü'l-Fazl Burhaneddin Neseî (ö. 687/1289)	<i>el-Vâzih</i>
3	Alaeddin el-Buhârî (ö. 729)	<i>el-Keşf 'alâ tefsîri'l-keşşâf</i>
4	Alâeddin Ali Kuşçu (ö. 879/1474)	<i>Hâşiyetü 'Alî el-Kuşcî 'alâ şerhi'l-keşşâfi li't-Teftâzânî</i>
5	Emîr Padşâh Buhârî (ö. 987/1579)	<i>Hâşîye 'alâ envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl</i>

Tablo 5: Farsça Tefsirler

Sıra	Müellif	Eser adı	Sureler
1	Heyeti	<i>Tercüme-i tefsir-i Taberî</i>	Fâtiha - Nâs
2	İsmail Müstemlî (ö. 434/1043)	?	?
3	Muhammed Pârsâ (ö. 822/1420)	<i>Tefsîr-i Semâniye</i>	Fâtiha, Mülk, Amme - Nâs
4	Ya'kûb Çerhî (ö. 851/1447)	<i>Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî</i>	Fâtiha, Mülk-Nâs

Tablo 6: Anonim Satır Arası Türkçe Mealler

Sıra No:	Eser adı ya da Kayıt adı	Hacmi	Nüshanın Saklandığı Yer
1	<i>Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Çevirisi</i>	902 sayfa, Fâtiha – Nâs	Türk İslam Eserleri Müzesi nr.73
2	<i>Harezmi Türkçesiyle Kur'an-ı Kerim satır arası çevirisi</i>	583 varak 343 varak, Fâtiha – Kâria	1. Süleymaniye Küt., Hekimoğlu Ali Paşa Camii nr.2 2. Meşhed, Astan-i Kuds-i Rızavî, nr.1007
3	<i>İki Dilli Kur'an Çevirisi (Türkçe ve Farsça)</i>	273 varak, Fâtiha – Enam 152 varak, 4. cüz	1. Taşkent, Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Küt., nr.2008 2. Meşhed, Astan-i Kuds-i Rızavî, nr.2229

Tablo 7: Türkçe Tefsirler

Sıra No:	Müellif	Eser adı veya Kayıt adı	Nüshanın Saklandığı Yer ve Hacmi
1	?	<i>Anonim Tefsir veya Orta Asya Tefsiri</i>	St. Petersburg, Doğu Yazmaları Enstitüsü (Asya Müzesi) nr.332 147 varak, Kehf-Târik
2	?	<i>Tefsirli Meşhed Hüshası (Tercüme-i Tefsir-i Taberî'nin Harezmi Türkçesine Çevirisi)</i>	Meşhed, Astan-i Kuds-i Rızavî, nr.293 360 varak, Sâd – Nâs
3	?	<i>Çağatayca Anonim Tefsir (Mevâhib-i 'Aliyye'nin tercümesi)</i>	Topkapı, III. Ahmet, nr.16, 616 varak, Fâtiha-Nâs
4	Hemedânî Hacı Seyyid Pâdişah Hacı	<i>Tecüme-i Tefsîr-i Çerhî</i>	Taşkent, Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Küt., nr.7180, 200 varak, Fâtiha, Mülk - Nâs
5	Mir Muhammed Fazıl Taşkendî	<i>Tecüme-i Tefsîr-i Çerhî</i>	Fâtiha, Yasin, Mülk - Nâs

Tablo 8: Sovyetler Birliği Dönemindeki Meal ve Tefsirler

Sıra	Müellif	Eser adı	Sureler
1	Muhammed Zarîf Kaşğari (1872-1959)	<i>Tefsir-i Kaşğari</i>	Amme cüz'ü
2	Muhammed Sultân el- el- Hucendî (1880-1960)	<i>Evdahu'l-burhân fî tefsîr ummi'l-Kur'ân;</i> <i>el-Kavlü's-sedîd fî tefsîr sûreti'l-Hadîd</i>	Fâtiha suresi Hadid suresi
3	Seyyid Mahmudhan et- Tarâzî (1895[?]-1991)	<i>el-Kur'ânü'l-Kerîm mütercem ve muhaşşa bi'l-luğati'l-Türkistaniyye</i>	Fâtiha - Nâs
4	Muhammedhan Mahcûrî (1889-1973)	<i>Fâtiha, Yasin, Tebareke ve Amme Surelerinin Tefsiri</i>	Fâtiha, Yâsin, Mulk, Amme
5	Seyyid Kâsım el-Andicanî (1885-1973)	<i>Menba'ul-'irfân fî ma'âni'l-Kur'ân</i>	Fâtiha - Nâs
6	Muhammedcan Hindistanî (1892-1989)	<i>Beyânü'l-furkân fî tercemeti'l-Kur'ân</i> (izahlı meal)	Fâtiha - Nâs

Tablo 9: Bağımsızlık sonrası Özbekçe Mealler

Sıra No:	Müellif	Eser adı	Sureler
1	Alauddin Mansur (1952-2020)	<i>Kur'oni Karim Özbekça İzohli Tarcimasi</i>	Fâtiha - Nâs
2	Muhammed Sadık Muhammed Yusuf	<i>Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi</i>	Fâtiha - Nâs
3	Mutallib Osmanov (1924-1994) başkanlığındaki heyet	<i>Kur'oni Karim Tarcima va İlmiy-Tarihiy İzohlar</i>	Fâtiha - İsrâ
4	Abdülaziz Mansur (d. 1944)	<i>Kur'an-ı Kerim Manalarının Tercümesi ve Tefsiri</i>	Fâtiha - Nâs
5	Hasan Tahsin Feyizli (d. 1934) çev. Mirza Kencabek (d. 1956) vd.	<i>Feyzû'l-Furkân</i> (Türkçeden çeviri)	Fâtiha - Nâs
6	Alimcan Böriyev	<i>Kur'onnom</i> a (nazmi çeviri)	Fâtiha - Nâs
7	Azizhoca İnoyatov ve Ğani Zikrillaev	<i>Kur'oni Karim Oyatlari Mazmun-Ma'nosining Özbekça İzohli Tarcimasi</i>	Fâtiha - Nâs
8	www.tafseer.info	<i>Tefsîru 'uşri'l-Kur'ân</i>	28-30.cüzler
9	Cemal Kemal (1938-2022)	<i>Kur'on-ı Karim Ma'nolarining Özbek Tiliga Adabiy-Nazmiy Tarcimasi</i> (nazmi çeviri)	Fâtiha - Nâs
10	Mahmud Ustaosmanoğlu (1931-2022) çev. Avazkhan Umarov	<i>Kur'ân-ı Mecîd ve Tefsirli Meâl-i Âlîsi</i> (Türkçeden çeviri)	Fâtiha - Nâs

Tablo 10: Bağımsızlık sonrası Özbekçe Tefsirler

Sıra No:	Müellif	Eser adı	Sureler
1	Şemseddin Babahanov (1937-2003),	<i>Kur'oni Karim 30. pora</i>	30. cüz
2	Muhammed Sadık Muhammed Yusuf	<i>Tefsiri Hilâl</i>	Fâtiha - Nâs
3	Abduveli Mirzayev (d. 1950)	<i>Tafsir ul Furkon</i>	Fatiha-Ra'd, Mülk-Nâs
4	Alauddin Mansur (1952-2020)	<i>Kur'oni Azim Tafsiri</i>	Fâtiha-Muhammed
5	Osmanhan Alimov (1950-2021)	<i>Tafsiri İrfon</i>	Fâtiha - Nâs
6	Muhammed Şerif Cuman, Enver Ahmed	<i>Yûsuf 12/1-87 tefsiri</i>	Yûsuf suresi
7	Enver Ahmed	<i>Nebe Suresi tefsiri</i>	Nebe suresi

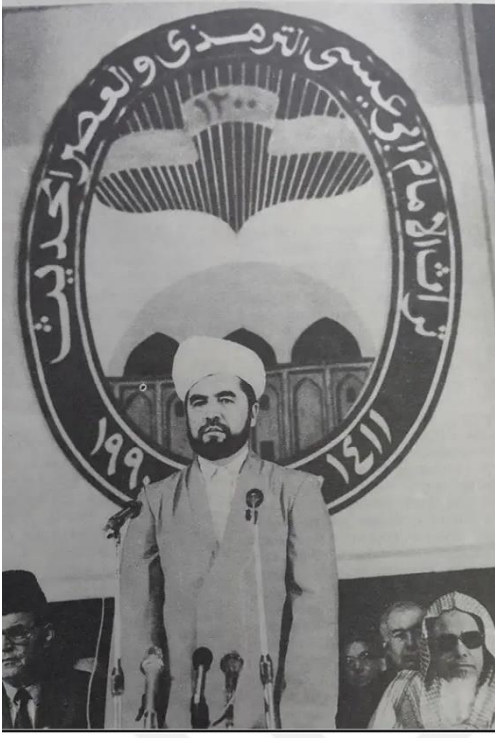

Resim 13: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf İmam Buhârî İslam Enstitüsü Talebesi
(1971-1975)¹⁰⁸⁷

Resim 14: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf Libya'da talebelerle (1976-1980)

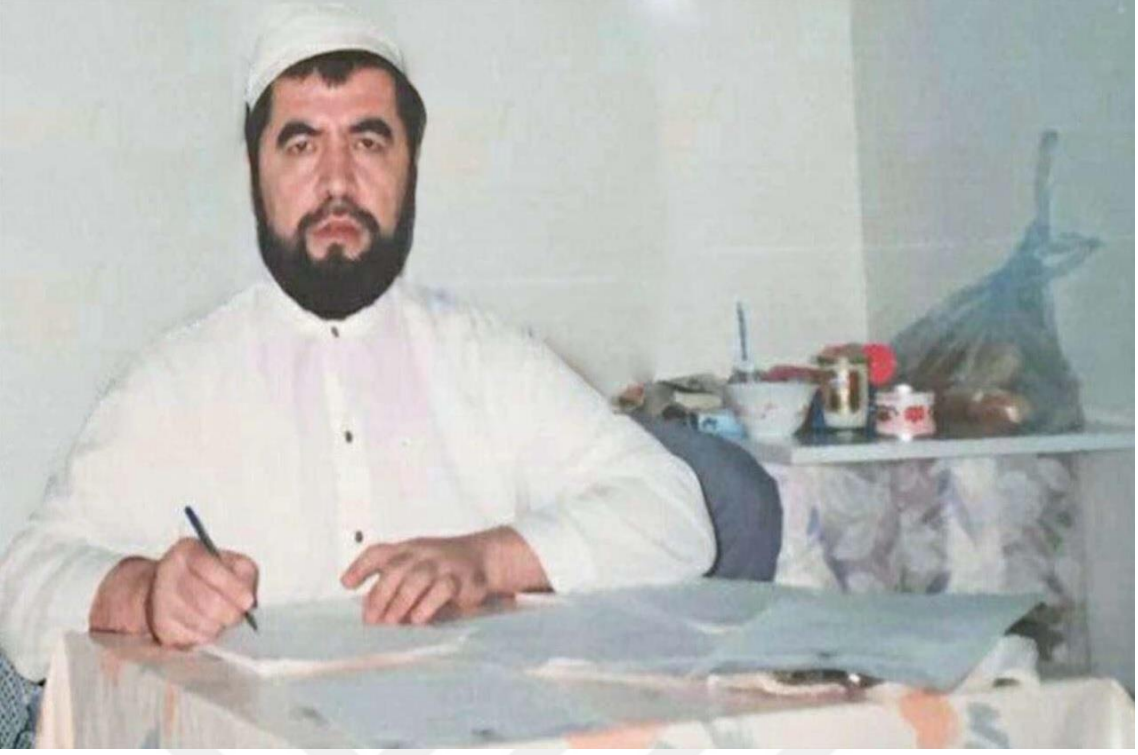
¹⁰⁸⁷ İlavelerdeki resimler 31 Mart 2021 tarihinde islom.uz sitesinde yayımlanan inglizce makaleden alınmıştır (erişim 27.11.2022) <https://islomuz.medium.com/sheikh-muhammad-sadiq-muhammad-yusuf-137a55929535>

Resim 15-16: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf Orta Asya ve Kazakistan
Müslümanlar Dini İdaresi Müftüsü (1990)

Resim 17: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf SSCB Halk Temsilciler Meclisi
Milletvekili iken Sovyetler Birliği'nin son devlet başkanı Mihail Garbaçov ile (1990)

Resim 18: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf *Tefsiri Hilâl*'i kaleme alırken (1994)

(Abduraimov, *a.g.e.*, s. 182)

Resim 19: *Tefsiri Hilâl*'in ilk el yazmaları (Abduraimov, *a.g.e.*, s. 182)

Resim 20: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf vaaz sırasında

Resim 21: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf Hilal-Neşir Yayınevinde yeni bir eserinin takdimatı sırasında (soldaki oğlu İsmail Muhammed Sadık)

Resim 22: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf Uluslararası Konferansta

Resim 23: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf Uluslararası Konferansta

KAYNAKÇA

Abdullayev, Abduraşid, “Abu’l-Lays as-Samarkandiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 61-66.

“Abdullaev İsmatulla”, *ÖME*, Taşkent 2000, c.1, s. 27-28.

Abdulmacid, Hasanhon Yahyo, “Özbekça Kur’on Tafsirlari va Tarcimanlari Hakida”, (erişim 29.12.2019) <http://quran.uz/tafsir/tafsirlar/tafsir-hilol/1891-ozbek-tilidagi-quron-tafsirlari-va-tarjimalari-haqida.html>

Abdülmeccid, Hasanhan ve Abdülmeccid, Hüseyinhan, “İrfon Madrasasi Mudarrisi”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 169-176.

Abduraimov, Abdulkhafiz, *Özbek Müfessir Muhammed Sâdik Muhammed Yusuf’un Tefsîr-i Hilâl Adlı Eserinde Kur’ân’ı Yorumlama Yöntemi*, Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2018.

Abduhalimov, Bahrom, *Bayt al-Hikma va Markaziy Osiyo Olimlarining Bağdoddagi İlmîy Faoliyati: (IX-XI asrlarda Aniq va Tabiiy Fanlar)*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2010.

Abdulhamid Saad, Abdulloh, *Örta Osiyo Olimlari Komusi*, İmom Buhoriy Respublika ilmiy-ma’rifiy markari Nşr. Taşkent 2007.

Abdulloh, Hoji İsmatulloh, *Markaziy Osiyoda İslom Madaniyati*, Şark Nşr. Taşkent 2005.

Abdurahimoğlu, Yunus ve Ünal, Asife, “Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Kur’an İlimleri”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, August; 2(SI 1): 2016, s. 404-411.

Ahmedov, Aşraf, *Ulug’bek (Hayoti va Faoliyati)*, Fan Nşr. Taşkent 1991.

Ahmedov, Böriboy, *Ulug’bek*, Yosh Gvardiya Nşr. Taşkent 1989.

- Akiydatut-Tahoviya Şarhining Talhisi*, çev. Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
- Algar, Hamid, “Muhammed Pârsâ”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2005, c. 30, s. 560-562.
-, “Necmeddîn-i Kübrâ”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 32. s. 498-500.
- Ali Kuşçu, Alâeddin Ali b. Muhammed es-Semerkindî, *Hâşiyetü ‘Alî el-Kuşcî ‘alâ şerhi ‘l-keşşâfi li ‘t- Teftâzânî*, thk. Mehmet Çelik, TDV Yay., İstanbul 2021.
- Alimova, Dilorom, *Toşkent Tarihi (Kadim Davrlardan Bugungi Kungaça)*, Art Flex Nşr. Taşkent 2009.
- Alimov, Usmonhon, “Asr Alloması”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 8-11.
-, *Tafsiri İrfon*, 6 cilt, Şark Yay., Taşkent 2019.
- Alper, Ömer Mahir, “İbn Sina”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 20, s. 337-345.
- Altıkulaç, Tayyar, “Bakkâlî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, c. 4, s. 544-545.
-, “İbnü’l-Cezerî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 20. s. 551-557.
- el-Andicânî, Mansur b. Abdülbâkî, *‘Ulemâ Mâverâünnehiri ‘l-mühâcirîn li ‘l-Haremeyn, Dârü’l-mîrâsi’n-Nebevî*, Medine 2013.
- “Anvar Ahmad Faoliyatiga Bir Nazar”, (erişim 13.08.2020) <https://telegra.ph/Anvar-A%D2%B3mad-faoliyatiga-bir-nazar-07-30>
- Asım, Mohammad Shakib, *Müellifi Meçhul Bir Çağatayca Tefsir ve İsrailiyyat Açısından Değerlendirmesi (Peygamber Kıssaları)*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2013.
- el-Askalânî, İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi ‘s-sahâbe*, 5 cilt, Dârü’l-Kitâbi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1995.
- Aslantürk, Ayşe Hümeýra, *Ebu Hafs Ömer en-Neseî’nin (ö. 537/1142) ‘et-Teysîr fî ‘t-tefsîr’ Adlı Eserinin ve el-Bakara Suresi’nin Tenkidli Neşri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1995.

-, “Nesefî, Necmeddin”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2016, c. 32, s. 571-573.
- Ata, Aysu, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yay., Ankara 2004.
- Avcı, Hatice, “Tefsir Eserlerini Kültürel Antropolojik Yaklaşımla Okumak”, *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science*, 2019, cilt: VI, sayı: 34, s. 511-523.
- Aydın, Cengiz, “Ali Kuşçu”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1989, c. 2, s. 408-410.
- Aydar, Hidayet, “Kur’an”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2002, c. 26, s. 404-409.
-, “Uygurlarda Kur’an Çalışmaları”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, sayı: 28, s. 137-171.
- Aygün, Abdullah, “Sem’ânî, Ebü’l-Muzaffer”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36. s. 463-464.
- el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, “Buhârî, Muhammed b. İsmâîl”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1992, c. 6, s. 368-372.
- Bakır, Abdulhalık, “Kusem b. Abbâs”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2002, c. 26, s. 462-463.
- Bayar, İsmail, *Keşşaf Tefsirinde Belagat Uygulamaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2013.
- Bayraktar, Rasim, “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafindakiler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 39, s. 307-336.
- Bayram, Abdullah, “Kurtubî’nin el-Câmi‘ li-Âhkâmi’l-Kur’ân Adlı Tefsirinin Rivâyet Metodu Açısından Değerlendirmesi”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, Aralık 2019, sayı: 10, s. 5-58.
- Bedir, Mureza, “Nesefî, Ebü’l-Berekât” *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 32, s. 567-568.
- Berdimurodov, Amriddin, *Samarkand Tarihidan Tomçilar*, Ma’naviyat Nşr. Taşkent 2015.

- Bereke, Abdülfettah Abdullah, “Hakîm et-Tirmizî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1997, c. 15, s. 196-199.
- el-Beyzavi, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Haz.: Muhammed Abdurrahman el-Maraili, 5 cilt, Beyrut, Dâr İhyâü't-Turâsi'l-'Arabi, 1998.
- Bilgen, Halil, *Sahîh-i Buhârî'de Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1999.
- Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2 cilt, Semerkand Yay., İstanbul 2018.
- Birişik, Abdulhamit, “Müfessir”, *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, s. 496-499.
-, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri (Tebliğ ve Müzakereler)*, 21-22 Ekim 2011, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2012, s. 199-240.
-, “Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2004, c. 17(1), s. 53-68.
- Bobohonov, Shamsuddinon, “Ziyavuddinon b. Eshon Bobohon”, *ÖME*, Taşkent 2002, c. 4, s. 11.
- Boltabayev, Saidbek, “Çağatayca Mevâhib-i Âliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 57(57), 2017, s. 237-258.
-, *Çağatayca Mevâhib-i Âliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi (183b – 308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2017.
-, “Tefsir-i Taberî'nin Harezmi Türkçesi ile Yapılan Tercümesi: “Tefsirli Meşhed Nüshası”, *Yeni Türkiye*, Yıl 25, Sayı 106, Mart – Nisan 2019, s. 435-442.
- Boltaboyev, Mardonkul, *Lotin Yozuviga Asoslangan Özbek Alifbosi va İmlosi*, Ökütuvçi Nşr. Taşkent 2003.

Böriyev, Olimcon, *Kur'onnom*, Kamalak-Press, Taşkent 2019.

Büyükkara, Mehmet Ali, “Dışlamacı Müslümanlığın Orta Asya'daki İzdüşümleri: Selefilik Hareketi ve Taliban”, *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, c. 3, s. 1287-1316.

Calilov, Sayfiddin, *Buhoriylar Kissasi*, Taşkent İslam Üniversitesi Nşr. Taşkent 2006.

Celal, Vahit, “Maveraünnehir'de Astronomi ve Ulugbek Mektebi”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, Aralık 2016, Cilt 2, Sayı 2, s. 221-227.

....., “Mâveraünnehir'de IX-XII Yüzyıllarda Felsefi Düşüncem Yaygınlaşması”, *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, 2014(1), s. 798-804.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, TDV. Yay., 10. baskı, Ankara 1995.

....., *Tefsir Tarihi*, Fecr yay., Ankara 2010.

Çalışkan, İsmail, “20. Asırda Asya'da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler”, *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, 2012, s. 87-133.

....., *Hasan Basri Çantay*, DİB Yay., 2. baskı, Ankara 2018.

....., “Kazakistan'da Kur'an ve Tefsir Literatürü (Kazakça ve Rusça Eserler)”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2015, cilt: XV, sayı: 1, s. 139-162.

....., “Kur'ân'ın Türkçeye Tercümesi Tarihine Yesevî'den Bakmak”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]*, 2016, cilt: 52, sayı: 4, 29-44.

....., *M. Esad'ın Kur'an Mesajı'nın Tahlil ve Tenkidi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2009.

....., “Orta Asya'da Üç İslâm Anlayışı”, *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, c. 1, s. 371-389.

....., *Tefsir Tarihi*, BİLAY, Ankara 2019.

- Cumanazar, Abdusattor, *Buhiro Ta'lim Tizimi Tarihi*, Akademnaşr Nşr. Taşkent 2017.
- Çetin, Abdülbaki, "Ebu'l-Leys es-Semerkindî tefsirinin Türkçe tercümesi üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2007(22), s. 53-101.
- Çetin, Mustafa, "Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet ve İncicam", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı VI, İzmir 1989, s. 505-543.
- Dağ, Mehmet, "Bâbertî'nin "Haşiyetü Keşşâf" Adlı Eseri -Üslubu, Muhtevası ve Şerh-Hâşiye Geleceğindeki Yeri", *Ekmeliüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmeliüddîn Bâbertî Sempozyumu*, 28-30 Mayıs 2010, 2014, s. 501-514.
- ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye Yay., Beyrut 1983.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, İfav Yay., İstanbul 1998.
- Demirci, Sabri, "Kur'an'ın Ayetler ve Sureler Arasındaki Tenasüb (Fahruddin Razi'nin Tefsiri Mefatihü'l-Gayb Örneği)", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 19(62), Bahar 2015, s. 147-172.
- Dilmaç, Turhan, *Özbekistan'da Ulus Kimlik-Dış Politika İlişkisi*, Ötüken yay., İstanbul 2019.
- Döstmuhammad, Hurşid, "İymonning Vazni", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 117-135.
- Durmuş, İsmail, "İsferâyîni, İsâmüddîn", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, c. 22, s. 516-517.
- Durusoy, Ali, "İbn Sina", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 20, s. 322-331.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar-3*, Kaynak Yay., 2. Baskı, İstanbul 2008.
- Eckmann, Janos, "Doğu Türkçesinde Bir Kuran Çevirisi (Rylands Nüshası)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, [TDAYB Belleten], 1967, s. 51-69.

Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, Mektebetü'l-'Ulumi ve'l-Hikem Yay., Medine 1997.

Efe, Seyfullah, “Kur’ân’ın Farsça’ya Tercümesi ve İlk Farsça Tefsirler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 1(37), s. 221-237.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Bağımsızlıktan Günümüze Özbekistan”, *Zamanını Aşan Medeniyet, Özbekistan Sempozyumu*, İstanbul 2019, s. 95-111.

Erşahin, Seyfettin, “Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma”, *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, TDVY/266, Ankara 1998, s. 25-58.

....., “Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un İslâm’da İnsan Hakları Adlı Eseri Üzerine”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 14(2), 2001, s. 337-343.

....., “Türkistan’da Din Devlet İlişkilerinde Yeni Arayışlar”, *Avrupa İslam Üniversitesi, İslami Araştırmalar*, Yıl 1(1) 2008, s. 39-61.

....., *Türkistan’da İslâm ve Müslümanlar*, 2. baskı, TDV Yay., Ankara 2007.

....., “Türkistan’da İslâmiyet Çalışmalarında Bakış Açısı Sorunu”, *Orta Asya’da İslam Temsilden Fobiye*, c. 1, s. 437-452.

....., “Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Dine Dönüş Sürecinde İslâmiyete Dair Bilgi Kaynakları: Özbekistan Örneği”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 20(1), 2007, s. 17-22.

Fregner, Berg G. “Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya’nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras”, *Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay., 2. baskı, İstanbul 2010, s. 23-48.

Frye, Richard Nelson, “Orta Çağ Başarısı Buhârâ”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Hasan Kurt, 2000/XLI, s. 425-471.

- Genç, Osman, *Alaaddin es Semerkandi Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1996.
- Gözeler, Esra, “Zemahşeri Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. 14(1) 2016, s. 84-101.
- Gümüş, Sadreddin, “Cürçânî, Seyyid Şerîf”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1993, c. 8, s. 134-136.
- Güney, Hacı Mehmet, “Semerkandî, Alâeddin”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s. 470-471.
- Günay, İlhami, *Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*, Ensar Yay., İstanbul 2016.
- Haksever, Ahmet Cahid, *15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2005.
- Halilova, Zilola, “Slidateli Medrese Sovetskogo Uzbekistana (1945-1991 gg.): Sotsialnaya Jizn i Povsednevniye Praktiti”, *Rossiya i Musulmanskiy Mir Nauçno İnformatsionniy Byulleten*, Moskva 2017, s. 49-64.
- Hamrokulova, Şohista, “Kozoğistonlik Olimlarning Islomşunoslik Fanining Rivojiga Köshgan Hissasi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İlkbahar 2018, 5(14), s.171-179.
- Haşimov, Murat, *Religioznie i Duhovnie Pamyatniki Sentralnoy Azii*, Turkiston: Saga, 2001.
- Hatiboğlu, İbrahim, “Müstağfirî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 32, s. 108-109.
- Heyet, “Kur'on Tarjiması Hususida”, *Şark Yuldizi*, №5, 1990 s. 170.
- Hindistonî, Muhammadcon Mulla Rustam oğlu, *Kur'oni Karim Oyatlarining İzohli Tarjiması*, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2006.
- “Hoca Muhammad Porso”, *ÖME*, Taşkent 2005, c. 9. s. 166.

- Husainov, Anvarmirzo, “Qurʼoni Karim Maʼnolarining ʻzbek va Rus Tillariga Adabiy-Nazmiy tarjimasi”, *YouTube*, Yayin tarihi 01.08.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=CyCi45pxPlM>
-, “Qurʼoni karim maʼnolarining ʻzbek tili tarjima qilinishi tarixi”, *YouTube*, Yayin tarihi 04.08.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=zOnVQHDr5xs&t=1503s>
-, “Qurʼoni karim maʼnolarining ʻzbek tili tarjima qilinishi tarixi oxirgi qismi”, *YouTube*, Yayin tarihi 08.08.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=4z5jlNE06CY>
- İbn Arabşâh, Şihâbüddîn, *‘Acâ’ibü’l-makdûr fî nevâ’ibi Tîmûr*, Calcutta 1818.
- İbn ‘Âşûr, Muhammed el-Fadıl, *et-Tefsîru ve ricâluhu*, el-Ezher Macmau‘l-Buhusi‘l-İslamiyye, Mısır 1970.
- İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘arab*, Dârü’l-Ma‘ârif, Kahire ts.
- İbnü’l-Esîr, İzzeddin, *el-Lübâb fî tehzîbi’l-ensâb*, 3 cilt, Dâr Sâdar, Beyrut 1980.
- İnan, Abdülkadir, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Tercümelere Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961.
-, “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kuran Tefsiri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [TDAYB Belleten]*, 1962, s. 61-66.
- İnoyatov, Azizhoca ve Zikrillaev, Gani, *Kur’oni Karim Oyatlari Mazmun-Ma’nosining Özbekçe İzohli Tarcimasi*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2022.
- İsayev, Yöldoşon ve Abbosov, Asror, *İstihoniy Allomalar*, Uluslararası İmam Buhârî Merkezi, Semerkant 2016.
- İsayev, Yöldoşon, “Abu Hafs Umar İbn Muhammad Bucayriy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 173-177
- İsayev, Yöldoşon, “Abu Hafs Bujayriy va Uning ‘al-Jome’ al-Musnad’ Asari”, (erişim 07.01.2019) <http://www.bukhari.uz/?p=8262>

İslam Minbare (Ислам Минбаре) № (234) 2015.

“İslomga bag‘ishlangan umr” 1. Bölüm, *YouTube*. Yayın tarihi 09.04.2022,
<https://www.youtube.com/watch?v=LUIhx4wXyu8>

“İslomga bag‘ishlangan umr” 2. Bölüm, *YouTube*. Yayın tarihi 09.04.2022,
<https://www.youtube.com/watch?v=KsQ8mTS7lbo&t=0s>

İsmoilov, Zokircon, “Din Kayğusida Ötgan Umr”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va
sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 23-30.

İsmoilova, Cannat, *Farg‘onada Milliy-Ozodlik Kurashlari (1916 y. Közg‘aloni
Misolida)*, Ğ. Ğulom Nşr. Taşkent 2003.

Kadirov, Zahidhan, “Hazrat bilan Hamnafaslik”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va
sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 12-22.

Kafkasyalı, Muhammet Savaş, “Tanrısız Bir Düzen Kurgusu: Uluslararası İlişkiler ve
Orta Asya’ya Yansıması”, *Orta Asya’da İslam Temsilden Fobiye*, c. I, s. 1-50.

Kallek, Cengiz, “Kaffâl, Muhammed b. Alî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2001, c. 24, s.
146-148.

Kamol, Camol. “Camol Kamol Bilan Suhbat” (Görüşmeci: Abdulla İskandar, Ses Kaydı,
Görüşme 15.10.2013) <https://www.ozodlik.org/a/25137493.html>

Kamoliddinov, Şamsiddin, “Movarounnahr”, *ÖME*, Taşkent 2003, c. 6, s. 35-36.

Kamolov, Caloliddin, “Çorak Asrlik Kadirdonlik”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va
sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 221-224

Kamolov, Muzaffar, “Alouddin as-Samarkandiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan
Nşr. Taşkent 2018, s. 235-241.

Kandemir, M. Yaşar, “Büceyrî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1992, c. 6, s. 481.

Kara, Mustafa, “Türkistanın Işığı Necmeddin-i Kübrâ”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi:
Gönül Sultanları Buluşması (26-28 Mayıs 2014) Bildiriler*, 2014, c. I, s. 99-122.

Karacabey, Salih, “Salih Cezere”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s. 37.

- Karagöz, Mustafa, “Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”,
Bilimname: Düşünce Platformu, 2004/2, cilt: II, sayı: 5, s. 45-60.
- Karaismailoğlu, Adnan, “Hüseyin Vâiz-i Kâşifî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 19,
s. 16-18.
- el-Kârî, Abdülaziz b. Abdülfettah, “Muallifning Tarcimai Hollari”, *İslom Yöli*, Medine
2005, s. 3-5.
- Kaşğarî, Muhammed Zerif, ‘*Amma Cüz’ü Tefsîri*, Hazırlayan Abdürrauf Polat
Teklimekanî, Ankara 1999.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmî el-kutub ve’l-fünûn*, 2 cilt, Darü İhyai’t-Tirasi’l-
A‘rabi, Beyrut, ts.
- Kaya, Süleyman, *Tahsilu Nezâiri’l-Kur’an’ı Bağlamında Hakîm Tirmizî’de Vücûh ve
Nezâir*, Rağbet Yay., İstanbul 2016.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, Müessesetü’r-Risele, Beyrut 1993.
- Kencabek, Mirzo, *Fayzul-Furkon*, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2007.
-, *Hazrati Kusam ibn Abbos – Şohi Zinda*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2017.
- “Kirgizistonda Şayh Muhammad Sodik rahimahullohga bağışlangan hotira kitobi çop
etildi”, Yayın tarihi 19.06.2015 (erişim 06.11.2022)
[https://ziyouz.uz/yangiliklar/qirgizistonda-sha-x-muhammad-sodiq-
rahimahullohga-bagishlangan-xotira-kitobi-chop-etildi/](https://ziyouz.uz/yangiliklar/qirgizistonda-sha-x-muhammad-sodiq-rahimahullohga-bagishlangan-xotira-kitobi-chop-etildi/)
- Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde
Müslüman Türklerin Yeri*, Yedi Kubbe Yay., 2. baskı, Konya 2016.
- Kıt‘a min Tefsîri’l-İmâm ‘Abd b. Humeyd*, thk.: Muhlif b. Benih el-‘Urf, Dâr İbni Hazm
Yay., Beyrut 2014.
- Kızıltoprak, Süleyman, “Özbekistan’ın Tarihi Mirası ve Bağımsızlık Devri”, *Zamanını
Aşan Medeniyet, Özbekistan Sempozyumu*, Bildiri Kitabı, İstanbul 2019, s. 69-
93.

Koca, Ferhat, Bedir, Murteza, “Pezdevî, Ebü'l-Usr”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, c. 34, s. 264-266.

Koca, Ferhat, “Emîr Padişâh”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1995, c. 11, s. 143-144.

Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitabiyat Yay., Ankara 2003.

Koç, Mehmet Akif ve Albayrak, İsmail, *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, OTTO, Ankara 2013.

Koçyiğit, Talat, “Abd b. Humejd”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1988, c. 1, s. 58.

Kodirov, Zohidhon, “Hazrat Bilan Hamnafaslik”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 12-22.

Köprülü, Mehmet Fuat, *Türk Edebiyat Tarihi*, Akçağ yay., Ankara 2004.

Kurban, Nur Ahmet, “Muhammed Zarif ve Tefsir Anlayışı”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1(1), 2012, s. 1-34.

“Kur'on Naşri – Tarihiy Hodisa”, *Şark Yuldizi*, №7, 1990 s. 167-170.

Kurt, Hasan, “Orta Asya'da İslam'ın Yayılışı: İstekle mi Zorla mı?”, *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, Ankara 2012, c. 1, s. 249-284.

....., “Saîd b. Osmân b. Affân”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2018, c. 35, s. 572-573.

Kutlu, Sönmez, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, TDV yay., Ankara 2018.

Kutluer, İlhan, “Semerkandî, Muhammed b. Eşref”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s. 475-477.

Lutfullayev, Hamidulla, *Husayin Voiz Koşifining “Mavohibi Aliyya” Asari Markaziy Osyo Halklari Ma'naviy Hayotiga Doir Muhim Manba*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Taşkent 2011.

Maden, Şükrü, “Osmanlılar'da el-Keşşaf ve Envaru't-Tenzil Haşiyeleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 9(18), 2011, s. 241-273.

....., *Tefsirde Haşiyeye Geleneği ve Haşiyetü Muhyiddin Şeyhzade 'ala Tefsiri'l-Kadı el-Beyzavi Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2013.

Mahcûrî, Muhammadhon Mulla İshak oğlu, *Fotiha, Yosin, Taborak va Amma Suralarining Tafsiri*, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2004.

Maksudov, Davronbek, “Abu-l-Barakot an-Nasafiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 167-172.

Malik, Tohir, “Hotiraning Ohiri Bölmaydi”, *İslomga Bag 'işlangan Umr*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2016, s. 3-8.

....., “Ustozlar Ustozi”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 31-45.

Ma'naviyat Yulduzlari (Markaziy Osiyolik Maşhur Simolar, Allomalar, Adiblar), ed. Muzaffar Hayrullayev, A. Kodiriy nomidagi halq merosi Nşr. Taşkent 1999.

Mansur, Abdulaziz, *Kur'oni Karim Ma'nolarining Tarjimasi va Tafsiri*, Taşkent İslam Üniversitesi Nşr. Taşkent 2001.

....., “Saodatga Eltuvçi Nur”, *Kur'onnomi*, Kamalak-Press, Taşkent 2019, s. 3-9.

Mansur, Alouddin, *Kur'ani Azim Muhtasar Tafsiri*, 2 cilt, Şark Nşr. Taşkent 2020.

....., *Kur'oni Karim Özbekça İzohli Tarcima*, Kur'oni Karim Örganiş İlmi Markazi, Bişkek 2004.

Maşalı, Mehmet Emin, *Kaffâl eş-Şâfi'de Kur'an Yorum Anlayışı*, OTTO yay., Ankara 2016.

Matkulov, Abdulhakim, “Niyatlari Pok Edi”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 69-77.

Mearic, Nezihe, “Şayh Muhammad Sadik Muhammad Yusuf”, (erişim 03.09.2018)
<https://m.ok.ru/iymon/topic/64229800766404>

- Mirkomilov, Muhammed Nofi', "Odamiylik Saboği", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 198-200.
- Muhammad Solih, "Camol Kamol: Kur'oni Karim Hakikati va Uning Kismati", *Facebook* (05 Haziran 2018, 06:35).
- Muhammed Sadık, İsmail, "Mukaddime", *Fakih İmomlar İhtilofida Hadisi Şarifning Örne*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 3-5.
- Muhammed Yusuf, Muhammed Emin, *İslamga Bağışlanan Umr*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2016.
-, "Katrada Kuyoš", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 78-90.
- Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık, *Amallar Niyatga Boğlıkdir*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
-, *Camiyat Köksiga Urilgan Zaharli Hancar*, ts.
-, *Hadis va Hayot, Mukaddima*, 1. Cüz, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2016.
-, *Hadis va Hayot, Tafsir Kitobi*, 28. Cüz, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2013.
-, *İymon*, Şark Nşr. Taşkent 2008.
-, *Kifoya*, 3 cilt, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
-, *Kur'on İlimlari*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2017.
-, *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarcimasi*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
-, *Möminning Umr Safari – Mufassal Hac Kitobi*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2020.
-, *Mustalahu'l-Hadis*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
-, *Oçik Hat*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018.
-, *Odoblar Hazinasi*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
-, *Samarkandning Sara Ulamolari*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2014.
-, *Sunniy Akidalar*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.

-, *Şoyadki Takvodor Bölsak*, Çölpon Nşr. Taşkent 1992.
-, *Tasavvuf Hakıda Tasavvur*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
-, *Tefsiri Hilâl*, 6 cilt, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2016.
-, *Usulul Fıkh*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
-, *Vasatiya – Hayot Yöli*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
-, *Yahşilik va Silai Rahm*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2019.
- Muhammadjonov, Abdulahad, *Temur va Temuriylar Saltanati*, Komuslar Boş Tahririyati, Taşkent 1994.
- Muhammedcanov, Abdullah, “Özbekistan”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, c. 34, s. 111-113.
- Muhamedov, Ne’matulla, “Abu Bakr Kaffol Şoşiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 111-119.
-, “Kaffol aş-Şoşiy – Maşhur Muhaddis Olim”, *Özbekistonda İctimoiy Fanlar*, Fan Nşr. Taşkent 2003, s. 57-58.
-, *Şoş Vohasi Olimlarining İlmıy-Ma’maviy Merosi*, Taşkent İslam Üniversitesi Nşr. Taşkent 2007.
- Musaboev, Şarobiddin, “Sayyid Kosim bin Abdulcabbor Andiconiy”, (erişim 28.08.2020) <https://ahlisunna.uz/sayyid-qosim-andijoniy/>
- Musahan, Ali Yıldız, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç Ahlak ve Aile Politikası”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Erzurum 2015/2, sayı: 44, s. 227-246.
- Mustafoyev, Suyundik, *Hatırçilik Tabarruk Siymolar*, Muharrir Nşr. Taşkent 2010.
- an-Nasafiy, Nacm ad-dîn Ebû Hafs ‘Umar b. Muhammad, *Matla‘ an-nücûm va macma‘ al-‘ulûm*, Thr. heyeti: A.M. Mannonov, B.A. Abduhalimov, N.A. Muhamedov, S.U. Karimova, Taşkent İslam Üniversitesi Nşr. Taşkent 2015.
- Nevâî, Ali Şir, *Nesâyimü’l-mahabbe min semâyimi’l-fütüvve*, haz. Kemal Eraslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979.

- Nurmatov, Abduhamid, *Özbek Tilshunosligi Tarihi*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2002.
- Nüveyhiz, Adil, *Mu‘cemü'l-müfessîrîfn min sadri'l-İslâm hatta'l-ân*, Müessesetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, 2. baskı, 1988.
- Obidov, Rahmatulla, *Örta Osiyo Olimlarining Tafsir Sohasidagi Hizmatlari*, Taşkent İslam Üniversitesi Nşr. Taşkent 2009.
- Okumuş, Mesut, “Felsefî Tefsir Bağlamında İbn Sînâ’nın Kur’an Sure ve Ayetlerine Yaklaşımları”, *Diyanet İlmi Dergi*, c. 50(1), s. 157-194.
-, *Kur’an’ın Felsefî Okunuşu İbn Sînâ Örneği*, Araştırma Yay., Ankara 2003.
- Okumuş, Ömer, “Câmî, Abdurrahman”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1993, c. 7, s. 94-99.
- Olcott, Martha Brill, *A Face of Islam Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf*, Carnegie Endowment, Washington 2007.
- Olimov, Yunusdjon, *Alaeddin es-Semerkandî'nin Bahru'l-Ulum Adlı Tefsiri ve Kaynakları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2010.
- “Ölkamız badiiy adabiyoti hakida öylar”, (erişim 13.11.2022)
<https://islom.uz/maqola/1703>
- Orta Asr Şark Allomalari va Mutafakkirlari Ensiklopediyasi*, thr. heyet, Uluslararası İmam Buhârî Merkazi Nşr. Semerkand 2016.
- “Ökuv Yurtları”, *Hidoyat*, 2017 Toshkent İslom Madaniyat Poytahti, (Özel sayı), s. 9.
- Öner, Necati, “Zihniyet Farklılıkları ve Kültür”, *Erdem*, cilt: 1, sayı: 1, Ankara 1985, s. 83-96.
- Özbay, Ekrem, “Çarlık ve Bolşevik Ruslarının Türkmenistan’da Uyguladığı Din Politikası ve Türkistan Örneği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2013, sayı: 204, s. 131-168.
- Özbekiston Musulmonlari İdorasi*, ed. Alimov, Usmonhon, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2020.

- Özdeş, Talip, *İmam Maturidi'nin Te'vilatu Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi 1997.
- Özek, Ali, "Keşşâf", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2002, c. 25, s. 329-330.
-, "Mâtüridî", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2003, c. 28, s. 146-151.
-, "Teftâzânî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2011, c. 40, s. 299-308.
- Özgel, İshak, "Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmî ve Müfessirler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, Oca 2005, s. 31-51.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2003, c. 28, s. 177-180.
- Özkan, Abdurrahman, "Ahmed-i Dâî'nin Tefsîr Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2002(11), s. 1-58.
- Özkan, Mustafa, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2010, s. 517-558.
- Öztürk, Mustafa, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2003, c. 28, s. 292-293.
- Öztürk, Mustafa, Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, c. 44, s. 235-238.
- Parpiyev, Şahobiddin, "Unutilmas Nasihatlar", *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 106-109.
- Purtaş, Fırat, "İslam Kerimov Sonrası Özbekistan-Türkiye İlişkilerinin Kültürel Boyutları", *Zamanını Aşan Medeniyet, Özbekistan Sempozyumu*, İstanbul 2019, s. 113-123.
- Rahimconov, Durbek, "Abu Hafs Umar an-Nasafiy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 190-193.

- Rahimov, Komilcon, “Mustamliy Buhoriy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 248-252.
-, “el-Mütefekkir el-Müstemlî el-Buhârî ve Hayâtühü'l-İbda‘iyye”, (erişim 27.08.2021) <https://www.abou-alhool.com/arabic1/details.php?id=35522>
- Rahmonov, Mamacon, “Temur va Temuriylar San’atiga Bir Nazar”, *Amir Temur va temuriylar Davridagi Madaniyat va San’at*, Adabiyot va San’at Nşr. Taşkent 1996, s. 3-18.
- Rakhmanova, Khlima, *Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2020.
- Sağol, Güliden, *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1993.
- Salmonov, Ahmadcon, *Özbekistonda Sovet Hokimiyatining Diniy Siyosati: Uydurma va Tarix Haqiqati*, Tafakkur Nşr. Taşkent 2015.
- Sattiyeva, Fotimahon, “Alloh Bergan Baht”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 57-68.
- Sayfullah, Sayfiddin, “Mavlaviy Hindistoniy”, *Hidoyat*, Şark Yay., Taşkent 2010/10, s. 26.
-, “Mukaddime”, *Kur’oni Karim Oyatlarining İzohli Tarjimasi*, Mâverâünnehir Nşr. Taşkent 2006, s. 7-22.
- Sayyid Mubaşşir Taroziy, *Sof Tabiat Dini*, çev. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2013.
- Schendel, Willem van ve Zürcher, Erik Jan, “Önsöz: Kopma, Bağlanma, Dışlama ve Asimilasyon: 20. Yüzyılda Devletler ve Uluslar”, *Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay., 2. baskı, İstanbul 2010, s. 7-21.
- es-Sem‘ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, 13 cilt, Haydarabad 1977.

Semenov, Aleksandr Aleksandroviç vd., *Sobranie Vostoçnih Rukopisey*, Akademi Nauk Uzbekskoy, SSSR, c. 4, Taşkent 1957.

Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an ve Bağlam*, Şûle Yay., İstanbul 2008.

“Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf”, (erişim 27.11.2022)
<https://islomuz.medium.com/sheikh-muhammad-sadiq-muhammad-yusuf-137a55929535>

Sinanoglu, Mustafa, “Nesefi, Burhâneddin”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 32, s. 565-567.

....., “Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s 480-481.

Somuncuoğlu, B. Tümen, “Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan’da İslam ve Modernleşme”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, c. XVIII, sayı: 2, s. 227-240.

Sönmez, Mehmet Ali, “Firyâbî, Ca’fer b. Muhammed”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1996, c. 13. s. 145-146.

es-Suyûtî, Celâlidîn, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, Müessesetü’r-riâle Nâşirûn, Dimeşk 2008.

....., *Tabakâtu’l-müfessirîn*, Dârü’l-Kitâbi’l-‘İlmiyye Yay., Beyrut ts.

Sülün, Murat, “Ebu Mansûr el-Mâturîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân Adlı Eserinin Tenkitli Neşirleri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi = Journal of the Near East University Islamic Research Center*, c. V(1), 2019 s. 41-56.

“Şamsiddin Ziyovuddinhan oğlu Bobohonov”, (erişim 13.11.2019)
<http://kuran.uz/tarjima-asos/shamsiddin-bobohonov/2013-bobohonov.html>

Şamsutdinov, Rustambek ve İshakov Abdurahmon, *Andijon Tarihidan Lavhalar*, Şark Nşr. Taşkent 2013.

“Şemseddin Semerkandî”, (erişim 19.08.2020)
<https://www.biyografya.com/biyografi/2139>

- Şermurod, Tohir, “Yahşilarning Yahşisi”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam)* Sodik Muhammad Sodik, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 201-213.
- Tabaklar, Özcan ve Boltabayev, Saidbek, “Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 57(57), 2017, s. 237-258.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi‘u‘l-beyân ‘an te‘vîli âyi‘l-Kur‘ân*, Daru‘l-Hicr, Kahire 2001.
- “Tafsir ul Furkon”, (erişim 31.10.2022) <https://www.islamnuri.com/quron/tafsir>
- et-Tarâzî, Es-Seyyid Mahmud b. Seyyid Nazir, *el-Kur‘ânü‘l-Kerîm mütercem ve muhaşşa bi‘l-luğati‘l-Türkistaniyye*, Mektebetü‘d-Dari‘l-İman, Medine ts.
- Taşığıl, Ahmet, “Türkistan”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, c. 41, s. 556-560.
- Tercüme-i tefsir-i Taberî*, thk.: Habib Yağmaî, İntişarat-i Tus, 1356/1937.
- Termizlik Olimlar Asarlarining Cahon Fondlaridagi Kölyozmalari Katalogi*, Fen Nşr. Taşkent 2018.
- Togan, Zeki Velidi, “Londra ve Tahran’daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 3, İstanbul 1959-1960, s. 133-160.
- Tulum, Mehmet Mahur, “Özbekistanlı Büyük Türk Müsteşriği Abusadık İrisov”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması (26-28 Mayıs 2014)* Bildiriler, c. I, Eskişehir, s. 361-365.
- Tursun, Ahmad Muhammad, “Ustoz Bilan Yonma-yon”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam)* Sodik Muhammad Sodik, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 136-164.
- Tursunov, Abdulhamid, “Hotirdan Öçmas İzlar”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam)* Sodik Muhammad Sodik, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 97-105.
- Türker, Ömer, “Mukâtil b. Süleymân”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 31, s. 134-136.
- Türkistanî, Fevziyye Abdülkâdir, *el-Kurrâu fî Türkistân*, 2014.

....., *et-Türkistâniyyûn men hüm?*, Cidde 2015.

Uluslararası Müslüman Forumu Sekreterliği, “Muftiyar Murabbiyi”, *Muhammadga (sallallohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, Hilal-Neşir Nşr. Taşkent 2018, s. 52-56.

Umarov, Şukrulla, “Abd İbn Humejd al-Kaşşiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 48-52.

Unat, Yavuz, “Uluğ Bey”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, c. 42, s. 127-129.

Usmon, Orif, “Shayh Yusuf Hamadoniy”, *Hidoyat*, 2003 №3, s. 14-15.

Usmonov, İbrohimjon ve Saidova Gulnoza, *Maveraiinnehir Türkiy Tefsirleri Tarihinden. Tercüme-i Tefsir-i Yakub Çerhî*, Taşkent 2012.

....., *Yakub Charhiy Tafsirining Turkiy Tarjimasi*, Taşkent 2010.

Usmonov, Mutallib, vd., *Kur’oni Karim Tarcima va İlmiy-Tarihiy İzohlar*, Fan Nşr. Taşkent 2004.

“Usmonov, Mutallib Ahmedoviç”, *ÖME*, Taşkent 2005, c. 9, s. 139.

Uvatov, Ubaydulla, “Abu’l-Abbos al-Mustağfiriyy an-Nasafiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 120-121.

....., “al-Hakim at-Termiziy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 52-58.

....., “Fahr al-İslom al-Pazdaviy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 201-202.

....., “İmom ad-Dorimiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 17-19.

....., “İmom al-Buhoriy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 5-17.

....., “İmom al-Moturidiy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 89-101.

....., “Mahmud az-Zamahşariy”, *Buyuk Yurt Allomalari*, Özbekistan Nşr. Taşkent 2018, s. 141-147.

Üşenmez, Emek, *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüşhası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2010.

....., “Orta Asya (Anonim) Kuran Tercümesi Üzerinde Özbekistan’da Yapılmış Bir İnceleme”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara 2011, c. 6/4, s. 981-986.

....., “Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüşhası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (no: 2229) (Orta Türkçe)”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 12/3, Ankara 2017, s. 717-772.

....., *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüşhası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler-Dizin-Tıpkıbasım)*, TDV Yay., 2016.

....., “XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kuran Tefsiri: Tercüme-i Tefsiri-i Yakub-i Çerhî (H.993/M. 1585)”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 2014 s. 167-190.

Yahaghi, Muhammed Cafer, “İlk Dönem Farsça Kur'an Tercümelerine Giriş”, çev. Mustafa Özel, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIV(1), 2010, s. 399-403.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Kader”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2001, c. 24, s. 58-63.

....., “Nesefî, Ebü'l-Muîn”, *DİA*, c. 32, s. 568-570.

Yazıcı, İshak, “Bahrü'l-Ulûm”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, c. 4, s. 517-518.

....., *Ebü'l- Leys es-Semerkindî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1982.

-, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, c. 36, s. 473-475.
- Yesmagambetov, Köşim, *Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür*, çev. Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat, Öteken Yay., İstanbul 2015.
- Yıldırım, Ahmet, “Orta Asya’da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Orta Asya’da İslam -Temsilden Fobiye-*, Ankara 2012, c. 2, s. 647-682.
- Yıldırım, Ahmet, “Orta Asya’da İslam’ın Yayılmasında Din Âlimlerinin Rolü”, *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, ed. M. Savaş Kafkasyalı, Ankara-Türkistan 2012, s. 135-167.
- Yıldırım, Ahmet, “Türk Dünyasında İslâmî İlimler”, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, Bişkek 2012, sayı: 13-14, s. 21-32.
- Yıldız, Sakıb, “Ayet ve sureler Arasındaki Münasebet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, İstanbul 1986, s. 57-76.
- Yılmaz, Ali Tarık Ziyat, “Matürîdî Âlimlerden Sıgnâkî’nin (ö. 714/1314[?]) Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Kelâm İlmindeki Yeri ve Eserleri”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018(12), s. 43-68.
- Yoldaşhöcayev, Haydarhon ve Kayumova, İradehan, *Özbekiston Ulamolari*, Özbekistan Müslümanları İdaresi, Mâverâünnehr Nşr. Taşkent 2015.
- Yurdağür, Metin, “Hucendî, Muhammed Sultan”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, c. 18, s. 275-277.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin, “Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtu’l-Kur’an”, *Dini Araştırmalar*, Ocak - Haziran 2018, c. 21(53), s. 55-77.
- Yüksek, Muhammed İsa, “Mücmelin Beyanı Bağlamında Kur’an’ın Kur’an’la Tefsirinin Bilgi Değeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 21(39), 2019, s. 173-198.
- Mansur, Zahiriddin, “Qur’oni AZZim Tafsiri Muqaddima”, *YouTube*, Yayın tarihi 20.07.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=PxZzAq-64yY>

ez-Zerkeşî, Bedriddîn, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır 1957.

ez-Ziriklî, Hayrüddîn, *el-A'lâm*, Darül'l-İlm li'l-Meleyin Yay., 8 cilt, 15. baskı, Bayrut 2002.

Ziyavuddinov, Maradhan, “Vklad Dinastii Muftiev Babahanovich v Vozrojdenie İslama v Sredney Azii i Kazahstane”, (erişim 11.01.2020)

<http://www.islamnn.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1761>

Ziyodov, Shovosil, “Maturidiyye Doktrininin Özbekistan'da Araştırılması: Problemler ve Çözümler”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürûdî ve Mâtürûdilik*, 22-24 Mayıs 2009, İstanbul 2012, s. 464-477.

Ziyoev, Hamid, *Turkistonda Rossiya Tacovuzi va Hukumronligiga Karşi Kuraş (XVIII-XX asr boşlari)*, Şark Nşr. Taşkent 1998.

ÖZET

FERGANİ, Hacı Ekber, *Mâverâünnehir Tefsir Geleneğinin 20. Yüzyıldaki Özellikleri:*

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Tefsiri Hilâl, Doktora Tezi,

Danışman: Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN, Ankara 2022, s. 325.

Bu çalışma, Tefsir tarihinde önemli yere sahip olan Mâverâünnehir bölgesindeki tefsir çalışmalarının 20. yüzyıldaki özellikleri Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un *Tefsiri Hilâl* adlı eseri örneğinde ele almıştır. Giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışmanın giriş bölümünde tezin konusu, önemi, amacı, yöntemi ve konuyla ilgili çalışmalardan bahsedilmiştir. Birinci bölümde, Mâverâünnehir'de on bir asırdan fazla tarihi süreçte oluşan tefsir faaliyetleri üç döneme ayırarak ele alınmıştır. Önce Mâverâünnehir halkının İslam'ı kabulünden Çarlık Rusya ıstilasına kadarki dönemde yapılan Arapça, Farsça ve Türkçe tefsir ve mealler hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından Sovyetler Birliği döneminde yapılan Kur'an çalışmalarından bahsedilmiştir. Son olara bağımsızlık sonrası Özbekistan'da yapılan Özbekçe meal ve tefsirlerle ilgili bilgilere yer verilmiştir. İkinci Bölümde, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un hayatı, ilmi faaliyetleri ve eserlerinin tanıtımı yapılmıştır. Üçüncü Bölümde, ilk yayımlanan Özbekçe tefsir olan *Tefsiri Hilâl*'in özellikleri ve uygulanan metot incelenmiştir. Önce tefsirin yazılış tarihi; müfessirin istifade ettiği kaynakları; tefsirin temel özelliklerinden bahsedilmiştir. Ardından kendisine kadar gelen rivayet malzemesinin kullanım biçimi, İslam kültürünün tefsir geleneğine büyük oranda bağlı kaldığı, muteber klasik ve modern eserlerden yararlandığı, ayetlerin tefsirindeki dirayet yönü örneklerle izah edilmiştir. Son olarak *Tefsiri Hilâl* Ulûmü'l-Kur'an açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Özbekçe meal, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Tefsiri Hilâl, Mâverâünnehir tefsir tarihi.

ABSTRACT

FERGANI, Hacı Ekber, *Features of Transoxiana Tafsir Tradition in the 20th Century:*

Sheikh Muhammed Sadik Muhammed Yusuf and Tafsiri Hilal”, PhD Thesis,

Supervisor: Prof. Dr. Ismail Caliskan, Ankara 2022, p. 325.

This study observes the 20th century features of tafseer studies in the Transoxiana region, which has an important place in the history of tafseer, in the example of Sheikh Muhammad Sadik Muhammad Yusuf’s *Tafsiri Hilal* (Tafseer of Quran). In the introduction part of this study, which consists of an introduction and three parts, the subject of the thesis, its importance, purpose, method and studies related to the subject are mentioned. In the first part, the tafseer activities that took place in Transoxiana in the historical process of more than eleven centuries were discussed by dividing them into three periods. First, information is given about the Arabic, Persian and Turkish tafseers and translations of Quran made in the period from the conversion of the people of Transoxiana to Islam to the invasion of Tsarist Russia. Then, the Qur'an studies made during the Soviet Union period are mentioned. Finally, information about Uzbek translations and tafseers of Quran made in Uzbekistan after independence. In the second part, Muhammad Sadik’s life, scientific activities and works were introduced. In the third part, the characteristics of *Tafsiri Hilal*, the first published Uzbek tafseer, and the method applied are examined. First of all, history of the writing date of the tafseer, the sources used by the interpreter, and the basic features of tafseer are mentioned. Then, the way of using the narration material that passed on to him, Islamic culture largely adhered to the tradition of tafseer, benefited from the reputable classical and modern works, and the acumen in the tafsir of the verses were explained with examples. Finally, *Tafsiri Hilal* has been examined from the view of Hilal Ulumü’l-Qur'an.

Keywords: Tafseer, Uzbek translation, Muhammad Sadik Muhammad Yusuf, Tafsiri Hilal, Transoxiana history of tafseer.